

DPN

6726

Lithograph

अमरकोश / AMARAKOŚA

Title :

Run. No. 7362

Cat. No.

Micro. No.

Subject *kośa*

Religion : Hindu / Bauddha

Language : Skt. / New. / Nep. / Skt.- New. / Maith.- New. / New.- Nep. / 14/16 irregular

Size in cms. 26.7 X 18.3

Folios 167

Lines (in a page)

Compl. / Incompl.

Chapt. / act /

Author / translator अमरसिंह

Scribe / donor

वासुपासा

Date: NS / SS / VS / KS १६२७, शक १७८२
सन् १८६०

Ruler / place

Script : New. / Dev. / Bhuj. / Ran. /

Illus. : Together with AmaraViveka tika

Material : palmleaf / paper / thyasaphu / printed

Comm. Mahe'svara

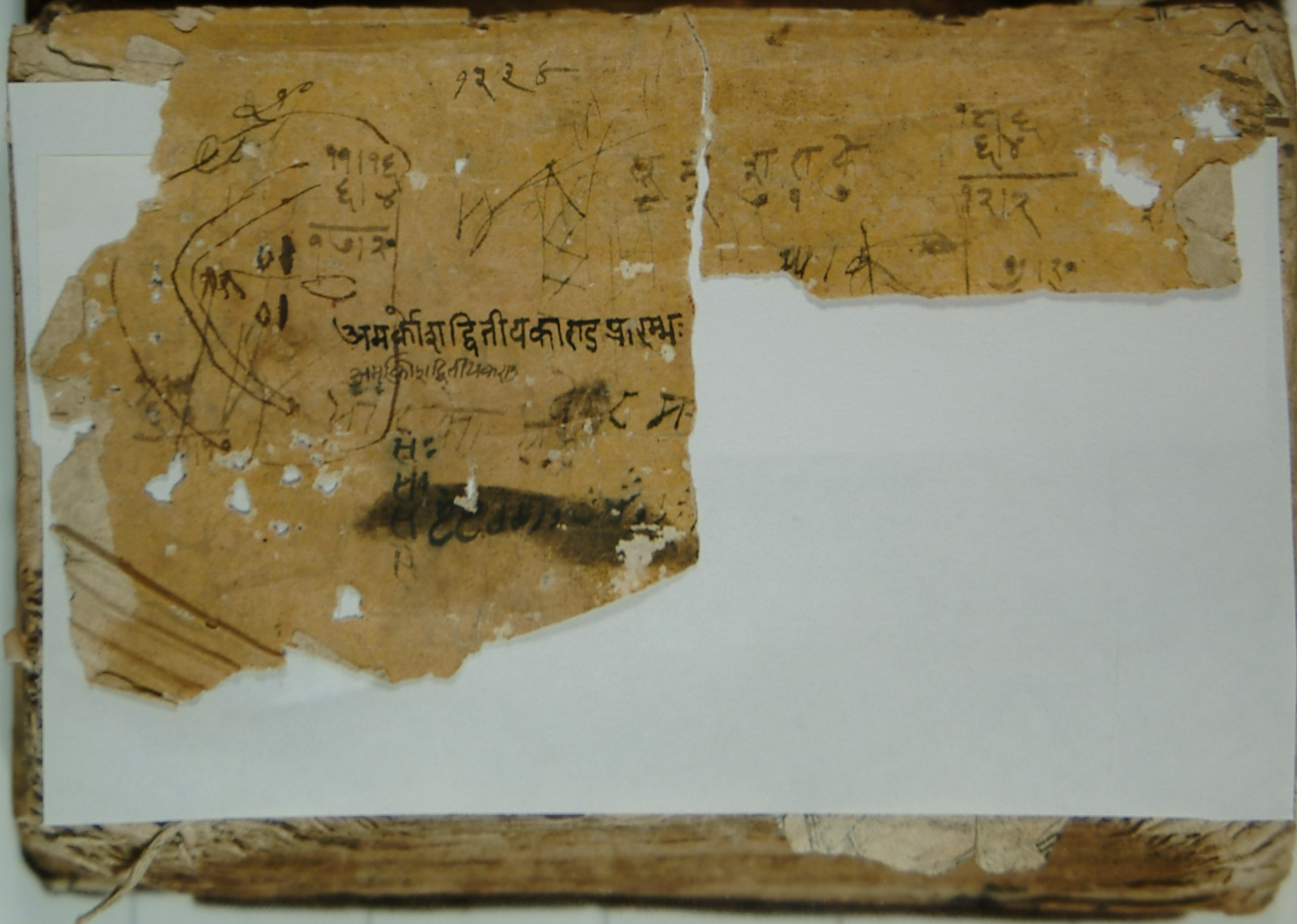
Condition : fine / damaged by worms, rats, water /

Bound deer skin

Beginning, colophon, post-colophon : इत्यमरकोशः अमरविवेकटीकायां तृतीयकां-इत्य सटीक
प्रारंभः इत्यमरसिंहकृतो नामलिङ्गानुशासने ॥ समान्यकां-इत्यतीतः संग्रहः सव समर्थितः ॥ ४७॥

श्रीमत्यमरविर्वेके महेश्वरेण विचारिते इत्थं ॥ सामान्यकांड रघुवंशतिमः समाप्तः ॥

१२३४

११/१६
६/४

११/२०

०४

०१

अमर्केश द्वितीयकारण्ड पारम्भः

अमर्केश द्वितीयकारण्ड

सः

सः

सः

सः

शुभं

१२/३

१२/६

१२/८

१२/१०

अ० र० जेठला

॥५१॥

३० पौः पांच ४

[illegible]

५५ ति ३ दि ३० ति (॥
६४ ति ३ दि ३० ति
७५ ति ३ दि ३० ति

हले दूध विनायक
॥ २ ॥

॥३॥ ॥३॥ ॥३॥

बनारस अखबार के का
पेखाने में इस दरसे मिले
गी ॥ नाम पोथियों का ॥

काशीमाहात्म

॥ गयामाहात्म

॥ ब्रह्मसंहिता ॥

॥ गणेशोच्चैः ॥

हरतालिकाबीध

⇒ आदित्यहृदय

ॐ शिवसहस्रनाम

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

मुहूर्ततत्त्व

३) मास्वती

॥=॥ रहमाला

॥) चमत्कारचिंतामणीस

(३) शिवालोखित

काव्यप्रकाश

॥ तिथिनिर्णय

अशोच निर्णय

॥॥ अनासरा आचार
आय

॥ समाश्चक्र

३) तर्कसंग्रह

ॐ॥ कारिका

॥८॥

श्रीपूजगन्माता महाराणी बिकटूरिया बहादुर का अकबार से श्री ५ महा राजा धिराज सरकार नेपाल बहादुर के परिवार से श्री ६ गुरु पुरोहित तीर्थराज पीण्डत दया मूर्ति के आशीर्वाद सहायता से यह ग्रंथ छपा अमरकोश द्वितीय काण्ड व्याख्या ॥

श्रीगणेशायनमः॥ विजयतेजगतीपतिपूजितः सकलशास्त्रसुधाब्जविगाहिधीः॥ अमरराज इति प्रथिता ह्यः सदुपकायः सु
बुधाग्रणीः॥ ॥ तत्काहायसमीक्षयेवमुधयासंतर्पितो न्तर्भृशं पुत्रः श्रीरघुनाथश्चर्मसुधियस्थसोपनामा द्विजः॥ स व्याख्याम
रसिंहकोशगमिमंगोविन्दशर्मा मुदा काण्डमध्यममद्रुताक्षरशिलाकृत्ताक्षरसंव्यधाम्॥ काश्यां विक्रमवत्सरे मुनिधरानन्दे
नुमेमेमया माघेसौम्यदिने गणाधिपति यौक्तस्मसमाप्याज्ञया प्रोक्ता हंगमि तेन पण्डितवरैः श्रीतीर्थराजात्मजैर्गोविन्देन दया
लुभिर्मतिमतां मान्यैरिदं पुस्तकं प्र३॥ श्रीमान्कारुण्यपूर्णो विदितगुणगणो भीतिहारी जनानां दीनानां तीर्थराजप्रभव इह महान्
पण्डितो राजपूज्यः॥ दावाग्निज्वालधूमगलपितवनगजप्रेक्ष्यमाणैश्चराशा रुभूतां मोदसाम्यं रधदतु न पतिः सोस्तु हर्षप्रदो
नः॥ ४॥ गोविन्देन समाज्ञतो हृत्स्थ गोविन्दो दितः॥ सिद्धेश्वरः सुसिद्धार्यैः सिद्धार्य समलेखिषम्॥ ५॥ श्रीशुभा ॥ ४० ॥

11x 5 x 12 1/2

५० कोटि

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ वर्गा इति । इह वक्ष्यमाणोऽसिन्कोडे अग्रे मूर्च्छारत्नानगरादिभिः स्पांगे मूर्त्तसावेणादिभिः सहितैः पृथ्वीपरादि हि. को. २२
पादे वर्गा उदिताः । वक्रुमारधार्यः ॥ तत्र पृथ्वीपरादिभिः मृगादिभिरिषादिपदेन पक्षिणां ग्रहः यदा मृगानि पुनः पुनः समगादीहि
हः ॥ १ ॥ भूः । भूमिः । अवन्ता । अनन्ता । रसा । विष्णुमरी । स्थिरा । धरा । धरित्री । धरणिः । क्षीणिः । क्षोणिः । क्षोणी । ज्वा ।
काश्यपी । क्षितिः ॥ २ ॥ सर्वसहा । वरुमती । वसुधा । उर्वी । वसुंधरा । गोत्रा । वृष । पृथिवी । पृथ्वीपरादि

वर्गाः पृथ्वीपरादिभिरुपनिषत्तैः सांगोपांगैरिहोदिताः ॥ १ ॥
भूर्भूमिश्चलानन्तरसाविश्वंभरास्थिरा ॥ धराधरित्रीधरणिः क्षीणिर्क्षाश्यपीक्षितिः ॥ २ ॥
सर्वसहावरुमतीवसुधोर्वीवसुंधरा ॥ गोत्राकुः पृथिवीपृथ्वीपराः वनिर्मेदिनीमही ॥ ३ ॥

५०

व्याख्याः । पृथ्वी । रसा । अवनिः । "अवनी" मेदिनी । मही । "महिः ।" इति समविंशतिर्नोमानि भूमेः । अत्र भूमीषा
रित्वाद्यो दीर्घता अपि । कृदिकारादक्तिन इति गणसूत्रात् ॥ ३ ॥

विउत्तमैकादशभूमिः ॥ मृत् । मृत्तिका । देमृदः । मृत्ता । मृत्तना । देप्रशस्तमृदः । प्रशस्तमृत्तिकावित्यन्वयः । कृष्णभूमिः कृष्णमृत्तयादुदग्भूमउदग्मृदि । पांडुभूमः पांडुमृत्तयपिपठयते । सर्वैः सस्येराट्यामृत्तिकाउर्वरेत्कच्यते । एकं । उषः । क्षारमृत्तिका । देक्षारमृत्तिकायः । अषौदंतः ॥ ४ ॥ अषवान् । अवरः । द्वयंक्षारमृद्विशेषस्य । द्वावप्यमृत्तिगोयथाऊषवती अषवावास्थली । अवरंस्थलमित्यादि । स्थली । अकृत्रिमस्थानस्य । "कृत्रिमातुस्थला । स्थलमुभयसाधारणं" । मरुः । धन्वा ।

विपुलामहरीधारीभोरिकाकुंभिनीक्षमा ॥ भूतधात्रीरत्नगर्भाजगतीसागरांबरा ॥ १ ॥
मृन्मृत्तिकाप्रशस्तातुमृत्तामृत्तनाचमृत्तिका ॥ उर्वरासर्वस्याट्यास्यादयः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥
अषवानूषेरीद्वावप्यमृत्तिगोस्थलंस्थली ॥ समानौमरुधन्वानौद्वेखिलाप्रहतेसमे ॥ ५ ॥
त्रिष्वयोजगतीलोकोविषयंभुवनजगत् ॥

देमरुदेशस्य । निर्जलीयं । म्रियतेपिपासयायस्मिन्मरुः । खिलं । अप्रहतं । देअकृष्यस्येच्छादेः । नप्रहन्यतेह्लादिभिरप्रहतं । "समंसमानार्थे" । त्रिषुलिङ्गेषुरत्यर्थः ॥ ५ ॥ जगती । लोकः । विषयं । "विषयं । जगत्स्यात्विषयेकीर्वाणोनाजगमेत्रिषु ॥ जगतीभुवनेक्षमायांछंदोभेदेजनेऽपिच ॥ लोकस्तुभुवनेजनेऽतिमेदिनी । विषयः पुमानितिबोपालितः" । भुवनं । जगत् । पंचभूतलस्य । "एकमहाभूतं पृथिवी । पंचमहाभूतविषयेद्वियात्मकंजगदितिष्टयीजगतीभेदः" । अयंजंबुदीपवर्तीदृश्यमानोलोकः भारतनामकंवर्षजैयं । "उक्तंच । उत्तरंयत्समुद्रस्यहिमाद्रेश्चैवदक्षिणं ॥ वर्षतद्भारतंतामभारती

यत्रसंततिरिति" । भरतस्याज्ञातुदंभारतं । "वर्षशब्दः उल्लिङ्गोपि । उन्नपुंसकयोर्वर्षजंबुदीपाद्विचित्रितरुः । वर्षोऽस्मीमारता दीचजंबुदीपाद्विचित्रितिमेदिनी" । एकंस्वमिलाचतादीन्येववर्षाण्यन्यपि । शरावत्या अवधेः ॥ ६ ॥ यः प्राग्दक्षिणः प्राक्कहिनोदक्षिणोदेशः सशच्यत्येकं । शरावत्या अवधेर्यः पश्चिमसहितउत्तरोदेशः सउदीच्यत्येकं ॥ प्रयंतः । स्लेष्टदेशः । देशिष्टाचाररहितस्यकामरूपादिः । "यदुक्तं । चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानयस्मिन्देसेनविद्यते ॥ तन्नेष्टविषयंप्रादुरायावर्तमतःप

लोकोभ्यंभारतंवर्षशरावत्यास्तयोवधेः ॥ ६ ॥ देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यउदीच्यः पश्चिमोत्तरः
प्रयंतोऽस्लेष्टदेशः स्यान्मध्यदेशस्तुमध्यमः ॥ ७ ॥ आयोवजः पुराणभूमिमध्यंविध्यहिमालयोः ॥ नीचज्जनपदोदेशविषयोत्पवर्तनं ॥ ८ ॥ त्रिधागोष्ठान्उप्रायेनज्ञानद्वलइत्यपि ॥

रमिति" मध्यदेशः । मध्यमः । दे । एतत्परिमाणं तु ॥ हिमवद्विंध्ययोर्मध्यंयथाग्निशानादपि ॥ प्राग्गोवप्रयागाच्चमध्यदेशः
मृत्तीर्तितइति ॥ विनशानंतीर्थभेदः । "कुरुक्षेत्रं" ॥ ७ ॥ आयोवजः पुराणभूमिः । देविंध्यहिमाचलयोरंतरस्य । उक्तंच ॥
आसमुद्राच्चैवैरवादासमुद्राच्चपश्चिमात् ॥ तयोरेवांतरं गिर्योरायोवर्तविदुर्धाराति "हिमप्रधानोऽगः हिमागः हिमेनाल्पने
हिमालयः अल्पप्रवणादोऽयम्" नीचतः । जनपदः । देजनेर्वास्यमानराष्ट्रस्यमगधादेः । नीचत्वंसि । साहचर्यात् । निय

ते तेहिनीवत् । नहि वतीति दीर्घः । "जनः पदं वक्तुं यत्र । जानपदोपि । भवेन्ननपदो जानपदोपि जनदेशयोरिति विश्वमेतिहा देशः विषय
उपवर्तते । त्रीणि ग्रामसमुदायलक्षणास्य देशमात्रस्य ॥ ८ ॥ अथ गोशब्दमभिव्याप्य वक्ष्यमाणानिषुः त्रिषु सिंगेषु अप्यः । ननु न
ननु लः । हेनउ प्रायेन उबहु लेदेशे कुमुदानित्येकं कुमुदप्राये । वेनस्वानित्येकं वहुवेतसे । वहुवेतसावामी एयत्र तस्मिन् देशे । तदस्मिन्
स्तीत्यर्थे कुमुदनउवेतसेभ्योऽनुर ॥ ९ ॥ शादेवो लक्षणे हरिने देशे शाद्वलरयेके । शादाः संत्यग्निनशाद्वलः । सज्जबालेकदमपुक्तेदे
शोयकिधरयेके । जलप्रायः । अनपः । हेमलवहुलदेशस्य । अनुगता आयोऽत्र अनपः । तथाविधः अनपसदशः कश्चिन्मघादे

कुमुदान्कुमुदप्रायेवेतस्वान्बहुवेतसे ॥ ९ ॥ शाद्वलः शादहरिने सज्जबाले तु यंकिलः ॥ जलप्रायमन
यस्यात्पुंसिकच्छायाविधः ॥ १० ॥ स्त्रीशर्कराशर्करिलः शर्करः शर्करावति ॥ देशस्यदिमा
वेवमुनेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

रस्यो देशः कच्छश्चक्यते । एकं । कच्छशब्दस्य पुंसोति विशेषस्त्विति सर्वोक्तस्य बाधनार्थः । कच्छ इत्यनपस्यैव पर्यायशक्तिरिति
कच्छः । कच्छमत्र पञ्चमितीति पालितः ॥ १० ॥ शर्कराः शर्करिलः । देवालुकायुक्तदेशे । तत्र शर्कराली । शर्करः । शर्करावान् । देवा
लुकायुक्तदेशादेः । आदिमौ शर्कराशर्करिलो देशे एव । देशे लुविलचोचेति नियमात् । एवं सिकतावत्फलेपादहनीयाः । तथा
हिः सिकताः सिकतिल इति । हे सिकतायुक्तस्य देशस्य ॥ सैकतः । सिकतावान् । देवालुकायुक्तस्य देशादेः । तत्र सिकतानित्येति
मावद्वेच । "अत्र शर्करासिकताशब्दोदावपि नहुवचनोतापि

देशश्चि । नद्यं बुभिये वृक्षं बुभियं संपन्नेर्गोहिभिः पालितो देशः कमेरानदीमातृतेन प्रसिद्धः । नद्यं बुजातस्य हिं तो
नदीमातृकः । वृक्षं बुजातस्य हिं तो देवमातृक इत्यर्थः । एकैकं ॥ १२ ॥ धर्मशालः शोभनो राजायत्रसंस्तराजानस्मिन् देशे राज
नान् । एकं । ततो न्यन्नराजमात्रयुक्ते देशे राजवान् । एकं । गोखं । गोस्थानकं । देगबोस्थानस्य । ततो वं भूतपूर्वकंचेत गोखीनमि
त्युच्यते । पूर्ववत्तगाव आसन् तत्स्थानं गोखीनमित्यर्थः । गोखान्वजभूतपूर्वैरतिरखन् । एकं ॥ १३ ॥ पर्यंतभूः । परिसरः । देवदीपवत्
नामुपांतभुवः । सेतुः । आलिः । "आली" हे सेतोः । "पुल इति ख्यातस्य" स्त्रीलिंगाधामालो सेतुः पुमान्निगन्वयः ।

देशो नद्यं बुवृक्षं बुसंपन्नगोहिपालितः ॥ स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमं ॥ १२ ॥
सुरासिदेशे राजान्स्थानतोऽन्यत्र राजवान् ॥ गोखं गोस्थानकं तत्तु गोखीनं भूतपूर्वकं ॥ १३ ॥
पर्यंतभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ॥ वामनरश्मनाकुश्वल्लीकं पुन्रपुंसकं ॥ १४ ॥ अयनं
वर्तमानां ध्वपंथानः पदवीसृतिः ॥ सरणिः पदतिः यथावर्तनेनैकपदीति च ॥ १५ ॥ अतिपंथाः
रुपंथाश्च सत्यश्चार्चिते ध्वनिः ॥ व्यधोदुरध्वो विषयः कदध्वाकोपथः समाः ॥ १६ ॥

वामनरः । नाकुः । वल्लीकं । त्रीणि वल्लीकस्य ॥ १४ ॥ अयनं । वर्तमानं । मार्गः । अध्वा । पंथाः । "पथः । वाटः पथश्च मार्गश्चेति
भिकां उशेषः" । पदवी । "पदविः । सृतिः ॥ सरणिः । "शरणिः पथिवावलावित्तालव्यादावजयातास्यव्यादिरपि । जीवंतो
पि" । पदतिः । "पदती" । पथा । वर्तनी । "वर्तनिः । वर्तनी । वर्तनी पथीति हिमः" । एकपदी । द्वादशमार्गस्य ॥ १५ ॥
अतिपंथाः । रुपंथाः । सत्यथः । त्रयं अर्चिते ध्वनिशोभने मार्गे । व्यधः । दुरध्वः । विषयः कदध्वा । कापथः । "कुपथो" ।
वकुर्जीगस्य । तत्र कदध्वानांतः ॥ १६ ॥ अपंथाः । अपथं । हेममार्गस्य । प्रमार्गकं । चतुष्पथं । देवहाटा इति ख्यातस्य । दूरं

प्रत्यक्षदूरस्थः घायाजलादिवर्जितोदूरस्थोध्वामार्गः प्रांतरमित्युच्यते। एकं। यदुर्गमं चोत्कंठकाद्युपद्रवयुक्तं वर्तमानं मार्गः क
तारमित्युच्यते। "उंसिकांतारः। कांतारोऽस्त्री महाराष्ट्रपेविलेदुर्गमवर्तनीतिमेदिनी"। एकं॥ १७॥ क्रीशायुगंगमृतिरित्युच्य
ते। क्रीशोधतुः सहस्रदेधनुर्हस्तचतुष्टयं। "हाभ्यांधतुः सहस्राभ्यांगमृतिः उंसिभाषितमिति शब्दार्थावात्पुंस्यपि। क्रीवे
गमृतं। धन्वंतरसहस्रंतुक्रोशः क्रीशद्वयंपुनः॥ गमृतंस्त्रीतुगमृतिर्गोतंतंगोमतंचतदितिवाचस्पतिः"। किष्कूरां हस्ता
नांचतुःशतं "चतुःशतीवा" नत्वश्कच्यते चतुःशतहस्तमितं स्थानेन नत्वसंज्ञकमित्यर्थः। एकं घंटापथः। संसराणां देराज

अयंथास्त्वयथंतुल्येष्टुगटकचतुष्टये॥ प्रांतरंदूरस्थोऽध्वानां रं वर्तमानं॥ १७॥
गमृतिः स्त्रीक्रीशायुगंगतत्वः किष्कुचतुः शतं॥ घंटापथः संसराणां तत्पुरस्योपनिष्करं॥
१८॥ "घावाष्टथिर्वीरंदस्योघावाभूमीचोदसी॥ दिवस्यथिर्व्योगंजातुद्रमास्याहव
राकरः॥ १॥ ॥ इतिभूमिवर्गः॥ ॥ ४ः स्त्रीउरीनगरीवायत्तनंपुटभेदनं॥ स्थान
नीयंनिगमोऽन्यत्तुयन्मूलनगरात्पुनः॥ १॥

पथमात्रस्य। घंटापथसितगजादीनांपथाः घंटापथः "दशधन्वंतरोराजमार्गोयंटापथः स्मृतश्चिवाणाकः"। तत्संसराणांपुरस्य
नगरस्यचेदुपनिष्करमित्येकं। बुधैः संसराणां वर्तमानगजादीनामसंकुलं। पुरस्योपनिष्करं चोक्तमितिभुजः॥ १८॥ "घावेत्यादिपं
चद्विवचननामानिघावाभूम्योः। गंजेत्यादित्रयंक्षारसमुद्रस्य। गंजाखनौकरागृहे। तस्मात्स्त्रीवदारेषुविशिष्टत्ववराक
रइतिमेदिनी। गंजाहमेस्त्रियां"॥ १॥ अंगोपांगोपायस्याभूमिरेवात्रप्रधानमितिभूमिवर्गइतिव्यपदेशः। एवमन्यत्रापि
मंतव्यं॥ ॥ इतिभूमिवर्गः॥ ॥ ४ः। उरी। "उरिः"। नगरी। यत्तनं "पटनं"। पुटभेदनं। स्थानीयं। निगमः। सप्तकं

नगरस्य। ४ः उरी। उरीनगरीवास्त्रियो। पक्षेपुनः। नगरं। केचिदत्रभेदंचकुर्यथा। पत्रानेकशिल्पिनोनेकवणिगादिव्यवहार
स्तत्पुनःसिंहोपत्रराजातदनुचराश्चसंतिनसुरंयत्तनादिसंज्ञं। यत्प्राकारादिवेष्टितंविस्तीर्णंपुरंतस्थानीयादिनामकमिति। य
न्मूलनगरादत्यसुरंतच्छाखानगरमित्यन्वयः। एकं। "मूलनगरंराजधानी"॥ १॥ वेश्याजनस्यसमाश्रयोनिवेशश्कच्यते। हे
वेश्यानिवासस्य। "तालव्यांतं। नेपथ्येगृहमात्रेचवेश्यवेश्यागृहेष्वेतितालव्यांतैरभसः। गृहमात्रेगणिकायाः सद्यनिवेशो
भवेत्तालव्यः। तालव्योमूर्द्धन्योऽलंकारोक्तयितआचार्यैरित्यव्यविवेकः"। आपराः। निषया। हेक्रयवस्तुशालायाः। हटव

तच्छाखानगरंवेश्यवेश्याजनसमाश्रयः॥ आपरास्तुनिषयायांविपरीतः परपवीथिका॥ १॥
रथ्याप्रतोलीविशिखास्याच्चयोवप्रमस्त्रियां॥ प्राकारोवरणाः सालः प्राचीनंप्रांततोवृत्तिः॥ ३॥
॥ भितिः स्त्रीकुड्यभेदेकंतदंतर्त्यस्तकीकसं॥

वणिकपथपण्याजिरादिकमपि। विपरीतः। "विपरीतः"। परपवीथिका। हेक्रयवस्तुशालायांकेः। चनार्यपिहटस्येत्ये।
विपरीतः स्त्री। "आपरादिद्वयंहटस्यवाजारइतिप्रसिद्धस्य। विपरीतिद्वयं। हटस्यविक्रयस्थानस्येत्यपिमंतं॥ १॥ रथ्या। प्रतो
ली। विशिखा। त्रीणिग्रामाभ्यंतरमार्गस्य। चयः। वृषः। हेपरिखोद्धतमृत्तिकाकटस्या "प्राकाराधारस्यवा"। प्राकारः। वरणा
। सालः। "शालः। तालव्योनुपद्रवयोः शालोवक्षेवतोदुभेदेव। तालव्यदेयउक्तस्तथास्त्रियांचसप्राराखायामित्यव्यविवेक
। सालोवरणासर्जयोरितिरभसः"। त्रयंयथिकाकंठकादिरचितवेद्यनस्य। नगरादेः प्रांतभागेयावृत्तिः वेष्टनंवेणुकंठकादी
नांतत्प्राचीनमित्युच्यते। "प्राचीरमित्यपि"। एकं॥ ३॥ भितिः। कुड्यं। हेभित्तेः तत्कुड्यंअंतर्त्यस्तकीकसंचेदेकं
क्षेपं। "गडुकं। गडुकं। भवेदेकमेकमिदमित्युच्यते"। एकं। अंतर्त्यस्तानिकीकसानिअस्त्रीभिदाट्योर्थयचतेत

कोटी ॥ श्रीकसंकटीनद्वयस्योपलक्षणं ॥ गृहं । गेहं । उद्वसितं । वेश्म । सद्यः । निकेतनं ॥ ४ ॥ निशांतं । पश्यं । वसेति । तत्रसाधुरितियत् ॥ सदनं । सादनं । सदनं सादनं सममितिदिरूपकोशः ॥ भवनं । अगारं । भागारं । विद्यागारं । भागारमयगामायगामपीतिदिरूपकोशः ॥ मंदिरं । गृहाः । निकायः । निजयः । आलयः । वीउशगृहस्य । तत्र गृहशब्दः बहुविनित्यं पुंसि च । चान्कीवेषि ॥ ५ ॥ वासः । कुटी । शाला । सभा । चत्वारिसभागृहस्य । तत्र कुटी द्वयोस्त्रियां नु कुटी वृटिश्च । कुटः कोटोऽमानस्त्रीयटोस्त्रीपुंसयोर्गृहे इति मेदिनी । गृहादिसभांतामिबिंशतिनां मानि गृहस्ये

गृहं गेहोद्वसितं वेश्म सद्यः निकेतनं ॥ ४ ॥ निशांतं पश्यं सदनं भवनागारमंदिरं ॥ गृहाः पुंसि च भूमेव निकायः निलया लयाः ॥ ५ ॥ वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं विदं ॥ चतुः शालं मुनीनां तु परीशालोऽङ्गोऽस्त्रियां ॥ ६ ॥ चैत्यमायतनं तु ल्येवाजिशाला तु मंदुरा ॥ आवेशनं शिल्पिशाला प्रयापानीयशालिका ॥ ७ ॥

त्यये" संजवनं । चतुः शालं । द्वेभ्योभ्यामिमुखशालाचतुष्कस्य "चौसीवि • चौपेट • चौकरतिप्रसिद्धस्य" । परीशाला । उरजः । हेमुनिगृहस्य । उरजस्तुरा यरादि रितिदेशीकोशः ॥ ६ ॥ चैत्यं । आयतनं । देवतायनभेदस्य । वाजिशाला । मंदुरा । द्वेभ्यश्चास्मायाः । पागा इति स्त्रातायाः । आवेशनं । शिल्पिशाला । शिल्पशालेत्यपि पाठः । तत्र शिल्पशालेति । हेस्वर्गकारादीकशालायाः । प्रया । पानीयशालिका । हेजलशालायाः । पायापोहीतिप्रसिद्धायाः ॥ ७ ॥

छात्रादिनिलयः शिष्यादीनां गृहं मठ इत्युच्यते । छत्रोत्तेवास्यादिर्येषां परित्राजकक्षपणाकादीनां तेषां निलय इति वा । आदिनाकायालिकादिसंग्रहः । गंजादिद्वयं मध्यस्थानस्य । गर्भगारं । वासगृहं । हेगृहमध्यभागस्य । अरिखं । सति कागृहं । सतकादीनां वेतिविकल्पात् सतकागृहं । हेप्रसवस्थानस्य । चत्वारोपिपयीया इत्यन्ते । यापायाणां दिनिबद्धाभः सकुटिमइत्येकं । भूमिगृहतलघर इतिप्रसिद्धस्य । चंद्रादिद्वयं गृहोपरितमगृहस्य उपरमाडी अटाछीरत्यादिप्रसिद्धस्य । वातायनं । गवाक्षः । हेगवाक्षस्य । सरोकार इतिप्रसिद्धस्य । मंडपः । जनाश्रयः ॥

मठप्रक्षात्रादिनिलयो गंजातुमदिरागृहं गर्भगारं वासगृहमरिखं सति कागृहं कुटिमोऽस्त्री निबद्धाभश्चंद्रशाला शिरोगृहं ॥ ८ ॥ वातायनं गवाक्षोऽथ मंडपोऽस्त्री जनाश्रयः ॥ हर्म्यो दिधनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजा ॥ ९ ॥ सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका स्वस्तिकः सर्वतोभद्रानद्यावर्तदयोपि च ॥ १० ॥ विच्छेदकः प्रभेदाहिभवंतीश्वरसदनां ॥ स्वगारं भूभुजामंतः परंस्यादवरोधनं ॥ ११ ॥ शुद्धांतश्चावरोधश्चस्यादटः क्षौममस्त्रियां ।

हेमंडपस्य । तत्र मंडपः क्लीबपुंसोऽधनिनां धनवतां वासागृहं तत्तदहर्म्यादि । आदिना स्वस्तिकाहालिकादेर्यहः । देवानां राजांच गृहं प्रासाद इत्येकं ९ सौधः । राजसदनं । उपकार्यो । उपकारिका । चत्वारि राजगृहस्य । स्वस्तिकादयश्च श्वरसदनां राजगृहाणां प्रभेदाः स्युः । तत्र चतुर्द्वारतोऽस्याः स्वस्तिकः ॥ उपर्यपरि गृहं सर्वतोभद्रः । वर्तुलाकृतिर्नद्यावर्तः १० वीस्तीर्णासंदो विच्छेदकः । विच्छेदकः । आदिना रचकवर्द्धमाणादियहः । भूभुजा राजास्य गारं स्त्री गृहं त अंतः परं अवरोधनं ११ शुद्धांतः अवरोधः । चत्वारि । अटः । सौमं । क्षौमं । हेहर्म्यादिष्टस्य उपरिग्रहस्य मारीत्यादिप्रसिद्धस्य ॥ गृहविशेषस्येकं । प्रधाराः प्रधाराः । अलिंदः । अलिंदः गृहे कदेशाजालिंदः

को

५

प्रयागाः प्रघरास्तथेयमरमाला । श्रीगिहाराहर्हियः प्रकोष्ठकस्तत्र । दारप्रकोष्ठाद्विहोराग्रवर्तिचतुष्कस्य
तेवा १२ गृहावयवहरी । देहली । देहहृद्दाराधोभागस्य उबरा इति प्रसिद्धस्य । देहगोमयाद्वपलेपलातीति
बिहोरीतत्वाद्देहहृद्दाराधोभागस्य उबरा उबरा इति ख्यातस्य । अंगरा । अंगने । अंगने प्रांगणोयानेका
मिन्यामंगनामनेतिनातवर्गेविश्वः ॥ चत्वारः । अजिरे । श्रीगिहारागस्य । शिलेत्येकं दारस्तं भाधः स्थितकास्य
शिलीतलदादृशिलीपीयासादाहृदस्ययदितिबोपालितान् । नासेत्येकं । देव्योते । दारस्तंभोपरिस्थि
तस्यदाहृगाः । मस्तकपटीगणेशयदी इति प्रसिद्धस्य १३ प्रच्छन्ने । अतर्द्वारं । देहप्रहारस्यखिउकीसेत्तकस्य । प

प्रयागाप्रघरांलिं दाबहिर्द्वारप्रकोष्ठके १२ गृहावयवहरीदेहहृत्प्रांगणचत्वारजिरे
अधस्तादाहृशिखिलानासादारूपस्थितं १३ प्रच्छन्नमंतद्वारस्यात्यसद्वारंतुपस
कं वलीकंनौधेयटलप्रांतं यपटलंछदिः १४ गोपानसीतुवलभीष्ठादनेवक्रदा
हृणि कपीतपालिकायांतुविटंकं पुनः पुनः १५ ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

सद्वारं । यस्यकं । देवार्धद्वारस्य । प्रच्छन्नमंतद्वारस्यात्यसद्वारंतुच्य इति कात्यातपसद्वारं सर्वान्वयीत्यने ॥
वलीकं । वलीकः पटलप्रांत इति बोपालितानुत्त्वमपि । नीधं । देहपटलप्रांतेशहृच्छादनस्य । भित्तिबहिर्भागी
यस्यवचरापउवी इति ख्यातस्य । पटलं । छदिः । देहच्छादनस्य । शाकार इति ख्यातस्य । छदिः सांतस्त्रियां ।
छदिषो ॥ १४ ॥ गोपानसी । वलभी । वलभिः । वउभीति मूर्धन्यमध्योषि । श्रद्धोतेवउभीचंद्रशालेसो धोर्ध्वे
श्मनीतिरभसः । ओकीगृहपिटरचालोवउभीचंद्रशालिकेतित्रिकांउशेषः । देहच्छादनार्थयद्वक्रदारतत्रपटलाधा
रभूतवक्रकाष्ठ इत्यर्थः । पटलाधारवशांयंजरस्यओमराकउगीवासा इति प्रसिद्धस्य । सज्जा इत्यपिमते । क

पोतपालिका । विटंकं । देसाधादोकायादिरचितयक्षिगृहस्य ॥ १५ दारद्वारं प्रतीहारः । प्रतीहारः । त्रयंद्वारस्य
तत्रदाः स्त्रियां रेफांतः वितर्दिः । वितर्दिः । वेदिका । देवेधाः । अंगणादिषुकृतस्योपवेशस्थानस्येतिवा । वि
तर्दिः स्त्री । तोरगाः । वहिर्द्वारं । देतोरागस्य । दारवाट्टाभासस्य । उरद्वारं । गोपुरं । देनगरद्वारस्य १६ श्रद्धोरिन
गरद्वारेसुखेनावतरणार्थं । क्रमनिम्नं । यत्कूटं क्रियते तत्र हस्तिनख इत्येकं । कपाटा । कवाटं । कवाटश्च
कवाटश्च कपाटश्च त्रिषु स्यादरं ननेतिवाचस्यतिः । कवाटश्चारमितित्रिकांउशेषः । अरंदेकवाउ इति ख्यातस्याने
त्रिषु । तत्रस्त्रियांकपाटी । अरीतद्विष्कंभः । तस्य कपाटस्यावच्छेदकं यन्मुसलं तदगलमित्कच्यते । तस्त्रीतउंस

स्त्रीद्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तवेदेका तोरगाः स्त्रीवहिर्द्वारं उरद्वारं तु गोपुरं १६ ॥
कूटं श्रद्धोरियद्वस्तिनखस्तस्मिन्नथत्रिषु कपाटमरं नृत्येतद्विष्कंभोर्गलं नना ॥ १७ ॥
आरोहणं स्यात्सोपानं निः श्रेणिस्तुधिरोगणी संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरोऽवकरस्त
था १८ स्तिमेमुखनिः सरांसन्निवेशो निकर्षणं समो संवसथयाभौवेशमभूर्वास्तस्त्रि
यां १९ ग्रामांत उपशल्पं स्यात्सीमसीमेल्लिया मुमे घोषभाभीरपल्ली स्यात्पक्षराः श

कयोः । स्त्रियां त्वर्गला । तद्विष्कंभ्यर्गलमिति पाठः १७ आरोहणं । सोपानं । देसोपानस्य । पायरी इति ख्यातस्य
निः श्रेणिः । निश्रेणिरित्यपि । नियताश्रेणिः पक्तिश्चेति निश्रेणिः । अधिरोहणी । हयं निशरी । शिरी ॥ इति
ख्यातस्य । संमार्जनी । शोधनी । देसाराणी । केरकरणी ॥ इति ख्यातस्य । तया संमार्जनासिधे निरस्ते केर इति
ख्याते संकरः । संकार इति पाठे कर्मशोधनं अवकरः । इति द्वयां १८ मुखं । निः सरां । देहहादे मुखं भूतस्य
हारप्रदेशस्य । उरद्वारपुटीलदार इति ख्यातस्य । निः सरं त्यने न निः सरां । सन्निवेशः । निकर्षणं । देसमी
वीतवासस्थानस्य । उरद्वारहादिरचना परिधि न देशस्येत्यर्थः । संवसथः । ग्रामः । देयामस्य । वेशमभूर्वास्त

क्रो. शि. वास्तुरित्युच्यते। हे। "गृहचरनावच्छिन्नभूमिः" ॥ १९ ॥ यामोतेयामस्य समीपप्रदेशोपशाल्यमित्येकं। "यामो
तमुपशाल्यमित्यपि पाठः। तत्रयामस्यांतं समीपं। सीमा। सीमा। देयामादेमेयादाया। "नामनसीमन्निन्यादिति
पातनात्"। सर्वानकारांतः। उत्तरस्यावतः। "उभेहेस्त्रियो"। घीषः। आभीरपत्नी। "आभीरपत्तिः"। देगोपाल
यामस्यतद्गृहस्यवा। कुटीयामकयोः। पत्तिरिति शाश्वतः। शबरस्यालयः पक्करा इत्युच्यते। हे। "भित्तयामस्य"।
शबरोवनचाडालः ॥ २० ॥ इतिउरवर्गः ॥ महीध्रः शिखरी। ह्माभत्। अहार्यः धरः पर्वतः। अद्रिः। गोत्रः। मि
रिः। यावा। अचलः। शैलः। शिखोच्चयः। त्रयोदशपर्वतसामान्यस्य ॥ १॥ लोकालोकः। चक्रवालः। "चक्रवा
लः"। "चक्रवाडः"। देसप्रदीपवत्याभूमिः प्राकारभूतेगिरी। त्रिकूटः। त्रिककुतः। देत्रिकूटाचलस्य। दांतः। त्रिककु

इतिउरवर्गः ॥ महीध्रेशिखरिह्माभदहायधरपर्वताः अद्रिगोत्रगिरियावाचलशैलशिलो
चयाः १ लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ असस्तुचरमह्माभदुदयः पूर्व
पर्वतः २ हिमवान्निषधोविंध्योमाल्यवान्यारियोचकः गंधमादनमन्येचहेमकूटादयो
नगाः ३ पाषाणप्रस्तरा बोपलाश्मानः शिलादृषत् कूटोऽस्त्रीशि

तः। अस्तः। चरमह्माभत्। हेअस्ताचलस्य। "अस्तंक्षिप्रेष्यवसिनेत्रिषुनायश्चिमाचलेइतिविश्वमेदिनी"। उदयः।
पूर्वपर्वतः। हेउदयाचलस्य ॥ २॥ हिमवानित्यादयः सप्तपर्वत विशेषाः। आदिनामलयचित्रकूटमंदरादयः। ए
केकं। "ठक्"। पारियात्रिकः पारियात्रक इत्यपि पाठः। गंधमादन इतिउत्तिगोप्यत्तत्र। स्याद्गंधमादनोभंगेगंधके
दानरांतरे। स्त्रीसुरायांनगेनस्त्रीतिमेदिनी ॥ ३॥ पाषाणाः प्रस्तरः। यावा। उपलः। अश्मा। शिला। दृषत्। सप्त
पाषाणास्य। शिलादृषदोस्त्रियो। कूटः। शिखरं। शृंगं। त्रयमपिउन्नपुंसकलिङ्गपर्वताग्रस्य। "अस्त्रीतिश्रवां
नराभ्यासंवध्यते। शिखरवाचीशृंगशब्दः क्लीबएवदृश्यते"। प्रपातः। अतटः। भृगुः। त्रयपर्वतात्पतनस्थानस्य

विद्यतेततोऽत्रेत्यतटः। "प्रपातस्ततोभृगुरित्यपि पाठः। तत्रप्रपातेयतस्तदान्तततोभृगुरितिअद्रेर्नितंबोमध्यभाः। कटको
इत्युच्यते। एकं। स्तुः। प्रस्थः। सानुः। त्रीणिउन्नपुंसकलिङ्गानिसमभूभागेपर्वतैकदेशे। तत्रस्तुःप्रमानेवेतिसर्वधरः। स्त्री
तिप्रस्तवत्यंभःस्तुः। प्रतिष्ठतेऽस्मिन्प्रस्थः। सनोतिददातिस्तुखंसानुः। उत्सः। प्रस्तवरां। देयत्रपानीयंनिपत्यबहुलीभवति।
तस्यस्थानस्य। प्रस्तवत्यस्मिन्प्रस्तवरां। वारिप्रवाहः। निर्झरः। झरः। "सुखोदेवादिकात् खित्वाडडिगुरा। अचरः। झारिः
डीयिगुरीच"। त्रीणिझराइतिख्यातस्य। पंचापिपयीयाइत्यन्ये ॥ ५॥ दरी। कंदरः। देयपर्वतस्यहाकारस्तत्रिमविवरस्य। पक्ष
कंदरा। गुहा। गह्वरं। देदेवखातेअकृत्रिमेविलेविलविषये। केचिदेवखातादिपयीयचतुष्टयमाहुः। यत्कात्यः। देवखातेविलेय

खंभृंगंप्रपातस्त्वतटोभृगुः ॥ ४॥ कटकोऽस्त्रीनितंबोऽद्रेःस्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रिया ॥ उत्सः प्रस्त
वरांवारिप्रवाहोनिर्झरोझरः ॥ ५॥ दरीतुकंदरोवाखीदेवखातविलेगुहा ॥ गह्वरंगंडशैला
स्तुच्युताः स्थूलोपलागिरेः ॥ ६॥ "दंतकास्तुबहिलियेकप्रदेशान्निर्गतागिरेः"। खनिः। स्त्रियाप्रा
करःस्यात्यादाः प्रयंतपर्वताः ॥ उपत्यकादेरासन्नाभूमिर्ध्वमधित्यका ॥ ७॥ धातुमेतः शिलायदे
गैरिकंतुविशेषतः ॥ निकुंजकुंजोवाक्कीबेलतादिपिहितोदरे ॥ ८॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

हेति। गह्वरंविलदंभयोरितिच। केचित्तु। सस्मस्थूलभेदेनहाभ्यांहाभ्यांभेदमाहुः। गिरेः सकाशाच्च्युताः पतितायेस्थूपाषाणा
स्तेगंडशैलाइत्युच्यते। "गिरेस्त्रियेकप्रदेशाद्वह्निर्निर्गताः शूलाकारपाषाणास्तेदंतकाइत्येकं ॥ ८॥ खनिः। "खनी। खानिः।
खनिरेवमताखानिरितिद्विरुपकोशः"। आकरः। देरलाकृत्यतिस्थानस्यखायाइतिख्यातस्य। पादाः। प्रयंतपर्वताः। देयपर्व
तसमीपस्थान्यपर्वतानां। अद्रेधः। सन्निहिताभूमितपत्यकेत्युच्यते। एकं। अद्रेस्त्रियाभूमिः साधित्यका। एकं ॥ ७॥
अद्रेयंमनःशिलादिसंधातुरित्युच्यते। आदिनाहरितालखानीताम्रादियहः। "तदुक्तं। सुवर्गरीष्यताम्राणिहरितालमनःशि
या ॥ गैरिकंजनकासीसमीपलोहाः संहिंयुलाः ॥ गंधकोऽभ्रक इत्याद्याधातवोगिरिसंभवाइति ॥ गैरिकंविशेषतोधा

कोटी

तुः विरहाराधातुरित्येवप्रसिद्धमित्यर्थः। एकं। गेरुकाव" इतिख्यातस्य। निकुञ्जः। कुञ्जः। हेमनादिपिहितोदरेलताद्या
दितगर्भस्थाने। विकल्पेनदेवकीवेअपि। आदिनात्तरादियहः॥८॥ इतिशैलवर्गः॥ ॥ अटवी। अरण्यं। विपिनं। ग
हनं। काननं। वनं। यदुमरस्यस्य। तत्रारवीस्त्रियां। "कदिकारादितिडीष्वा। तेनाम्यत्ताटविरित्यपि"। महारण्यं। अरण्य
नी। हेमहतीवनस्य। अरण्यानीस्त्रियां। एहासमाः। निष्कुटाः। देगृह समीपकृत्रिमवनेषु। "कुटाद्गृहान्निष्क्रान्तिनिष्कुटाः
॥९॥ यत्कृत्रिमंकृत्यानिर्वृत्तंवनंतत्रआरामः। उपवनं। इतिहे। वक्ष्वाटिकेत्येकममात्यानांवेष्टानांयद्गृहोपवनंतत्र॥९॥
यद्वातः साधारणप्रमदाभिरत्येवीसहजीउद्यर्थवनंतत्रआक्रीडः। उद्यानमितिहे। "लेयमाक्रीडमुद्यानमित्यमरमात्राया

इतिशैलवर्गः॥ ॥ अटवरण्येविपिनंगहनंकाननंवनं॥ महारण्यमरण्यानीगृहारमास्तुनि
ष्कुटाः॥९॥ आरामःस्यादुपवनंकृत्रिमवनमेवयत्॥ अमात्यगणिकागेहोपवनेवक्ष्वाटिका॥
१॥ सुमानाक्रीडउद्यानंरासः साधारणवनं॥ स्यादेतदेवप्रमदवनमंतःउरोचितं॥३॥ वीथ्यालि
रावलिः पंक्तिः श्रेणीलेखास्ताराजयः॥ वन्यावनसमूहेस्यादंकुरोऽभिनवोद्भिदि॥४॥ वस्रो
महीरुहः शाखीविटपीपादपस्तसः॥ अनोकहः कुटः शालः पलाशीद्रुमागमाः॥५॥ ॥

माक्रीडस्यापिक्रीडत्वमुक्तं"। एतदुद्यानंअंतःउरोचितंराशीनामेवक्रीडायामुचितंचेत्यमदवनंस्यात्। व्यायोः संज्ञाष्टदसे
रितिह्रस्वः। एकं॥३॥ वीथी। "डीवीविकल्पादन्यत्रवीथिरित्यपि"। आलिः। आवलिः। पंक्तिः। श्रेणी। पंचकंपंक्तिः।
आल्यादित्रीरोडीपिदीर्घाताम्यपि। श्रेणीह्रस्वांतोऽपि। लेखाः। "रेखाः"। राजयः। हेलेखानां। सांतरापंक्तिः। "निरंतराले
खाः। यथा। विप्रपंक्तिः"। भस्मलेखा। वनानांसमूहेवनेत्येकं। अभिनवोद्भिदिनूतनप्ररोहेअंकुरइत्येकं। "अंकुरः। अंकुरश्च
कुरः प्रोक्तइतिहलायुधः"॥४॥ वस्रोः। महीरुहः। शाखी। विटपी। पादपः। तसः। अनोकहः। कुटः। शालः। "शालः। शालः। स

जेतरोवसमावशाकारयोर्पीति। शालः पादपमात्रेस्यात्याकारइतिमेदिनीविश्वकोशो"। पलाशी। द्रुः। द्रुमः। अगमः। त्रयोद
शवृक्षस्य। उष्माज्जतिः फलेरूपलक्षितोवृक्षोवानस्यत्यः। एकं आम्नादेः। अपुष्पात्पुष्पविभाजानैस्तेः फलेरूपलक्षितोवृक्षो
वनस्यतिः। एकंपनसोदुंबरादेः। द्रुममात्रेपिवनस्यतिः। "वनस्यतिर्नाद्रुमात्रेविनापुष्पंफलद्रुमइतिमेदिनीकोशात्"। फलपाएकं
वांतोयासांताः औषध्यःस्युः। एकंजीहियवादेः। "औषधिः फलपाकांतास्यादितिवापाटः। डीविऔषधी"। अवध्यः। "अवध्यः"। फलेय
हिः। देयथाकालंफलधरस्य॥६॥ वंध्यः। वंधेसाधुःयत्। "अफलः। अवकेशी। त्रयंमतावपिफलरहितस्य। फलवान्। फलि
नः। फली। त्रीणामफलस्य। फलिनोऽदंतः। प्रफुल्लः। उफुल्लः। संफुल्लः। व्याकोशः। "मूर्ध्यांतोवा" विकचः। स्फुटः॥७॥

वानस्यत्यः फलैः पुष्पातिरपुष्पादनस्यतिः॥ औषध्यः फलपाकांतास्परवंध्यः फलेयहिः॥६॥
वंध्योऽफलोऽवकेशीचफलवान्फलिनः फली॥ प्रफुल्लोऽफुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः॥७॥
फुल्लश्चैतेविकसितेस्करवंध्यादयस्त्रिषु॥ स्थारुवौनाधुवः शंकुर्दृष्टशखाशिफः क्षुपः॥८॥
अप्रकांउसंवगुल्मोवह्नीतुव्रततिर्लता॥ लताप्रतानिनीवीरुद्रुमिन्पुलपरत्यपि॥९॥ ॥१॥

फुल्लः। एतेऽष्टौविकसितेपुष्पितेस्फुः। अवंध्यादयः अवंध्योऽफल इत्यादयोविकसितानाः त्रिषुत्रिभिर्गोस्फुः। स्थारुः। धुवः
। शंकुः। त्रीणिच्छिन्नविटपस्यप्रकांते। वाना। स्थारुशब्दोविकल्पेनउसीत्यर्थः। "रूपभेदान्क्रीडत्वं। स्थारुरस्त्रीतिवापाट
। स्थारुः कीलेदरेयुमात्। अस्त्रीधुवइतिमेदिनी"। शाखाप्रसिद्धा। शिफावृक्षमूलं। ह्रस्वशाखाशिफेयस्यसुपउत्पु
च्यते। एकं॥८॥ नविद्यतेप्रकांटीयस्यतस्मिन्लंबः। गुल्मः। इतिद्वयं। वह्नीः। "सर्वधातुभ्यश्च"। वह्निः। वेह्निः। वह्नीतु
वेह्निः सरराइतिवाचस्यति"। व्रततिः। "प्रततिः। व्रततीः। व्रततिव्रततीस्तथेतिहलायुधः"। लता। त्रयंलतायाः। वीरुत
। गुह्यिनी। उलयः। इतित्रयंप्राप्तानिनीशाखादिभिर्विस्तृतालता। तत्रेत्यर्थः। तत्रवीरुद्रुमोधांतः स्त्रियां॥९॥

कोटी
॥८॥

नगाद्यारोहोवृक्षादीनामुच्चैतत्र उच्यते ॥ उत्सेधः ॥ उच्छ्रयः ॥ इति त्रयं ॥ "आरोहो देर्घ्येपि आरोहो देर्घ्ये उच्यते स्त्री
कस्यां भानभिद्यपि ॥ आरोहो गजरोह इति हेमः ॥ नगाद्यारोहस्यादिनागिरिदेवाद्यादियहः ॥ उत्सेधमित्यपि ॥ उत्सेध
स्तच्छ्रयेन स्त्री क्रीवं संहननेपि चेति मेदिनी ॥ प्रकांडः ॥ स्कंधः ॥ इति हेतरोर्मूलमारभ्य शाखापर्यंतो भागस्तत्र ॥ "तरोर्मूलस्कं
भयोरंतरं प्रकांडः" ॥ १९ ॥ शाखा ॥ लता ॥ देशाखायाः ॥ स्कंधशाखा ॥ शाखा ॥ द्वैप्रधानशाखायाः ॥ "स्कंधात्प्रथमोत्पन्नशा
खाया इत्यर्थः" शिफा ॥ जटा ॥ हेतुमूलस्या ॥ पाक इति प्रसिद्धस्य ॥ शाखायाः शिफामूलं अवरोह इत्युच्यते ॥ एकं ॥ पा
जोरा पारंबा इति प्रसिद्धस्य ॥ मूला द्वयमूलमारभ्य पर्यंतं गता लता गुड्यादिप्यवरोह इत्युच्यते ॥ एकं ॥ मूलादूर्ध्वं

नगाद्यारोह उच्यते उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च ॥ अस्त्री प्रकांडः स्कंधः स्यान्मूलाच्छाखावधिसरोः ॥
१९ ॥ समेशाखालते स्कंधशाखाशालेशिफाजटे ॥ शाखाशिफा ॥ वरोहस्यान्मूलाच्छाग्रंगता
लता ॥ १९ ॥ शिरोग्रं शिखरं वानामूलं बुध्नोऽग्निनामकः ॥ सारोमज्जानरित्वस्त्रीवल्कं वल्क
लमस्त्रियां ॥ १९ ॥ काष्ठं दारुविधनं त्वेधश्च मेधः समित्त्रियां ॥ निष्कुहः कोटरं वानावह्न
रिर्मंजरिः स्त्रियो ॥ १३ ॥

गता शिफालतास्यादित्यपि ॥ १९ ॥ शिरोग्रं ॥ शिरोग्रंतत् शिखरमित्युच्यते ॥ शिरादयस्त्रयोपि पर्याया इति केचित् ॥
शिखरं वाना ॥ पक्षे पुंसीत्यर्थः ॥ मूलं ॥ बुध्नः ॥ अग्निनामकः ॥ पादमूलपर्यायसंज्ञकः ॥ त्रीणां वृक्षादेर्मूलस्य ॥ सारः ॥ मज्ज
॥ द्वयं वृक्षादेः स्थिरांशौ ॥ "गाभानर इति ख्यातिः" ॥ तत्र मज्जानांतः नरिपुंलि ॥ कचिद्वानोपि दृश्यते ॥ "सारोमज्जास
मौत्वकस्त्रीति पाठः ॥ समौ समानलिङ्गौ ॥ त्वक् ॥ वल्कं ॥ वल्कलं ॥ त्रयं त्वचः ॥ तत्र वल्कादिद्वयं स्त्रीवपुंसौ ॥ १९ ॥ का
ष्ठं ॥ दारु ॥ दारु इत्यप्यत्र ॥ उन्नतं सकयोर्दारु इत्युच्यते ॥ "देकाष्टमात्रस्या ॥ इधनं ॥ एधः ॥ इध्मं ॥ एधः ॥ समित् ॥ पंचकं
शुक्लस्य तृणाकाष्ठादेः ॥ "आद्यत्रयं अग्निं संदीपनं तृणाकाष्ठादेः ॥ जठवरा इति प्रसिद्धस्य ॥ अंत्यद्वयं पागादौ द्वयमा

न समिदादिरिति मतं ॥ तत्र आद्य एधः शब्दः सांतः क्रीदे ॥ अन्यस्त्वदंतः पुंसि ॥ समिद्धांतः ॥ निष्कुहः ॥ कोटरं ॥ द्वे वृक्षगतवि
वरस्य ॥ कोटरं वाना ॥ पक्षे पुमान् ॥ वल्हरिः ॥ मंजरिः ॥ कृदिकारादक्तिन इति गणसंज्ञात् वल्हरी ॥ मंजरी ॥ इत्यपि ॥ हेतुलस्या
देरभिनवोद्भिदि ॥ "कंसर इति ख्यातिः" ॥ १९ ॥ यत्र ॥ पलाशः ॥ छदन्तः ॥ दसां पर्यायः ॥ छदः ॥ यदुपपन्नस्य ॥ तत्र छदोऽदंतः ॥ पुंसि
परां स्त्रियत्रेपरां पुत्रे ॥ तिहेमः ॥ पत्नवः ॥ किसलयः ॥ "किसलयमपि" ॥ द्वेपत्रादिपुक्ते शाखायाः पर्यायो ॥ तत्र किसलय
पुंसि स्त्रीवेच ॥ "पुंसि स्त्रीवेच पत्नव इति तु व्याडिः ॥" विस्तारः ॥ शाखापत्नवसमुदायलस्य आभोगः ॥ विटप उच्यते ॥ एकं
॥ "विटपो न स्त्रियां संवशाखाविस्तारपत्नव इति मेदिनी कोशतः ॥ शाखायां पत्नवे संवे विस्तारे विटपोऽस्त्रिया मिति

यत्र पलाशं छदं दंतं पर्यायदः पुमान् ॥ पत्नवोऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम्
॥ १९ ॥ वृक्षादीनां फलं संस्पृष्टं तं प्रभवबंधनं ॥ आमे फलेशलादुः स्याच्छुष्कं वानमुभेत्रि
यु ॥ १५ ॥ क्षारकोजालकं क्रीवैकलिकाकोरकः पुमान् ॥ स्यादुच्छ्रयस्तु सवकः कुड्मलो

रभसाच्च पत्नवादि चतुष्टयमेकार्थकं वा ॥ अत्र पदं कृत्वा त्वेन ॥ स्कंधादूर्ध्वंतरोः शाखाकटको विटपो मत इति ॥ १९ ॥
वृक्षादीनां मिमिक्षेवणापि संबध्यते ॥ वृक्षादीनां फलं सस्पृष्टमित्युच्यते ॥ "तालम्याद्यपि" ॥ एकं ॥ प्रसवः ॥ पुण्यादिः ॥ वध्यते
धनतत्तत्तमुच्यते ॥ एकं ॥ देह ॥ "देह" इति ख्यातस्य ॥ बंधनं ॥ उष्णफलयोगे ॥ तमाह कात्यायनः ॥ आमे अपक्वे फलेशलादुः रि
त्येकं ॥ प्रसवे फले वानमित्येकं ॥ उभेशलादुर्वा न च त्रिषु त्रिजिह्वयां ॥ १५ ॥ क्षारकः ॥ जालकः ॥ हेतुतनकलिकायाः ॥ तद्वद
स्येत्येकं ॥ तत्र जालकं क्रीवैव ॥ कलिका ॥ कोरकः ॥ देहस्फुरित उष्णस्य क्रीव इति ख्यातस्य ॥ शुष्कः ॥ सवकः ॥ हे
कलिकादिभिराकीरास्य पत्नवग्रंथः ॥ "विक्रामोन्मुखकलिकाया इति केचित्" ॥ सवके हारभेदे च पुंसः संवेपिकोति

तस्मिन्निदंतेरुहः। उष्यादिसर्वकं गुच्छति तालव्यांतेरिति देवः। कुञ्जः। मुकुलः। ईर्यादिकसितकविकायां ॥१६॥
 सुमनसः। उष्यः। प्रसन्नः। कुसुमः। समः। सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवदिति मेदिनी। चत्वारि उष्यस्य। कुसुमं
 सुमनस्यपिपाठः। तत्र उष्यस्य पंचनामानि। भृन्निस्त्रियां सुमनस इति रत्नकोशः। सुमनाः उष्यमालयाः स्त्रियामिति मे
 दिनीकोशः। मकरंदः। उष्यरसः। देउष्यमधुनि। परागः। सुमनोरजः। देउष्यरेणोः ॥१७॥ सर्ववक्ष्यमाणान्वस्य
 लतौषधिजातीयस्त्री उष्येगमपि अश्वत्थकपित्यादीनामभिधानं प्रसवे उष्ये फले मूलं च वर्तमानं तद्दिहीनं ज्ञेयं। द्वाभ्यां
 स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं न पुंसकलिंगमित्यर्थः। यथा चंपकं आनं सरागमित्यादि। तत्र विशेषमाह। हरीतक्यादयः प्रसवेऽपि स्त्रिय

मुकुलोस्त्रियां ॥१६॥ स्त्रियः सुमनसः उष्यप्रसन्नं कुसुमं समं ॥ मकरंदः उष्यरसः परागः
 सुमनोरजः ॥१७॥ दिहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियां ॥ आश्वत्थवैरावप्राक्षं नैय्य
 योधैरुदं फले ॥१८॥ बार्हतं च फले जंबूजंबूः स्त्रीजंबूजंबवं ॥ उष्ये जाती प्रभृतयः स्वलि
 गात्रीहयः फले ॥१९॥ विदार्याद्यास्तु मूलंऽपि उष्ये क्लीबेऽपि पाटला ॥

यास्युः। यथा हरीतक्याः फलं हरीतकी। आदिना कोशान्तकी कर्कटी द्राक्षेत्यादि। अश्वत्थस्य फलं आश्वत्थं। वैरावः फलं वैरा
 वं। प्राक्षस्य फलं प्राक्षं। नैय्योऽथ फलं नैय्योऽथं। रंयुद्याः फलं रंयुदं। बह्याः फलं बार्हतं। एकीकं। प्राक्षादिभ्यो शि
 तिरुत्तराविधानात्। अश्वत्थादिशब्देभ्यः फले लुङ्नास्तीत्यर्थः ॥१८॥ जंबूः। जंबुः। जंबवं। त्रीणि जंबाः फले।
 जातीयं थिका। मस्त्रिकेत्यादयः उष्ये वर्तमानाः स्वलिङ्गा एव स्युः। नतु क्लीबे। यथा जाती स्त्री। त्रीहयः फले स्वलिङ्गाः।
 यथा। त्रीहीराणां फलानि त्रीहयः पुंसि। एवं माषमुद्रयवाद्योपि ज्ञेयाः। यथामाषानां फलं माषाः ॥१९॥ विदारी बह्व्यं
 शुभतीत्याद्या मूलं च स्वलिङ्गाः। यथा विदार्या मूलं विदारी। अपिशब्दात्पुष्येऽपि स्वलिङ्गाः। पाटला उष्ये वर्तमाना क्लीबे।

यथा पाटलायाः उष्यपाटलं। अपिशब्दात्स्वलिङ्गाः। पाटलः कुसुमेवर्गो व्याशु त्रीहिष्पाटल इति शाश्वतात्पुस्त्रिङोपि।
 बोधिद्रुमः। चवदलः। पिप्पलः। कुंजराशनः ॥२०॥ अश्वत्थः। पंचपिप्पलवृक्षस्य। कपित्थः। अमरमालायां पवर्ग
 नर्तीयमध्योपि। दधित्यः। ग्राही। मन्मथः। दधिलः। उष्यफलः। दंतशठः। सप्तकंकपित्यस्य। कंवठ इति प्रसिद्ध
 स्य ॥२१॥ उदुंबरः। मेदिन्यां देवर्गत्ततीयमध्यः। त्रिकांशेऽप्येवमेव। जंतुफलः। वसंगः। हेमदुग्धकः। चत्वा
 रि उदुंबरस्य उंबर इति ख्यातस्य। कीविदारः। चमरिकः। कुदालः। युगयत्रकः। चत्वारिकांचन इति ख्यातस्य ॥२२॥
 सप्रपर्णीः। विशालत्वक्। शारदः। अज्ञेयः। शारदीयेऽपि पिप्पल्यां सप्रपर्णी चेति दंत्यांतेषु रुहः। शारदोऽपि स्त्रियां तोय
 पिप्पली सप्रपर्णी योरिति मेदिनी। विषमच्छदः। चत्वारिंशंतवरा इति ख्यातस्य। दुरधिगमवस्तुनः। प्राकृतसंज्ञया विख्यातस्य

बोधिद्रुमश्च लदलः पिप्पलः कुंजराशनः ॥२०॥ अश्वत्थेऽथ कपित्थेऽथ दधित्यया हि मन्मथाः ॥
 तस्मिन् दधिलः उष्यफलदंतशठावपि ॥२१॥ उदुंबरो जंतुफलो यज्ञांगो हेमदुग्धकः ॥ कीविदा
 रश्चमरिकः कुदालो युगयत्रकः ॥२२॥ सप्रपर्णी विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ॥ आरवधेरा
 जं च सप्रपर्णी च चतुरंगुलाः ॥२३॥ आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णाकाः ॥ स्फूर्जवीरंदंतशठ
 जंभजंभीरजंभलाः ॥२४॥ वरुणो वरुणाः सेतुस्तित्तशाकः कुमारकः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नेन दोषः। यदुक्तं। प्रयोजनार्थं वचनप्रवर्तित्यतस्ततः प्राकृतमित्यदोष इति। किंच। रसवीर्यविपाकेभ्यो मूलात्पुष्पात्फला
 दलात्। आकारादेशकलादेर्वनौषध्यर्थमुन्नयेदिति। आरवधः। अरवधः। आरवधो यशपाकः कृतमा
 लस्यथाऽर्थे इति रत्नकोशः। राजवृक्षः। शम्पाकः। संपाकः शंपाकश्च। संपाकस्तर्ककेध्वे त्रिषु नाचतुरंगुल इति
 मेदिनी। चतुरंगुलः ॥२३॥ आरेवतः। व्याधिघातः। कृतमालः। सुवर्णाकः। अयोबाहुवा इति ख्यातस्य ॥२४॥
 जंभीरः। जंभिरः। दंतशठः। जंभः। जंभीरः। जंभलः। जंभरः। पंचकं जांबेर। लघु इति ॥ इति ख्यातस्य ॥२४॥
 वरुणाः। वरुणाः। सेतुः। तित्तशाकः। कुमारकः। पंचवायवर्गा इति ख्यातस्य। उन्नागः। उत्सः। तुंगः। केसरः। केशरः

अ. को. १. देवकजिमः। पंचकं उंती। "उंती। उंती।" इति ख्यातस्य॥ २५॥ पारिभद्रः। नंबतरः। मंदारः। पारिजातकः। चन्द्रा
नंबतरः। "कइनिव इति ख्यातस्य।" तितिशः। स्पंदनः। जैमी। "जैमिः।" सुखिगतिनिशेनेमिश्चक्रपांते। स्त्रिया मपीति
रुद्रः। रथद्रुः। अतिमुक्तकः॥ २६॥ वंजुलः। चित्रकृतः। सप्रतिवस इति ख्यातस्य। अयं खदिरसदृशः कंटकगहि
तः। पीतनः। कपीतनः। आम्रातकः। "अम्रातकः। कपिचूतोऽम्रातकोऽस्य फले पण्डुरीतकीति चित्रोऽ
शेषः।" त्रयं अंवाडा इति ख्यातस्य। मधुकः। "मधुकः। मधूलः। मधुलः।" गुडुष्यः मधुदुमः॥ २७॥ वानप्रस्थः।
मधुलीलः। पंचकं मौहा इति ख्याते। जलजेऽत्र मधुको मधूलक इत्येकं। अयं सर्वस्मादीर्घपत्रः। "गिरिजेऽत्र मधूल

उन्नागेपुरुषस्तुंगः केसरोदेववत्त्रभः ॥ १५ ॥ पारिभंद्रेनिवतरमंदारः पारिजातकः ॥ तिनिश
स्पंदनोनेमीरयद्रतिमुक्तकः ॥ १६ ॥ चंजुलश्चित्रकृच्चाथद्वौपीतनकपीतनौ ॥ औम्यातके
मध्वैकेतुगुउपुष्यमधुद्रमौ ॥ १७ ॥ वानप्रस्थमधुसीलीजैलजेऽत्रमधुलकः ॥ पीलीगुउफलः
स्वंसीतस्मिंस्तुगिरिसंभवे ॥ १८ ॥ अंशोठकंदैरालोपावकोटतुनिकोचकः ॥ पलाशोकिंशुकः
परोवातयोथोऽथवेतसे ॥ १९ ॥ रथाधुपुष्यविदलगीतवानीरवंजलाः ॥ ॥ ॥ ॥

कश्यपिपाठः। गौरशाकोमधूकोन्योगिरिजः सोऽत्यपत्रक इतिमाधवः। मधूकोऽन्योमधूलस्तजलजोदीधपत्रक
इतिस्वामी"। पीलुः। गुडफलः। स्तंसी। त्रीणिपीलुवृक्षस्य"अक्कोडइतिप्रसिद्धस्य"। अपंयुर्जरदेशेप्रसिद्धः। गिरि
संभवेतस्मिन्यली॥ २०॥ अक्षोटः।" अक्षोटुः।" अक्षोडः। आक्षोटः। आखोटः।" कंदगलः।" कर्पगलः।" इति
द्वयं" पर्वतपीलोः डोंगरीअक्कोडइतिख्यातस्य"। अंकोटः।" अंकोठः। अंकोलः।" निकोचकः।" निकोटकः।" द्वे
अंकोटस्य" पिस्तेइतिख्यातस्य" पलाशः। किंशुकः पर्णाः। वातपोथः। चत्वारिपलाशस्य। वेतसः॥ २१॥ रथः।
अभ्रउष्यः। विटुलः। शीतः।" शीतं। शीतंतुषारवानीरबहवारदुमेषुचेत्यजपात"। वानीरः। वंजुलः। सप्रकंवेत

सस्य। "वेतश्तिख्यातस्य"। परिव्याधः। बिदुषः। नादेयी। अंबुवेतसः। चत्वारिजलवेतसस्य। नादेयीस्त्री॥ ३०॥ सोभां
जनः। "सौभांजनः। शोभांजनः। शौभांजनः।" शिम्बुः। तीक्ष्णगन्धकः। अक्षीवः। "आक्षीवः"। मोचकः। पंचकंश्रीगुल
श्रीवगाश्रीगट" इतिख्यातस्य। असौसोभांजनो रक्तो रक्तपुष्पश्चेन्मधुशियुरित्युच्यते। एकं। अरिष्टः। फेनिलः। द्वे रि
ठाश्तिख्यातस्य। "अन्यत्ररिष्टमित्यपि। रिष्टं स्ये मसुभाभावे पुंसि खड्गे च फेनिल इति मेदिनी"॥ ३१॥ बिल्वः। शांडि
त्यः। शैलूषः। मानूरः। श्रीफलः। पंचकंबिल्वस्य। पूक्षः। जटी। "जटिः"। पर्कटिः। त्रयं पिपरी इतिख्यातस्य। अयं
गोमातकभाषायाकोकाश्तिख्यातः। तत्रजटीपर्कटिनाविन्नंतौ। पर्कटीडीयंतेतिकश्चित्। न्ययोधः। बहुपात्। चटः। त्रयं व

द्वौपरिव्याधविदुलौनादेयीचाऽबुवेतसे ॥ ३० ॥ सौभांजनेप्रियुतीक्ष्णाघंधकाऽक्षीबमोचकाः ॥
रक्तोसौमधुप्रियुःस्यादरिषः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥ विल्वेशांतिव्यशैल्योमालरश्रीफलावपि ॥
प्रक्षीजटीपर्कटीस्यान्यग्रोधोबहुपादटः ॥ ३२ ॥ मालवः शौबसेलोध्रस्तिरीटस्तिवमार्जनौ ॥
आम्रश्चतोरसालोसोमहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥ कुंभोलैखलकं क्रीबकोशिकायुगुलुः ३४ ॥
शैलुः श्लेष्मांतकः शीतउदालोबदुवारकः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दस्य ॥ ३३ ॥ गालवः । शाबरः । " साबरः " । लोधः । तिरीटः । तिल्वः । मार्जनः । षट्कंलोध्रस्य । " तत्राद्योश्चैतलोघ्रेशो
वारक्तलोघ्रे इत्येके " । आम्रः । चूतः । रसालः । त्रयं आम्रस्य । असौ आम्रोतिमोरभश्चेत्सहकार इत्येकं ॥ ३३ ॥ कुंभः ।
उल्लखलकं । " कुंभेति संघातविग्रहीतं । कुंभमिति क्लीबमपि । कार्मुके वारनार्यौ च कुंभः क्लीवंतु । गुग्गुलाविति रभसः ।
कुंभं त्रिविद्यं गुग्गुलाविति श्वप्रकाशः । उद्दखलमितिपि । उद्दखलं गुग्गुलोऽस्यादुल्लखलेऽपिन द्वयोरिति मेदिनी । उल्लखले
गुग्गुलो च क्लीबमुक्तमुद्दखलमिति द्दः । अत्रपक्षे कुंभं चोद्दखलमिति पाठः कर्तव्यः । कुंभोलुः । खलकं । कुंभोल्लखल
कं । कुंभोल्लखलाकारादृष्टकोशान्निर्यातं । कुंभोल्लखलकं कुंभं कुंभोलुः खलकं वरमिति वाचस्पतिः । कौशिकः गुग्गु

॥११॥

तु॥ "गुग्गुलुः" ३२॥ पंचगुग्गुलुवृक्षस्य । उरोऽदंतः । शिलुः । "सेलुः" । श्लेष्मातकः । शीतः । उद्दालः । बहुवारकः ।
पंचशैलः "भोंकरी" इति ख्यातस्य ॥ ३४ ॥ राजादनः । "राजातनः" । राजादनः । राजादनं प्रसरको राजातन
इति वाचस्पतिः । प्रियालः । "प्रियालश्च प्रियालकरतिमाधवः" । सन्नकदुः । धनुः पटः चत्वारिचार इति ख्या
तस्य । धनुः । पट इति व्यस्तमपि । धनुः प्रियालेनानखीराशिभेदेशरा सन्न इति मेदिनी । पटः प्रियालवक्ष्येनासुचे
लेपुन्नपुंसकमिति रभसः । गंभारी । "कंभारी" । सर्वतोभद्रा । काश्मरी । "काश्मरी" । मधुपर्णिका ॥ ३५ श्रीपर्णी

राजादनं प्रियालः स्यात्सन्नकदुर्धनुः पटः ॥ गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥
३५ ॥ श्रीपर्णी भद्रपण्डितकाश्मर्यश्चाप्यथर्दयीः ॥ कर्कधूर्बदरी कोलिः कोलकुव
लफेनिले ॥ ३६ ॥ सौवीरं बदरं घोंटाप्यथस्यात्स्वादुकंटकः ॥ विकंकतः सुवावक्षी
ग्रंथिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

॥ ३६ ॥ काश्मर्यः । सप्रशिवर्णी इति ख्यातस्य । काश्मर्योऽदंतः पुंसि । कर्कधूः । "कर्कधुः" । बदरी । कोलिः । "कोली
कोला" । श्रीशिवीर इति ख्यातस्य । तत्र कर्कधूर्देयोः स्त्रीपुंसयोः । कोलं । कुवलं । फेनिलं ॥ ३६ ॥ सौवीरं । "यज्जि
सौवीर्यं" । बदरं । घोंटा । बदेबदरीफलस्य । घोंटाशब्दी बदरी सदृशे वक्ष्यभेदेऽपि वर्तते । "बदरी सदृशाकारो
वक्षः सस्मफलो भवेत् । अटव्यामैव सा घोंटा गोपयंतेति चोच्यत इति रुभृत्फक्तेः ।" स्वादुकंटकः । विकंकतः ।
विकंकतः । सुवावक्षः । ग्रंथिलः । व्याघ्रपात् । पंचविकंकतस्य । "वैहकली इति ख्यातस्य" । अयं यज्जिष

॥ ३७ ॥ सेरावतः । नागरंगः । नादेयी । भूमिजंबुका । च
चारिनागरंगस्य । "नारिगं इति ख्यातस्य । अत्र सर्वद्वयं नागरंग्याः । अपरद्वयं भूमिजं घातयिमतं" । तिंदु
कः । "तिंदुकी" । स्फूर्जकः । कालस्कंधः । शितिसारकः । चत्वारितेंडुः । "टेंडुरणी" । इति ख्यातस्य ॥ ३८ ॥
काकेंदुः । कुलकः । काकतिंदुकः । काकपीलुकः । चत्वारिकौकतेंडुः । "काकटेंडुरणी" । कटेंडुरणी इति । कु
चना । काजरा । "इति ख्यातस्य । गोलीटः । घाटलः । घंटापाटलिः । मोसः । मुक्ककः । पंचघंटापाटलः ।

सेरावतो नागरंगो नादेयी भूमिजंबुका ॥ तिंदुकैः स्फूर्जकः कालस्कंधश्च शितिसारके ॥
३८ ॥ काकेंदुः कुलकः काकतिंदुकः काकपीलुके ॥ गोलीटो घाटली घंटापाटलिर्मोस
मुक्कको ॥ ३९ ॥ तिलकः क्षुरकः श्रीमान्मौपिचुलश्यावुकौ ॥ श्रीपर्णिका कुमुदिका कुं
भीकैर्उर्पकद्वयोः ॥ ४० ॥ क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टीलाक्षाप्रसादनः ॥ तूदस्तुरपः
क्रमुको ब्रह्मरायो ब्रह्मदारुच ॥ ४१ ॥

मोरवा इति प्रसिद्धस्य । घंटा । पाटलिरिति नामद्वयं वा ॥ ३९ ॥ तिलकः । क्षुरकः । श्रीमान् । त्रयं तिष्ठति । "ति
लक उच्यते" । इति ख्यातस्य । पिचुलः । श्यावुकः । द्वे श्यावुकस्य । तिलकभेदोऽयं । "कोवी इति ख्याते यमिति के
चित्" । श्रीपर्णिका । कुमुदिका । कुंभी । कैर्उर्पः । "कैर्उर्पः" । कद्वलः । पंचकुंभला । "कुंभ्या इति" । कापफ
ळ" इति च ख्यातस्य । कुंभी । ४० ॥ क्रमुकः । पट्टिकाख्यः । पट्टी । लाक्षाप्रसादनः । चत्वारिंशो हितलो
धस्य । पट्टिका आख्यायस्य । पट्टी स्यात्तीति पट्टी इत्यंतः । "द्विषंतो वा" । तूदः । "नूदः" इत्यः । क्रमुकः ।

॥४१॥

अ० ॥ तलं ॥ तलोपि ॥ यदकं अश्वत्थाकारेव सभेदे ॥ पारसापिपठरतिख्यातस्य ॥ नीपः ॥ प्रियकः ॥ कंदसः ॥ हलिप्रिय
॥ १९॥ चत्वारिकण्डवतिख्यातस्य ॥ वीरवसः अहस्करः ॥ अग्निमुखी ॥ भल्लातकी ॥ चत्वारि ॥ विववा ॥ भिल्लावा ॥ रति
ख्यातस्य ॥ ४२ ॥ गर्दभांडः ॥ कंदरालः ॥ कपीतनः ॥ रूपार्थकः ॥ प्रसः ॥ पंचगजहंडः ॥ खालीपिपरी ॥ रति
ख्यातस्य ॥ तितित्री ॥ तितिली ॥ अम्लीका ॥ चाम्लिका ॥ चिंचाति ॥ तिरीका ॥ चितितिलीनिचंद्रः ॥ चिंचा ॥ अम्लिका
॥ आम्लिका ॥ अम्लीका ॥ आम्लीका ॥ तितित्रीत्वाम्लिकाचिंचाति ॥ तिरीकाकपिप्रियेतिवाचस्पतिः ॥ त्रयं

तूलेचनीपप्रियककंदबास्तहलिप्रिये ॥ वीरवसोऽहस्करोऽग्निमुखीभल्लातकीत्रिषु ॥
४२ ॥ गर्दभांडेकंदरालकपीतनरूपार्थकाः ॥ प्रसश्चतितित्रीचिंचाऽम्लिकाऽथोपीत
सारके ॥ ४३ ॥ सर्जकासनबंधकपुष्पप्रियकजीवकाः ॥ सौलेतुसर्जकाश्रयोश्चकारी
काः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥ नदीसर्जोवीरतररिंदद्रुः ककुभोऽर्जुनः ॥ ॥ ॥ ॥

चिंचायाः ॥ पीतसारकः ॥ ४३ ॥ सर्जकः ॥ असनः ॥ आसनः पीठेभक्तंधयोः कूबमासनं नातुजीवक इति रुद्र
रभसौ ॥ बंधकपुष्पः ॥ प्रियकः ॥ यदकं असरा इति ख्यातस्य ॥ तत्रकांटे असरा ॥ पाले असरा इति द्वौ भेदौ
ख्यातौ ॥ सालः ॥ शालः ॥ सर्जः ॥ कार्ष्यः ॥ कार्ष्यः ॥ अश्वत्थकार्णिकः ॥ सस्यसंवरः ॥ प्रास्यसंवरः ॥
पंचशालवसस्य ॥ साल इति प्रसिद्धस्य ॥ ४४ ॥ नदीसर्जः ॥ वीरतरः ॥ रिंदद्रुः ॥ ककुभः ॥ अर्जुनः ॥ पंच
कं अर्जुनवसस्य ॥ अर्जुनसादृशस्य पिवदंति ॥ राजादनः ॥ राजादनं ॥ राजादनं क्षीरिकायां पियाले

किंशुकैः पिचेति मेदिनी ॥ फलाध्यक्षः ॥ क्षीरिका ॥ त्रयं विरणी इति ख्यातस्य ॥ ४५ ॥ इंदुदी ॥ तापसतरः ॥ इंदुदी ॥
॥ हिंगराबेट इति ख्यातायाः ॥ इंदोरित्युक्तत्वात्पुंसित इंदुदः ॥ भूर्जः ॥ चर्मो ॥ मृदुत्वकः ॥ त्रीणि भूर्जवसस्य ॥ पि
च्छा ॥ पिच्छा ॥ प्ररणी ॥ मोचा ॥ स्थिरायुः ॥ शाल्मलिः ॥ शाल्मलिः ॥ शाल्मलः ॥ पंचसांवरी इति ख्यातस्य ॥
द्वयोः स्त्रीपुंसयोः ॥ स्थिरमायुर्यस्याः स्थिरायुः ॥ यष्टिवससहस्राणि वने जीवति शाल्मलिरिति वचनात् ॥ ४६ ॥
शाल्मल्यावेष्टे निर्यासे पिष्टे त्येकं ॥ सांवरी चारीक इति ख्यातस्य ॥ क्वाथः कषायो निर्यो निर्यासे वैषकस्तथेति र

राजादनैः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ॥ ४५ ॥ इंदुदी तापसतरुर्भूर्जे चर्ममृदुत्वचौ ॥
पिच्छिला प्ररणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ॥ ४६ ॥ पिच्छानुशाल्मलीवेष्टे रोचनः कू
टशाल्मलिः ॥ चिरिविल्वो नक्तमालः करजश्च करंजके ॥ ४७ ॥ प्रकीर्यः रतिकरंजः रतिकः
कलिमारकः ॥ करंजभेदाः यद्वयं थोमर्कटयंगारवल्वरी ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भसः ॥ रोचनः ॥ कूटशाल्मलिः ॥ द्वेकाळी सांवरी इति ख्यातस्य ॥ चिरिविल्वः ॥ चिरिविल्वः ॥ नक्तमालः ॥ रक्तमा
लः ॥ करजः ॥ करजकः ॥ चत्वारिकरंजवसस्य ॥ ४७ ॥ प्रकीर्यः ॥ रतिकरंजः ॥ रतीकरंजः ॥ रतीकरंजः ॥ रतीकरं
जः ॥ सुमनास्तथाकलहनाशन इति रुद्रः ॥ रतिकः ॥ रतीकः ॥ कलिमारकः ॥ कलिकारक इति पाठः ॥ चत्वारिकां
देकरंज ॥ यारीराकरंज ॥ इति ख्यातस्य ॥ यद्वयं थोमर्कटी ॥ अंगारवल्वरी ॥ एते त्रयः करंजभेदाः ॥ अंगारव
लोपरां वल्वरी अंगारवल्वरी ॥ ४८ ॥ रोही ॥ रोहितकः ॥ प्रीहशत्रुः ॥ दाडिमपुष्पकः ॥ चत्वारिरक्तरोहिण इति ख्या

[illegible]

रोहीरोहितकः प्रीहशत्रुर्दाउमपुष्पकः ॥ गायत्रीवालतैनैयः खदिरोदंतधावनः ॥ ४९ ॥
अरिमेदोविदखदिरेकदारः खदिरेसिते ॥ सोमवल्कोव्यथव्याघ्रपुच्छगंधहस्तको ॥ ५० ॥
स्रंउउहैवूकश्चत्चकश्चिक्रकध्रुसः ॥ चंचुःपंचांगुलोमंडवर्हमानव्यउंवकाः ॥ ५१ ॥ अं
ल्याशमीशमीरः स्याच्छमीसक्तुफलौशिका ॥ पिंतीतकोमरवकः म्यसनः करहाटकः ॥
५२ ॥ शाल्यश्चमर्दनेशक्रपादयः पारिभद्रकः ॥ भद्रदारुद्रुकिलिमंपीतदारुचदारुच ॥ ५३ ॥

प्रियाविशालायाप्यमोघापाटलिर्द्वयोरिति दावस्यति ॥ काचस्थाली ॥ कालास्थाली कवेरिद्वयपिपाटस्तत्र काला ।
स्थाली । इति पदद्वयं । कालानुक्कषावेताख्यामंजिष्ठातीविकामुचेति मेदिनी । स्थालीस्थानाटलीखयोरिति मेदिनी
विश्वप्रकाशे ॥ फलेरुहा ॥ ५४ ॥ कृषावेता । कुवेरहरी । सप्तपाटलायाः ॥ पाटली इति ख्यातायाः । तत्र पाटलि
द्वयोः । प्रयामा । महिलाद्वया । लता । गोवंदिनी । गुंदा । प्रियंगुः । फलिनी । फली ॥ ५५ ॥ विष्वक्तेता । गंधफ
ली । कारंभा । प्रियकः । द्वादशप्रियंगुवृक्षे ॥ बाघांटी इति ख्याते ॥ महिलायाः स्त्रियाः आह्वयइव आह्वयोय

स्याः सा। महिलायाः समयनामभिरभिधीयत इत्यर्थः। तत्र प्रियकः पुंसि। शीघ्रं स्त्रियां। मंडकपर्णाः। यज्ञोर्णाः।
नटः। कद्वंगः। टुटुकः॥ ५६॥ स्योनाकः। "श्योनाकः। शीराणाकः।" भुकनासः। कृष्णः। दीर्घवंतः। कुदन्व
टः। शीराणाकः। "शीनकः"। अरलुः। "अरदुः"। दादरादंडिकः। "दिंडा"। इति ह्यातस्य क्वचिदयं देरति।
ख्यातः। तिष्यफला। आमलकी॥ ५७॥ अमृता। वयस्या। चत्वारि आमलक्याः। त्रिष्विक्तेः आम
लकः। आमलकं। विभीतकः॥ अक्षः। तृषः। कर्षफलः। भृतावाप्तः। कलिद्रुमः। षड्धाठिग इति ह्या

तस्याः चिदप्येव ह्यतिरिक्त्यातः। त्रिभिर्गत्वा द्विभीतकी विभीतकमिति च ॥ ५८ ॥ अभयाः। अव्यथाः। यथाः। कापस्थाः। "अत्रवयस्येत्यपि पाठः"। शतनाः। अमृताः। हरीतकीः। हेमवतीः। चेतकीः। प्रपसीः। शिवाः। एकादशहरा इति ख्याता यो हरीतक्या ॥ ५९ ॥ पीतद्रुः। सरलः। एतिकावः। त्रयसरलस्य"। सरलदेवदर इति ख्यातस्य"। द्रुमोत्पलः। कर्णिकारः। परिव्याधः। त्रयैकर्णिकारस्य"। पांगारा इति ख्यातस्य"। लकुचः। लिकुचः। उहुः। "उहुः"। त्रयं ओट इति ख्यातस्य"। स्फुटपनस्येत्यपि मतं।

नाः स्फुटस्यः कर्षफलोभताघासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥ अभयात्त्वयथापयथा काप
स्थाशतनामृता ॥ हरीतकी हेमवती चेतकी प्रपसी शिवा ॥ ५९ ॥ पीतद्रुः सरलः प्रति
कावचायुद्रुमोत्पलः ॥ कर्णिकारः परिव्याधो लकुचो लिकुचो उहुः ॥ ६० ॥ चैत
सः कंटकिफलो निचुलो हिज्जुलोऽंबुजः ॥ काकोदुंबरिका फल्गुः मलयः ॥ जघनेफला ६१

सः "कंटकिफलः"। "कंटकफलः"। द्वेयनसरतिप्रसिद्धस्य। निचुलः। हिज्जुलः। "इज्जुलः। निचुलेज्जुलहि
ज्जुला इति रभसः"। अंबुजः। त्रीणि इज्जुल इति ख्यातस्य। जलवेतसभेदस्य। "स्थलवेतसस्येत्यपि कचित्।
निचुलः स्थलवेतसरतिशब्दार्थात्। समुद्रफलस्येत्यपि मतं" ॥ काकोदुंबरिका। फल्गुः। मलयः। "म
लयः। मलायापात्सुनाति। मलाश्रित्यपि। मलधारणी बाहुलकादयः"। जघनेफला। चत्वारिकाव्याउं
बरा"। बोवाडा। खर्वतं। इति ख्यातस्य। जघनेबुधनेफलान्यस्याजघनेफला। सर्वोत्तरसाहचर्यात्फलानुर

पित्री। मलयश्रितालव्यातं ॥ ६१ ॥ अरिष्टः। सर्वतोभद्रः। द्विगुनिर्योसः। मालकः। पिचुमंदः। "पिचुमंदः"। निंबः।
यदुर्निवस्य। द्विगुणैर्धिनिर्योसोयं"। द्विगुनिर्योस इत्येव निंबे द्विगुरस्येति मेदिनी"। पिच्छिला। अगुरुशिंशया ॥ ६२
कपिला। भस्मगर्भा। चत्वारिंशसंवा इति ख्यातस्य। अगुरु इति पृथक् पदं वा। "तत्पुनः पुंसकं। अगुरुक्रीबेशिंशया
यामिति रूढः। अगुरुः स्यात्शिंशयायामिति विश्वप्रकाशः। शिंशया तंत्रयं शिंशवारति ख्यातस्य। याकपिला कृष्णा
वर्णा उष्णसा भस्मगर्भेत्येकमित्यन्ये। कालाशिंशवारतिप्रसिद्धस्य" शिरीषः। कपीतनः। भंडिलः। "भंडिरः भंडी

अरिष्टः सर्वतोभद्रं द्विगुनिर्योसमालकाः ॥ पिचुमंदश्च निंबेऽथ पिच्छिलाऽगुरुशिंशया ॥ ६२
कपिला भस्मगर्भा शिरीषस्तकपीतनः ॥ भंडिलोऽप्यथ चांपेयश्चंयको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥
एतस्य कलिकागंधफली स्यादयं केसरः ॥ बकुलो बंजुलो शोको समो करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥
चांपेयः केसरो नागकेसरः कांचनाक्षयः ॥ जयाजयंती तकोरी नादेयी वैजयंतिका ॥ ६५ ॥

लः। भंडीलो भंडिरोनेति वाचस्पतिः"। त्रयं शिरसरति ख्यातस्य। चांपेयः। चंयकः। हेमपुष्पकः। त्रयं कुडचांया"। हो
नचांया" इति ख्यातस्य ॥ ६३ ॥ एतस्य चंयकस्य कलिकागंधफलीत्येकं। तथा च प्रयोगः। नखदपदो गंधफलीमजि
प्रदिति। केसरः। "तालव्यमध्योपि"। बकुलः। द्वे मोवळ"। बकुळ" इति ख्यातस्य। बंजुलः। अशोकः। द्वे अ
शोकस्य। करकः। दाडिमः। "दाडिबः। दाडिमः। तालिमः। दाडिबसारपिरीखाद्वयप्रकवल्लभा इति रभसः। त्रि
कोडशेषेयं"। द्वे दाडिमस्य। "त्रकिं वरति ख्यातस्य" ॥ ६४ ॥ चांपेयः। केसरः। नागकेसरः। "स्वर्गो भस्मर्याख्यो
नागकेसरः खट्पदप्रिय इति रभसः"। कांचनाक्षयः। चत्वारिंशतागचांया इति ख्यातस्य। कांचनाक्षयः स्वर्गोपयो

को. २
॥१४॥

यनामक इत्यर्थः जया। जयेती। तर्कारी। जादेयी। वैजयंतिका। पंचटांहाकठ। "घोररेरा" इति च ख्यातायाः
६५॥ श्रीपरी। अग्निमंथः। कणिका। गरिका। गरिका। जयः। पंचनखेति ख्यातस्य। दशाप्येकस्य पर्याया
इत्येके। कुटजः। शक्रः। वत्सुकः। गिरिमल्लिका। चत्वारिकुटज इति प्रसिद्धस्य॥ ६६॥ एतस्यैव कुटजस्य फले
कलिंगे। इद्रयवः। भद्रयवमिति त्रीणि। "कथिंगः इद्रयवः। कलिंगेद्रयवः। उमानित्यमरमाला। कलिंगा। तत्रै
व स्त्रीका उपादात्"। कृष्णापाकफलः। अविमः। "आविमः"। रुषेराः। करमर्दकः। चत्वारिकरमर्दकस्य करवं

को. २

श्रीपरीमग्निमंथः स्यात्कणिकागरिका। जयोथकुटजः शक्रो वत्सुको गिरिमल्लिका॥
६६॥ एतस्यैव कलिंगेद्रयवभद्रयवफलः॥ कृष्णापाकफलाविमरुषेराः करमर्दके॥ ६७
कालस्कंधस्तमालः स्यात्तापिच्छः। सिंदुकः॥ सिंदुवारः। इद्रसरः। "इद्रसुरिः"। निर्गुडी। "निर्गुटी"। इद्राणिका।

इति ख्यातस्य। कृष्णापाकफलमस्य कृष्णापाकफलः॥ ६७॥ कालस्कंधः। तमालः। तापिच्छः। "तापिजः"।
जयंतमालस्य। सिंदुकः। "सिंधुकः"। सिंदुवारः। इद्रसरः। "इद्रसुरिः"। निर्गुडी। "निर्गुटी"। इद्राणिका।
। पंचसिंदुवारस्य सिंधुआरी। "निगुडी"। निर्गुडी" इति ख्यातस्य॥ ६८॥ वैशी। गरी। गरी। "खरेत्यपि
। अगरीत्यपि। देवताउरवरातीसोत्रिषु स्याद्देवैः उमानि निर्भसः। खरागरीति समस्तमपि॥ मूषिकाविषघ्नत्वा
द्रमागिरिति गरीत्येकं पदमपि। तदुक्तं। जीमूतकोदेवताउरवरातीसोत्रिषु स्याद्देवैः उमानि निर्भसः। खरागरीति समस्तमपि॥ मूषिकाविषघ्नत्वा
द्रमागिरिति गरीत्येकं पदमपि। तदुक्तं। जीमूतकोदेवताउरवरातीसोत्रिषु स्याद्देवैः उमानि निर्भसः। खरागरीति समस्तमपि॥ मूषिकाविषघ्नत्वा

देवतास्य देवताली "देवउंगरी" इति ख्यातस्य॥ श्रीहस्तिनी। भूतंडी। द्वेहस्तिकर्णाभयत्रस्य शाकभेदस्य सि
रिहस्तिनी। "घोरकुरड" इति ख्यातस्य। तृणाश्रयः। "तृणाश्रयमित्यपि। तृणाश्रयैः सुलोसाधु। तत्र साधुरि
तियत्। मल्लिकीहंसभेदे स्यात्तृणाश्रयेऽपि मल्लिकीति तदः॥ मल्लिका॥ ६९॥ भूपदी। शीतभीरुः। "शतभी
रुः। मल्लिकाशतभीरुश्च गवाक्षीभद्रमल्लिका॥ शीतभीरुर्मदायंती भूपदी तृणाश्रयकमिति वाचस्पतिः। चत्वा
रिमल्लिकायाः। "मोगरी" इति ख्यातायाः। सैवमल्लिकावनीद्रवा आस्फोटकचने। एकं। "एतमोगरी" इति

श्रीहस्तिनीतुभूतंडी तृणाश्रयैः तमल्लिका॥ ६९॥ भूपदी शीतभीरुश्च सैवास्फोटावनी
द्रवा॥ शोफालिका तु सुवहानिर्गुडी नीलिका च सा॥ ७०॥ सितासौ श्वेतसुरसाभूतवे
श्यथमागधी॥ गरिकायथिकाः ब्रह्मासायीता हेमपुष्पिका॥ ७१॥ अतिमुक्तः पुंड्र
कः स्याद्दासंतीमाधवीलता॥ सुमनामालतीजातिः सप्रलानवमालिका॥ ७२

ख्यातस्य। आस्फोतेत्यपि। आस्फोतागिरिकर्णौ च वनमल्ल्यां च योषितीति मेदिनी। शोफालिका। "शोफालिका।"
सुवहा। निर्गुडी। नीलिका। चत्वारि कृष्णा पुष्पायाः निर्गुड्याः। "एतन्निर्गुडी" इति ख्यातायाः। इयं श्वेतपुष्पा॥ ७०
असौ निर्गुडी सिता विच्छेत्तसुरसा। भूतवैशी इति चोच्यते। "इयं कातरी निर्गुडी" इति ख्यातायाः। मागधी। गरिका। स
थिका। अब्रह्मा। चत्वारि यथिकायाः जुड इति ख्यातायाः। सायथिकापीतापीतपुष्पा चैतद्देमपुष्पिका स्यात्। एकं
७१॥ अतिमुक्तः। पुंड्रकः। वासंती। माधवी। लता। पंचकुंदभेदस्य कुसरी इति "कस्तूरमोगरा" मधुमाधवी इति च
ख्यातस्य। अतिमुक्तादिद्वयं मल्लिकाभेदस्येत्येके। "माधवीलतेत्येकं पदमपि"। सुमनाः। मालती। जातिः। "जातिः"।

चमालत्यामिति मेदिनी" श्रीशिराजतेः जाई " चमेसी मोदी श्वेतजाई पीतवर्णजाई " इति ख्यातायाः । तत्र सुमनाः सती
 " टाबं तोपि । सुमतायाश्च पत्रेणोति सुश्रुते दर्शनात् " सप्रसा । नवमालिका । " नवमल्लिका " । देनेवाढीः । " यो
 रमोगरा । बटमोगरा । बेलमोगरा " इति ख्यातायाः ॥ ७२ ॥ माघ्याकुंदः " कुंदः कुंदो माघ्ये स्त्री मुकुंद भूमिनिधयेतरे
 पुनेति मेदिनी " । द्वेकुंदस्य । रक्तकः । बंधुकः । " बंधुकः " । बंधुजीवकः । श्रीशिरावंधुकस्य " दुपारी इति ख्यातस्य " ।
 सहा । कुमारी । तराशोः । श्रीशिराकुमारी इति " कांटे शेंवती । लघुरानसेवती । शेंवती गुलाब " इति ख्याता

माघ्याकुंद रक्तकस्तु बंधुकी बंधुजीवकः ॥ सहा कुमारी तराशिरान सुमहा सहा ॥ ७३ ॥
 तत्र शीरो कुरवकस्तत्र पीते कुरटकः ॥ नीली द्विंटी द्वयोर्बाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥
 ७४ ॥ सैर्यकस्तद्विंटी स्यात्तस्मिन् कुरवको रुरो ॥ पीता कुरटको द्विंटी तस्मिन् सहचरी

याः कुमारीः । अम्लानः । महासहा । द्वे आबोली इति ख्यातायाः । " तत्रा म्लान इत्येकं कुरटकमात्रस्य । कांटे शेंव
 ती योरान शेंवती इत्याख्याया इति केचित् " ॥ ७३ ॥ तत्रा म्लानेशो रोरक्ते कुरवक इत्येकं । " कुरवक इत्यपि " । त
 त्राम्लाने पीतवर्ण कुरटक इत्येकं । " कुरटक इत्यपि " । नीली नीलवर्णाया द्विंटी तत्र बाणा । दासी । अर्तगलः ।
 " आर्तगलः " इति त्रयं । द्वयोरिक्ते बाणा इत्यपि । " नीला द्विंटी नील द्विंटी चेत्पिपाठः " ॥ ७४ ॥ सैर्यकः ।
 सैर्यकः । सैर्यकः सहचरः सैर्यकसहाचरः ॥ पीतो रक्तो धनीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् ॥ पीतः कुरटको ते
 योरक्तः कुरवकः स्मृतः ॥ नील आर्तगली दासी बाणा औदनपाव्यपीकते " । द्विंटी । द्वयद्विंटी मात्रस्य । कोरा

री इति ख्यातस्य । तस्मिन् सैर्यके रुरो रक्तवर्ण कुरवक इत्येकं ॥ या पीत उष्ण द्विंटी सा कुरटक इत्येकं । तस्मिन् कुरट
 के सहचरीत्यपि । द्वयोरिक्ते सहचर इत्यपि ॥ ७५ ॥ ओडु उष्णं । जपा उष्णं । द्वे जाखदं इति ख्यातायाः । जवेत्यपि । ज
 वायांतु जपा स्त्रिया मिति धर्मदासः । ओडु उष्णे पिवसे पिवजवाशब्दः प्रकीर्तित इति त्रिको उशेषात् ओडु उष्णस्य वस्
 स्यापि च जवेत्यभिधानं । यत्तिलस्य उष्णं तद्वज्र उष्णं सजकं । एकं ॥ प्रतिहासः । " प्रतीहासः " । शतशसः । चंडातः ।
 हयमारकः ॥ ७६ ॥ करवीरः । पंचकं करवीरस्य कंदर इति ख्यातस्य । करीरः । ककरः । यंथिलः । श्रीशिरा करीरस्य

ओडु उष्णं जपा उष्णं वज्र उष्णं तिलस्य यत् ॥ प्रतिहासशतशसचंडातहयमारकाः ॥ ७६ ॥
 करवीर करीर तु ककर यंथिलावभौ ॥ उन्नतः कितवो धूर्तः कनकावूयः ॥ ७७ ॥
 मातुलो मदनश्चास्य फले मातुल पुत्रकः ॥ फलशरो बीजशरो रचको मातुलुगको ॥ ७८ ॥
 समीरगो मरुबकः प्रस्थ उष्णः फणिजुकः ॥ जंबीरो यथपरां सेकठिं जरकुठेरको ॥ ७९ ॥

कारवी " नेवती " इति ख्यातस्य । उन्नतः । कितवः । धूर्तः । धत्तरः " धुत्तरः । धुत्तरः । धुत्तरः । धुत्तरः । धुत्तरस्तु उ
 रीशोधुत्तरः कनकावूय इति शब्दार्णवः । उन्नत उन्मादवति धुत्तर मुचुकुंदयोरिति विश्वप्रकाशः । मदनः स्म
 वसेतद्रुभिद्रुत्तरसिक्थक इति मेदिनी । कनकावूयः ॥ ७७ ॥ मातुलः । सप्रकंधतरस्य धुत्तर इति ख्यातस्य । कन
 कावूयः । स्वर्णययोपनामकः । अस्य धत्तरस्य फले मातुल पुत्रक इत्येकं । फलशरः । बीजशरः । रचकः । मातुलु
 गकः । चत्वारि मातुलुगस्य माहाकुंग इति ख्यातस्य ॥ ७८ ॥ समीरगः । मरुबकः । प्रस्थ उष्णः । फणिजुकः । ज
 " जंभीरः " । पंचदेशांतरं जंबीर इति ख्यातस्य स्वल्पपरां सपरां सभेदस्य " श्वेतमरवा इति ख्यातस्य

॥ १॥

परासः। कविजरः। कुठेरकः। श्रीगोपणीसस्य " आजवलेतिवावरी इतिचख्यातस्य " ॥ ११ ॥ अत्रपणीसेसितेकांड
पुष्पाभ्यांभूते अर्जकश्चिक। पाटी। चित्रकः। बन्धिसंज्ञकः। त्रयंचित्रकस्यचिता इतिख्यातस्य। तत्रपाटीउ
स्तेतः। बन्धिसंज्ञकोबन्धिपर्याय नामकः अर्कोदः। वसुकः। विसकः। आस्को। आस्कोतः। आस्कोतस्तुउमानर्कप
रीस्यात्कोविदारक इतिमोहिनी"। गरुडपः। विकीरणाः। " विकीरणाः " ॥ ८० ॥ मंदारः। अर्कपणीः। सप्रकअ

का

सितेऽर्जकोत्रपाटीतुचित्रकोबन्धिसंज्ञकः॥ अर्कोदवसुकाः स्फोटगरुडपविकीरणाः॥ ८०
मंदारश्चार्कपणीत्रयुक्तेऽलर्कप्रतापसो॥ शिवमन्त्रीपाशुपतएकाखीलोबुकोबसुः॥ ८१॥
वृदावक्षादनीवृक्षरहाजीवतिकेत्यपि॥ वत्सादनीछिन्नरहागुडूचीतंत्रिकाःमृता॥ ८२॥
जीवतिकासोमवल्लीविशल्यामधुपर्यापि॥ मूर्वादेवीमधुरसामोरटातेजनीस्त्रवा॥ ८३॥

कस्यरर्इतिख्यातस्य। अर्कोदः। सूर्यपर्यायनामकः। अत्रार्कशक्तेऽलर्कः। प्रतापसः। इतिहे। शिवमन्त्री। पाशु
पतः। एकाखीलः। बुकः। " बकः। बकस्तुबकउष्मेस्यात्कदे श्रीदेचरक्षसीतिविश्वप्रकाशः"। वसुः। पंचव
कस्य। " त्रमंदारइतिख्यातस्य। योरवकुडीइतिख्यातस्येत्यपिमते" ॥ ८१ ॥ वृदावक्षादनी। वृक्षरहा। जीव
तिका। चत्वारिवृक्षोपरिजातलताविशेषस्यवेदर्न। " वेदागुडीवांधे"। इतिख्यातस्य। वत्सादनी। छिन्नरहा
गुडूची। " गुडूची"। तंत्रिका। अमृता॥ ८२ जीवतिका। सोमवल्ली। विशल्या। मधुपर्या। नवगुडूच्याः। " गुड

वेल" इतिख्यातायाः। मूर्वा। " मूर्वा"। देवी। मधुरसा। मोरटा। तेजनी। स्त्रवा। " स्त्रवा" ॥ ८३ ॥ मधूलिका। मधु
श्रेणी। गोकर्णी। पीलुपर्णी। दशमूर्वायाः मूरइतिख्यातायाः। इयंधनुरगोपयोगी। इयंमोखेलइतिप्रसिद्धस्ये
के। पाठा। अंबया। विद्वकर्णी। " अविद्वकर्णपि"। स्थापनी। श्रेयसी। रसा॥ ८४ ॥ एकाखीला। पापवेली।
प्राचीता। वनतित्तिका। दशपाठायाः। पाउवळी। " पाहाउमळ" इतिख्यातायाः। कटुः। कटभरा। " कटभरा"।
अशोकरोहिणी। " व्यसमपीदनाम। अशोकाकटुरोहिण्यामशोकीवजुलदुमइतिभसः। रोहिणीकटुरोहिण्या

मधूलिकामधुश्रेणीगोकर्णीपीलुपर्यापि॥ पाठांबयाविद्वकर्णीस्थापनीश्रेयसीरसा८४॥
एकाखीलापापवेलीप्राचीतावनतित्तिका॥ कटुः। कटभराशोकरोहिणीकटुरोहिणी ८५॥
मत्स्यपिताकृष्णभेदीचक्रांगीशकुलादनी॥ आत्मगुप्ताः। जहोज्यंगकंडेराप्रवृषायणी॥ ८६
मृष्यप्रोक्ताश्रकशिंबिः। कपिकच्छुश्चमर्कटी॥ चित्रोपचित्रान्ययोधीद्वंद्वीशंबरीवृषा॥ ८७॥

मितिरुदः"। कटुरोहिणी॥ ८५॥ मत्स्यपिता। कृष्णभेदी। " कृष्णभेदा। कृष्णभेदाचंडहेतिनिघंटुः"। चक्रांगी।
शकुलादनी। अशोकदारकुटकीइतिख्यातायाः। आत्मगुप्ता। अजहा। " जहा"। अव्यंश। कंडरा। " कटुरा।
कपिकच्छुश्चकंडेरीतंडः"। प्रवृषायणी॥ ८६॥ मृष्यप्रोक्ता। श्रकशिंबिः। " शम्भुच्छांकाशिशिराशिच
श्रकशिंबिरित्यश्वविवेकाद्वितालया। श्रकशिंबापि। मर्कटीश्रकशिंबाचेतिवाचस्पतिः"। कपिकच्छुः। " कपि
कच्छुः"। मर्कटी। नवकुंवली। " कुहिरी" इतिख्यातायाः। मर्कटतुल्यलोमयुक्तत्वान्मर्कटी। यत्स्पर्शनकंडइत्यय

। ॥

अ० की० टी०

कालमेषी। "कालमेषी"। कृष्णफला। बाकुची। "बाकुजी"। इतिफली। अष्टकं बाकुचीवाचवी इतिख्याताया। "सो
मराजिशब्दः दीर्घतरन्तश्च"। कृष्णा। उपकुल्या। वैदेही। मागधी। चपला। कणा॥ ९६॥ उषणा। "उषणा"। पिय
ली। "पियलिः"। शीरी। कीला। दशकं पियल्याः। करिपियली। कपिवल्ली। कीलवल्ली। श्रेयसी। वशिरी। "व
दंत्यमध्योपि" पंचगजपियल्याः॥ ९७॥ चयं। "चय्या"। चय्याकीलाचयविकेतिहेमचंद्रः। "चविका"। "चविकी।
चविक इति उल्लिख्योऽपि"। हेचयस्य चवक इतिख्यातस्य। "केचित् चय्यादिहयं श्वान्वयीत्याहुः। अत्रपक्षेतुस्थानेचः

का० २

कालमेषीकृष्णफलाबाकुची इतिफल्यपि॥ कृष्णोपकुल्यावैदेहीमागधीचपलाकणा॥ ९६॥
उषणापियलीशीरीकीलायकरिपियली॥ कपिवल्लीकीलवल्लीश्रेयसीवशिरीः पुमान्॥
९७॥ चयंतुचविकीकौकचिचीगुंजेतुकृष्णाला॥ पलंकवातिस्फुगंधाश्चदंष्ट्रास्वादुकंटकः
९८॥ गोकटकीगोक्षरकीवनशृंगार इत्यपि॥ विश्वाविषाप्रतिविषातिविषोपविषादणा॥ ९९॥

पाठयः। काकचिची। "काकचिचिः। काकचिचा। गुंजातुकाकचिचायांयटहेचकलध्वनावितिमेदिनी"। गुंजा।
कृष्णाला। श्रीगोगुंजायाः। पलंकवा। इस्फुगंधा। श्वदंष्ट्रा। स्वादुकंटकः॥ ९८॥ गोकटकः। गोक्षरकः। वन
शृंगारः। सप्तकंगोक्षरस्यसरांटा इतिख्यातस्य। विश्वा। विषा। प्रतिविषा। अतिविषा। उपविषा। अतृणा॥ ९९॥

शृंगी। मंहोषधं। अष्टकं अतिविषायाः। "अतिविषा इतिख्यातायाः"। क्षीरावी। दुग्धिका। देदुग्धी। "दुग्धी
।" इतिख्यातायाः। शतमूली। बहुसुता। अभीरः। ईदीवरी। वरी॥ १००॥ मृष्यप्रोक्ता। अभीरपत्री। नाराय
णी। शतावरी। अहेरः। दशकमपिल्लीलिंगं सहस्रमूल्याः। "शतावरीतिख्यातायाः"। पीतद्रुः। कालीयकः
। "कालीयकः"। हरिद्रुः॥ १०१॥ दार्वी। पंचपचा। "पंचपचेत्यपि"। दारुहरिद्रा। पर्जती। सप्तकंदारुहळद
इतिख्यातस्य। वचाउग्रगंधा। यद्रंथा। गोलामी। शतपर्विका। पंचकंवचायोः वैखंड इतिख्यातायाः॥ १०२॥

शृंगीमंहोषधंचायक्षीरावीदुग्धिकासमे॥ शतमूलीबहुसुताभीरुर्दिदीवरीवरी॥ १००॥
मृष्यप्रोक्ताभीरपत्रीनारायणः शतावरी॥ अहेरुथपीतद्रुकालीयकहरिद्रवः॥ १०१॥
दारुपंचपंचादारुहरिद्रायर्जनीत्यपि॥ वचोयगंधाश्रंथागोलामीशतपर्विका॥ १०२॥
शक्काहेमवतीवैद्यमातृसिंहोनुवाशिका॥ वयोऽटसूयःसिंहास्योवासकीवाजिदंतकः॥ १०३॥
आस्फोतागिरिकराश्यादिषाक्रांताऽपराजिता। इस्फुगंधातुकांशुकीकिलाक्षेसुरसुरा॥ १०४॥

याशुक्कावचासोहेमवतीमेकं। वैद्यमाता। सिंही। वाशिका। "दंत्यमध्यापि" वषः। अटसूयः। "अटसूयः"। सिं
हास्यः। वासकः। वाजिदंतकः। अष्टकं अटसूयस्य अउडसार इतिख्यातस्य॥ १०३॥ आस्फोटा। "आस्फोता
। आस्फोतागिरिकरायांचवनमल्यांचयोषितीनिमेदिनी" गिरिकरी। विषाक्रांता। अपराजिता। चत्वारि
विषाक्रांतायाः। इस्फुगंधा। कांडेसूः। कीकिलाक्षः। इस्फुरः। पंचकीकिलाक्षस्यकीडकुंदा। "तालिमख
न्याचिचीकीलिता" इतिख्या

१०४॥

शालेयः॥ शीतशिवः॥ छत्रा॥ मधुरिका॥ मिसिः॥ "मिसी॥ मिशिः॥ मिशी॥ मिशीमिशिरिति तालव्यांत आह सो
मनेदी" मिश्रेया॥ षट् मधुरिकायाः॥ "बदिशेय" इति ख्यातायाः॥ सीहंडः॥ वज्रद्रुमः॥ सिहंडो येति रभसात् ह
खादिरपि॥ शीहंड इति तालव्यादिरपि॥ वज्रः॥ लुक॥ लुही॥ "लुहिः॥ लुहा॥ लुहीलुहालुगित्यमरदत्तः॥
गुडा॥ "गुडी॥ गुडोगोलेस्तु विह्वलीस्तु हीगुडिकयोर्गुडेति द्दः॥ ॥ १०५ ॥ समंतदुग्धा॥ षट् वज्रद्रुमस्य॥ शेर

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रामधुरिकामिसिः॥ मिश्रेयाप्यथ सीहंडो वज्रः लुकस्त्री लुही
गुडा॥ १०५ ॥ समंतदुग्धाः यो वेह्नममोघाचित्रतंडुला॥ तंडुलश्च कृमिघ्नश्च विडंगं पुन
उंसकं॥ १०६ ॥ बलावाट्यालका घंटा रवानुशरापुष्पिका॥ मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वादी
मधुरमेति च॥ १०७ ॥ सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवत्॥

निवडुग" इति ख्यातस्य॥ तत्र लुकहकारांतः स्त्री॥ "वज्रद्रुः लुकस्त्री लुहीगुडेति पाठः॥ वेह्नं अमोघा॥ "मोघापि
कृमिघ्नं तंडुलं मोघेति वाचस्पतिः॥ चित्रतंडुला॥ तंडुलः॥ "तंडुलः॥ तंतुं कृमिघ्नं लाति॥ कृमिघ्नः॥ विडंगं॥ षट् विडं
गस्य वावडिं ग इति ख्यातस्य॥ १०६ ॥ बला॥ वाट्यालका॥ हेतुपकडी॥ "चिकरा॥" इति ख्यातस्य॥ घंटा रवा
शरापुष्पिका॥ देशरापुष्पिकाया॥ लघुताग इति घागरी इति चेत्येके॥ मृद्वीका॥ गोस्तनी॥ "गोस्तनी॥" द्राक्षा
स्वादी॥ मधुरसा॥ पंचद्राक्षायाः॥ १०७ ॥ सर्वानुभूतिः॥ सरला॥ "सरला॥" त्रिपुटा॥ "त्रिपुटी॥" सर्वानुभूतिः स
रला त्रिपुटारेचनी सरा॥ त्रिपुटी महती स्यामेति वाचस्पतिः॥ त्रिवृता॥ त्रिवत्॥ त्रिभंजी॥ रोचनी रिचनी॥ र

रेचनी त्रिवृता दंत्योरिति मेदिनी॥ सप्तत्रिवृतायाः॥ "तेन श्वेतनिशोत्तर इति ख्यातायाः॥ श्यामा॥ पालिंदी॥ "पालिंधी॥
सुषेणिका॥ १०८ ॥ काला॥ मसरविदला॥ अर्धचंद्रा॥ कालमेधिका॥ सप्तकृष्णा वर्णायास्त्रिवृतायाः॥ "काकाने
इति शोत्तर निगरी तिधारे इति ख्यातायाः॥ मधुकं॥ क्लीतकं॥ यष्टिमधुकं॥ "यष्टीमधुकं॥" मधुयष्टिका
चत्वारि यष्टिमधुकस्य गोडेकोस्य॥ "ज्येष्ठिमधु" इति ख्यातस्य॥ १०९ ॥ विदारी॥ क्षीरमुक्ता॥ उद्गुग्धा॥ कौ
ष्टी॥ चत्वारि मुक्ताभूमिकी होठा इति ख्यातस्य॥ यासिता मुक्ता विदारीत्यन्वयः॥ क्षीरविदारी॥ महाश्वेता॥ अद्गुग्धि

त्रिभंजी रोचनी श्यामा पालिंधी तु सुषेणिका॥ १०८ ॥ कालामसरविदलाऽर्धचंद्रा कालमेधि
का॥ मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं मधुयष्टिका॥ १०९ ॥ विदारी क्षीरमुक्ता उद्गुग्धा कौष्टी तु या
सिता॥ अस्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतस्य गुग्धिका॥ ११० ॥ लांगली शारदी तोयपिप्पली
शकुलादनी॥ खराश्या कारवी दीप्यो मयूरी लोचमस्तकः॥ १११ ॥

का॥ श्रीगिक्काभूमिकृष्णा इत्य॥ अमेतिसिताया अन्या कृष्णोत्पथः॥ "कौष्टी शृंगालिका कृष्णा विदारी लांगली
युचेति मेदिन्या कृष्णा विदारी तु कृत्वा तया सितेत्यत्रा सितेति पदं दे मेदिन्या विशेषेण पूर्वनाम चतुर्कं कृष्णा भूक्
या इत्य॥ क्षीरेति त्रयं मुक्ताभूमिकृष्णा इत्येति वा॥ असिताया अन्या मुक्ता इत्यर्थः॥ ॥ ११० ॥ लांगली॥ शारदी॥ तोयपिप्प
ली॥ शकुलादनी॥ चत्वारि शाकभंदस्य मोगुड॥ "जडपिप्पली" इति ख्यातस्य॥ खराश्या॥ कारवी॥ दीप्यो॥ मयूरः॥

कोटी
॥११॥

चमस्तकः। "लोचमर्कटः पंचमर्कटः शिखायाः मोरशेण्डा इतिख्यातायाः। "अजमोदा इत्यपि मतं" ॥१११॥ गोपी।
अजादित्वाहा। गोपा। गोपीश्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च मेति वाचस्पतिः। प्रपामा। शारिवा। "सारिवा।
अनंता। उत्पलशारिवा। पंचउत्पलशारिवायाः उपरसाह। "उत्पलसरी" इतिख्यातायाः। योग्यं। अहिः। सिद्धिः।
लक्ष्मीः। चत्वारिः अहिनामकस्य ओषधिविशेषस्य। "कैवर्णीमुरउशेण्डा इति चख्यातस्य"। श्रेयो ग्यादयश्चत्वारो च
देवदेहिनामकौषधेरप्याख्याः एकः ॥११२॥ कदली। "अजादित्वादापिकदला। कदलोपि। कदलश्च कदल्यसाविति

कां २

गोपीश्यामा शारिवास्यादन्तोत्पलशारिवा॥ योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यो वदेरप्याख्या श्रे
॥११२॥ कदली वारगाबुसा रंभा मोचा अंशुमफला काखीला मुद्रपरी काकमुद्रा
हेत्यपि ॥११३॥ वार्ताको हिं गुली सिंही भंटाकी दुष्यधर्षिणी ॥ नाकुली सरसा रास्ता सुगंधा
धनाकुली ॥११४॥ नकुलेष्टा भुजंगाक्षी च्त्राकी सुवहा चसा ॥

व्याडिः। वारगाबुसा। "वारगाबुसा"। रंभा। मोचा। अंशुमफला। काखीला। वद्रुदल्याः। मुद्रपरी। काकमुद्रा
। महा। त्रयं काकमृग। "रानमृग"। इतिख्यातायाः काकमुद्रायाः ॥११३॥ वार्ताको। "पुंस्त्वपि वार्ताक इति। वा
र्ता। वार्ताकुः। वार्तिगारास्तु वार्तिगोवार्ताकः प्राकविल्वक इति रभसः। वार्तावार्तिगोवृत्ताविति विष्णुः। वार्ताकु
रेषा युगासमयुक्तेति वैद्यकाच्च"। हिं गुली। सिंही। भंटाकी। दुष्यधर्षिणी। पंचवार्ताक्याः रानवोमी "शोरली" इति
ख्यातायाः। नाकुली। सरसा। रास्ता। सुगंधा। गंधनाकुली ॥११४॥ नकुलेष्टा। भुजंगाक्षी च्त्राकी। सुवहा।
नवरास्तायाः मुंगसी "मुंगसवेल" इतिख्यातायाः। "रास्ता सुगंधयोः स्थानेनागसुगंधेति पाठः" ॥

विदारिगंधा। "विदारीगंधा" अंशुमती। सालपरी। "शालपरा" स्थिरा। ध्रुवा। पंचसालपर्याः शव "उबला
सालवरा" इतिख्यातायाः ॥११५॥ तुंडिकेरी। समुद्रांता। कार्यासी। "कर्पासी"। बदरा। चत्वारि कार्यास्याः। सा
कार्यासीवत्यावनेभवचंद्रादजीरुच्यते। एकं। मृगी। ऋषभः। वयः। त्रयं ऋषभाख्योषधिविशेषस्य। "वैलया
टी इतिख्यातस्य" मृगीशब्द इत्यंतः ॥११६॥ गंगेरुकी। नागबला। द्रुषा। ह्रस्वगवेधुका। चत्वारि बलाविशेषस्या
ह्रस्वचिकरा इतिख्यातस्य। धामार्गवः। घोषकः। द्वे घोषवल्याः। "घोसाळी" शैडकी इति चख्यातायाः ॥ सद्यो

विदारिगंधांशुमतीसालपरास्थिराध्रुवा ॥११५॥ तुंडिकेरीसमुद्रांताकार्यासीवदरेति च ॥
भारद्वाजीसुसावम्यामृगीतुः ऋषभो वयः ॥११६॥ गंगेरुकीनागबलाद्रुषाह्रस्वगवेधुका ॥
धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजालीसपीतकः ॥११७॥ जोत्सीपटोलिकाजालीनादेयीभूमि
जंघुका ॥ स्यात्त्रांगलिक्यग्निशिखाकाकां गीकाकनासिका ॥११८॥ गोधापदीतुसुवहामु
सलीतालमूलिका ॥ अजमृगीविषारीस्याद्दो जिह्वादोर्विकेसमे ॥११९॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

यकः। पीतकः पीतमुष्णश्चेत्तमहाजालीः फुच्यते। एकं। स्त्रीलिंगं ॥११७॥ जोत्सी। "जोत्सा। जोत्सीपटोली ज्योत्से
ति हेमः"। पटोलिका। जालीत्रयं पटोलिकायाः। "षडवली इतिख्यातायाः" नादेयी। भूमिजंघुका। हेमजंघाः "भुजो
बली इतिख्यातायाः ॥ नादेयीनागरेस्या ज्ञयायां जलवेतसे। भूमिजंघाजवायां चयं युष्टं पिचयोपितीति मेदिनी ॥ लां
गलिकी। अग्निशिखा। हेलंगल्याः वागचबका "कळलादी" इति चख्यातायाः। काकां गी। काकनासिका। दकाकजं
घाख्योषधिविशेषस्य "काबली इतिख्यातस्य" ॥११८॥ गोधापदी। सुवहा। हेमपादिकायाः "रक्तलाजाकु" इतिख्या
तायाः ॥ मुसली। तालमूलिका। हेमसल्याकंद मुसलकंद इतिख्यातायाः। अजमृगी। विषारी। हेमठशिगी इतिख्या

म० को० दे०
॥२२॥

ताया ओषधेः। इयं त्वज्जंगाकारफला बहुशीरासकंठकानं त्रौषधिरिति सुभूतिराह। गोजिह्वा। दार्विका। "दर्विका
द्वेदवली। "पाथरी"। इति ख्यातस्य क्षेत्रजन्यशाकभेदस्य ११९। तांबूलवल्ली। तांबूली। नागवल्ली। त्रीणि नागवल्याः।
पानवेल इति ख्यातायाः। हिजाहरेणुः। रेणुका। कौंती। कापला। भस्मगंधिनी। यद्वरेणुकाख्यगंधद्रव्यस्य। "रेणुक
बीज इति प्रसिद्धस्य" ॥ १२० ॥ एलावालुकं। ऐलेयं। सुंगधि। हरिवालुकं। वालुकं। पंचवालुकाख्यगंधद्रव्यस्या
वालुकं कांकडी इति ख्यातस्येत्यपि मतं। पालंकी। मुकंदः। कुंदः। कुंदरः। "मुकुंदः। कुंदः। कुंदरः"। चत्वारिपात्र

तांबूलवल्ली तांबूली नागवल्ली यथ हिजा ॥ हरेणु रेणुका कौंती कपिला भस्मगंधिनी ॥ १२० ॥
एलावालुकं मैलेयं सुगंधि हरिवालुकं ॥ वालुकं चाथपालं कया मुकुंदः कुंदः कुंदरः ॥ १२१ ॥
वालं हीवेर बर्हिष्ठो दीच्यं केशांबुनाम च ॥ कालानुसार्य बद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥
शैलेयं तालपराशुदेत्या गंधकुटी मुरा ॥ गंधिनी गजभक्ष्या तु सुवहासुरभीरसा ॥ १२३ ॥

की। "पौर्वाशाक वासुकाकारा पालख" इति च ख्यातस्य ॥ १२१ ॥ वालं। हीवेरं। बर्हिष्ठं। उदीच्यं। केशांबुनाम।
पंचवाळा इति ख्यातस्य। "वालः। वालो नाकुंतलेऽश्वस्य गजस्यापि च वालधौ ॥ वाचलिंगोर्भके मूर्खे हीवेरे उन्नपंस
कमिति मेदिनी"। केशांबुचतयोर्नामयस्य तत्केशांबुनामया वक्तेशस्यांबुतश्चनामानितानि सर्वाणि बालस्यापीत्यर्थः।
कालानुसार्यं। बद्धं। अश्मपुष्पं। शीतशिवं ॥ १२२ ॥ शैलेयं। पंचशैलेयस्य। फूल" शिलाजित" इति ख्यातस्याता
लपर्णी। देत्या। गंधकुटी। मुरा। गंधिनी। चत्वारि मुरायाः तालिसपत्र "मोरमांसी" इति ख्यातायाः। गजभक्ष्या। "ग
जभक्षा"। सुवहा। सूरभी। "सुरभिः। सुरभिः शस्त्रकी मातृभिर्मुरागोषु योषितीति मेदिनी। सूरभीरसेत्येकमपि पदं"
रसा ॥ १२३ ॥

महेरणा। "महेरणा"। कुंदरुकी। सल्लकी। "शाल्लकी। सिन्नकी। श्वाविद्रुभेदो शाल्लका विति तालव्यादीरभसः ॥ स
ल्लकी सिन्नकी ह्लादेति द्रुः"। ह्लादिनी। "ह्लादिनी"। अष्टसाल इति ख्यातायाः। अग्निज्वाला। "अग्नेर्ज्वालेव
तपुष्पत्वात्"। सुभिक्षा। धातकी। धातुपुष्पिका। "धातुपुष्पिका"। चत्वारिधातव्याः धायफूल। "धायटी" इति
ख्यातायाः ॥ १२४ ॥ पृथ्वीका। चद्रवाला। एला। निष्कुरिः। "निष्कुरी"। बहुला। पंचकं एलायाः। साएलास
क्ष्मासूक्ष्मपरिमाणाचेत उपकुंचिका। तुल्या। कोरंगी। त्रिपुटा। त्रुटिः। "त्रुटी"। इति पंचनामानि ॥ १२५ ॥ व्याधिः। कु
ष्ठं। पारिभावं। वायं। "वायं। आयं"। पाकलां। उसलां। षट्कंडुकोष्टा। "गोडेकोष्ट"। इति ख्यातस्य। शंखिनी। चोर

महेरणा कुंदरुकी सल्लकी ह्लादिनी ति च आग्नेज्वालासुभिसेतुधातकी धातुपुष्पिका १२४
पृथ्वीका चंद्रवौलेन निष्कुरिर्वहुला यसा सूक्ष्मोपकुंचिकानुत्या कोरंगी त्रिपुटा त्रुटिः १२५
व्याधिः कुष्ठं पारिभावं वायं पाकलमुसलं शंखिनी चौरपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुन्नकः १२६
सुटामलाऽसुटा ताली शिवातामलकी ति च प्रपौंडरी कं पौंडर्यमथ तुन्नः कुवेरकः १२७ ॥

पुष्पी। केशिनी। त्रयंचोखल्याः चौरा। "शंखाहुली सांखवेल" इति ख्यातायाः। वितुन्नकः १२६ सुटामला। अ
सुटा। ताली। शिवातामलकी। षट्कं भूष्मा मलवयाः। सुटामले सत्रसुटेति एष्यस्पर्वा। अमलेति कुंदः। आह
च। तामलक्यमलातालीति। सुटातामलकी ति चेति। प्रपौंडरीका पौंडर्यं। "पुंडर्य"। हेपौंडर्यस्याइंद्रशा
लपणात्तुल्यपत्रं हेयं स्थलपत्रमिति गौडाः। तुन्नः कुवेरकः १२७ ॥ १२७ ॥ ०

अ. को. टी.
२४

ओषधिरिति। फलपाकांतानां व्रीत्यादीनां जातविव ओषधः स्युः। ओषधिशब्दप्रयोगः स्यादित्यर्थः। बहुलविवक्षा
यावद्वचनं न तु नित्यं। यदा तु ओषधेः रोगहारित्वमात्रं प्रतीयते न त्वन्यतदा ओषधशब्दप्रयोगः। ओषधेरजा
ताविसण्ण न केवलमौषधिरिवौषधशब्दवाचा। किं तु रोगहरत्वेन घृतसौद्रवि फला कल्कादिचौषधमिति
सर्वमिति विशेषणाल्लेया ॥ १३५ ॥ यस्य वपुष्यादितच्छोकसंज्ञकं। एकं भोजनसाधनस्य पुष्पादेः। आदिना।
फलमूलादिग्रहः। उक्तं चामूलपत्रकरी राग्नफलकांडा धिरूढकं ॥ लक्ष्मणं कवकं चैव शाकं दशाविधं स्मृ
तमिति। तत्र करीरं वृक्षं करः। कांडमिश्रुदं दारि। अधिरूढकं बीजांकुरः। कवकं कृत्राकं। शेषं स्यात्तदुली

का. दि.

ओषधो जातिमात्रे स्मरजातौ सर्वमौषधं ॥ १३५ ॥ शाकाख्यं वपुष्यादितुंडुलीयो
ल्पमारिषः ॥ विशल्याऽग्निशिखाऽनंता फलिनी शक्रपुष्पिका ॥ १३६ ॥ स्यादक्षगंधा
कृगलां आवेगी वृद्धारकः ॥ जुगो वाह्ली तु मत्स्यासी वयस्था सोमवल्ली ॥ १३७ ॥

यः। अल्पमारिषः। देतांदकी ॥ तादुक जा ॥ इति स्म्यातस्या विशल्या। अग्निशिखा। अनंता। फलिनी। शक्रपु
ष्पिका। पंचकमग्निशिखाया ॥ कृगली वीरति प्रसिद्धायाः ॥ शक्रोर्जुनतरुः तस्युष्मिवपुष्पं अस्याः शक्र
पुष्पी ॥ १३६ ॥ कृष्णगंधा ॥ कृष्णगंधा ॥ कृगलां वी ॥ कृगलां घ्री ॥ कृगलां डी ॥ कृगलेति पृथक्पदं वा ॥ कृगे
तु कृगलश्चागी वृद्धारकयोः स्त्रिया मिसनेकार्थकोशः ॥ आवेगी ॥ वृद्धारकः ॥ जुगः। पंचवृद्धारकस्य
वरधारा जीर्णकं जीरति स्म्यातस्य ॥ वाह्ली ॥ मत्स्यासी ॥ वयस्था ॥ सोमवल्ली ॥ सोमवल्लीरिः ॥ चत्वारि
सोमलतायाः ॥ यस्याः शक्रपुष्पेष्वाभ्युद्वंति कृष्णं चयं तंति सा सोमवल्ली सेव सोमवल्ली ॥ १३७ ॥

रामः
२४

पटुपण ॥ हैमवती ॥ स्वर्णक्षीरी ॥ हिमावती ॥ चत्वारि स्वर्णक्षीर्याः ॥ यिसोक्ता इति स्म्यातायाः ॥ हयपुच्छी ॥ कोवोजी ॥
माषपण ॥ महासहा ॥ चत्वारि माषपण्याः ॥ एनउडी इति स्म्यातायाः ॥ १३८ ॥ तुंडिकेरी ॥ तुंडिकेरी ॥ रक्तफला
विविका ॥ पीलुपण ॥ चत्वारि तुंडली इति स्म्यातायाः ॥ तुंडिकेरी ॥ बर्वरा ॥ बर्वरा ॥ बर्वरी ॥ बर्वरी ॥ पामरेके शैवक
सेनी वृद्धरे ॥ फलिकाया पुमान् शाकभेदपुष्पाभिदोः स्त्रिया मिति मेदिनी ॥ कवरी ॥ कवरी ॥ तुंगी ॥ स्व
रपुष्पा ॥ अजगंधिका ॥ अजगंधेत्यन्यत्र ॥ पंचवर्वरी ॥ तिळवणीः ॥ कानफोडी ॥ इति स्म्यातस्य शाकभेदस्य

पटुपण ॥ हैमवती ॥ स्वर्णक्षीरी ॥ हिमावती ॥ हयपुच्छी ॥ तुकां वोजी ॥ माषपण ॥ महासहा ॥ १३८ ॥ तुंडिके
री रक्तफला विविका पीलुपण्यपि ॥ बर्वरा कवरी तुंगी स्वरपुष्पा ॥ अजगंधिका ॥ १३९ ॥ एलापण ॥ तु
रुवहारा स्नायुक्तरसावसा ॥ चांगेरी ॥ चुक्रिका ॥ दंतशाठं वष्टा म्ललोणिका ॥ १४० ॥ सहस्रवेधी ॥
कोऽम्लवेतसः ॥ शतवेधपि ॥ नमस्कारी ॥ गंडकारी ॥ समंगा ॥ खदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥ ६ ॥ ६

॥ १३९ ॥ एलापण ॥ रुवहारा स्नायुक्तरसावसा ॥ चत्वारि एलापण्याः ॥ कोलिंदण इति स्म्यातायाः ॥ चांगेरी ॥ चुक्रिका
दंतशाठं ॥ अं वष्टा ॥ अम्ललोणिका ॥ अम्ललोणिका ॥ पंचअम्ललोणिकायाः चुक्रा इति स्म्यातायाः ॥ १४०
॥ सहस्रवेधी ॥ चुक्रः ॥ अम्लवेतसः ॥ शतवेधी ॥ चतुष्कमम्लवेतसस्य ॥ चांगेरी दिनवर्षाया इत्यपि मतं
॥ नमस्कारी ॥ गंडकारी ॥ गंडकास्त्री ॥ समंगा ॥ खदिरा ॥ चत्वारि लज्जालु ॥ लाजाकू इति प्रसिद्धा
या ओषधेः ॥ १४१ ॥ ६ ॥ ६ ॥

का. दि.
२६

पारावतांघ्रिः॥॥ पारावतांघ्रिः॥॥ कटभी॥ पण्या॥ ज्योतिष्मती सता॥ पंचज्योतिष्मताः॥ मालकांयोणीतिरव्यातायाः॥
पारावतांघ्रिः॥॥ वार्षिकं त्रायमाणा त्रायती॥ बलभद्रिका चतुर्कं त्रायमाणायाः॥॥१५०॥ विष्कसेनप्रिया॥ गृष्टिः॥॥
घृष्टिः॥॥ वाराही॥ बदरा॥ चतुर्कं वाराह्याः॥॥ वाराहीकंदं दुकरकंदं इति स्थातायाः॥॥ मार्कवः॥ भृंगराजः॥॥ भृंगराजः॥
भृंगराजः॥ भृंगद्वरजोऽस्यासातोदंतोपि॥ स्यान्मार्कवो भृंगराजो भृंगराजः॥ स जागर इति भसात्॥॥ देमाका इति स्थातायाः॥॥
तस्य काकमाची॥ वायसी॥ द्वेकावळी॥॥ काकजंघा॥॥ इति स्थातायाः॥॥१५१॥ शतपुष्पा॥ सितच्छत्रा॥ अतिच्छत्रा॥
मधुरामिसिः॥॥ मिसी॥॥ अवाक्पुष्पी॥ कारवी॥ सप्तकंशोप इति स्थातायाः॥ शतपुष्पायां सरणी॥ सरणी॥ सरणी॥ सा

का. दि.
२६

पारावतांघ्रिः॥ कटभी॥ पण्या॥ ज्योतिष्मती सता॥ वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायती बलभद्रिका॥॥१५०॥ विष्कसेनप्रिया
गृष्टिर्वा राही बदरेत्यपि॥ मार्कवो भृंगराजः स्यात्काकमाची तु वायसी॥॥१५१॥ शतपुष्पा सितच्छत्रा इति॥
च्छत्रामधुरामिसिः॥ अवाक्पुष्पी कारवी च सरणा तु प्रसारणी॥॥१५२॥ तस्यां कटंभरा राजवलाभद्रवले
त्यपि॥ जनी जतकारजनी जतुक्चकवर्तिनी॥॥१५३॥ संस्पर्शयशटी गंधमूली पट्टमथिकेत्यपि॥ कर्चुरो

॥ पियलाशोऽथका खेक्षः कठिष्ठजः॥॥१५४॥
॥ सारणी चावृकटंभरामहाबलेति रुद्रः॥ रुभेदेना प्रसारण्यां सत्य
नद्यां च सारणीति मेदिनी॥॥ प्रसारणी॥॥१५२॥ कटंभरा॥॥ कटंभरा॥॥ राजवलाभद्रवला पंचप्रसारण्याः चांदवे
स॥॥ कुजप्रसारणी॥॥ इति स्थातायाः॥ जनी॥॥ जनिः॥॥ जतुका॥॥ जतुका॥॥ रजनी॥॥ रजनिः॥॥ जतुक्चक
चकवर्तिनी॥॥१५३॥ संस्पर्शयशटी चटचकवर्तिन्याः चाकवत इति स्थातायाः॥ शटी॥ गंधमूली॥॥ गंधमूली॥॥
पट्टमथिका॥ कर्चुरः॥॥ कर्चुरः॥॥ कर्चुरः॥॥ पलाशः॥ पंचशण्याः॥॥ कापूरकाचरी आवेहक इति स्थातायाः॥॥
कारवेक्षः॥ कठिष्ठकः॥॥ कठिष्ठकः॥॥१५४॥

रामः
२६

कषवी॥॥ ससवी॥ ससवी॥॥ त्रीणिकारवेक्षस्य कारली इति स्थातस्या॥ कुलकां पटोलः॥॥ तिककः॥ पटुः॥ चला
रिपटोला॥॥ पटवळ॥॥ इति स्थातस्या॥ कूष्मांडकः॥ कर्कारुः॥॥ द्वेकूष्मांडस्य॥॥ कोहळा इति स्थातस्या॥॥ उ
र्वाहः॥॥ ईर्वाहः॥॥ ईर्वाहः॥॥ ईर्वाहः॥॥ उन्मत्तो धुस्तूरिर्वाहः॥॥ कर्कटिः॥ स्यादिति पुंस्कांडेरत्वकोशत
॥॥ कर्कटी॥॥ कर्कटिः॥॥ द्वेककर्कट्याः काकडी इति स्थातायाः॥॥१५५॥ रश्वाकुः॥ कटुतुंबी द्वेकटुतुंब्याः
॥॥ दुध्याकटुभोपळा इति स्थातायाः॥ अत्र रश्वाकुशब्दः कटु कटुतुंब्युभयसाधारणः॥॥ तुंबी॥॥ तुंबिः॥ तु
बा॥॥ अलाबूः॥॥ आलाबूः॥ आलाबूः॥ लाबूः॥ लाबूः॥ अलाबूः॥ स्त्रीपिंडफला तुंविस्तुंबी महाफला॥ तुंबा तु

कषवी चाथकुलकं पटोलस्तिककः पटुः॥॥ कूष्मांडकस्तु कर्कारु रुर्वाहः
कर्कटी स्त्रियो॥॥१५५॥ रश्वाकुः कटुतुंबी स्यात्तुंयलाबूरु मे समे॥॥ चि।
त्रागवाक्षी गोडुंवा विणाला सिंदवारुणी॥॥१५६॥ ॐ ॥ ६ ॥

चतुर्लाऽलाबूनिंबतुंबी तुलाबूकेति वाचस्पतिः॥ अलाबूस्तुंबकः प्रोक्त इति चंद्रः॥ लाबूके सत्यकोशो द्वेका
काभोपका इति प्रसिद्धस्य॥॥ अलाबूहं स्वांतोपि कुचित्॥ चित्रा गवाक्षी॥ गोडुंवा॥ त्रीणि गोडुंवायाः॥॥ कंवरं
इति स्थातायाः॥॥ चित्राः स्वपणी गोडुंवा सुभद्रा इति कास्तु॥॥ मायायां सप्येन सवेन दीभेदेषु च स्त्रिया मिति
मेदिनी॥ गवाक्षी सिंदवारुण्यां गवाक्षो जालके कपाविति हेमः॥॥ गोदुग्धेति पाठेन दृश्यते कोशेषु॥ गोदुग्धे
ति विभूद इति प्रसिद्धिर्वैयके॥॥ विणाला इंदवारुणी॥ द्वेद्वारुण्याः॥॥ मोठी कंवरं इति स्थातायाः॥॥
॥॥१५६॥ ॐ ॥ ६ ॥

को.टी.
२९

अश्रीः। सरणः। तालमादिरपि। कंदः। त्रीणि सरणस्यागंदीरः। समष्टिः। द्वे गंदीराख्यशाकभेदस्य। कटु
करणेति स्यात्तस्य। कलेव्यादयः पंचशाकभेदाः स्फः। एकैकं तत्र कलेवीवेण्वारुतिः। कलेवीतुशतपर्वक
संबर्वास्तवीरुधरतिवाचस्पतिः। कलेवीशाकभेदेयस्यादृशरयोः पुमानिति मेदिनी। उपोदिका। उपोदी
कापि। वाळी। थोरमयाकः पोर्दमांडवीवेव। इति प्रसिद्धा। मूलकं मुळादिति स्यात्। हिलमोचिकादेशांतर
हलहंवी। चाकवत। इति प्रसिद्धा। १५७। वास्तुकं वथुवा। चंदनबटुवा। इति प्रसिद्धा। वास्तुकमपि
। दूर्वाशतपर्विका। शतपर्णिका। सहस्रवीर्याभार्गवीरुहा। अनंता। पट्टदूर्वायाः। १५८। सादूर्वासिता

को.दि.

अश्रीः घः सरणः कंदो गंदीरस्तु समष्टिः। कलेव्युपोदिकास्वीतुमूलकं हिलमोचिका। १५७। वास्तुकं
शाकभेदाः स्युर्दूर्वातुशतपर्विका। सहस्रवीर्याभार्गवैरुहाऽनंताऽयसासिता। १५८। गोलोमीश
तवीर्णाचगंडाधीशकुलासका। कुरुविंदो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रिया। १५९। स्यादृदमुस्तको
गुंदाचूडासाचक्रलेखदा। वंशोत्तसारकर्मारत्वविसारतृणध्वजाः। १६०।

॥ शृङ्गाचेततत्रगोलोमीश
तवीर्यागंडालीशकुलासका। इति चत्वारि। कुरुविंदः। मेघनामा। मुस्ता। मुस्तकं। चत्वारि मुस्तायाः। मोथद
ति स्यात्तायाः। मेघनामामेघपर्ययनामकः। मुस्तकं पुसिक्रीवेव। १५९। भद्रमुस्तकः। भद्रमिति छ
यगपिनामा भद्रस्यामंगवेदेऽस्मिन् मुस्तके करणांतरेति रुद्रः। गुंदादिमुस्ताविशेषस्य भद्रमुस्तकस्या। नागर
मोथादिति स्यात्तस्य। अस्त्रियामिति मुस्तकभद्रमुस्तकाभ्यां संबध्यते। धनैर्तरिरयं भद्रमाह। मुस्तमंबुधरो मे
घो घनो राजीवशेरुकः। भद्रमुस्तो वराहोऽदोगो गेयः कुरुविंदक इति चूडात्वाच्चक्रलाउच्चदात्रीणि उच्चदामूलस्य
। कुरुद्वीरतिकोकणे स्यात्तस्य मुस्ताविशेषस्य। वंशः। लक्सारः। कर्मारः। त्वविसारः। तृणध्वजः। १६०।

रामः
२९

शतपर्वी। यवफलः। वेणुः। मस्करः। तेजनः। दृशकं वेणोः। येवेणवः। अनिलोद्धताः। अनिलेन कीटादिकृतरंधग
तवायुनोद्धताः। स्वनंति शब्दं कुर्वन्ति ते कीचकाः। स्युरित्येकं। १६१। यथिः। पर्वीपरुः। परुरुदंतोपि। मृज्जासा
रो यथिपरुः परागः। कुसुमरेणुरिति पुंस्कांडेरत्नकोशात्। त्रीणि वंशादिभ्यः। पेरदिति स्य तस्यात्तत्र यथि।
नोपुमान्। गुंदाः। तेजनकः। शरः। सरः। सरसुमंजोबाणाख्यागुंदास्ते जनकः। सरदतिवाचस्यतेरस्यादिश्च।
त्रीणि शरस्य। नडः। नलः। अथ पोटगलः। पुंसि नले च काशमस्य योरिति मेदिनी। धमनः। पोडगलः। त्रीणि
देवनळदिति स्यात्तस्याकाशं। कासं। १६२। द्रक्षुगंधापोटगलः। त्रीणिकाशस्य। काशं पुनपुंसकं।

शतपर्वी यवफलोवेणुमस्करतेजनाः। वेणवः। कीचकास्तस्युं स्वनंत्यनिलोद्धताः। १६१। यं
थिर्नोपर्वपरुषी गुंदास्ते जनकः। शरः। नडस्तु धमनः। पोडगलो योकाशमस्त्रिया। १६२। द्रक्षुगंधा
पोटगलः। पुंसि भूम्नि तु वस्वजाः। रसायनरक्षस्तद्रेदाः। पुंस्कांतारकादयः। १६३। स्याद्वीरणवी
रतरं मूले स्योत्रीरमस्त्रिया। अभयं नलदं सेवममृणा संजलाशयं। १६४।

वस्वजादत्येकं पुंसि गंवद्वचनान्तं। मोक्षः। सद्धाखेखवा इति च स्यात्तस्या एको वस्वज इति भाष्यकारवचनादेक
त्वमि। रसायनः। द्रक्षुः। द्रक्षुः। पुंस्कांतारकः। इत्यादयस्तस्ये सोभेदाः। आदिना कोशकारादिग्रहः।
खवा द्रक्षुः। कर्कटको वंशः। कांतारो वेणुनिः सतिः। द्रक्षुरस्यः। पोडकश्च रसालः। स्रकुमारकः। इति। एकैकं।
१६३। वीरणवीरतरं। तृणभेदस्य। काळावाळादिति स्यात्तस्य। द्वे अस्य वीरणस्य मूले उशीरं। अभयं
। नलदं। सेवमं। अमृणा संजलाशयं। १६४।

म. सो. टी
२८

लामज्जकं लवुलये। अवदाहे। इष्टकापथं। इति दशनामानि स्मृ॥ ८८ ॥ लघु। लयं इति पृथगपि लामज्जकं क्तवा।
संसादृमृणालं लयं लघ्विति सुश्रुतः। अवदाहे इमिति अवदाहे इष्टकापथमिति चैकैकं पदमिति॥ नडादयः नडाका
शादयः। तृणं। तृणजातीया इत्यर्थः। ८९ ॥ नलादय इत्यपि पाठः॥ येन गर्मं ज्ञायामाकप्रमुखाः गर्मं ज्ञायामाको
तृणधान्यविशेषौ। प्रमुखशब्दादृश्यमाणाः कुशादयः कंगुकोदवाद्याश्च ते पितृण जातीयाः। ९० ॥ अत्र प्रमुखश
ब्दान्तीवाराद्यान् हीतव्याः। अन्त्यकोदवीदीनाह विष्यत्वापातात्। त्रयामाकः। त्रयामकोपि चेति हलायुधा
ज्यामकोपि॥ ९१ ॥ एकं॥ १६५॥ कुशं। कुशः। दर्भः। पवित्रं। चत्वारिकुशास्या तत्र कुशं क्लीबपुंसोः। कतृणो। योरं।

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ॥ नडादयस्तृणगर्मुच्छ्रयामाकप्रमुखाअपि ॥ १६५ ॥ अ
स्त्रीकुशंकुशोदर्भः पवित्रमथकतृण ॥ पौरसौगंधिकध्यामदेवजग्धकरौहिष ॥ १६६ ॥ लुजा
तिच्छत्रपालघ्नौमालातृणकभूस्तृणे ॥ शर्षपात्रतृणघासोयवसंतृणमर्जुन ॥ १६७ ॥ तृणानां स
हतिस्तृण्यानद्यातुनउसंहतिः ॥ स्तृणराजाक्षयस्त्रालोनालिकेरस्तृणांगली ॥ १६८ ॥

जग्धकं। रोहिषं षट्गं जाण। "रोहि सगवत" इति स्थात स्य तृण भेदस्य ॥ १६६ ॥ कुत्रा। अतिक्रवः। पालघाः। "पासं
सुत्रं हंतीति पालघः"। मालातृण कां। "मालाकाराणि तृणान्यस्य"। भूस्तृणं। पंचवचाकृतेर्जलतृण भेदस्य ॥ अ
त्र आद्यत्रयं शेतगवत इति स्थात स्या अंत्यद्वयं मालाकारतृणस्य स्यापि मतं ॥ श्राव्यं। "श्राव्यं" वायतृणं द्वे कोम
यतृणसाधसः। यवसां द्वे गवदीनां भक्ष्यतृणस्य। तृणं अर्जुनं। द्वे तृणमात्रस्य ॥ १६७ ॥ तृणानां संहतिः समूहस्तृण्यस्य च तोष
कां। नडां नानां संहतिर्न डयेत्युच्यते। एकं। तृणराजः। तालः। द्वे तालस्य। तृणराजा। दूयस्तृणराजनामकः। नाखिकेरः। "नारिके
रः। नारिकेलः। नाडिकेरः। नारीकेलः। नारिकेलिः। नारीकेली"। लोंगली। द्वे नाखिकेरस्य ॥ "नारिके इति स्थात स्या" ॥ ला

का. दि.

मलीखीडीयंतःद्वन्तःपंसीदे ॥ ६॥

रामः
२८

घोंटा। पूगः। कमुकः। गुवाकः। ॥ गूवाकः। गुवाकोपिचगूवाक इति तारपालः ॥ स्वपुरः। पंचपूगवृक्षस्या ॥ कृपारी
पोकडी इति ख्यातस्य ॥ अस्य फलं उद्देगमित्थं च्यते। एते तालनालिकेरपूगास्त्रयः। हितालनालभेदः स तु अस्य
रिमाणः तत्सहिताः। एवं चत्वारः। खजूरादयश्चत्वारश्च। एवमष्टौ एते तृणद्रुमादित्थं च्यते। एकं। तत्र खजूरः। खजूरद
ति ख्यातः। केतकी। डिबंता। केतक ॥ इति ख्याताः ॥ एवं तां लीतालीभेदः। खजूरी। खजूरभेदः ॥ १६५ ॥ इति च
नौषधिवर्गः ॥ सिंहः। मृगेंद्रः। पंचास्यः। हर्यक्षः। केसरी। हरिः। षट्सिंहस्या केसरी इत्यंतः। तालव्यमध्योपि। पंचवि
स्तृतमास्यमस्य पंचास्यः। ॥ यचिविस्तारो। मुखं पादाश्च पंचास्यानी वयस्येति वा ॥ कंठारवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगा

घोंटातुपूगः क्रमुको गुवाकः स्वपुरोस्यतु ॥ फलमुद्गेगमेतेचहिंतालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥ स्वर्जूरः के
तकीतालोस्वर्जूरचतूणद्रुमाः ॥ इतिवनौषधिवर्गः ॥ सिंहोमृगेंद्रः पंचास्योहर्यसः केसरीहरिः ॥ ५
कंठीखोमृगरियुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः ॥ पुंडरीकः पंचनखचित्रकायमृगद्विषः ॥ १॥ ७ शार्दूलद्विषिनो
व्याघ्रेतरशुस्तुमृगादनः ॥ १॥ वराहः सूकरोघृष्टिः कोलः पोत्रीकिरिः किटिः ॥ इंद्रीघोणीसव्यरोमाको
॥ ३० भूदारसपि ॥ २॥ ५

शानदस्यादयोप्यस्य पर्षायाः ॥१॥ शार्दूलः । द्वीपः । व्याघ्रः । त्रीणि व्याघ्रस्यांतरक्षः ॥

तरसः ॥ मृगादनः ॥ हेकुक्र राकतेः ॥ रुण्णरेखा विव्रितस्य मृगविशेषस्य ॥ तरसदति स्यात्तस्य ॥ वरोहः ॥
मूलः ॥ घृष्टिः ॥ गृष्टिः ॥ कोलः ॥ पोत्री ॥ किरिः ॥ किरः ॥ कितिः ॥ दंष्ट्री ॥ घोणी ॥ सन्ध्यरोमा ॥ कौडम भूदा ॥
॥ द्वादशचक्रस्य ॥ तालव्यादिरपि सूकरः ॥ साहचर्यादृष्टिः पुंसि ॥ पोत्रिणौ ॥ दंष्ट्रिणौ ॥ घोणिनौ ॥ सन्ध्यरो
माणौ ॥ २ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

म. के. २९

कपिः प्लवंगः प्लवगः शरवामृगः बलीमुखः वलिमुखः बलीमुखः मर्कटः वानरः कीशः वनौकाः नव
कंवानरस्यावनौकसौ शरवाचारीमृगः शरवामृगः भल्लुकः शक्रः अचक्रमल्लः भल्लुकः भाल्लुकः भा
ल्लुकः चतुष्कमल्लमल्लस्य आसल्ल रीस इति स्मृतस्य केचन भाल्लु इति स्मृतायाः नाम चतुष्कमिति वदन्ति
हस्तमध्योपि भल्लुक इति अचक्रमल्लपरिषद्दिहरतीति प्रयोगः अचक्र इति च अचक्रः स्पष्टिकमल्लुकनिर्मलेष्विति
मेदिनी गंडकः खड्गः खड्गः त्रीणि गंडशृंगा गंडा इति स्मृतस्यानुयायः लुलाप इति ओष्मातोपि महि
षः वाहद्विषत्कासरः सैरिभः पंचमहिषस्या गवा इति स्मृतस्य ॥ ४ ॥ शिवाभूरिमायः गोमायुः मृगधूर्तकः

को हि

कपिप्लवंगप्लवगशरवामृगवलीमुखाः मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके ॥ ३ ॥ शक्रः अचक्रम
ल्लमल्लुका गंडके खड्गखड्गिनौ लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥ शिवाभूरिमाय
गोमायुमृगधूर्तकाः ॥ ५ ॥ शृगालवंचुककोष्टुफेरुफेरवजंबुकाः ॥ ५ ॥ ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आ
सुभुकः त्रयो गौधेरगौधारगोधेयागोधिकात्मजे ॥ ६ ॥

खले धूर्तगृहवभौचजंबुक इति कोशांतरात् कोष्ठाफेरुः फेरुः जंबुकः दशजंबुकस्य कोष्ठा इति स्मृतस्य स्त्रि
यामिति पुंस्त्वकावपिशिवाशब्दो नित्यं स्त्रीति गदस्यर्थः चतुष्पदाद्विलिगतावस्थतेतदपवादो ये ॥ १ ॥ शृगालो दंसा
दिरपिकोष्टुशब्दस्य रूपाणितु कोष्ठा कोष्ठाशो कोष्ठारः कोष्ठारो कोष्ठारो कोष्ठुना कोष्ठु कोष्ठुनेत्यादि दीर्घ
मध्योपि जंबुक इति ॥ ५ ॥ ओतुः विडालः विडालः मार्जारः वृषदंशकः आसुभुकः पंचमार्जारस्यागौधेर
गौधारः गौधेयः एते त्रयः शब्दा गोधिकात्मजे स्थलगोधिकाया अपत्ये गार इति स्मृतिः अयंकृष्णसर्पादोधा
गौधारपट्ट इति स्मृतायां चतुष्पा ज्ञायते अस्मत्सर्पस्य दंशेन मानवो वश्यं म्रियते ॥ ६ ॥

रमः २९

श्रावित्ताश्रयः देशस्य साठर् साठो इति स्मृतस्याश्वानं विध्यतिलोम्ना श्रावित्ता श्राविधौ तस्य शस्यस्य
लोमिश्रालली शल्लोश्रल्ल इति त्रीणि शल्लोस्त्रियाः दंसीमंतोन्नयनादावुपयुज्यते वातप्रमीः वातमृगः हि
वातमृगस्य वाघूट इति स्मृतस्या वातप्रमीरीदंतः पुंसि रूपाणितु वातप्रमीः वातप्रम्यो वातप्रम्यः वातप्रमी
वातप्रम्यो वातप्रमीन् सप्तम्यैकवचने तु सवर्णदीर्घः वातप्रमी स्त्रियां तु लक्ष्मीवत् कोकः इहामृगः शुकः
त्रीणि शुकस्य लोडगा इति स्मृतस्य मृगः कुरंगः वातायुः वानायुः वनायुः हरिणः अजिनयोनिः
पंचहरिणस्या एण्याहरिण्याश्चर्माद्यं आद्यशब्दात्संसारिणेण यमित्कच्यते एका प्राणि रजतारिभ्यो जूटस्य जू
एणस्पतुचर्माद्यं एणमित्कच्यते एका उभेरेण यं एणं च त्रिषु स्पष्टं ॥ ८ ॥ कदली कंदली चीनः चमूरुः प्रियकः सा

श्रावित्ताश्रयस्तोमिश्राललीशल्लोश्रल्लं वातप्रमीर्वातमृगः कोकस्तीहामृगोशुकः ॥ ७ ॥ मृगे कुरंगवा
तायुहरिणाऽजिनयोनयः ॥ ८ ॥ एणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्येणमुभे त्रिषु ॥ ८ ॥ कदली कंदली चीनश्चमूरुप्रि
यकावपि ॥ समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥ कृष्णसाररुह्यं कुरंकुशं वरौहिषाः ॥ ९

मूरुः एतेषु हरिणभेदाः एकैकं कदली कंदली चोडाषते स्त्रियां स्वामिगते तु दंतौ पुंसि अमीषु हरिणाः वक्ष्यमाणाः कृ
ष्णसारदयश्च अजिनयोनय उच्यंते यत एते चर्मण्युपयुक्ताः ॥ ९ ॥ कृष्णसारः कृष्णशरः कृष्णश्रासोशारश्चा
वर्णो वर्णेनेति समासः शरः शबलवातयोरिति तालव्यादौ रससः ॥ १० ॥ रुहः न्यकुः रंकुः शंबरः शंबरः शंबरः श
रुणोति वृजवरणे ॥ रोहिषः रोहिषः रोहिषं कनृणे ज्ञेयं रोहिषो हरिणां तरे इति विश्वप्रकाशः ॥ ११ ॥ गो कर्णः एष
तः एणः कृष्णः कृष्णः एणः कुरंगमोरिष्यः सादृश्यश्चा रुहोचन इति त्रिकंडशेषात् तत्रारिष्योपि रोहितः ॥ १२ ॥
तः चमरः एतेहादृशमृगाः मृगभेदाः एकैकं तत्र कृष्णसारः कृष्णवर्णेन मिश्रः कृष्णमृग इति स्मृतः ॥ १३ ॥

22

अ. को. टी.
३०

रुद्रेशंतरभाषायां भुवारः ॥ रोहं ॥ इति स्वातः ॥ न्यं कुर्ना गुण इति स्वातः ॥ ॥ शंवरभेदः ॥ ॥ रंकुः चित्ता ॥ चित्तक
जडियारमृगविशेषः ॥ इति स्वातः ॥ शंवरः सांवा ॥ सांवरः ॥ इति स्वातः ॥ रोहिषः रोही इति स्वातः ॥ गोकर्णः गों
वर इति स्वातः ॥ एषतः विंदु विशिष्टः पुषिवर इति स्वातः ॥ एण श्रारुनेत्रः ॥ कृष्णः शीघ्रगामी ॥ रोहितोरक्तवर्णः ॥ चमर
श्रामरोपयोगिपुच्छः ॥ १९० ॥ गंधर्वः शरभः ॥ रामः ॥ समरः ॥ गवयः ॥ शशः ॥ एते च षट्मृगभेदाः ॥ ॥ शरभस्तालव्या
हिः ॥ तत्र गंधर्वो गंधविशिष्टः ॥ शरभो लडी सारति प्रसिद्धः ॥ रामो रमणीय रूपो मृगभेदः ॥ समरः सरणशीलः ॥ गवयः
गवा इति स्वातः ॥ शशः ॥ ससा इति स्वातः ॥ एकैकं दृष्टादयः गंधर्वादयः आदिशब्दादनुक्तावनयो तादृशो यो ये
च पूर्वोक्ता मृगभेदाद्याः सिंहाद्याश्चमरांताः ये च वर्गांतरे वक्ष्यमाणा गवाद्याः गोहस्त्यश्वादयः ते सर्वे पशुजातयः

गोकर्णपृषतेण शर्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १९० ॥ गंधर्वः शरभो रामः समरोगवयः शशः ॥ दृष्टा
दयो मृगेंद्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ १९१ ॥ ॥ अधोगंता तु खनको वृकः पुं ध्वज उंदुरः ॥ ॥ उं
दुरु मूषिको प्यारवुर्गिरिका बालमूषिका ॥ सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ॥ १९२

पशुशब्दाच्चादस्यर्थः ॥ एकं ॥ १९१ ॥ ॥ अधोगंताः खनकः वृकः पुं ध्वजः उंदुरः ॥ पंचक्षेपकश्लोकगतनामा
निमूषकस्य ॥ उंदुरुः मूषिकः ॥ ॥ हस्ते पधरीर्धो पधमुषधातौ पूर्वलिमुषकः ॥ मूषक इति दृयो ॥ आसुः ॥ त्रयं
मूषकस्या उंदुरुं दुरुं दुर इति शब्दाण्ये ॥ गिरिका बालमूषिका हे सत्यमूषकजातेः ॥ ॥ स्वर्वाखुबालमूषिके
तिदुर्गः ॥ ॥ कुकुंदरी गंधमुस्ती दीर्घतुंडी दिवाधिकेति श्लोका धर्मे चिदत्र पठति ॥ सरटः कृकलासः ॥ कृकलाशः
कृकलासः ॥ ॥ हे सरडा इति स्वातः ॥ मुसली गृहगोधिका ॥ गृहगोधिके त्यापि पाठः ॥ हे गृहगोधायाः ॥ पा
इति स्वातायाः ॥ मुसति संशयं खंडयति श्रभाश्रुभृचकलातमुसली डीषता ॥ मुशलीति तावममथापि ज्ये

का. हि.

का. हि. कुम्भमस्सा च गृहगोधा गृहगोधाधिकेति कोशंतरं ॥ १९२ ॥

रामः
३०

सूता तनुवायः ॥ तंत्रवायः ॥ ॥ कर्णनाभः ॥ मर्कटकः ॥ चत्वारि कर्णनाभस्या ॥ कोष्ठीः कोष्ठी इति स्वातः ॥ तनुवातानि
त्यंस्वी ॥ नीलंगुः ॥ कृमिः ॥ क्रिमिः ॥ क्रिमिर्ना कृमिवक्तीटलास्या ॥ कृमिलेख इति मेदिनी ॥ इमामये मवेसुं सिकीटे च
कृमिवक्त्रिमिरितिरभसः ॥ ॥ द्वि अपि पुंसि श्रुद्रकीटमात्रस्या ॥ कुसुरडा पुंसे इति स्वातः ॥ नौलांगुरिति दीर्घमध्यो
पि ॥ नीलंगुरपि नीलांगुरिति द्विरूपकोशः ॥ ॥ कर्णजलौकाः शतपदा ॥ हे स्त्रीलिंगे कर्णजलूका ॥ घोणगोमवको
जी ॥ इति स्वातायाः ॥ इतं क दयस्याः सा ॥ ॥ कर्णजलौकाः साता कर्णजलूका कर्णजलौकेति चटावंतापि ॥ १९३ ॥
वृश्चिकः ॥ श्रुककीटः ॥ हे श्रुककीटस्या ॥ कर्णदिभक्षकस्य सर इति स्वातः ॥ ॥ श्रुकं श्रुका कारं लोमतयुक्तसर्वांगः

सूतास्त्रीतनुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ॥ नीलंगुस्तु कृमिः कर्णजलौकाः शतपुयुभे ॥ १९३ ॥ वृश्चिकः श्रु
ककीटः स्याद्विदुणौ तु वृश्चिके ॥ पारावतः कलखः कपोतोऽथ शशादनः ॥ १९४ ॥ पत्रीर्येन उलूकः
सूवाय साराति ये चकौ ॥ ॥ दिवांधः कौशिको धूको दिवाभीतो निशादनः ॥ ॥ व्याघ्राटः स्याद्गृहा
॥ जः खंजरीटस्तु खंजनः ॥ १९५ ॥ ॥

कीटः श्रुककीटः अलिः ॥ ॥ आलिः ॥ वृश्चिको द्रुण आलिः स्यादिति बोधा
सितः ॥ आली ॥ अथा ली स्याद्वृश्चिके भ्रमरे पुमानितिकोशंतरं ॥ ॥ द्रुणः ॥ ॥ द्रोणः ॥ ॥ वृश्चिकः ॥ त्रीणि विंचु इति स्वातः
स्य विषकीटस्या तत्राखिरिदं तद्वन्तश्च ॥ पारावतः ॥ पारावतः कलखः पत्रीर्येनः शशादन इति रभसः ॥ कस
रवः कपोतः ॥ त्रीणि पारावतस्य पारवा ॥ ॥ खंबुतर ॥ इति स्वातः ॥ पारावतः कपोतः स्यात्कपोतो विहंगांतर इति विश्व
शशादनः ॥ १९४ ॥ पत्रीर्येनः ॥ त्रयं ससाणा इति स्वातः ॥ स्यात्तुलूकः ॥ वायस्य सारातिः ॥ पेचकः ॥ त्रयमुलूकस्य धूकः ॥ धुव
॥ ॥ पसा ॥ इति स्वातः ॥ ॥ दिवांधः कौशिकः ॥ धूकः ॥ दिवाभीतः ॥ निशादनः पेचकमप्युलूकस्य ॥ व्याघ्राटः ॥ भ्रम
जः ॥ भ्रमरा जस्य पक्षिणः ॥ कुकडको वा कुंभारको वा इति स्वातः ॥ ॥ खंजरीटः ॥ खंजनः ॥ हे च खंजरीटस्य पक्षिविशे

पसा ॥ ताजवा रय्यर इति स्वातः ॥ १९५ ॥

कादंबः। कलहंसः। हेकलोमधुरवाकसुचासौहंसश्चतस्य बदकरतिप्रसिद्धस्याउत्कोशः। कुररः। हेकुररस्य "कुररीद
तिप्रसिद्धस्य"। हंसः। श्वेतगरुतचकागः। मानसौकसः। चत्वारिहंसस्याबहुलविवक्षायाबहुवचनं ॥ २३ ॥ येसिताः
देहेनपुष्पाः चंचुचरणैर्लोहितैरुपलक्षिताहंसास्ते राजहंसाः सूरित्येकं चंचुसहिनाश्चरणालैरिति विग्रहः। अ
न्यथा प्राण्यगत्वादेकवचनं दुर्वारं। लक्षणेतृतीया "हंसानां राजा राजहंसः" मलिनेरीषद्वयैश्चंचुचरणैस्तेसि
ताहंसामल्लिकास्तादस्य चेतो। एकं। मल्लिकाकाराणि अक्षीणियेयान्ते "मल्लिकारव्यादस्यपि" सितेतरैः कृष्णाव
र्णैः चंचुचरणैर्लक्षितास्ते धार्तराष्ट्राः स्युः एकं ॥ २४ ॥ शरारिः। "शरतिः। शरसिः। शराली। शरादिः। शरादिः। अ

कादंबः कलहंसः स्यादुत्कोशकुररौ समौ ॥ हंसास्तु श्वेतगरुतश्चकागामानसौकसः ॥ २३ ॥
राजहंसास्तु ते चंचुचरणैर्लोहितैः सिताः ॥ मलिनेर्मल्लिकास्तास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥
शरारिरादिरादिश्च बलाकाविसकंठिका ॥ हंसस्य योषिद्वरटासारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

दिः शरातिर्वरटागंधोलीवानरीकपीति स्त्रीलिङ्गकां डेरत्नकोशम् ॥ आदिः। "आटी"। आदिः। "आडी
" वयं स्त्रीलिङ्गं आडीति स्त्र्यातस्य पक्षिणः। "आदिः पुल्लिङ्गोपिकचित्"। बलाकाविसकंठिका। हेबाके
ढोक "बगका" इति स्त्र्यातस्य बकभेदस्य। विसमिवरीर्षः कंठोऽस्याः विसकंठिका। हंसस्य योषिद्वीवर
टा स्यादित्येकं। सारसस्य स्त्री तु लक्ष्मणे स्युच्यते। "निर्मकारोपि। लक्षणश्चैव सारसद्वयमरमाला। लक्षण
नामि चिन्हे च सारस्यां लक्षणा कचिदिति विश्वः"। एकं ॥ २५ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

जतुका "जतुका"। अजिनपत्रा। हेबदरी। "वाभावरद" इति स्त्र्यातस्य पक्षिभेदे। अजिनचर्मवद्वेपवेपक्षौ यस्याः स
यशोष्णी। "यशोष्णी"। अतः यशोष्णीका। हेपक्षयुक्ते कोटकां यशोष्णीवद्वेप "वाधूक" इति स्त्र्यातोते वेपिबतीवतैलपायि
का। चत्वार्यपि जतुकायादस्येकं वर्वणा। "वर्वणा"। अतः जतुका। "मक्षीका"। नीला। वयं मक्षिकायाः। सरधा। मधुम
क्षिका। हेमक्षिकाभेदस्य। "मधुमाशी" इति स्त्र्यातस्य "गा २६ ॥ पतंगिका। पुनिका। हेमधुमक्षिकाभेदस्य। इयंतु सरधान
सुश्रायन्तिमितो मधुमेदः। मासिकं ते लवणं स्याद्दुतवर्णं तु पौनिकमिति रंशः। वनमक्षिका। हे "माडीडां सरानमा
णा" इति स्त्र्यातस्यातपोरंशानां जातिर्यास्या सादंशो स्युच्यते। "एकं डां सरति स्त्र्यातस्य" गंधोलीवरटा। "वरटीव

जतुकाऽजिनपत्रास्यायरोष्णीति लपायिका। वर्वणा मक्षिकानीला सरधामधुमक्षिका ॥ २६ ॥
पतंगिका पुनिका स्यादंशुलवनमक्षिका ॥ रंशीतज्जातिरस्या स्याद्गंधोलीवरटाद्वयोः ॥ २७ ॥ भृ
गारीदीरुका चोरीक्षिका च समादमाः। समोपतंगशालभौखद्योतो ज्योतिरिगणः ॥ २८ ॥

रटावरटी हंसास्तस्य तोवरटः स्युतदितितारपालः। "द्वरटी"। गंधोलीमाशी "इति स्त्र्यातस्यातव गंधोलीडीष
ता। वरटास्तस्य स्युयोः ॥ २७ ॥ भृगारीदीरुका। "दीरिका। शिरुका। शिरिका। शिरीका"। चोरीक्षिका। "क्षिरी
का। क्षिरीका। चोरीका। चिल्लिका"। चत्वारिंशेक्षी। "मुरकुटचिलटस्यादि स्त्र्यातस्य" कीटविशेषस्याक्षीरतिराजि
क्षीरुका। चोरीति चोरीया हि रात्रौ अदृश्या सती सनति तथा च प्रयोगः। अदृश्यक्षित्रीसनकणेश्वरिति। सा
सारस्येन चतुष्टयमेककार्यकामस्य कंठमादिति स्त्रीलनिश्चयः। पतंगः। शालभः। हेदोळ "दीपपतंग" इति च
व्यातस्याखद्योतः। ज्योतिरिगणः। हेखद्योतस्य "काजवादि स्त्र्यातस्य" ॥ २८ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

अ.को.टी.
३३

मधुव्रतः। मधुकरः। मधुलिङ्गः। मधुपः। अली। हिरकः। पुष्पलिङ्गः। भृङ्गः। षट्पदः। भ्रमरः। अलिः। एकादशभ्रमरः। अ
मधुकरः। मधुकरशब्दोक्तः। मधुकिरतिविशिष्टोतिवा। मधुलिङ्गः। पुष्पलिङ्गः। २९॥ मयूरः। बहिर्णः। बहिर्णी। लकठः।
भुजंगभुक्। शिखावलः। शिखा। केकी। मेघनादानुलोसी। नवमयूरः। बहिर्णोदंतः। बहिर्दन्तः। भुजंगभुजो। शिखा
दिव्यमिनेवा। मेघनादमनुलस्यवश्यं। मेघनादानुलोसी। ३०॥ मयूरवाणीकेकेसुच्यते। एकाचंद्रकः। मेचकः। शिखा
कस्यनेवाकारविहस्या। बहिर्कठसमवर्णं। मेचकं ब्रुवते बुधादितिकायः। शिखा। चूडा। हेमयूरः। शिखा। शिखा।

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिङ्ग मधुपालिनः॥ द्विरेक युष्मत्तिङ्भंग षट्पद भवमालयः॥ २९॥ मयूरो
बर्हिणो बर्हिनील कंठो मुञ्ज गमुक्॥ शिखावलः शिखीकेकी मेघनादानुलास्पयि॥ ३०॥ केका
वाणा मयूरस्य समौ चंद्रक मेचकौ॥ शिखाचूडा शिखंडस्तपिच्छ्वर्हेन पुंसके॥ ३१॥ स्वगे वि
हंगविहंगविहंगमविहायसः॥ शकुंतियक्षिशकुनिशकुंतशकुन द्विजाः॥ ३२॥ पतत्रिपत्रिपतग
पतस्त्ररथांडजाः॥ नगोकौवाजिविकिरविविकिरपतत्रयः॥ ३३॥ नीडोद्भागरुत्मतः पित्सतो न

खंडः पिच्छः। बर्हः। त्रीणि मयूरपिच्छस्य॥ ३१॥ खगः। विहंगः। विहगः। विहंगमः। विहायाः। शकुनिः।
 पक्षी। शकुनिः। शकुंतः। शकुनः। द्विजः॥ ३२॥ पतत्री। पत्री। पतेगः। पतन्यपत्रयः। अंडजः। नगौकाः। वाजी। विकिरः।
 विः। विक्षिरः। पतविः॥ ३३॥ नीडोद्भवः। गरुत्मान्। पित्सन्। नभसंगमः। सप्तविंशतिः। पक्षिमात्रस्याशकुतिरिदंतः। श
 कुंतोदंतः। विरित्येकाक्षरं नामानभसंगमदतिपंचाक्षरं। अथ तेषां विशेषावश्यं तदतिशेषः। हरितो देशांतरभाषया हा
 रितः। तिलगिरूपक्षी॥ इति स्थातः। “हारितदनीकारहस्तोपि”। महुः। जलकाकः। “पाणकावकादतिरव्यातः”।

रामः
३३

कांडवः करंडवा इति ख्यातः "अयं काकतुंडो दीर्घपादः कृष्णवर्णः" ॥ सुवः पुंडरी। "पाणको बडा" इति ख्यातः। "सुवः। सुसेधुतौ कयो। शब्दे करंडवे म्येच्छ जातौ भेलक भेलयोः॥ कमनि समही भागे कुलके जखवा यसे। जखान्तरे सुवंग धतूणे मुस्तक भियपी तिहे मचंद्रः" ॥ ३४॥ तित्तिरिः। "तित्तिरः। कपोतलावतित्तिर इति वाचस्पतिः" ॥ तित्तिरपक्षी इति प्रसिद्धः। कुकुभोवनकुक्कुटः। लाबोलवा "लावा पक्षी" इति प्रसिद्धः। जीवं जीवो मयूरतुल्यपत्रकः। "जीवं जीव यतीसि जीवं जीवः तद्दर्शनं न विषनाशनात्। जीवजीवो जीवश्चेत्यपि" ॥ चकोरकश्चकोरः। योयंचंद्रिकाया तृणवि कोयष्टिकः कोण्डार इति ख्यातः। टिट्टीभकः। "टिट्टिभकः। टिट्टिभकः। टिट्टिभद्रस्यपि" ॥ टिट्टी इति ख्यातः। वर्तकः।

तेषां विशेषाहारीतो मद्गुः कारंडवः स्रवः ॥ ३४ ॥ तितिरिः कुक्कुभोलावोजीवं जीवश्च कोरकः ॥
कोयष्टिकष्टिभकोवर्तकावर्तिकादयः ॥ ३५ ॥ गरुडस्रक्कदाः पत्रपत्रचतनूरुहं ॥ स्त्रीपक्ष
तिः पक्षमूलचचुस्त्रोटिरुभेस्त्रियौ ॥ ३६ ॥ प्रडीनोडीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ॥ ७

श्वित्रपक्षः पक्षिभेदः ॥ गोजीणपक्षी इति श्रुतः ॥ वर्तिकावटर् ॥ वनचठक ॥ इति प्रसिद्धास्त्रियावर्तकेत्युच्यते ॥
शब्दात् सारिकु ॥ इति शब्दादयः ॥ एकैकं ॥ ३५ ॥ गरुता पक्षः ॥ कटः ॥ पत्रे ॥ पतत्रे ॥ तनूरुह ॥ षट् पक्षस्या गरुतो पक्षः
कटः ॥ पक्षस्तत्र स्मृतो पक्षाविति शुभांकः ॥ ॥ गरुतस्येतरे च्छदमिति क्रीवकादेवोपाहितः ॥ पक्षस्य मूलपक्ष
तिरिक्त्यता ॥ पक्षतीति श्रुतं तोयि ॥ एकं चिंचुः ॥ त्रोटिः ॥ द्वे पक्षिने उस्या चंचूश्च सुलथात्रोटि रिति हलायुध
॥ ३६ ॥ प्रडीनां उडुनां संडीनां एतास्त्रिस्तः स्वगानां गतिक्रियाः गमनव्यापाराः ॥ गतिविशेषादस्यर्थः ॥ तत्र प्रडीने
निर्यगमना उडुने उर्ध्वगमने संडीने संगतगमने ॥

अ.को.ता.
३४

पेशी॥ पेशीः॥ कोशः॥ कोषः॥ अंडावयमंडस्यातत्रपेशीस्त्रीकोशोःस्त्रियोः अंडं द्विहीनोक्तावेरत्यर्थः॥ रूपभेदेनैवक्तावत्वेसिद्धेद्विहीनइत्युक्तिः साहचर्येण प्राप्तास्त्रीत्वं वारयति॥ पेशीनां मांसं खंडानां कोशोभांडा गारइति नामैक्यमिति तिस्रामी॥ कुलाय॥ नीडां द्वे पक्षिगृहस्य॥ वरटा खोपाके दंडे निरुत्मानस्य॥ ३१॥ पोतः॥ पाकः॥ अर्भकः॥ दिभेन पृथुकः॥ शावकः॥ शिशुः॥ सप्तकं शिशुमात्रस्या॥ स्त्रियोः तु पोती॥ दीवता॥ पाका॥ अर्भका॥ दिभा॥ पृथुका॥ एते चटावताः॥ स्त्रीपुंसौ॥ मिथुनादंडं॥ त्रीणि स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य॥ स्त्रीचपुमांश्च स्त्रीपुंसौ॥ अचतुरविचतुरेति साधुः॥ दंडशब्दस्य स्त्रीपुंसपरत्वे का लिसा सप्तयोगः॥ दंडाने भावं क्रियया विवचरिति॥ युग्मां युगुलां युगां त्रयं युग्मं

पेशीकोशोद्दिष्टानंदंकुलायोनीडमस्त्रियां॥३७॥योतःपाकेर्भकोऽंभःपृथुकःशावकःशिशुः
॥स्त्रीपुंसौमिथुनद्वंद्वयुग्मंतुयुगलंयुगं॥३८॥समूहेनिवहनूहसंदोहविसरव्रजाः॥स्लामो
घनिकरवातवारसंघातसंचयाः॥३९॥समुदायःसमुदयःसमवायश्चयोगणः॥स्त्रियांतुसं
हतिर्वेदनिकुरुंबंकदंबकं॥४०॥हृदभेदाःसमैवर्गःसंघसाथीतुजंतुभिः॥सजातीयैःकुलंयूथंतिर
॥स्त्र्यापुनपुंसकं॥४१॥

स्याकेचितुद्वंद्वयुगेदति संमस्तयठित्वाहंहादिचतुष्टयं समानमाहः ॥३८॥ समूहः।
 निवहः। व्यूहः। संदोहः। विसरः। व्रजः। स्तोमः। मोचः। निकरः। वारः। संधातः। संचयः ॥३९॥ समुदायः। समु-
 दयः। समवायः। चयः। गणः। सहतिः। वृद्धं। निकृत्वं। कदंबकं। द्वा। वंश। ते समूह स्यात्तत्र सहति स्त्रियां। वारः स-
 योदिदिवसेद्वारेऽवसरवृद्धयोः ॥ कुत्र वृद्धे वारो वारं मद्यस्य भाजनदतिविश्वप्रकाशः ॥४०॥ वृद्धभेदाः। समु-
 दायविशेषावस्यन्तदतिशेषः। समैः सजातीयैः पाणिभिरया पाणिभिरसमूहवर्गदत्तव्यते। एकं यथा मनुष्यवर्गः। शैव-
 वर्गः। सजातीयैर्विजातीयैरपि जं मुभिः पाणिभिरवसमूहः सद्यः सार्थदतिवाच्यते। होयथा युष्मसंघः। वाणिज्यसार्थः। स

पशूनामेव हंसं समजं हंसं चेतो एकं । अन्येषां यश्चतिरिकां नो हंसं समाजः । यथा श्रोत्रिय समाजः । एकं । सधर्मिणां एकधर्मवत् ।
समूहो निकायः । यथा श्रोत्रियनिकायः । पुंजः । पिंजः । रात्रिः । उत्तरः । कूटं चत्वारिधा न्यादि रात्रिः । कूटं पुन्युसकं ॥
तद्वर्णनेषां कपोतादीनां समूहो कपोतादीनि स्युः । यथा कपोतानां समूहः कपोतांशुकानां समूहः श्लोकः । एवं मयूराणां समूहः
मायूरः । तिजिराणां तैतिरां कपोतादिभ्यः । अनुदात्ते रज्ज् आदिशब्दात्काकमित्यादि । ये गृहा सक्ताः । जीडा र्थं यज्ञरादौ स्थापिताः ।
तिथ्यावत् । ते पक्षिमृगाः । स्त्रेकांशुत्वाद् इति च स्युः । द्वे । गृहा एव गृह्यकाः । स्वार्थकम् ॥ इति सिंहादिर्वर्गः ॥ ॥ मनुष्याः । मा-
नुषाः । मर्त्याः । मनुजाः । मानवाः । नराः । पुमांसः । पञ्चजनाः । पुरुषाः । पूरुषाः । नरः । एकादशमनुष्याणां । नृशब्दस्यैकव-

पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽयसंधर्मिणां ॥ स्यान्निकायः पुंजराशीत्करः कूटमस्त्रियां ॥ ४२ ॥
कापोतशोकमायूरतैन्निरादानितद्गर्जे ॥ गृहासक्ताः पक्षिभ्यो गच्छेकास्ते गत्यकाश्चते ॥ ४४ ॥ इ
ति सिंहोदिवर्गः ॥ ॥ मुनुष्यामानुषामर्त्यामनुजामानवानराः ॥ स्युः पुमांसः पंचजानाः पुरुषाः पूरु
षानराः ॥ ॥ स्त्रीयोषिद्वलायोषानारासीमंतिनीवधूः ॥ प्रतीपदर्शिनी वामावनिता महिला तथा ॥ २ ॥

चनतुना। युमांस्त्वात्पुनरुक्तं पुन्यं क्त्वावपि प्रायेण प्रयुज्यते। यथा पुंस्कोकिलः ॥ १ ॥ स्त्री। योषित् ॥ योषित्
योषितायां धिते स्यात्स्त्रीवधूः योषितायमेति विकान्दशेषः ॥ अवता। योषा ॥ योषेति च वर्गमतीयादिः ॥ नारी
सीमन्तिनी। वधूः प्रतीपदधिनी। वामावनिता। महिला ॥ महस्योत्सवस्य दलाभूमिरिति विग्रहे महेसा। महंउत्सवं
सातीति महसापि ॥ एकादशस्त्रियाः ॥ स्त्रियो। योषितौ। वध्वो ॥ २ ॥

का. १६

जातीयैर्ज्ञेयैर्बिरेवकुलां यथा विप्रकुलां एकान्तिरश्वमेव स
जातीयानां समूहो यूप्यं यथानृगयूप्यं एकम् ॥ ४९ ॥

38

अ.सो.दी.
३५

विशेषः स्त्रीणां भेदावश्यं तद्विशेषः । अंमनेयेकं प्रशस्ता ग्याः । एवं रामापर्यंतमेकैकं । तत्र भीरुर्भयशीला । "भीरुरिति दीर्घो
कारंता । भीरुर्भासुश्च" । कामिनी कामयमाना । वामलोचना चारुनेत्रा । प्रमदा प्रकृष्टकामवेगा । मानिनी प्रणयकोपवती ।
कान्तामनोहरा सखना च लनयुक्ता । नितं विनी । ३॥ सुंदरी शोभनावयवा । "सुंदराऽपि" । रमणी रमयंती । "रमणाऽपि"
रामा रममाणा । कोपनी । "कोपिनी" । भामिनी । हे कोपशीलायाः । वररोहा । "वर आरोहो नितंबोऽस्याः" । मलकाशिनी
। "मलकाशिनी" । उत्तमा । वरवर्णिनी । "वरः वर्णोऽस्य स्याः" । चत्वारिगुणैरुल्लूख्ययाः स्त्रियाः । यद्वा उत्तमेति न पठ्यो
कः किंतु उत्तमा स्त्री सैतत्पर्याया ज्ञेयेति तदर्थः । शीतेरुत्तरोष्णसर्वंगी श्रीभेया रुक्मशीतला । भर्तृभक्ता च यानारी विज्ञे

का. द्वि.

विशेषास्त्वेगनाभीरुः कामिनीवामलोचना ॥ प्रमदामानिनी कांताख्यनाचनितं विनी ॥ ३ ॥ सुंदरी
रमणीरामा कोयनासैव भामिनी ॥ वराहोहामनकाशिन्युनमावरवर्णिनी ॥ ४ ॥ कृताभिषेकामहिषी
भोगिनो न्यानुयस्त्रियः ॥ पत्नीषाणि गृहीता वद्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥ भार्याजायाऽथ पुंभूमिदराः
स्यानुकुटुंबिनी ॥ पुरंधीसुचरित्रानुसती साध्वीपतिव्रता ॥ ६ ॥

पत्नीसामहिषीसेकं। अरुताभिषेकानृपस्त्रियोभोगिन्यदस्त्वन्ते। एकं। यत्नी। पाणिगृहीता। द्वितीया। “द्वयोः पूर
णाद्वितीया। द्वितीयातिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणेद्वयोः रितिहेमचंद्रः”। सहधर्मिणी॥ ५॥ भाष्या। जाया। “जायतेज
स्यां। जायायास्तद्विजायात्वं यदस्यां जायते पतिरिति मनुः”। दारः। “दारयंति भातृन्। दृविदारणे निजंतः”। स
प्रपरिणीतायाः स्त्रियाः। तत्र दारश्चानेनिसं पुंसि बहुवचनांतश्च। “दारशब्दश्चावेतोपि। क्रोडाहारा तथा दारव्य
एते यथाक्रमो क्रोडेहारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनीषिभिरिति हेमचंद्रात्”। पाणिगृहीतोऽस्याः पाणिगृहीता। द्विती
ता। कुटुंबिनी। पुरंध्री। पुरंध्रिः”। द्विपतिपुत्रादिमत्याः। सुनरित्रा। इती। लाघवी। पतिव्रता चत्वारिपतिसेवात्सरयाः॥ ६॥

107:
34

कृतसापत्निका। अधूढा। अधिविन्ना। त्रीणि कृतानेक विवाहस्य पुंसो या प्रथमोदा स्त्री तस्याः। कृतसापत्निकं सपत्नीभावोऽस्याः सा। “कृतसापत्नकेति पाठः”। स्वयंवरापत्तिवरावर्या त्रीणि स्वेच्छया पतिवरणे युक्ताः। स्वयंवरापत्तिस्वयंवराकुलस्त्रीकुलयापत्निका हे कुलवत्याः॥७॥ कन्याकुमारी द्वे प्रथमवयसि वर्तमानायाः गौरी। नन्दिनी। अनागतार्तवा। त्रीणि अदृष्टरजस्कायाः। अनागतं अप्राप्तरजो यस्याः सा। अष्टवर्षां भवेद्गौरादृष्टमेन निका भवेदिति त्वत्तस्याः। कांतरमिदं मध्यमादृष्टरजाः। द्वे प्रथमप्राप्तरजो योगायाः। तरुणी। “तृत्तुवनंतरणयोः। त्रोरश्वलोः। पुनः। नूततुनी। तसूनः। पवनेयूनि युवसांतुनी स्मृतेति मेदिनी”। युवतिः। “युवतीति डीषंतेति केचित्। पूनीति डीषंतीति

कृतसायलिकाधूढाऽधिविन्नाऽथसयंवरा ॥ यतिवराचवर्याऽथकुलस्त्रीकुलपायिका ॥ १॥
 कन्याकुमारीगौरीतुनमिकाऽजागतार्तवा ॥ स्नानधमादृष्टराजासरुणीयनतिःसमे ॥ ८ ॥ समासुवा
 जनीवध्याश्चिरिंदीतुक्तवासिनी ॥ इच्छावतीकामुकास्याहस्यंतीतुकामुकी ॥ ९ ॥ कांतोर्षिनीतुमायाति
 संकेतंसाऽभिसारिका ॥ पुंश्रुलीधर्षिणीबंधयसतीकुलदेवरी ॥ १० ॥

॥ अथा ॥ हेमधामवयसि वर्तमानायाः ॥
 स्वपाजनी ॥ "अनिः" वधूः । त्रयं पुत्रादिभार्यायाः । "वधूः पत्यास्तुषानायोः स्तृकासारिवयो रपि नवपरिणीतार्थं
 चेति हेमात्तुवधूरित्येकं न बोद्धायाः स्त्रिया अपि" चिरं टी ॥ "चिरंटी" । चिरंटी तु क्वाप्तिन्या स्याद् द्वितीयवयः स्त्रियामिति
 विश्वप्रकाशम् ॥ मुक्तसिनी हे किंचित्तुल्यैः वनायां परिणीतायां । सुष्ठुवयसि मुक्तसिनी ॥ "स्त्वसिनी सपि पाठः
 त्रयेण पुत्रादिषु वस्तुशीलमस्यादिति विग्रहः । त्वसिन्या चिरंटी स्याद् द्वितीयवयसि स्त्रियामिति रुद्रः ॥ इच्छावती
 कामुका । हे धनी दीक्षावत्याः । दृष्टस्येती । कामुकी हे ॥ अश्वत्थवत् ॥ मैथुनेच्छावत्यां ॥ १॥ याकातार्थिनी भर्तुः संकेत
 स्थानं गच्छन्ति साभिसारिका यदुक्तं । हित्वा लज्जा भये श्लिष्टा मदेन मदनेन या ॥ अभिसारयते कांतं सा भवेदभिसारिकेति

॥ एकं। पुंश्रयी। धर्षिणी॥ अधर्षिणी॥ रुषधा तोरनिः। कर्षणिः॥ व
धकी। असती। कुसटा। इलरी॥ १०॥

अ. को. टी.
३६

स्वैरिणी। पंशला। अष्टस्वैरिण्याः। याशिञ्जुनारहिता सा अग्निश्ची। एकं निष्पतिसुता। पतिपुत्ररहिता सा अवीरा। प
कां। पतिपुत्रवतीर्वरेति नाममात्रा। विश्वस्ता। विधवा। हेरदायाः॥११॥ आलिः। सखी। वयस्या। नयसख्याः।
आलिः। सखी। संतु राखिराखिरावलि रित्यत इति शाश्वतः। पतिवली। समर्तका। हे जीवत भर्तृकायाः। वृद्धा। पति
की। हे पति के। प्रता। हे यायक्ति मपि स्वयं प्रकर्षण जानाति तस्माः। प्राज्ञा। धीमती। हे बुद्धिमत्याः॥१२॥
याश्रुद स्पभार्या साविजातीयाः। विश्रुदी। स्वयं तो एकं तज्जातिः। श्रुद जातिः। अयभार्यापि। श्रुदे स्वयं तो
आभीरी। महाश्रुदी। हे गोपायिकायाः। जाति पुंयोगयोः महाश्रुद स्पजातो महाश्रुद स्पखी। सेवं रूपे पुंयोगे च
स्वैरिणी पंशला च स्यादग्निश्ची शिञ्जुना विना। अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ता विधवे समे॥११॥
आलिः सखी वय स्याथ पतिवली समर्तका। वृद्धा पतिक्री प्राप्ती तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती॥१२॥
श्रुदी श्रुद स्पभार्या सा च्छ्रुद जातिरेव च॥ आभीरी तु महाश्रुदी जाति पुंयोगयोः समे॥१३॥
अर्याणी स्वयमर्या स्यात्स्व नियास निया प्यपि॥ उपाध्याया न्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि स्वतः॥१४॥

समा। उभयवापि नाम ह्यंशोऽप्यस्योत मेवेत्यर्थः॥१३॥ अर्याणी। अर्या। हे वैश्य जोत्यन्नायाः स्त्रियाः। स्वयं वै
श्यजातिः भार्या तु यस्य के स्य चिदस्तुदत्यर्थो बोध्यः। एवं स्त्रिया। स्त्रियाणी। हे स्वयं स्त्रिय जातिः भार्या तु य
स्य के स्य चित्। उपाध्याया। उपाध्यायी। हे स्वयं या अध्यापिका तस्माः। उपेया धीमतेऽस्याः सकाशादित्युपा
ध्याया। पुराकले तु नारीणां व्रतबंधनमिष्यते। अध्यापनं च वेदानां सावित्री वचनं तथेति पराशरमाधवीये
यमः॥ तथा स्वतः स्वयं मन्त्राख्या कृदाचार्या स्यात्। एकं त्रयमपि समानार्थमित्येके॥१४॥ ६ ॥

कां. द्व.
रामः
३६

पुंयोगे आचार्यस्य स्त्री। सेवं रूपेऽर्थे आचार्या नीत्येकं। आचार्यादणत्वं चेति णत्वाभावः। तथा आर्यस्य स्त्री। तर्था अर्या त्येकं।
एवं स्त्रियस्य स्त्री। तर्था स्त्रिया। एकं उपाध्यायानी। उपाध्यायी। हे उपाध्यायस्य भार्यायां। स्त्री मुं सलक्षणा स्तनम् श्रुत्वे
ण स्त्री पुंसि चिन्हेन युक्ता पोटे सुच्यते॥१५॥ वीरपत्नी। वीरभार्या। हे “वीरस्य भार्यायाः”। वीरमाता। वीरसुः। हे वीरस्य मा
तरि। जाता पत्या। प्रजाता। प्रजाता। प्रसूता। प्रसूतिका। चत्वारि प्रसूतायाः॥१६॥ गाननिकानगना स्त्री सा कोटवी त्येकं।
“कोटवीत्यपि” दूती। “बाहुलकात्किन् दूतिः” संचारिका। हे दूतिकायाः। संचारयति प्रापयति त्वामि संदेशमि
ति संचारिका अर्धवृद्धा काषायवस्त्राऽधवेति विशेषणत्रयविशिष्टाया सा कात्यायनी स्वयं तो एकं। अर्धवृद्धेति धर्मप

आन्वार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्याश्चित्रिया तथा॥ उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटास्त्री पुंसलक्षणा॥१५॥ वीर
पत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसुः॥ जाता पत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका॥१६॥ स्त्री ननिका कोटवी स्या
दूती संचारिके समे॥ कात्यायनर्धवृद्धाया काषायवसनाऽधवा॥१७॥ सेरंधी परवेशमस्था स्ववशाशित्यका
रिणी॥ असिकी स्याद्वृद्धाया प्रेषांतः पुरचारिणी॥१८॥ वीरस्त्री गणिका वेश्या रूपा जीवाऽयसा जनैः॥

धानत्वादर्धवृद्धत्वेन युक्तेत्यर्थः॥१७॥ या परवेशमस्था स्वतंत्रा केशप्रसाधनादिशित्यकारिण चिति विशेषणत्रयोपेता त
स्यां सेरंधीति नामैकं। “सेरंधीतीकारमध्यपाठः। उक्तं तु कासेना चितुः षष्टिकलाभिज्ञाणी वरूसादिसेविनी। प्रसाधना
चारुतां सेरंधीपरिकीर्तितेति” अर्धवृद्धा प्रेषांतः पुरचारिणीति च विशेषणत्रयोपेता या साऽसिकी स्यादित्येकं। प्रेषते रो
जीमिरिति प्रेषा॥१८॥ वीरस्त्री। गणिका वेश्या। “मूर्धन्यमध्यापि”। रूपा जीवा। चत्वारि वेश्यायाः। “वीरस्य वं
दस्य स्त्री वीरस्त्री”। रूपमा जीवो जिविका यस्याः सारूपा जीवा। सा वेश्या गुणवत्ता जनैः॥ ६ ॥

अ. को. टी.
३७

सकृतासनीवारमुखास्यात्तएकं। "कारेवेष्यात्तरेमुखावारमुखा
रपि"। हेपरनारीपुंसायोजयिन्मां। "सुखंलभनेवदतीतिशंभली"॥१९॥ विप्रमिकादेवताऽथरजस्वला॥ स्त्रीध
रुभिरूपिण्याः। रजस्वला॥ स्त्रीधर्मिणी॥ अविः। आवेयी॥ मखिनी॥ पुष्पवती॥२०॥ क्रतुमती॥ उदक्या॥ अष्टरजस्वलायाः।
स्त्रीधर्मो रजःसोऽस्तियस्याः सास्त्रीधर्मिणी॥ अविस्त्रीधर्मिणीविद्यारितिकासः। "अवीतिदीर्घातापि। आवेयीवदग
म्पत्तादात्रेयी॥ आवेयिकेत्यन्यत्र"॥ रजः। पुष्पा॥ आर्तवात्री॥ निस्त्रीरजसः। "क्रतुरेवार्तवाप्रज्ञाद्यणा॥ श्रद्धालुः। दोह
द्वती॥ हेगर्भवशादन्नादिविशेषाभिलाषिण्याः। "दोहदं गर्भिण्यभिलाषोस्तस्याः"॥ निष्कला॥ "निष्कली"॥ विगतार्तवा

का. हि.

सकृतावारमुखास्यात्तदुनीशंभलीसमे॥१९॥ विप्रमिकास्त्रीशृणिकोदेवताऽथरजस्वला॥ स्त्रीध
र्मिण्यविरात्रेयीमखिनीपुष्पवत्यपि॥२०॥ क्रतुमत्युदक्यापिस्माद्रजःपुष्पमार्तवा॥ श्रद्धालुर्दोहद्वतीनि
ष्कलाविगतार्तवा॥२१॥ आपन्नसत्तास्याद्विष्यतर्वलीचगर्भिणी॥ गणिकारेस्तुगणिक्यंगर्भिणी
यौवतंगणे॥२२॥ पुनर्भूरिधिषूरूढाद्विस्तस्यादिधिषुःपतिः॥ ॐ ॥

हेहीनरजस्वायाः। "निर्गतं कुलंरुक्रमस्याः निष्कला"॥२१॥ आपन्नसत्ता। गुर्विणी॥ अंतर्वली॥ गर्भिणी॥ चत्वारि
गर्भिण्याः। "अंतरस्यासंगर्भोतर्वली"॥ गणिकारेगणेसमूहेगणिक्यादि। यथागणिकानांसमूहेगणिक्यंगर्भि
णानांसमूहेगर्भिणी। युवतीनांसमूहोयौवतं। एकैकं॥२२॥ याद्विरूढाद्विचारवृत्तातत्रपुनर्भूः। दिधिषूः। "दिधिषूः।
दिधिषुरपि"। हे। पूर्वमेकसंभूतापुनरन्यसंभवतीतिपुनर्भूः। "असतावसताचैवपुनर्भूः संस्कृतापुनरिस्तुक्तं
। मनुक्ताज्येष्ठायद्यनूदायाकन्यायामृत्यतेऽनुजा॥ साचाग्नेदिधिषूर्तयापूर्वतुदिधिषुर्मतेसाह"॥ दिधिषो।
तस्याद्विरूढायाःपतिः॥ ॐ ॥

रामः
३७

दिधिषुरिस्तुक्तं। एकं। "पुनर्भूपतिरुक्तश्चपुनर्भूरिधिषूस्तथेत्येवोप्युदंतरित्वामी"। सापुनर्भूर्यस्यद्विजस्यकुटुं
बिनीकुटुंबंयुत्रारियोष्यवर्गस्तद्वतीसोमेदिधिषूरित्येकं। "अपेदिधिषुरितहस्वानोपि। दिधिषूःपरपूर्वापेदिधिषु
स्तसुरेद्रिकइतिनाममासा"। द्विजशब्देनवर्णत्रयस्यापिग्रहणं॥२३॥ कन्यकायाअनूदायाजातःसुतःकानीनइत्
त्येते। एकं। सभगासुतः। सोभागिनेयः। हेसभगायुत्रस्यायःपरस्त्रियाःसुतः। पारस्त्रिणेयः। एकं॥२४॥ पितृषक्तः
पितृभगिन्याःसुतःपितृषसेयः। पितृषस्त्रीयः। हे। मातृषक्तःसुतोपेवं। यथा। मातृषसेयः। मातृषस्त्रीयः। हे। विमातामा
तुःसपत्नीतस्याःपुत्रोवैमालेयइत्येते। एकं। "वैमात्रोप्यन्यत्र"॥२५॥ बांधकिनेयः। विंधुसः। असतीसुतः। कौलटेरः

सतुद्विजोमेदिधिषूःसैवयस्यकुटुंबिनी॥२३॥ कानीनःकन्यकाजातःसुतोऽथसभगासुतः॥ सो
भागिनेयःस्यात्पारस्त्रिणेयस्तुपरस्त्रियाः॥२४॥ पितृषसेयःस्यासैतृषस्त्रीयश्चपितृषक्तः॥ सुतोमा
तृषसुश्चैवंवैमावेयोविमातृजः॥२५॥ अथबांधकिनेयःस्याद्विंधुसश्चासतीसुतः॥ कौलटेरःकौलटेयो
भिक्षकीतुसतीयदि॥२६॥ तदाकौलटेनेयोस्याःकौलटेयोपिवात्मजः॥ आत्मजस्तनयःसनुःसुतः
पुत्रस्त्रियात्वमी॥२७॥ २

कौलटेमः। पंचकुलदायुत्रस्यायदितुसतीभिक्षकीभिक्षार्थिनीतर्हितस्याआ
त्मजःकौलटेनेयः। कौलटेयः। हेकलानिभिक्षार्थ्यअटतिननुजारथेतस्याःकुलदायाःपुत्रःकौलटेनेयः। इतरस्याः
कौलटेरइतिभेदः। कुलंजनपदेगृहइतिविश्वः। आत्मजः। तनयः। सनुः। सुतः। पुत्रः। पंचकुलपुत्रस्याः। पुनाम्नो
नरकायस्यासितरंवायतेसुतः॥ तस्यासुतइतिप्रोक्तःस्वयमेवस्वयंभवेति"। अमीआत्मजादयःसर्वस्त्रियां
वर्तमानाः॥२७॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

अ.को.टी.
४०

यपरीटः। अवनटः। अवभटः। नतनासिकः। चत्वारिचिपिटनासिकस्याकेशवः। केशिकः। केशवान्। केशिकाः। काः।
यपरासकेशस्यापरास्ताः। केशाः। संस्यकेशवः। बलिनः। बलिभः। द्वेजरयाश्च यचर्मणः। बलित्वकेशो बलि
स्य सः बलिनः॥ ४५॥ विकलोगः। अपोगंडः। द्वेनिसर्गतो मूनावयवस्यापकृष्टंगकूती सपोगंडः। पौगंडारि
पौगंड एकदेशोऽस्य पोगंडः पौगंडश्चेत्यपि पोगंडो विकलोगकदितिरलकोशः। पौगंडो विकलोगः स्यादिति ह
धश्च॥ स्वर्कः। द्रुसः। वामनः। वयंहस्वस्या॥ खुजाइति स्यात्स्य॥ खरणः। खरणसः। द्वेतीक्ष्णनासिकस्या
रुनाकीलइति स्यात्स्य॥ खरणाः। सांतः। विद्यः। विखः। विखुः। विख्यः। विगो। विखुर्विनासिकदितिरमस्य

अवटीटोऽवनाटश्चाऽवभटोनतनासिके॥ केशवः केशिकः केशीबलिनोबलिभः समौ॥ ४५॥
विकलांगस्त्वपोगंडः स्वर्बेहस्त्वश्चवामनः॥ स्वरणाः स्यात्स्वरणसोविग्रसुगतनासिकः॥ ४६॥
सुरणाः स्यात्सुरणसः प्रभुः प्रगतजानुकः॥ उर्ध्वजुः रूर्ध्वजानुः स्यात्संजुः संहतजानुकः॥ ४७॥ २

॥ गतनासिकः । हे गतनासिकस्य ॥ न कदादतिरूपा तस्या ॥ सधर्मा ॥ खुरणाः । खुरणसः । हे विकटनासिकस्य । खुर
 शफंतदनासिका स्या । खुरणसो । प्रतुः । ॥ प्रतुः ॥ । प्रगतजानुकः । हे यस्य जानुर्महदंतं राखेवर्तनेते स्य ॥ फेंग
 जादतिरूपा तस्या ॥ ऊर्ध्वतुः । ॥ ऊर्ध्वतुः । ॥ । ऊर्ध्वजानुः । हे तिष्ठतो यस्य जानुनी ऊर्ध्वे भवतस्तस्या । संसुः । ॥ संसुः
 ॥ । संहतजानुकः । हे संलानजानुकस्य ॥ प्रतुः प्रगतजानुः स्यात्सुतोऽप्यत्रैव दृश्यते ॥ संसुः संहतजानोचमवे
 संसुतोऽपि तत्र हि ॥ ऊर्ध्वतुः ऊर्ध्वजानुः स्यात्सुतोऽप्यूर्ध्वजानुकदतिसाहसंकः ॥ ॥ ४७ ॥ ४७ ॥

रामः
५०

एडः। बधिरः। हे श्रवणेन्द्रियहीनस्य “बहिरादतिरव्यातस्य” कुञ्जः। “त्युञ्जः। कुञ्जो रक्षप्रभेदेनाप्युञ्जे स्याद्वाच्यलिंगक
रतिमेदिनी”। गदुखः। “गदुरः। गडुः पृष्ठगडेकुञ्जो रतिमेदिन्या”। हे कुञ्जस्य “कुबडादतिरव्यातस्य”। कुकरः। कुणि
। “कूणिः। निसर्गतः कूणिपंगुयौ गंडादतिनाममात्रा”। हे रोगारिनादूषितकरस्याष्टभिः। “पृष्णिः”। अत्यतनु
। हे अत्यातनुर्यस्य तस्य अमानुषप्रायस्याश्राणः। पंगुः। हे जंघाविकलस्यामुंडा मुंडितः। हे कृतवपनस्य॥ ४८
वखिरः। केकरः। हे नैत्रवियुक्तस्य “काणा कैरातिरवादतिरव्यातस्य”। केमूर्ध्निकर्तुशीलमस्येतिकेकरः। खोड
। “खोरः। खोलः। अथ खंजके खोड खोराविति रभसः”। खंजः। हे गतिविकलस्य “लंगडादतिरव्यातस्य”। नि

स्यादेवधिरः कुञ्जे गडुलः कुकरे कुणिः ॥ पृश्निरस्यतनौ श्राणः यंगौ मुंडस्तमुंडिते ॥ ४८ ॥ वलिरः
 केकरे खोडे खंजस्त्रिषु जरावराः ॥ जडुलः कालकः पिप्पुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥ अनाम
 यं स्यादा रोग्यं चिकित्सारूपप्रतिक्रिया ॥ भेषजौषधभैषज्यान्गदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥ ६

विनि। जराः जराशब्दाद्वराः अर्वाक्यठिताः उत्तानशयाद्याः स्वंजांतास्त्रिषु भाव्यलिङ्गादस्यर्थः । जडलः । “जड
लः” । काकः । पिषुः । त्रयं कृष्णवर्णस्य देहगतचिद्रविशेषस्य । ला सं इति स्यात् । तस्या तिलकः । तिलका लकः ।
आकृतिर्वावर्णतश्च कृष्णतिलतुल्यस्य देहगतचिद्रस्य । तिलरत्नकालकः ॥ ४९ ॥ अनामयां आरोग्यं । हेरोगाभावा
स्याः । “आमयस्याभावः अनामयं” चिकित्सा । रुक्प्रतिक्रिया । हेरोगप्रतिकारस्य । “रुजः प्रतिक्रियानिरसनं
रुक्प्रतिक्रिया” । भेषजां औषधां भैषज्यां । “भैषजां भेषं रोगे जयति भैषजं” । अमरः । जायुः । पंचौषधस्या अ
गदसाह वर्या ज्ञायुरुदंतः पुंसि ॥ ५० ॥

अ-को-टी-
४९

रुक्। रुजा। उपतापः। रोगः। व्याधिः। गदः। आमयः। सप्ररोगमात्रस्यातत्र रुक्जकारोता। रुजाटावता। उभेस्त्रियो॥
सयः। शेषः। यश्मा। जीणिश्वयोरोगस्याप्रतिश्यायः। पीनसः। हेपीनसरो गस्यपदं सति स्मात्स्या अयं मुहुर्नास
जलसावी॥ “आपीनसप्रतिश्यास्यादितिरभसात्प्रतिश्येत्पिनाम”॥ ५१॥ सुत। सुतं। सवः। जीणिश्वतः
शिकेति स्मात्तायाः कासः। श्वयुः। हेकासरो गस्य “लोकसादतिस्मात्स्य” शोफः। श्वयुः। शोथः। जीणिश्व
यस्य “सज्जतिस्मात्स्य” पादस्फोटः। विपादिका। द्वेपादस्फोटस्य “खोटाफुटण्याचारो गदतिप्रसिद्धस्य”
॥ ५२॥ किलासं। सिध्मा। हेसिध्माशिवे “श्वेतकुष्ठ” इति स्मात्स्या कच्छः। पामा। विचर्चिका। चतुर्कस्त्रीलिङ्गात्

स्त्रीरुमुजाचोपतापरोगव्याधिगदामयाः॥ सयः। शेषश्च यश्माचप्रतिश्यायस्तु पीनसः॥ ५१॥
स्त्रीश्वसुतंसवः पुंसिका सस्तु सवयुः पुमान्। शोफस्तु श्वयुः शोथः पादस्फोटो विपादिका॥ ५२॥
किलाससिध्मेककुंतापामपाविचर्चिका॥ कंडूः। स्वर्जुश्च कंडूयाविस्फोटः। पिटकस्त्रिषु॥ ५३॥ व्रणे
स्त्रियामीर्ममरुः। कुवेनाडी व्रणः पुमान्॥ कोठो मंडलकं कुष्ठश्चिन्नेदुर्नामकाऽर्शसी॥ ५४॥ ४

जृविशेषस्य “ओलीस्वरुज” इति स्मात्स्या अत्र पामेत्येकं नांता पामानौ। अपरं तावन्ता पामे कंडूः। “कंडूः। खा
जृः। स्वर्जुः। कीटकं कुष्ठं चिति हेमः”। स्वर्जुः। कंडूया। नयं स्त्रीलिङ्गं स्वर्जाः “सुकी स्वरुज इति स्मात्तायाः” विस्फोटः
। पिटकः। “विस्फोटाविटिका स्त्रियामित्यमरमात्रायां वकारादिरपि विटिकेति”। हेफोट इति स्मात्स्या स्त्रिया
तु पिटका। क्षिपकावत्॥ ५३॥ व्रणः। र्मी। अरुः। जीणि व्रणस्य र्मी। अरुषी। यो व्रणः सदा गलति तत्र नाडी व्रण इत्येकं
। पुमानिति पुंस्त्वावधारणार्थे निर्देशः। कोठः। मंडलकं। कुष्ठं। श्विन्ने चत्वारि कुष्ठस्याकीठादिद्वयं मंडलाकृतिकु
ष्ठस्य “गजकर्ण इति प्रसिद्धस्य”। कुष्ठादिद्वयं श्वेतकुष्ठस्यैको दुर्नामका अर्शः। हे अर्शो रोगस्यो “मूकव्याधः अ

को-दि-

५४॥

अर्शमिति स्त्री व म य म न ॥ ५४॥

रामः
४९

आनाहः। विबंधः। हेमसमृजनिरोधस्य “मववह रोग इति स्मात्स्या”। ग्रहणारुक्। प्रवाहिका। हेमं ग्रहणी रोगस्याप्रकर्षे
ण वहति बहु सवति गुरुमस्या सा प्रवाहिका। मलप्रवहणं प्रवाहिकेति स्मायी॥ “प्रवाहिकारुक् रोगः ग्रहणी स्यादित्यम
योवा। ग्रहणिरितीकारहस्तोपि”। प्रकुटिका। वमिः। “वमी। वम इति पुल्लिङ्गोपि” वमयुः। जीणि वमन रोगस्यात
त्रार्थः। हेमं स्त्रियां वमयुः पुंसीत्यर्थः। समाः। समानार्थाः॥ ५५॥ अथ व्याधिभेदावस्थंते। विद्रधि रुरादौ गंडभेद
“फोट इति स्मात्” विद्रधातीति विद्रधिः स्त्रियां। “आदिशब्देन कपालकर्णप्रमेहानां पिटकास्त्रियाः”। ज्वरः
प्रसिद्धः। मेह इति मूत्रयतेऽनेन मेहः। सचरक्तमेहः शुभमेह इत्यादिभेदेन बहुविधः। भगंदरोगस्य समीपे विस्फोटवि

आनाहस्तविबंधः स्याद्ग्रहणीरुक्प्रवाहिका॥ प्रकुटिका वमिश्च स्त्रीपुमांस्तु वमयुः समाः॥ ५५॥
व्याधिभेदाविद्रधिः स्त्रीज्वरमेहभगंदराः॥ “श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्त्रिद्रुपन्नकः”॥ अश्म
री मूत्रकृच्छ्रस्यासर्वे श्रकावधेस्त्रिषु॥ ५६॥ रोगहार्यगदंकारोभिषकुर्वेद्यौ चिकित्सके॥ वा।
तो निरामयः कल्पउल्लाघो निर्गतो गदात्॥ ५७॥

“शेषः। “श्लीपदं पादवल्मीकं। द्वयं श्लीपद रोगस्य
वारुक् इति स्मात्स्या केशघ्नः। इन्द्रुपन्नकः। द्वयं मस्तककेश रोगस्य चार्द्र इति प्रसिद्धस्य”। अश्मरी। मूत्रकृच्छ्रं। हे
अश्मर्याः। अश्माकारं शकं इति रदातीत्यश्मरी स्यादित्यनेन मूत्रकृच्छ्रमित्यश्मर्याः पर्याय इति संचितं। मूत्रविघ्न
मात्रे मूत्रकृच्छ्रमिति नायमश्मर्याः पर्याय इति केचित्। अतः परं श्रकावधेः वक्ष्यमाणा तश्रकावध्या सर्वमूर्च्छा
तांतास्त्रिषु। वाच्यलिङ्गादित्यर्थः॥ ५६॥ रोगहारी। अगदंकारः। भिषकुर्वेद्यः। चिकित्सकः। पंचवैद्यस्या रोगहा
रिणो। भिषजो। वार्तः। निरामयः। कल्पः। जीणि रोगरहितस्या कल्पस्तत्त्वमातः। “कल्पप्रभाते मथुनिसज्जेरु
निरामयो कल्या कल्याणवाचि स्यादिति हेमः”। उल्लाघे रसेकं रोगान्मुक्तस्या अयमपि पूर्वस्यैव पर्याय इत्येकं॥ ५७॥

४३

सुणिका "सुणीका" स्पदिनी लाला नीणि लालायाः "लाकर निरवातायाः" स्पदिनी रं त्यादिः । दृषिके सेकं नेव
योर्मलस्य "उकीरः पूरति प्रसिद्ध स्याद्विकादीर्घमध्यापि । दृषिर्दृषी चेत्यप्यमवा । सिंघाणमित्येकं ना सामलस्यसि
हाणं सिंहानं चेत्यपि । पिंजूरसेकं कर्णमलस्य "मूत्रं प्रसावः । हे मूत्रस्याउच्चारः । अवस्करः । शमलो शकृतः ॥ ६७ ॥
पुरीषा गृथं वर्चस्कं । विष्ठा । विट् । नवविष्ठायाः । "उच्चार्यते तस्य ते रस्युच्चारः । अवकीर्यते अधः क्षिप्यते रस्यवस्का
रः" । गृथं वर्चस्कं पुंसि स्त्रीवेवाशकृती । "विट्तालममूर्धन्यासः । विशेषः । विषो । गृथं पुरीषं वर्चस्कमिति पाठः" ॥
कर्परा कपालः । हे शिरोस्थि खंडस्या कपालमस्त्रियां । कीकसा कुल्यो अस्थि नीणि अस्थिमात्रस्य ॥ ६८ ॥ कंका खट्वा

का. दि.

सुणिका स्पदिनी लाला दृषिकानेव योर्मलं ॥ "ना सामलं तु सिंघाणं पिंजूरः कर्णयोर्मलं" ॥ मूत्रं
प्रसाव उच्चारवस्करौ शमलं शकृतः ॥ ६७ ॥ पुरीषं गृथं वर्चस्कमस्त्री विष्ठा विशेषो स्त्रियो ॥ स्यात्क
र्परा कपालो स्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥ स्याच्छरीरास्थिकं कालः पृष्ठास्थितुकशेरुका ॥
शिरोस्थिनिकरोटिः स्त्री पार्श्वस्थानितुपर्शुका ॥ ६९ ॥ अंगं प्रतीको वषवोऽपघनो यकलेवरांगा
ववपुः संहननं शरीरं वर्षा विग्रहः ॥ ७० ॥ कायो देहः स्त्री वपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ॥ ७१

सेकं शरीरगतास्थि यं जरस्य "सांगाडा पिंजरादतिरवातस्य" । कशेरुके सेकं पृष्ठमध्यगतास्थि रंडस्य "कणा इति
रवातस्य" । करोटिरित्येकं शिरोगतास्थि संघस्यः "करोटीति डीषं तापियदाहपुष्पदंतः । नृकरोटी परिकरद
ति" । पर्शुके सेकं पार्श्वगतास्थि नि "वर्गडी इति रवाते" ॥ ६९ ॥ अंगं प्रतीकः । अवयवः । अपघनः । चतुर्कं दे
हावयवस्य । कलेवरांगा वपुः । संहननं शरीरं वर्षा विग्रहः ॥ ७० ॥ कायः । देहः । मूर्तिः । तनुः । तनूः । द्वादा
शदेहस्य । वपुषी । वर्षणी । तन्वौ ॥ ७१ ॥

र. म.
४३

पादाग्नं प्रपदं । हे "पादाग्नस्य च वडादतिरवातस्य" । पादः । पदाग्रं धिः । चरणः । चत्वारि "चरणस्य" दंतः पदा
पदो धिरिति पाठः । तत्र अदंतः पदशब्दः ॥ ७१ ॥ तद्वंथी पादस्य पार्श्वस्थो मंथि विशेषेण धुतिके गुल्फाविति चोच्यते
इयं "पायां चार्थोटादतिप्रसिद्धस्य" । धुतिके स्त्रियां । द्वित्वा द्विवचनं न तु नि सं । तयोर्गुल्फयोरधः प्रदेशः पार्श्व
रित्येकं त्वोटादतिप्रसिद्धस्य । "पार्श्वः स्त्री पुंसयोः पादमूले स्यात्स्वजिनी कटाविति नृरतिरेवः" । जंघा । प्रसता । हे
जंघायाः पोटीरिति प्रसिद्धायाः । जानु । ऊरुपर्व । अष्टीवत् । त्रयं जानूरुसंधेः द्वे पर "गुडघा" इति रवातस्य
। तत्राष्टीवदस्त्रियां । जानुनी । ऊरुपर्वणी । अष्टीवतो ॥ ७२ ॥ सक्थि । ऊरुः । हे जानूरुपरिभागस्य मांडी इति रवातस्य

पादाग्नं प्रपदं पादः पदं धिश्चरणो स्त्रियां ॥ ७१ ॥ तद्वंथी धुतिके गुल्फौ पुमान्पार्श्वस्तयोरधः ॥
जंघा तु प्रसता जानूरुपर्वणीवदस्त्रियां ॥ ७२ ॥ सक्थि स्त्रीवे पुमानूरुस्तसंधिः पुंसि वंक्षणः ।
गुदं त्वपानं पायुर्नावसिनाभेरधोदयोः ॥ ७३ ॥ कटोनाश्रोणि फलकं कटिः श्रोणिः ककुदती ॥
पश्चान्नितवः स्त्री कटयाः स्त्रीवे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥ कूपकौ तु नितंबस्योद्वयहीने कुकुंदरे ॥ ७५ ॥

। ऊरोरुपरिभागः सक्थि । तिक्चिद्वेदोद्वयतो तस्योरोः संधिः वंक्षणद्वयेका । गुदं अपानं पायुः । त्रीणि विष्ठा नि
र्ममहारस्य पायुरुदंतो नापुमान् । वलिरित्येकं स्त्री पुंसलिंगनाभेरधो मूत्राशयस्य ॥ ७३ ॥ श्रोणिः कटिस्तस्या
फलकं कटुत्स्यते । सधुमान् । एकं । कटिः । "कटीति डीषं तापि" । श्रोणिः । "श्रोणी" । ककुदती । त्रयं स्त्रीलिंगं ।
कटयाः । "ककुदं पांसद्वयमांसयिंदः सोतिशयिनोऽस्यां ककुदती" ॥ स्त्रियाः कटिः स्त्री कटिः तस्याः पश्चाद्गो
निर्वचरत्येकं । "निभृतं तस्य ते कामुकैः नितंबः । तमुकांक्षया" । जघनमित्येकं स्त्री कटयाः पुरोभागे "वादन
ओटी इति रवाते" । नितंबस्योद्वयं गदधोभागे विद्यमानौ कूपकौ गतौ कुकुंदरे स्यातां । "अकारादिरपि" ।

अ. को. रि.
४५

कनिष्ठासहितं गुष्ठानि स्तुतवितस्तिः। द्वा रशां गुलः। द्वे। साहचर्याद्वितस्तिः गु। सास्त्रियामिति। नयेटः। चर्पटः। चर्पटः स्फारविपुने चर्पटे पपटे पिचेति मेदिनी विश्वप्रकाशे। प्रतयः। प्रहस्तः। त्रीणि निस्तुतां गुलिके पाणे॥ ८४॥ समदक्षिणो द्वौ प्रतलो संहतो च संहतयः स्यात्। संहतयः प्रतलश्चेति नाम हतयः। तत्र संहतयः प्रतलाविसर्गपाठः। प्रतये प्रश्निष्टे वा तले च प्रतलः। एकानिकुञ्जो निःशेषेण कुञ्जीकृतः पाणिः प्रसृतिः स्यात्। प्रसृतं प्रतिवा पाठः। तत्र प्रकृष्टं प्रसृतं सति विग्रहः। प्रसृतः सुप्रसारे स्याद्विना तत्र गिते विषु। आदौ जलौ तु पुल्लिगो जघायां प्रसृता मतेति मेदिनी। एकं। द्वौ द्वौ प्रसृतौ संहतो चेदं जलिरित्येकं पुंसि॥ ८५॥

अंगुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वा रशां गुलः॥ पाणौ चर्पट प्रतल प्रहस्तौ विस्तृतां गुलौ॥ ८४॥ द्वौ संहतौ संहतक प्रतलौ वामदक्षिणौ॥ पाणिर्निकुञ्जः प्रसृतिसौ युता वंजलिः पुमान्॥ ८५॥ प्रकोष्ठे विस्तृतकरो हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया॥ सरतिः स्यादरतिस्तु निकनिष्ठेन मुष्टिना॥ ८६॥ व्यामोबाद्धोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगंतरं॥ उर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु॥ ८७॥ ॐ॥

विस्तृतः करो यत्र तादृशो प्रकोष्ठे कूर्परधोभागे हस्तद्वयेकं। अयं चतुर्विंशसंगुलमितो ज्ञेयः। स तु बद्धया मुष्ट्योपलक्षितः रत्निरित्येकं। मुंदाहात इति ख्यातस्या सरतिरित्यपि स्त्रियामपि। निकनिष्ठेन विस्तृतकनिष्ठेन मुष्टिना यत्नक्षितो हस्त अरतिरित्येकं स्त्रिया। अरतिपुमानपि नाऽरतिः कफणौ हस्ते स प्रकोष्ठे ततां गुलाविति रुद्र विश्वप्रकाशे। मुष्ट्या मुष्टिनेति निर्देशेन मुष्टिर्द्वयोरिति ज्ञापितं॥ ८६॥ तिर्यक्तयोर्विस्तृतयोः करसहितयोर्बाहोरंतरं व्यामः। उर्ध्वविस्तृतदोषौ भुजौ पाणी च येन तस्य नुः पुंसो यन्मानं तत्र पौरुषमित्येकं त्रिषु। स्त्रियां तु यौ रुषी॥ ८७॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

का हि

रामः
४५

कंठः। गलः। द्वे। ग्रीवाग्रभागस्य गोकनळी गोकटी नरडी इति ख्यातस्य। ग्रीवा। शिरोधिः। कंधरा। त्रीणि। मानस इति ख्यातस्य। शिरोधिरपि स्त्री॥ साम्नी वाति संधी रेखाभिर्विशिष्टा कंबुग्रीवा स्यादित्येकं। अवटुः। घाटा। कृकाटिका। त्रीणि ग्रीवा शिरःसंधेः पश्चाद्भागस्य। ग्रीवाया मुन्नतभागस्य घाटी इति ख्यातस्येतिकेचित्। तत्रावटुः पुंसि॥ ८८॥ वक्त्रे। आस्या वदनं। तुंडः। आननं। लपनं। मुखं। स प्रमुखस्य। अस्य ते वर्णयेन अस्य ते ग्रासो वाऽस्मिन् तदा स्यात्पुन्यत मुखं मुखं ताले च द्यमास्पमितीरितमिति शाश्वतः। घ्राणं। गंधवहा। घोणा। नासा। नसानस्या। घ्राणं गंधवहाना नानसानस्या च नासिकेति साहसंकः। नासिका पंचनासिकायाः॥ ८९॥ ओष्ठः।

कंठो गलोथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि॥ कंबुग्रीवा निरेखा साऽवटुर्घाटा कृकाटिका॥ ८८॥ वक्त्रासे वदनं तुंडमाननं लपनं मुखं॥ क्वावे घ्राणं गंधवहा घोणा नासा च नासिका॥ ८९॥ ओष्ठाधरो तुरदनं दूरी दशनवाससी॥ अधस्ताच्चिबुकं गंडाक यौलौ तस्य राहनुः॥ ९०॥ रदनादशनं दंतारदास्ता लुतुका कुदं॥ ९१॥ ॐ ॥

अधरः। रदनं दूरी दशनवासः। चत्वारि ओष्ठस्य। ओष्ठाभ्यां सहिता वधरो केचिदुपरिवर्त्योष्ठः अधोवर्त्यध रदतिमन्वतो तदयुक्तं। अधरोष्ठः बिबोष्ठीत्यादिप्रयोगदर्शनात्। चिबुकमित्येकं अधस्तात् अधराधोभागो गंडः। कपोलः। द्वे कपोलस्य। गाल इति ख्यातस्य। तत्रापि नेत्रः कपोलमध्यदेशे गंड इति मेषांतरं। ताभ्यां कपोलाभ्यां पराचिबुकस्याधोहनु रित्येकं हनुः पुंस्यपि। प्रायेण स्त्रियां॥ ९०॥ रदनः। दशनः। दंतः। रदः। चत्वारि दंतस्य। तालुका कुदं। हेतु लुनः॥ ९१॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

अ.को.टि.
४६

रसहारसना। "तावद्यापि रसाश्वेतादौ जिह्वायां रसनातथेककेः रसनाशब्दो रसतालव्यमध्यः। रसनमि
ति जीवमपि रसनं स्वेदने धनौ। जिह्वायां तु न पुंसि स्यादिति मेदिनी। जिह्वा। जीणि जिह्वायाः। प्रांताविति ओष्ठ
द्वयस्य वामदक्षिणो प्रांतौ सुकिणी स्यातां। र्वंत सस्त्रियामेकवचनं नांत स्युक्तीवेवादिवचने मतत्। सुकिरिति
पाठे र्वंत स्युक्तीवेदिवचनं। सुकिण्या सुकिं सुक्वेति शब्दभेदात्। "सुक्वेति नांत स्युक्तीवे सुक्कणातिपाठः। क
वयुक्तमिति मते तु यथा। सुकिणी स्त्रियां। सुकिनांतमिदं तच्चा सुक्वेति नांतं। सुक्वे सुक्कमदंतं वेत्यन्यत्र। एकं।
११॥ ललाटं। अलिकं। गोधिः। जीणि भावस्या। "अलिकं हस्वदीर्घमध्यमिति राजदेवः। गोधिः पुंसि। दृग्भ्या

का.टि.

रसहारसना जिह्वा प्रांतावोष्ठस्य सुकिणी॥ ११॥ ललाटमलिकं गोधिरुर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवौ
स्त्रियौ॥ कूर्चमस्त्रीभ्रुवोर्मध्यं तारकाक्ष्यः कनीनिका॥ १२॥ लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षु
रक्षिणी॥ दृग्दृष्टी चासुनेत्रांबुरोदनं चासमश्रुच॥ १३॥ अपांगौ नेत्रयोरंतौ कटाक्षो पांगर
र्त्तने॥ कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्रीश्रवणं श्रवः॥ १४॥ ॐ ॥

मूर्धभागौ भ्रुवौ। एकं। भ्रूः। नासोपरिभ्रुवोर्मध्ये कूर्चद्वयेकं। अक्ष्यः कनीनिकामध्यगतकृष्णमडलं तारकेरु
च्यते। एकं॥ १२॥ लोचनं नयनं नेत्रं। दृक्षणं चक्षुः। अक्षि। दृक्। दृष्टिः। अष्टौ नेत्रस्याचक्षुषी। दृष्टौ। अस्तु।
नेत्रांबुरोदनं। अस्त्रं। अश्रु। पंचनेत्रोदकस्यासुदंतमध्यं। अस्त्रं तालव्यमध्यं। असमदंतं रसमध्यं। "तालव्य
मध्यमपि।" ॥ १३॥ नेत्रयोरंतौ अपांगौ। एकं। अपांगेन दर्शने चेशया कटाक्ष इत्युच्यते। एकं। कर्णः। शब्दग्र
हः। श्रोत्रं। श्रुतिः। श्रवणं। श्रवः। षट्कर्णस्यास्त्रीति विशेषविधानात् संकरो निर्दोषाया श्रवसी॥ १४॥

रामः
४६

उत्तमांगं शिरः। शीर्षं मूर्ध्नामस्तकः। पंचशिरसः। नापुमान्। विकुरः। "विकुरः। कुंतला मूर्ध्नास्तस्मात् विकुरः।
श्रिकुरः। कचादिति दुर्गः। कुंतलः। बालः। कचः। केशः। शिरोरुहः। षट्केशस्या॥ १५॥ कैशिकं कैश्यं द्वितुल्यं
केशानां समूहः। अलकाः। चूर्णकुंतलाः। द्वे कुटिलकेशानां। ते अलकाः। ललाटे लंबमानाः। भ्रमरकाः। सुः। एकं।
काकपक्षः। शिखंडकः। "शिखंडिकः। शिखंडकः। शिखंडकशिखंडकाविति वाचस्पतिमुभूती। शिखंडो बह्वृ
डयोरिति मेदिनी।" द्वे कुमारचूडायाः॥ १६॥ कवरी। केशवेशः। द्वे केशबंधस्वनायाः। कवरी स्त्री। संयताः। मो
क्तिकदामादिनावद्धाः। कचाः। केशसमूहो धम्मिल्ल इत्येकं। "बुचडादिति रत्नातस्य" शिखा। चूडा। केशपाशी॥

उत्तमांगं शिरः। शीर्षं मूर्ध्नामस्तकोऽस्त्रियां॥ विकुरः। कुंतलो बालः। कचः। केशः। शिरोरुहः॥ १५॥
तद्वदेकैशिकं कैश्यं मलका श्रृणकुंतलाः॥ तेललाभे भ्रमरकाः। काकपक्षः। शिखंडकः॥ १६॥
कवरी केशवेशोऽयमधम्मिल्लः संयताः। कचाः॥ शिखा चूडा केशपाशी व्रतिनस्तु सटाजटा॥ १७॥ वे
णिः। प्रवेणी शीर्षं पश्य शिरस्यो विशदेकवे॥ पात्रः। पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थक्यं चासरे॥ १८॥
॥ तनूरुहं रोमलोमतद्वहोऽश्मश्रुपुंमुखे॥ ॐ ॥

जीणि शिखायाः। केशपाश्याः। सटा। जटा। द्वे व्रतिनः।
शिखायां॥ १७॥ वेणिः। प्रवेणी। द्वे सर्पाकाररचितकेशस्यावेणी स्यात्। "प्रवेणिरित्यपि। प्रवेणिः स्त्री कुशावे
ण्योरिति मेदिनी।" शीर्षं पश्यः। शिरस्यः। द्वे विशदे निर्मले केशे। कचादित्यर्थं प्रधानो निर्देशः। तेन कचपर्यायात्
परेपाशादयस्तयः कलापार्थक्यः। केशसमूहवाचिन इत्यर्थः। यत्र कचपात्रः। केशपाशः। केशपक्षः। कुंतल
हस्तः॥ १८॥ तनूरुहं। रोमा। लोमावयवोऽङ्गः। पुंमुखे पुंसो वक्त्रे न सरोऽङ्गो। द्वहो सत्तां तदो मश्मश्रु स्यात्।
एकं। "दादीदिति रत्नातस्य"। अश्मश्रुणी॥ ॐ ॥

आकल्याणवत् ॥ वशरतितालयां तोपि वेशावेश्या गृहे गृहे नेपथ्ये वेति मेदिनी ॥ नेपथ्या प्रतिकर्मा प्रसाधनोप
च अलंकृतस्य शोभायां ॥ नेपथ्यं तु प्रसाधनो रंगभूमौ वेषभेद इति हेमः ॥ नेपथ्यशब्दः पुंस्पर्षा नेपथ्यः स्यादलंकारे
रंगज्यायां संपुंसकमिति मेदिनी कोशात् ॥ प्रतिकर्मादिद्वयमलंकरणस्य वा ॥ १९० ॥ एते अलंकारा रयो वक्ष्यमाणा द
शशब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गाः ॥ अलंकर्ता ॥ अलंकरिण्युः ॥ हे अलंकर्तेशि ॥ अलंकर्तेशि सप्तम्यालंकरिण्युः ॥ मंडितः ॥ प्रसा
धितः ॥ अलंकृतः ॥ भूषितः ॥ परिष्कृतः ॥ परिष्कृतः ॥ पंच अलंकृतस्य ॥ १९० ॥ विभाटा ॥ भ्राजिण्युः ॥ रोचिण्युः ॥ त्रय
मतिशयेन शोभमानस्य ॥ विभाजौ ॥ भूषणं ॥ अलंक्रिया ॥ हे भूषणक्रियायाः ॥ भूषातु स्यादलंक्रियेत्यपि पाठः
आकल्याणवत् नेपथ्यप्रतिकर्मप्रसाधनं ॥ १९० ॥ दशैते त्रिषु अलंकर्ताऽलंकरिण्यश्च मंडितः ॥ प्रसाधि
तो अलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १९० ॥ विभाटु भ्राजिण्यु रोचिण्यु भूषणं स्यादलंक्रिया ॥ अलंकार
स्ताभरणं परिष्कारो विभूषणं ॥ १९१ ॥ मंडनं चाथ मुकुटं किरीटं पुन पुंसकं ॥ चूडामणिः शिरोरत्नं
रत्नोहारमध्यगः ॥ १९३ ॥ बालपाश्या पारित्या पत्रपाश्या ललाटिका ॥ कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुंडलं क
॥ अलंकारः ॥ आभरणं ॥ परिष्कारः ॥ परिष्कारः ॥ विभूषणं ॥ १९१ ॥ मंडनं पंच अलंकारस्य सु
कुटं ॥ मुकुटं ॥ किरीटं ॥ किरीटं स्यात्तत्र किरीटं पुंसि स्त्रीवेच ॥ चूडामणिः शिरोरत्नं ॥ शिरोमणेः ॥ हारमध्य
गः ॥ हारमध्यगतो नायकमणिः ॥ तरलः स्यादलंकारः ॥ १९२ ॥ बालपाश्या पारित्या ॥ हे सीमंतभूषणस्य ॥ स्वामी तु प्र
थमं बालबंधनं मुक्तावलीनामिहा ॥ परितस्तथा भूतैव पारित्या ॥ पत्रपाश्या ललाटिका ॥ हे ललाटभूषणस्य
॥ कर्णिका तालपत्रं ॥ ताडपत्रं ॥ हे ताटंकस्य ॥ तानवड इति रत्नातस्य ॥ कुंडलं कर्णवेष्टनं ॥ हे कुंडलस्य ॥ तत्र कर्णि
का स्त्रीभिरेव धार्यते ॥ इदं पुरुषैरपि ॥ १९३ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥

मेवेयकं ॥ कंठभूषा ॥ हे ग्रीवाभरणस्य ॥ मेवेयं मेवेत्यन्यत्र ॥ लंबनं ॥ लंबनं लंबनं ॥ हे आभूषणं ॥ लंबनं कंठिकायां सेव
लंबनिका स्वर्णैः कृता प्रासं बिका स्यात् ॥ एकं ॥ सेवलंबनिका मौक्तिकै रचिता चेदुरः सूत्रिकैः ॥ १९४ ॥ हारः ॥ मुक्ताव
ली ॥ हे ॥ मुक्ताहारस्य ॥ असौ मुक्तावली शतयष्टिका शतलंबनिका चेतरेव कुंडरः ॥ एकं ॥ देवकुंडरौ ॥ यष्टिभेदास्तानां भे
दात्तगुच्छादयो हारभेदाः स्युः ॥ गुत्सगुत्सार्धगोस्तनादस्यपि पाठः ॥ नेपथ्या ॥ द्वाविंशत्यष्टिको गुच्छः ॥ चतुर्विंशति
यष्टिको गुच्छार्धः ॥ चतुर्दशयष्टिको गुत्सः ॥ १९५ ॥ द्वाविंशत्यष्टिकोऽर्धहारः ॥ विंशति यष्टिको माणवकः ॥ एक यष्टि
का एकावली ॥ सैवैकावली सप्तविंशतिमौक्तिकैः कृतान सप्तमाला स्यात् ॥ एकैकं ॥ १९६ ॥ आवापकः ॥ पारिहार्यः ॥

मेवेयकं कंठभूषा लंबनं स्यात्तलंबनिका ॥ स्वर्णैः ॥ प्रासं बिकाथोरः सूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥ १९४ ॥
हारो मुक्तावली देवकुंडरौ सौ शतयष्टिका ॥ हारभेदा यष्टिभेदा दुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः ॥ १९५ ॥ अर्ध
हारो माणवक एकावली कयष्टिका ॥ सैवन सप्तमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १९६ ॥ आवाप
कः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रिया ॥ केयूरमंगदंतुले अंगुलीयक मूर्मिका ॥ १९७ ॥ सासुरांगु
लिमुद्रा स्यात्कंकणं करभूषणं ॥ स्त्रीकटयामेखलाकांची सप्तकी रशना तथा ॥ १९८ ॥ ४ ॥

कटकः ॥ वलयः ॥ चत्वारिंशकोष्ठाभरणस्य ॥ पोंचीरसादि स्यात्तस्य ॥ केयूरं ॥ अंगदं ॥ हे प्रगंडभूषणस्य ॥ बाहुव
दि ॥ बाहुवदं ॥ इति स्यात्तस्य ॥ केबाहुशिरसि यौतिकेयूरं ॥ युमिश्रणे ॥ अंगुलीयकं ॥ र्मिका ॥ हे अंगुल्याभ
रणस्य ॥ आंगठी इति स्यात्तस्य ॥ १९७ ॥ र्मिकैव रामनामाद्यक्षरयुता चेदंगुलिमुद्रा स्यात्कंकणं ॥ कर
भूषणं ॥ हे मणिबंधभूषणस्य ॥ कंकणं इति स्यात्तस्य ॥ कंकणो नाप्रतीसर इति रत्नकोशः ॥ मेखलाकांची
॥ कांतिः ॥ सप्तकी रशना ॥ दंतमध्यादि ॥ १९८ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥

सारसर्पः। पंचस्त्रीणां कटिभूषणस्य "दावकं रपदा इति ख्यातस्या एकं यष्टिभवेत्कांचीमेखलात्तृयाष्टिकाः॥ रस
नाषोडशज्ञेया कलापः पंचविंशकः इति भेदास्ति ह नोक्ताः॥ श्रृंखला मिते कं पुंसः कटिभूषणस्य "कडदो राद
इति ख्यातस्य" श्रृंखला। श्रृंखलाः। पादंगदं। तुलाकोटिः। "तुलाकोटी" मंजीरः। "मंजीरः" नूपुरः॥ १०९
हंसकः। पादकटकः। षट्कं नूपुरस्य "तो रड्या पै जण इति ख्यातस्या हंसकादि द्वयं पादकटकस्य वा क इति ख्या
तस्येति मतं"। तुलाकोटिः स्त्री। मंजीरोष्णस्त्रियां। किंकिणी। "किंकिणिः। कंकणी। कंकणः स्यात्सति सर
कंकणी शूद्रघंटिकेति भागुरिः"। शूद्रघंटिका हि घागरी "घुंगूर" इति ख्यातायाः। त्वगादि चतुर्कं वस्त्राणां

क्रीविसारसनेचाथपुंस्कटयाश्रुखलेत्रियु॥ पादांगदंतुलाकोटिर्मजीरोनृपुरोऽस्त्रिया॥१०९॥
 हंसकःपादकटकःकिंकिणीसुद्रघंटिका॥ त्वक्फल्कमिरोमाणिवस्त्रयोनिर्द्वात्रियु॥११०॥
 वाक्केशोमादिफासंतुकार्यसंवादस्वतन्त्र॥ कौशेयंरुमिकोशेत्यंरंकवंमृगरोमजं॥१११॥ ॐ

योनिः कारणकारणचातुर्विध्याह स्वाणां चातुर्विधमिति भावः । श्लोमादीत्येतद्विना वाल्क्यात्वादयो निश्चय-
व्यंतादशनिषातं च कंचेति चकारादेकादशं तत्र कंच निषावश्यमाणदुकूलसाहचर्याश्लोमं ब्रीहमेवाविधित्वेय-
॥११०॥ तगादिजन्यानि क्रमेणाभिहितानि । श्लोमादिवस्त्रं वाल्कं त्रेयाक्षमा अतसी तद्विकारः । श्लोमं । आदिना
शाणमित्यादि । एकं त्वद्भयस्याफालोकार्यं ताबादराजीणिकार्यं सवस्त्रस्यारुमीणामयाननिर्गतसृज-
तः कुड्मलाकारः कोशः रुमिकोशस्तस्मादुत्थं कौशेयं स्यात् । एकं । मृगरोमजं वस्त्रं कंचमिष्येकं । “य-
मृगरोमजं यशुमात्रं ग्राह्यं । तेन कंचलादपि” ॥ १११ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

अनाहतं। निष्प्रवाणि। तं वकानवां वरं। चत्वारिंशत्तनवस्त्वस्य “कोरेवस्वइतिप्रसिद्धस्य। निर्गताप्रवाणीतनवाय
शलाकाः स्मात्तनिष्प्रवाणि”। धौतयोर्वस्वयोर्युगं यत्तदुद्गमनीयमित्येकं। “युगमित्यविवक्षितं”॥११२॥ यद्वैतं
कौशेयंतस्यत्रोर्णो। एकां बहुमूल्यं यद्दृष्ट्वादिकंतन्महाघनमित्येकं। त्रिलिंगं। क्षौमादुकूलं द्वेपद्वस्वस्य। “पादं
चइतिव्यातस्य”। निवीतं। प्रावृताद्वैप्रावृतवस्वस्य॥११३॥ वस्वस्यद्वयोर्वस्त्वयोः प्रांतयोर्दृशाः स्युः। एकं स्त्रीलिंगं
बहुवचनांतंचनित्यां “वस्त्वयोर्द्वयोरिति पाठेन। दद्याः। वस्त्वयः। देवस्वप्रांतयोः। तत्रस्त्रियो बहुत्वे दृशाः। स्त्रीपुंसयो
र्बहुत्वे च वस्त्वयः। स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वे च वस्त्वयः। दृशाः। वस्त्वयः। दीपवत्स्योर्वस्वाते भूस्त्रियोषिति। वस्तिर्द्वयोर्निरूढेनाभ्य

अनाहतेनिष्पवाणितं च कंचन वां वरं ॥ तत्सुपादुद्धमनीयं यद्वैतयोर्वस्त्रयोर्युगं ॥ ११२ ॥ यत्रोर्णधौतकौशे
यंबहुमूल्यं महाधनं ॥ शौमंदुकूलं साद्देतुनिवीतं धातुतं त्रिषु ॥ ११३ ॥ स्त्रियां बहुलेवस्त्रस्पदशाः स्पूर्वस्तयो
र्द्वयोः ॥ दैर्घ्यमायामआरोहपरिणाहोविश्रम्यता ॥ ११४ ॥ पटच्चरं जीर्णवस्त्रं समौनक्तककर्पटो ॥ वा
स्वमाच्छादनं वा सश्रैलं वसनमंशुकं ॥ ११५ ॥ सूत्रेखकः पटोऽस्त्री स्याद्दराशिः स्थूलशाटकः ॥ ११६ ॥

धोभूषिदशासुचेतिमेदिनी ॥ रैर्ध्यामायामाआरोहः ॥ अनाहृतिरामाश्रयीकारः ॥ त्रयंवस्वार्देर्ध्यासा
सांवीदतिस्वातस्य ॥ परिणाहः विशालतादेविस्तारस्या ॥ रुंदीदतिस्वातस्य ॥ १११४ ॥ पटच्चराजीर्णवस्वादे
जीर्णवस्वस्यानक्तकः ॥ सक्तकदसपि ॥ कर्पटः ॥ हेजीर्णवस्वखंडस्या ॥ फटकेच्छाटीदतिस्वातस्य ॥ वस्वा
आच्छादनं वासः ॥ चैलं ॥ चैलं चैलोधमेविधानपुंसकंतुवसनदतिविश्वः ॥ वसनां अंशुकं ॥ षट् वस्वस्या ॥
अंशुकं अंशुकवस्वे स्याद्वस्वमात्रोत्तरीययोरितिरभसः ॥ १११५ ॥ सक्तवकः ॥ पटः ॥ हे शोभनवस्वस्यातत्रय
देऽस्त्री ॥ वराशिः ॥ वरासिः ॥ वरासिः स्यात्त्वद्वरेवरासिः स्थूलशाटकदतिदंसांतेपुरभसः ॥ स्थूलशाटक
विप

म. ११. ४९

न्यूलवारः। निचोः। निचुले। निचुल्लानिचोलेस्यादिति मेरिनी। प्रकुरपटः। हेगेनवीणाडोविका।
इकं किमपि धीयते तस्य रसकः। कवचः। हे। कंदलस्य॥११६॥ अंतरीयोपसंव्यानोपरिधानोअधोशुकं
चत्वारिपरिहितेवाससि। अधोदेहभागस्योशुकं अधोशुकं। प्राकारः। प्रावरः। उत्तरासंगः। रहतिका
॥११७॥ संव्यानोउत्तरीयापंचवामस्कंधेयद्वयतेतस्य उत्तरीयस्या। उत्तरस्मिन्नेहभागेआसज्यतदसुतरासंगः
चोलः। कूर्पासकः। हेस्त्रीणास्तनादिपिधायकस्याकंबुकीतिप्रसिद्धस्या। गौरादिस्वातडीपिचोस्त्रीसपिकूर्प
रेआलेकूर्पासकःपुंसिकीवेच॥हिमानिलयोनिवारणंयस्यातादृशेप्रावरणेनीशारदस्येकं॥रजद्वय्यादिस्त्री

कां हि०

निचोलः प्रकुरपटः समोरस्त्रककंबको॥११६॥ अंतरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽशुकं॥हेप्रावसेन
रासंगोसमोदहतिकानथा॥११७॥ संव्यानमुत्तरीयस्याचोलः कूर्पासकोस्त्रियां॥नीशारः स्यात्प्रावर
णेहिमानिलनिवारणे॥११८॥ अधोइकंवरस्त्रीणांस्याच्चंडातकमंशुकं॥स्यात्त्रिधापपरीनेतसाप्रा
सापपदंरहित॥११९॥ अस्त्रीवितानमुखोचोदृष्यायंस्ववेस्मनि॥प्रतिसीराजवनिकास्यातिस्कुरिणी

॥चसा॥१२०॥

तस्यानितगंशीर्येतेहिमानिलवचनेनवा॥गौरिवाकृतनीशारदतिप्रयोगः॥११८॥यद्वरस्त्रीणांअ
धोइकंअधोहपिधायकवस्त्रेचंडातकेस्यात्एकं॥परकरलहेगादितिस्वातस्य॥ऊर्वेरिधमर्दोरुतत्रस्थितत्वाक्ष
णयावस्त्रमध्यधेरिस्त्रार्थकनायतआपपदंपादाग्रपर्यंतप्राप्नोतिवस्त्रादिततआपपरीनेत्रिषाएकं॥११९॥विता
नोउल्लोचः।हेआतपाद्यपनयार्थमुपरिवेष्टस्यचंडकोस्वस्ववाससः॥चोदवाइतिस्वातस्यापुंसिवितानः॥दृष्यमि
त्यादिकंबस्ववेस्मनिवस्त्ररचितंरुहे।एकं॥दृष्यमितितालव्यमध्यमपि॥आद्यशब्दासटकुटी॥डेसराहटी॥
इत्यादिप्रतिसीराजवनिका॥यमनिका॥तिरस्करिणी॥तिरस्कारिणी॥वयंजवनिकायाःपट्टा॥कनोत॥

रतिस्वातयाः॥१२०॥

रामः ४९

परिकर्मांगसंस्कारः। हेकुंकुमादिनाशरीरेसंस्कारमात्रस्या॥परिमलवर्जनार्थाक्रियापरिकर्माप्रतिकर्मेतिकवित
ठः॥।मार्ष्टिः।मार्जना।मृजाप्रोक्षणादिनादेहनिर्मलीकरणस्या॥उद्धर्तनं।उत्सारनं।हेपिषादिनाशरीरमलापक
रणस्या।आप्रावः।आप्रावः॥१२१॥स्नानोवीणिस्नानस्याचर्चा।चार्चिक्यं।स्यासकः।त्रीणिचंदनादिनादेहविशे
षविशेषस्य॥उटीइतिस्वातस्या।चर्चिकेवचार्चिक्यं॥प्रबोधनं।अनुबोधः।द्वयंगतगंधस्यपुनर्गंधव्यक्तिक
रणे॥यथाकस्तूरिकारंरम्यानिना॥पत्रलेखा।पत्रागुलिः।हेकस्तूरिका॥केश्या॥दिनाकपोलादोरचितपत्र
वल्याः।पत्राकृतिलेखापत्रलेखा।कसिंगादिदेशेषुप्रसिद्धेय॥१२२॥तमात्रपत्रं।तिलकं।चित्रकं।विशेषकं।च

परिकर्मांगसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्मार्जनामृजा॥उद्धर्तनोत्सारनेहेसमेआप्रावआप्रावः॥१२१॥स्ना
नचर्चातुचार्चिक्यंस्यासकोऽथप्रबोधनं।अनुबोधःपत्रलेखापत्रागुलिरिमेसमे॥१२२॥तमा
त्रपत्रतिलकचित्रकाणिविशेषकं॥हितीयंचतुरीयंचनखियामथकुंकुमं॥१२३॥काश्या
रजन्माग्निरिखंवरंवाह्नीकपीतने॥रक्तसंकोचपिशुनंधीरलोहितंचंदनं॥१२४॥ ॐ

त्वारिललाटेकस्तूर्यादिनाकृततिलकस्या॥तमात्रस्तिलकेखद्वदतिविश्वान्तमात्रद्वयप्यन्यत्र॥अत्रहितीयं
तिलकमिति तुरीयंविशेषकमितिचहेनखियां॥किंतुपुनर्युंसकयोः॥कुंकुमं॥१२३॥काश्यारजन्मा
ग्निशिवंवरंवाह्नीकं॥वाह्नीकं।वाह्नीकंवाह्नीकंधीरहिगुनोर्नाश्वरेशयोरितिचिकांडशेषः॥पीतनं।रक्तं।सं
कोचोपिशुनं।धीरलोहितंचंदनंकादशकुंकुमस्यारक्तनील्यादिरंजितोकुंकुद्वदतिहेमः।संकोचोमीनमेरे
वधेकुंकुमंकुंकुमद्वदतिविश्वमेरिनो॥पिशुनंकुंकुमेपिचेतिमेरिनी॥१२४॥ ॐ ॥ ॐ ॥

अ-को-टी-
५०

लासा। रासा। जतुगावः। अलेकः। इमामयः। षड्वासायाः। “नलेको स्मादलेकः। इमाणाभामयोद्रमामयः”।
वंगदेवकुसुमं श्रीसंतं। त्रीणि वंगस्या “देवानां कुसुमं कुसुमेषु देवदेवेषु मयंकुसुमं वा”। श्रीसंतं।
स्त्रीयमायनामकः। जायकं ॥१२५॥ कालीयकं। कालानुसार्यं। त्रयं जायकास्वर्गध्वजस्य “पीतवदनरति।
त्वातस्य”। जयति गंधांतरं जायकं। कालीयकं च कालेयवर्णकं कांतिरायकमिति आदिः। वंशिकं। “वंशकं”। अ
गरा राजार्हं। लोहं। कृमिजो गंकं ॥१२६॥ कालागुरु। सप्तकं समर्थकं। कृष्णागुरुणः पर्यायादस्यर्थः। “नगुरु
। अगुरुजोगके लघाविति हैमादगुरुः पुंस्यपि। अगुरुरिति क्वचित् लोहोऽस्त्री। शस्त्रके लोहे जागके सर्वतैजस

का-दि

लासा। रासा। जतुक्विषयावोऽलकोद्रमामयः ॥ लवंगदेवकुसुमं श्रीसंतमथ जायकं ॥१२५॥
कालीयकं च कालानुसार्यं चाथ समर्थकं ॥ वंशिकागुरु राजार्हं लोहं कृमिजो गंकं ॥१२६॥
कालामुर्वगुरुस्मानुमंगस्यामस्त्रिगंधियत् ॥ यक्षधूपः सर्जरसो राख सर्वरसावपि ॥१२७॥ बहु
रूपो यथैकधूपकृत्रिमधूपको ॥ तुरुक्षः पिंडकः सिंहायावनो यथपायसः ॥१२८॥ ॐ

रतिमेदिनीकोशलोहं पुंस्यपि ॥ अगुरुद्रसस्य यच्छब्देन संबंधः। स्पारित्यस्य त्वत्वादुत्तरेण संबधः। यदगुरुम
स्त्रिगंधिसामंगस्या स्पारित्येकं। “अत्र जोगकांता नि अगुरुणः। कालागुरुर्वादिद्वयं कृष्णागुरुणः। तिस्रस्तदि
तिपाठस्तत्र यदगुरुमस्त्रिगंधितन्मंगल्येति वा”। यक्षधूपः। सर्जरसः। राखः। सर्वरसः ॥१२७॥ बहुरूपः। पंच
धूपस्य “राकडतिस्मात्तस्य”। अराखदतिवा। राखः। सर्जरसोऽराखो धूपको वह्निवत्त्वमः रतिरभसः। एकधू
पकृत्रिमधूपकः। हे अनेकपदार्थकृतधूपस्या तुरुक्षः। पिंडकः। सिंहायावनः। चत्वारिंशद्विह्वल्यगंधद
वस्य “ऊर्-लोवानदतिस्मात्तस्या”। पायसः ॥१२८॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ॐ

रामः
५०

श्रीवासः। एकधूपः। श्रीविष्टः। “श्रीविष्टः। सरलद्रव श्रीविष्टाधिष्ठा रघुनाथयदतिरभसः”। सरलद्रवः। पंचसस
द्रवस्या “विशेषनामकधूपदतिस्मात्तस्य”। ययसोद्रमस्य स्त्रीरसवा विचारः पायसः। “सरलस्य देवरागोर्देवः। सर
लद्रवः। पायसस्तत्कृविपुंसाः श्रीवासपरमान्वयोरिति मेदिनी” ॥ मृगनाभिः। मृगमदः। कस्तूरी। त्रयंकस्तूर्याः। मृग
नाभिः पुंसि। “मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्तूरिकापि चेति भाष्यः। मदो रेतसि कस्तूर्यामिति मेदिनी। मुस्य राट्सवि
यो नाभिः पुंसि। त्रयंककेदयोः। चक्रमध्ये प्रपाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदरतिरभसः”। कोलकं। “कोस्कं। कोरके
ऽस्त्रीकुट्टले स्यात्ककोलकमृणालयोरिति मेदिनी” ॥१२९॥ ककोलकं। कोशफलं। त्रीणिकं कोलः। गेवत्यादतिस्मा

श्रीवासो वृकधूपापि श्रीविष्टसरलद्रवौ ॥ मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरीचाथ कोलकं ॥१२९॥ कको
लकं कोशफलमथ कपूर्मस्त्रियां ॥ घनसारश्चंद्रसंतः सिताभो हिमवालुका ॥१३०॥ गंधसारो
मलयजो भद्रश्रीश्चंद्रनोऽस्त्रियां ॥ तैलपर्णिक गोशीर्षहरिचंद्रनमस्त्रियां ॥१३१॥ तिलपण
तुपवांगं रजनेरक्तचंद्रनं ॥ कुचंद्रनं चाथ जातीकोशजातीफले समे ॥१३२॥

॥ तस्या कपूर्मं घनसारः चं

द्रः। सिताभः। “सिताभद्रस्यपि”। हिमवालुका। पंचकपूर्मस्य चंद्रसंतश्चंद्र पर्यायनामकः। “पुंसिकपूर्मः” ॥
१३०॥ गंधसारः। मलयजः। भद्रश्रीः। चंद्रनः। चत्वारिचंद्रनस्या “मलयागुरु-मैलाभिरिति स्मात्तस्य” भद्रश्री
यो तैलपर्णिकमित्येकं धवलशतं तलचंद्रनविशेषस्या गोशीर्षकमित्येकं तलचंद्रनस्य। हरिचंद्रनमित्येकं
कपिलवर्णचंद्रनस्या एव त्रयोभेदाः। “तिलपर्णवृक्षभेदे जाता तैलपर्णा स्वार्थेकना तैलपर्णगोशीर्षगिरीआक
सः स्यादिति स्वामी” ॥१३१॥ तिलपणः। पचांगं। रजनेरक्तचंद्रनं। कुचंद्रनं। पंचरक्तचंद्रनस्या “तिलपर्णी नदी आक
रोऽस्यासि अत्रादीषु च”। जातीकोशः। जातीफलं। “जातिकोशं जातिफलमिति कुरुः। जातिः। जानीवाकोशः।

कोशोऽ
जातिर्जातिफलमिति कुरुः। जातिः। जानीवाकोशः।

अ. को. रि.
५१

स्त्रीकुम्भलेपावेरिमेस्वद्विधानके। जातिकोशेदतिमेदिनीविश्वप्रकाशे॥ फलंलाभेजातिकोशेबाणाप्रेफलके
विचेतिरुद्रः॥ हेजायफकदतिस्वातस्य॥१३२॥ कर्पूरादिभिः समभागैः पिंडीकृतोलेपविशेषो यस्य कर्मदलेकं॥
कर्पूरागरुकसूरीककोसधुसृणानिच॥ एकीकृतमिदं सर्वं यस्स कर्मदत्ततदतिस्वादिः॥ धुसृणकेशरं अन्यस्य
शंकुं कुमागुरुकसूरीकर्पूरचंदनं तथा॥ महासुगंधमित्युक्तं नाम तोयस्य कर्मदतिधन्वतरिः॥ गात्रानुलेपनी
वर्णकं। विलेपनं। चत्वारि॥ गात्रानुलेपयोग्यस्य पिष्टपृष्ठसुगंधद्रव्यस्य उष्णैरतिस्वातस्य। गात्रानुलेपनीवा
निर्विगंधं यथविलेपनं॥ वर्णकं चाप्यविविधं तिः स्त्रीकषायो गरागकश्चिरभसोत्तराद्यद्वयमुक्तार्थमेवावर्ण
कर्पूरागरुकसूरीककोलेयस्य कर्मदः॥ गात्रानुलेपनीवर्तवर्णकं स्याद्विलेपनं॥१३३॥ चूर्णानि
वासयोगाऽसुर्भावितावासितं त्रिषु॥ संस्कारो गंधमाल्याद्यैः स्यात्तदधिवासनं॥१३४॥ माल्यं
मालास्रजौ मूर्ध्निकेशमध्ये तु गर्भकः॥ प्रभृष्टकं शिखारं विपुलं सल्लसामकं॥१३५॥ प्राख्यं
वमृजुलं विस्वात्कं ठाद्वैकक्षिकं तु ततः॥ यतिर्यक्स्यमुरसि शिखा स्त्रीपीडशेखरौ॥१३६॥ ६

कादिहयं घृष्टचंदनादिलेपमात्रस्य॥१३३॥ चूर्णं। वासयोगः। हेपटवासादिचूर्णमात्रस्य॥ वासेरुगधिकरणेयो
गउपायो वासयोगः॥ भावितावासिताद्वैगंधद्रव्येण वासितस्य वस्तुनः। त्रिषु। गंधमाल्यधूपादिभिर्यः संस्कारः॥
वस्त्रतांबूलादीनां॥ शोभाधानं तदधिवासनमित्युच्यते। एकं॥१३४॥ माल्यं। माला। स्रजौ यं मूर्ध्न्यधृतायाः कुलस्य
वलेः। उपचारान्तरं वापि प्रयोगः। केशमध्ये धृता मालागर्भकद्वयं च। एकं। यन्माल्यं शिखायां लंबमानं तत्प्र
ष्टकमित्येकं। पुरोन्यसल्ललाटपर्यंतं शिखरं लंबमानं कमित्येकं॥१३५॥ यन्माल्यं कंटादृजुलं विस्वात्कं लंबमानं तत्
स्वालंबमित्येकं। यन्माल्यं तिर्यगुपवीतमनृजुलं रसि शिखरं तत्तैकक्षिकमित्येकं चतुरश्रं॥ विकश्ममुरस्तत्र भव

का. हि.
मात्रस्य॥१३६॥
रामः
५१

रचनापरिस्फंदः। हेमाल्यादिरचनायाः॥ परिस्फंदस्य पिपाठः॥ आभोगः। परिपूर्णता। हे सर्वोपरिपूर्णतायाः। उप
धानं। उपवर्हः। हे उच्छीर्षस्य॥ उशीरतिस्वातस्य॥ उपधीयते आरोप्यते शिरोऽपधानं। शय्याशयनीयं॥१३७
शयनं। त्रीणि शय्यायाः। वदिति उत्तरेण समत्वद्योतनायामंचः। पर्यंकः। पल्यंकः। स्वद्वयं। चत्वारि स्वद्वयाः॥ पल्यं
ग. बाजदतिस्वातायाः॥ गेंदुकः॥ गेंदुकः। गेंदुकः॥ कंदुकः। हे चेंदुदतिस्वातस्य कीडाकरणस्य॥ गिरदी. गा
लउशीरतिस्वातस्य तिकेचित्। प्रदीपः। हे दीपस्यापीठं। आसनं। हे। विष्टरः। पीठमस्त्रिया मिति त्रिकंडशे
षः॥१३८॥ समुद्रकः। संपुटकः। हे संपुटस्य॥ डबा. चौफुलादस्यादिस्वातस्य॥ प्रतिग्राहः। प्रति
रचनास्यात्यारिस्फंद आभोगः परिपूर्णता॥ उपधानं तद्वर्हः शय्यायां शयनीयवत्॥१३७॥
शयनं मंचपर्यंकपल्यंकाः स्वद्वया समाः॥ गेंदुकः। कंदुको दीपः प्रदीपः पीठमासनं॥१३८॥
समुद्रकः। संपुटकः। प्रतिग्राहः। पतद्ग्रहः॥ प्रसाधनीकं कतिकापिष्टातः पटवासकः॥१३९॥
दर्पणे मुकुरादर्शोऽयं जनतालवृत्तकं॥ ॥ इति मनुष्यवर्गः॥ ॥

॥ ग्रहः स्वीकरणे सैन्यदृष्टे पतद्ग्रहः॥

विशेषो विधिवदेयेतद्ग्रहचमहं तरति मेदिनी॥ पतद्ग्रहः। हे। पिकरानी। इति स्वातस्य॥ प्रसाधनी। कंकतिका
हे गजदंतादिरचितायाः केशमार्ज्याः॥ फणी। इति स्वातायाः। कंकतं तु प्रसाधनमिति कुीवकोऽं मरमाला॥ पि
ष्टातः। पटवासकः। हे लुकारतिस्वातस्य चूर्णविशेषस्य॥१३९॥ दर्पणः। मुकुरः। मुकुरः। मकुरः। स्यान्मुकरवद
र्पणेव कुलदुमे॥ कुलावद्वेदति मेदिनी। मकुरद्वयपिकेचित्॥ आदर्शः। त्रीणि दर्पणस्य॥ आरसादतिस्वा
तस्य॥ साहचर्यान्मुकरादिकीवे। मुकुरादर्शो कुीवेन दृश्येते। दर्पणः। पुंसेवा आदर्शो दर्पणः। चोक्तद्वयम
रमाला॥ अजनं। तालवृत्तकं। हे तालपत्रादिनिर्मितं अजनस्यावजतिवायुरनेन अजनं॥ इति मनुष्यवर्गः॥

का. १
५२

का. ६

संततिः। गोत्रं। जननं। कुलं। अभिजनः। अन्वयः। वंशः। अन्ववायः। संतानः। नववंशस्यातव संततिः स्त्री। ब्राह्मणा
दयो वर्णाः स्मृः। एकं॥१॥ ब्राह्मणसंविद्यं वैश्यं शूद्राः वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमिति संकं। राजवीजी। राजवंश्यः। इंद्राजवंशो
सन्नस्य। राजवीजिनौ। वीज्यः। कुलसंभवः। हे कुलमात्रो सन्नस्य॥२॥ महाकुलः॥ "महाकुलः"। कुलीनः। आर्यः
। सभ्यः। सज्जनः। साधुः। षड्सज्जनस्य॥ ब्रह्मचार्यार्यश्चत्वारोऽपि आश्रमशब्दाच्चादृत्यर्थः। एकं। "वनमेव
प्रस्यः प्रदेशं सन्नभवः वानं प्रस्यः। अत्र भिक्षुर्यतिः॥३॥ द्विजातिः। अयं जन्मा। भूदेवः। वाडवः। विप्रः। ब्राह्मणः।
षड्ब्राह्मणस्य॥ "वडवा यो जातो वाडवः। वडवा हि जपोपितीति मेदिनी"। असौ ब्राह्मणो यागादिभिर्यजनादिभि

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयो॥ वंशोन्ववायः संतानो वर्णाः सुब्राह्मणादयः॥१॥ विप्र
संविद्यविदृष्टदृष्टाश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतं॥ राजवीजी राजवंशो वीज्यस्स कुलसंभवः॥२॥ महाकुल
कुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः॥ ब्रह्मचारी गृहीवानप्यस्यो भिक्षुश्चतुष्टये॥३॥ आश्रमोऽस्तीद्वि
जास्यजन्मभूदेववाडवाः॥ विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ षड्कर्मायागादिभिर्भुतः॥४॥ विद्वान्विपश्चिदो
पतः सन्सुधीः कोविदो बुधः॥ धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यायान् पंडितः कविः॥५॥ धीमान्सूरिः रुतोरु

॥ शिल्पवर्णो विचक्षणः॥ ६

युक्तः षड्कर्मास्मात्तदुक्तं। इत्याध्यायनदानानि याजनाध्यापने तथा॥
प्रतिग्रहश्च ते युक्तः षड्कर्मा विप्रश्चतुष्टयैः एकं॥४॥ विद्वान्विपश्चिदो पतः। सन्सुधीः। कोविदः। बुधः।
धीरः। मनीषी ज्ञः। प्राज्ञः। पतः। पतस्तु पंडिते वाच्यं लिङ्गो ब्रह्मतु योपितीति मेदिनी"। संख्यावान्। पंडितः। कविः
॥५॥ धीमान्सूरिः। रुतोरुः। शिल्पवर्णः। विचक्षणः। इन्द्रदर्शी। दीर्घदर्शी। द्विविजातिः पंडितस्या विद्वान्सौ वि
पश्चिदोऽसौ। संख्यावान्। रुतोरुः। संख्याविचारणात्संख्यावान्। लब्धवर्णः। सुतिर्येन लब्धवर्णः॥ ६

रामः
५२

दृष्टाद्गृहपश्यतीति दृष्टशी"। श्रोत्रियः। कुंदसः। इन्द्राध्यायिनः॥६॥ मीमांसकमित्यादिपदादयमत्र केचित्स
कंतितद्वयं न सुपेक्षितं। "तस्येयं बालबोधार्थं व्याख्या। मीमांसकः। जमिनीयः। हे मीमांसाशास्त्रवेत्तुः। वेदांती।
ब्रह्मवादी। हे वेदोत्तरांस्वतंत्रस्य वैशेषिकः। औलूक्यः। हे संप्रपरायवादिनः। कणादस्यासौ गतः। शून्यवादी। हे
जगत्कारणशून्यमिति मतावलंबिनो नास्तिकस्य॥१॥ नैयायिकः। अक्षपादः। आक्षपादो वा। हे न्यायशास्त्र
स्यास्याद्वादिनः। आर्हकः। हे मोक्षोत्तिष्ठान्नास्तिस्यदिति वादिनः॥ चार्वाकः। लौकायतिकः। लोकाय
तिको वा। हे देहात्मवादिनो बौद्धस्य। सांख्यः। कापिलः। हे संदेवेदं कार्यं जगदिति मानिनः। सांख्यशास्त्रस्य॥२॥

दृष्टशी दीर्घदर्शी श्रोत्रियश्च कुंदसोऽसौ॥६॥ मीमांसको जमिनीये वेदांती ब्रह्मवादिनि॥ वैशेषिके
स्यादौलूक्यः सौ गतः शून्यवादिनि॥१॥ नैयायिकस्तक्षपादः स्यात्स्याद्वादिनः। आर्हकः। चार्वाकलौ
कायतिको सत्कार्ये सांख्यकापिलौ॥२॥ ॥ उपाध्यायोऽध्यापकोऽयस्या निषेकादि कुरुः॥ मंत्रव्या
ख्याकृदाचार्य आदेशालधरे व्रती॥३॥ यष्टाचयजमानश्च सोमवतिरीक्षितः॥ इज्याशीलो याय

॥ जूको यज्वातु विधिनेष्टवान्॥ ८

"उपाध्यायः। अध्यापकः। हे। "उपेक्षाधीयतेऽस्मादुपाध्यायः। अध्याप
यतीत्यध्यापकः"। निषेको गर्भाधानं। आदिना पुंसवनादि। तस्य कर्मणः कर्तापित्रादिर्गुरुः स्यात्। एकं। मंत्रो वेदस्त
स्य व्याख्याकृत आचार्यः स्यात्। एकं। व्याख्यालक्षणं तु। परर्केऽः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना। आक्षेपस्य
समाधानं व्याख्यानं पंचनक्षत्रमित्युक्तं। अध्वरेयागविषये यजत्रिजामादेशा मव्रती॥३॥ यष्टा। यजमानः।
इति त्रयणोच्यते। "आदिष्टीत्यपि पाठः"। व्रतिनो यष्टारो। स यजमानः सोमवतियागे आदेशादीक्षितस्तुच्यते
एकं। इत्याजीनः। यायजूकः। हे यजनशीलस्य। "पुनः पुनः भूतवायजते यायजूकः"। विधितारोऽयं यजमानः

रियागविधायकविधिमात्रेणैव न सांगं कृतवानस्य यज्वा
स्यात्। एकं। यज्वाती॥ ८

अ. को. टि.
५३

यः गीष्मतीष्वाहृहस्पतिः सवविधिना दृष्टवान् स स्थपतिरित्युच्यते वा जयेयेनेष्टाहृहस्पतिः संवेन यजेतेति तद्विधिः।
एकं। सोमपीथी॥ "सोमपीथी सोमपीथी" सोमपाः॥ "सोमयः" हे सोमयाजिनः। सोमपीथिनो॥ "सर्वदाऽयादीक्षि
तस्तुतत्कां"। येन सर्वस्वदक्षिणो विश्वजिन्ना माया गरुडः स सर्ववेदाः स्यात्। एकं॥ "सर्वस्वदक्षिणा यत्रा स
र्ववेदयति सर्ववेदाः। विद्वत्ताभे" सर्ववेदसो॥ ९॥ सोमेशिश्वाद्यं गोपेते प्रवचने वेदे अधीती कृताध्ययनो नू
चानरत्येकं। यो नूचानो गुरोः सकाशात् एह स्याद्याश्च मातर प्राप्नयेत् त्वध्यानुज्ञः समावृत्तः स्यात्। एकं। अभिषवे स
ने कृते सति सुत्वा स्यात्। सुयजोर्द्ध निषिदिति सुनोते भूते दुःनिष् सुतवान्। सुवा सुत्वा नो अभिषवः स्वपने कंठने स्ना

स गीष्मतीष्वास्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः॥ सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः॥ ९॥ अ
नूचानः प्रवचने सोमेशिश्वाद्यं गुरोस्तुतयः॥ त्वध्यानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिषवे कृते॥ १०॥ क्वात्रां
तेवासिनो शिष्ये शैक्षाः प्राथमकस्थिकाः॥ एकव्रता चारमिथः स ब्रह्मचारिणः॥ ११॥ सती।
र्ष्यास्त्वेकगुरवश्चितवानग्निमग्निचित्॥ १२॥

ने सुरसंधाने च॥ १०॥ क्वात्राः। अंते वासी॥ "अंतवासीत्यपि" शिष्यः। चीणि "गुरोर्दोषा क्वादनं क्वंतच्छीलमा
स्य क्वात्राः। अंते समीपे वस्तुशीलमस्यांते वासी" शैक्षाः। प्राथमकस्थिकः। हे आरब्धाध्ययनानां बटूनां॥ "शिष्या
संभते ते शैक्षाः प्राथमकस्थि आचारंभः प्रयोजनं ये सांते प्राथमकस्थिकाः"॥ एकः समानो ब्रह्मव्रता चारो वेदव्रता
चरणं ये सांते। एकशाखा स्वाध्यायिनो ब्रह्मचारिणो मिथः परस्परं ब्रह्मचारिण इत्युच्यते। चरणे ब्रह्मचा
रिणीति समानस्य सभावः। एकं॥ ११॥ एकः समानो गुरुर्ये सांते परस्परं सतीर्ष्याः स्युः। समानतीर्थे वासीति या
ससयः। तीर्थे यदति समानस्य सः। एकं। योग्निचितवान् सोग्निचित्॥ १२॥

रामः
५३

एकं कृताग्निचयनस्या ऐतिह्यं। इतिहाद्वयं पारंपर्येण लोकपरंपराया यत्र परदेशस्तस्मिन्। इति हेत्यवयववित्तिं।
ग्यावचनत्रये सर्वविभक्तिषु च सममित्यर्थः॥ १२॥ यत्प्रथमतः सा उपज्ञा स्यात्। यथा गंधो सोपाणिनेरुपज्ञा।
एकं। ज्ञाताय आरंभः स उपक्रमः। यथा गंधो योपक्रमः। ज्ञानपूर्वक आरंभ इत्यर्थः। एकं। यज्ञः। सवः। अध्वरः। य
गः। सप्ततनुः। मस्वः। क्रतुः। सप्तयज्ञस्य॥ १३॥ पाठादयः पंचब्रह्मयज्ञादिनामका महायज्ञाः स्युः। एकं। तत्र पाठो
विधिना विदारेः पठनं स ब्रह्मयज्ञः। होमो वैश्वदेवांगं होमादिः सदेवयज्ञः। अतिथीनां गृहागतानां सपर्या अन्वारि
तोषणं समनुष्ययज्ञः। तर्पणं पितृणामन्वोदकादिना तृप्तिं संपादनं स पितृयज्ञः। बलिः बलिहरणार्थकं स भूतय

पारंपर्योपदेशो स्यादौतिह्यमितिहावयव्यं॥ १२॥ उपज्ञाज्ञानमाद्यं स्यात्ज्ञात्वा त्वारंभ उपक्रमः॥
यज्ञः सवो ध्वरो यागः सप्ततनुर्मस्वः क्रतुः॥ १३॥ पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः॥
एते पंच महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः॥ १४॥ समज्या परिषदो ष्ठी सभा समिति संसदः॥
आस्थानी कुीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः॥ १५॥ प्राग्वंशः प्राकूहविर्गेहात् सदस्याविधिदर्शिनि॥

ज्ञः। "पठनं पाठनं वा पाठः भावे घञ्। मनुः। अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणं॥ होमो वैश्वदेवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽ
तिथिपूजनमिति"॥ १४॥ समज्या परिषदा गोष्ठी सभा। समितिः। संसदः। आस्थानी। आस्थाना। सदः। नवसभा
याः। परिषदो गोष्ठ्यो। संसदो। आस्थानो। सदः। सांते कुीबो स्त्रीलेतु सदः। "समजंति गच्छं स्यां समज्या गावो
नेका वाचस्तिष्ठं स्यां गोष्ठी। सह समाना वा भां स्यां सभा। समयंति गच्छं स्यां समितिः। संसादं स्यां संस
दा। आतिष्ठं स्यां आस्थानी। सीदं स्यां सदः"॥ १५॥ हविर्गेहात् प्राकू पूर्वदेशे सदस्यादीनां यद्गृहं स प्राग्वंश इत्ये
कं। यज्ञशालायाः पूर्वपश्चिमस्तंभयोरपि तदीर्घकाष्ठप्राग्वंश इति क्वचित्। यत्कर्मणि विधिवेदोक्तक्रियाकला

एकं। क्वात्राः। अंते वासी॥ "अंतवासीत्यपि" शिष्यः। चीणि "गुरोर्दोषा क्वादनं क्वंतच्छीलमा
स्य क्वात्राः। अंते समीपे वस्तुशीलमस्यांते वासी" शैक्षाः। प्राथमकस्थिकः। हे आरब्धाध्ययनानां बटूनां॥ "शिष्या
संभते ते शैक्षाः प्राथमकस्थि आचारंभः प्रयोजनं ये सांते प्राथमकस्थिकाः"॥ एकः समानो ब्रह्मव्रता चारो वेदव्रता
चरणं ये सांते। एकशाखा स्वाध्यायिनो ब्रह्मचारिणो मिथः परस्परं ब्रह्मचारिण इत्युच्यते। चरणे ब्रह्मचा
रिणीति समानस्य सभावः। एकं॥ ११॥ एकः समानो गुरुर्ये सांते परस्परं सतीर्ष्याः स्युः। समानतीर्थे वासीति या
ससयः। तीर्थे यदति समानस्य सः। एकं। योग्निचितवान् सोग्निचित्॥ १२॥

अ. को. टि.
५४

सभासदः सभास्ताराः सभाः सामाजिकाः चत्वारि सभेयुः "सभास्तृणतिसभास्ताराः सृजआच्छादनोसभायास
धनः सभाः सभाजंरक्षतिसामाजिकाः" ॥१६॥ यजुर्विद्विगधर्युः एकं सामविदुदाता एकं कवेरिवितहोता
एकं धनेर्वायाः यजमानेन धनारिदत्तावरणीयाये आग्नीधाद्या स्तेकस्त्रिजः याजकाः द्वौ "आग्नीधाद्योये
षां आद्य शब्दाद्वो द्वौ द्वौ द्वौ धनार्थः षोडशाः क्रतौ यजंति ते कस्त्रिजः कास्यस्तृताः कुर्वन्ति ये यस्तस्त्रिजो
याजकाश्चतुर्ति" ॥१७॥ परिष्कृता यज्ञार्थं साधिताऽमरुकाका राभूमिर्वैदिरित्कचते। एकं वेदीत्यापि स्थंडिल
चत्वारो द्वेयज्ञार्थं संस्कृतसंभूभागस्यायूपकटकः यूपस्य शिरसि वलयाकारः काष्ठविकारश्च पालः स्यात्ताप

सभासदः सभास्ताराः सभाः सामाजिकाश्चते ॥१६॥ अधर्युदातहोतारो यजुः सामग्विदः कमा
ता आग्नीधाद्या धनेर्वायाः कस्त्रिजो याजकाश्चते ॥१७॥ वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थंडिलचत्वारो
चत्वारो यूपकटकः कुंवास्तु गहना रतिः ॥१८॥ यूपान्तर्मनिर्मथ्य दारुणि तरणिर्द्वयोः ॥ दक्षिणा
ग्निर्गार्हपत्या हवनीयोऽवयोऽग्नयः ॥१९॥ अग्नित्रयमिदं वेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ॥ समूह्यः परिचा

॥ योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥ ६

कं। यागभूमावं सजादिदर्शनवारणा यस्तु गहना रतिर्वष्टनं कं
वा स्यात् "एकं स्त्रिया" ॥१८॥ यूपान्तर्मनिर्मथ्य दारुणि अग्निसिधर्थं निर्मथनीयेका
द्वे अरणि रितेकं स्त्री पुंसयोः। "अरणीति स्त्रिया" ॥ दक्षिणाग्निः। गार्हपत्यः। आहवनीयः। एते त्रयोऽग्नयः अग्नि
विशेषाः स्युः। एकैकं। "कचिनुत्रयाणीदं द्वः पश्यते" ॥१९॥ इदमग्नित्रयं वेता स्यात्। एकं। "वित्तरता" वेता स्त्री
वेता मंत्रादिना संस्कृतोऽग्निः प्रणीत इत्येकं। समूह्यः। परिचायः। उपचायः। एते त्रयः अग्नौ प्रयोगिणः अग्नौ
प्रयोगोऽस्ति येषां ते अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे प्रयुक्ताः "अग्निनामानीत्यर्थः" ॥ २० ॥ ४ ॥

रामः
५४

गार्हपत्यादानी योद्वययोर्दक्षिणाग्निः प्रणीयते प्रवेक्ष्यते तत्र आनाय्य इत्येकं। अग्नाया स्वाहा हुतभुक् प्रिया ॥ त्रय
मग्नेः प्रियायां। अस्य स्वाहा शब्दस्य नाय्यत्वं। द्रव्यवाचित्वात्। स्वाहांतुर्दक्षिणेणार्धे इति प्रयोगः ॥ २१ ॥ अग्निसमि
धने समित्यस्यैषेण वह्निं ज्वनेया कृत्वा यज्यते सामिधेनी। धाय्या च स्यात्। द्वौ गायत्र्युणिगित्सादिर्द्वः स्या
त्। एकं सांते द्वौ वे। हव्यपाकेऽग्निमुखे हव्यमानेऽने चरु रित्येकं। "हव्यस्य पाकः हव्यपाकः। अनवस्त्वान्तितां तरु
ष्यपाक आदनश्चरु रित्याह्निकाः। चर्यते मश्न्यत इति चरुः। भीमासकैरपि निर्वृत्तं चरुं धिक्करणेऽन्यतरत्वं चरुं श
ब्दस्याभ्युपगतां विश्वप्रकाशे तु चरुभेदे च हव्यान्वदस्यने कार्यतोक्ता। अथ पुमान् चरुहव्यान्वमादयोरिति मे

योगार्हपत्यादानी यदक्षिणाग्निः प्रणीयते ॥ तस्मिन् नाना योऽथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक् प्रिया ॥
२१ ॥ कृत्वा सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्नि समिधेने ॥ गायत्री प्रमुखं कं रो हव्यपाके चरुः पुमा
न ॥ २२ ॥ आमिक्षा सा श्रुतो ज्ञेया शरीरे स्यादधियोगतः ॥ धवित्रं वजनं तद्यद्वितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥
॥ पृषदा ज्यं सदध्या ज्ये परमानं तु पायसं ॥ हव्यकव्ये देवपित्रे अन्ने पात्रं स्ववारिकं ॥ २४ ॥ ६

दिनी च" ॥ २२ ॥ श्रुतं पकं चतुर्दश्या च तस्मिन् स्त्रीरिदधियोगतो या विकृतिः सा आमिक्षा स्यात्। एकं। मृगचर्म
पारचितं यज्यं जनेतद्विचर्मित्येकं। "धुविचर्मित्यपि" ॥ २३ ॥ दधियुक्ते घृते पृषदा ज्यमित्येकं। "पृषातकं। पृषा
तकं सदध्या ज्ये पृषदा ज्यं तद्व्यात इति हेमचंद्रः" ॥ परमानं। पायसं। द्वौ सौरान्नस्य। देवपित्रे देवपितृसंबन्धिनि
अन्ने कमेण हव्यकव्ये स्यात्। "हव्यं तेषां पयं तेरे वा येन हव्यं। कृतं ते पितृभ्यः कव्यं। कुशदे" ॥ देवेभ्यो दीयमा
नमन् हव्यं। पितृभ्यो दीयमानं स चैकव्यमित्यर्थः। "येन मित्यपि। तस्येदमित्यण" ॥ एकैकं। सुवचमसारि
कं पात्रं स्यात्। एकं ॥ २४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

अ. को. टि.
५५

धवा। ३१ मृता जुहः। सुवः। एते च तारः। सुवो भेदाः। तत्र धुवाद्यास्तिस्रः स्त्रियः। सुवः पुंसि। "अत्र यथा सुवरा का हि
व स्वरूपभेदास्तु स्त्रियेति पुंस्त्वविधिस्तथा स्त्रियद्वितीया विधिरपि बोध्यः। तथा सुवादयोर्होमपात्रेश्व
की मूर्तयोः स्त्रियामिति मेदिनी कोशेणोपदिश्यते। "एकैकं उपभूतौ जुहौ। कतौ यः पशुरभिर्मन्त्रहतः असौ उपा
कृतः स्यात्। एकं। "उपक्रियते हि स्पतदसुपाकृतः" ॥ २५ ॥ परंपराकं श्रमनं। "शसनं ससनं चेत्यपि" प्रोक्षणं
त्रयं वधार्थकं। यज्ञियं पशुहननवाचीत्यर्थः। प्रमीतः। उपसंपन्नः। प्रोक्षितः। त्रीणि यागार्थं हते पशुमात्रे वा।
असिं गानि ॥ २६ ॥ हविर्विशेषः सान्नायं स्यात्। एकं। अग्नौ हुतं आज्यादिव षट्कृतं स्यात्। तत्रिषु वाच्यलिं गं। ए
ध्वोपभृज्जुहर्नातु सुवो भेदाः सुवः स्त्रियः। उपाकृतः पशुरसौ योभिर्मन्त्रकतौ हतः ॥ २५ ॥ परंप
राकं श्रमनं प्रोक्षणं च वधार्थकं। वाच्यलिं गः प्रमीतो यस्य संपन्न प्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥ सान्नायं हवि
रग्नौ तु हुतं त्रिषु षट्कृतं ॥ दीक्षांतोऽवभृथो यज्ञे तत्कर्मार्हं तु यज्ञियं ॥ २७ ॥ त्रिषथ कतु कर्म
ष्टं पूर्तं स्वातारिकं कर्म यत् ॥ अमृतं विधसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

॥ "कं विपदिति मंत्रोपलक्षणाव
षण्मंत्रेण कृतं वक्षिषं" ॥ यज्ञे दीक्षांतः दीक्षायाः समापकः इष्टिपूर्वकस्नानविशेषः अवभृथः। एकं। तत्कर्मार्हं य
ज्ञकर्मयोग्यं वस्तु "द्विजद्रव्यादि" यज्ञियं। एकं। त्रिषु ॥ २७ ॥ यत्कतु कर्म तद्विष्टं स्यात्। "कतुर्यज्ञः कर्मचदानं।
एकाग्नि कर्मवहनं चैतायां यच्च हूयते। अंतर्वेद्यां च यदानमिष्टं तदभिधीयत इति मनुः" ॥ एकं। स्वातं वापी कृपा
दिक्षादि नारेवालयादियत्कर्म तत्पूर्तं स्यात्। एकं। "पुष्करिण्यः सभावापादेवतायतनानि च ॥ आरामश्च विशेष
ेषणं पूर्तं कर्म विनिर्दिष्टेति स्मृतिः" ॥ यज्ञशेषपुरोडाशादौ अमृतमित्येकं। भोजनशेषे देवपित्रादिभुक्तशेषे वि
धसदित्येकं। यन्मनुः ॥ विधसाग्नीभवे नित्यं नित्यं चामृतभोजनः ॥ विधसो भुक्तशेषः स्यादग्निशेषमथा मृतमिति ॥

रामः
= ५५

त्यागः। विहापितं दानं। उत्सर्जनं। विसर्जनं। विश्राणनं। वितरणं। स्पर्शनं। प्रतिपादनं ॥ २९ ॥ प्रादेशनं। निर्वपणं।
अपवर्जनं। अंहतिः। त्रयोदशदानं स्यात्। तत्र अंहतिः स्त्री। मृतार्थं मृताय तद्देहदानं मरणदिनमारम्भादशाहपर्यं
तपिंडादिदानं और्ध्वदेहिकं स्यात्। "और्ध्वदेहिकमित्युभयपरवृद्धिरपि" ॥ तत्रिषु। स्त्रियां तु और्ध्वदेहिकं।
क्रिया। "तद्देहदानमिति पाठः" ॥ ३० ॥ पितृदानं। निवायः। देवपितृनुदिश्य दानं क्रियते तत्र शास्त्रतः तत्कर्मपि
तृसंबंधिकं मन्त्रादस्य तत्प्राप्त्यतिवत् ॥ प्रज्ञाश्रद्धेति णः। मासिकेऽमावास्याश्राद्धेऽन्वाहार्यमित्येकं
। अन्होऽष्टमोऽशः कृतयः स्यात्। अंशश्रोऽत्र मुहूर्तपरः। मुहूर्तात्सप्तमादूर्ध्वमुहूर्तान्वमार्दधः ॥ सकालः कुतः

सागो विहापितं दानमुत्सर्जनं विसर्जनं ॥ विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनं ॥ २९ ॥ प्रादेश
नं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ॥ मृतार्थं तद्देहदानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदेहिकं ॥ ३० ॥ पितृदानं निवायः स्या
च्छ्राद्धं तत्कर्मणस्ततः ॥ अन्वाहार्यमासिकं शोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियां ॥ ३१ ॥ पर्येषणाप
रोष्ठिश्चाऽन्वेषणा च गवेषणा ॥ सनिस्त्वधेषणा याज्ञाऽभिगच्छति र्याचनार्थना ॥ ३२ ॥

पोत्तेयस्सकृत्केऽदिवसस्याष्टमे भागे मंदीभवति भास्करः ॥ सकालः कुतपोत्तेय इति शास्त्रात् ततः ॥ "क्षीवेतु
तपोऽश्वत्थलावरां सुकुतुपरिद्व्युकारेपि" ॥ ३३ ॥ पर्येषणा। परीक्षि। देवादेर्द्विजभक्तिरुश्रूषायाः। अन्वेष
णा। गवेषणा। देधर्मादिमार्गणस्या "चतुष्कमपि धर्मान्वेषणस्येति मते" ॥ सनिः। अधेषणा। देयतगुर्वा
देः कत्रिरेष्यार्थनयानि योजनं तत्रायाज्ञा। अभिगच्छतिः "अभिगच्छतिः" ॥ याचना। अर्थना। चत्वारि याचना
याः। याज्ञेयचक्रकारजकारसंयोगः ॥ ३२ ॥

अ. को. दि.
३६

षडिति। अर्घ्यायातिथ्यातिथेयावेष्टिकागंतवदतिषट्त्रयावाचसिगादत्यर्थः। अर्घः पूजायचारस्तदर्थेवा
रिणिजलेअर्घ्यमितेकं। पादायपादार्थेवारिणिपाद्यं। एकं। अतिथ्यर्थे। अतिथ्यमितेकं। अतिथिः योयत्ताधुत
वमातिथेयमितेकं॥३३॥ आवेशिकः। आगंतुः। अतिथिः। गृहागतः। चत्वारिगृहागतस्यानापुमान्। “त्रिकोडशे
षेनुप्राधुणस्ततिथिर्हयोरित्यक्तं। स्त्रीयानुअतिथिः”। दरात्रोपगतं श्रान्तं वैश्वदेव उपस्थितं। अतिथितं विजा
नीयान्वातिथिः पूर्वमागतदतिव्यासः। प्राघूर्णिकः। प्राधुणकः। द्विभागतस्यातिथिः यवोत्सवाः सर्वसक्तायेन महात्मना॥
सोतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान्विदुरितियमः। अभ्युत्थानं। गौरवं। द्वेउत्थानपूर्वकसत्कारस्या॥३४॥ पू
षट्त्रयिष्यमर्घ्यपाद्यपादायवारिणि॥ क्रमादातिथ्यातिथेयेअतिथ्यर्थेऽत्रसाधुनि॥३३॥ सु
रावेशिकआगंतुरतिथिर्नागृहागते॥ प्राघूर्णिकः। प्राधुणकश्चाभ्युत्थानंतुगौरवं॥३४॥ पूजा
नमस्याऽपचितिः। सपर्याऽर्चा। अर्हणाः समा॥ वरिवस्यातुशुश्रूषापरिचर्यापुपासना॥३५॥ वज्रा
ऽटाऽद्यापर्यटनं चर्यास्त्रीर्यापयेत्यतिः॥ उपस्पर्शस्त्वाचमनमथमौनमभाषणं॥३६॥ ॐ ॥

नमः। अपचितिः। सपर्या। अर्चा। अर्हणा। षट्पूजायाः। वरिवस्या। शुश्रूषा। परिचर्या। उपासना। “उपा
सनमित्यपि। उपासनं शराभ्यासेषुपास्तावासनेपिचेतिविश्वमेदिन्यौ”। चतुष्कमुपासनस्यातत्रशुश्रूषाशब्दे
गुरुसेवायां वा श्रुणिकः। “परिचर्यातृपसंयतिभागुरिः”॥३५॥ वज्रा। अठा। अट्या। पर्यटनं। चत्वारिपर्य
टनस्याअटापर्यटनं भ्रमदतिरत्नकोशः। अटयेत्यत्रमूर्द्धन्यतालव्यसंयोगः। अथाट्यास्वसुसातसेतिप्रयोगः
। र्यापयेप्यानमौनारिकेयोगमार्गेस्थितिश्चर्यासात्। एकं। चर्यास्त्रीर्याविदुर्बुधादेतिमुंथांतरं। उपस्पर्शः। रामः
आचमनं। “उपस्पर्शः स्पर्शमावेत्तानाचमनयोरपीतिमेदिनी”। मौनं। अभाषणं। ३६॥ ॐ ॥ ५६

प्राचेतसद्व्यादिसार्धश्लोकः। क्वचिदस्ति। तत्रप्राचेतसादिचतुर्कंवाल्मीकस्या। “मैत्रावरुणद्वयसि। वाल्मीकि
। वस्मिकिरितिद्विरुयकोशे। वाल्मीकः। अपिवाल्मीकवल्मीकावितित्रिकोडशेषः। वस्मिकदतिरात्ररावल्मी
”। गाधेयादित्रयं विश्वामित्रस्या। “तत्रकोषिकद्वयापि”॥११॥ व्यासादिचतुर्कं व्यासस्या॥ ॥ आनुपूर्वी। आह
तपरिपाटीः। “परिपाटीतिडीपंतायि”। अनुक्रमः। पर्यायः। पंचक्रमनुक्रमस्या। आनुपूर्व्यमितिपाठः। “
आनुपूर्व्यमितिस्त्रियांचेतिपक्षेक्कीवता”। आहतः। परिपाटीश्चस्त्रीत्वं। “परिपाटीअनुक्रमदत्तद्विवचन
त्वान्वयण”। अतिपातः। पर्ययः। उपासयः। वीण्यतिक्रमस्या॥३७॥ नियमः। व्रतं। द्वेव्रतमात्रस्या। तच्चव्रतं उप

प्राचेतसश्चादिकविः स्यान्मैत्रावरुणिश्चसः॥ वाल्मीकश्चाथगाधेयोविश्वामित्रश्चकौशिकः
॥१॥ व्यासोद्वेपायनः। पाण्डुर्यः। सत्यवतीकृतः॥ ॥ आनुपूर्व्यस्त्रियांवाहृतपरिपाटीअनुक्रमः
॥ पर्यायश्चातिपातस्तस्यास्ययउपासयः॥३७॥ नियमोव्रतमस्त्रीतच्चोपवासादिपुण्यकं॥
औपवस्तूपवासाविवेकः। पृथगात्मता॥३८॥ स्याद्ब्रह्मवर्चसंवृताध्ययनर्हिरथांजलिः॥ ॐ ॥

वासचांद्रायणादियस्युप्यकेतज्ज्ञेयं। “अथवाउपवासआदिर्यस्यरुद्रांद्रायणप्राजापत्यनक्तभोजनादे।
स्तदुपवासादिव्रतपुण्यकमितेकमिति”। औपवस्तं। “उपवस्तमित्यपि। क्वचिदौपवस्तमितिपाठः। तत्र
चप्रसयः। उपवस्तुरिदं कर्म। तस्मैदमित्यण्। उपोषणं। उपोषितमित्यपि। भावेकः”। उपवासः। द्वेउपवास
स्यामाषान्धधुमसुराश्ववर्जयेदौपवस्तकदतिप्रयोगः। पृथगात्मता। पृथक्स्वरूपत्वंविवेकः स्यात्। एकं।
विद्मदयोर्विवेकद्विति॥३८॥ व्रतं। सदाचारपालनं। अध्ययनं। वेदाभ्यासः। योर्जलिः। संपत्तिः। ब्रह्मवर्चसं। एकं। ब्रह्म
णः। तपः। स्वाध्यायः। देवैर्वैस्तेजोब्रह्मवर्चसमितिस्वामी। पाठेवेदपठनेयोजलिः। ब्रह्मांजलिः॥ ॐ ॥

अ. को. टी.
५७

अध्ययनस्याद्यहस्योर्हिषणवोच्चारपूर्वकं मंजलिः क्रियते। एकं वेदपाठे विप्रुषो मुखात् निर्गता जलकणाव्रतं
विंदवः स्युः। "विप्रुषदस्य पिपाठः"। एकं॥ ३९॥ ध्यानयोगयो रासने ब्रह्मासनमित्येकं। एकतानेन मनसा स्मर
णं ध्यानमुच्यते। चित्तवृत्तिनिरोधस्तु सद्भिर्योगरतिस्मृतः॥ कल्पः। विधिः। क्रमः। त्रयं नियो गशास्वसायः प्रथ
मः कल्पः आद्यो विधिः समुख्यः स्यात्। यथा ब्रीहिभिर्यजेत। एकं। ततो मुख्यादधमो गेणः अनुकल्पः स्यात्। य
था ब्रीह्यभावे नीवारैर्यजेत॥ ४०॥ संस्कारपूर्वश्रुतेर्ग्रहणं उपाकरणं स्यात्। एकं उपाकर्मणि॥ "संस्कारउपनय
नं"। पादग्रहणं अभिवादनं। हेनाम गोत्रोक्तिपूर्वकं स्नानमस्कारविशेषः॥ ४१॥ भिक्षुः। परिब्राह्मकर्मदी॥

पाठे ब्रह्मांजलिः पाठे विप्रुषो ब्रह्मविंदवः॥ ३९॥ ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ॥
मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः॥ ४०॥ संस्कारपूर्वग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः॥
समेतुपादग्रहणमभिवादनमित्येकं॥ ४१॥ भिक्षुः। परिब्राह्मकर्मदी। पाशशरीर्यपि मस्करी॥ तप
स्तीतापसः पारिकांक्षी वाचं यमो मुनिः॥ ४२॥ तपः। केशसहोदं नो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः॥ कषयः

पाशशरीर्यपि मस्करी। पंचकं सन्यासिनः। परिब्राह्मजो। "कर्मदे
न प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते कर्मदी। पाशशरीरेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते पाशशरीर्यपि मस्करो ज्ञानं वेणुर्वाऽस्यास्ति
मस्करी"। तपस्वी। तापसः। पारिकांक्षी। त्रयंतपो युक्तस्य। "पारिब्रह्मज्ञानं कंक्षति पारिकांक्षी"। वाचं यमः। मुनिः
। हे वाग्यत स्या॥ ४२॥ तपसः। केशैः नुद्दिग्नोदं तः स्यात्। एकं। वण्डः। ब्रह्मचारी। हे ब्रह्मचारिणः। कषयः। सत्यवचः।
हे कषिसामान्य स्यात्। हे दास्तु महर्षिदेवर्षिब्रह्मर्षिप्रभृतयः। यो ब्रती वेदव्रतवान् आश्रुतः स्नातः कृतसमावर्तन
तियावत्सः स्नातक इत्युच्यते। एकं। "आश्रवव्रतीति पाठो वा"। यदाहुः। गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वा तदनुज्ञया। वि

का. दि.
४३॥
राम.
५७

निर्जितः स्ववशस्य इंद्रियसमूहो ये स्तेयतिनः। यतयः। हे। यो नियमवशाद्भूमि विज्ञेयं ते अतोऽस्य इति ज्ञायो॥ ४४
स्यादिलः। हे। विरजस्तमाः। ह्यातिगः। हे सत्त्वैकनिष्ठेषु व्यासादिषु। "रजस्तमोर्भाविगतः विरजस्तमाः"। प
वित्रः। प्रयतः। पूतः। त्रयं॥ पाखंडः। सर्वसिंघी। हे बौद्धस्य पणकारिषु दुःशास्त्रवर्तिषु। "तत्र पाखंडः कवर्गहिती
यमध्यः। पाखनाच्च त्रयीधर्मः पात्रादेन निगद्यते। तं खंडं यंति ते तस्मात्पाखंडास्ते न हेतुनेति"॥ ४५॥ व्रते ब्रह्मच
र्ये पलाशसंबंधी रं द आषाढ इत्युच्यते। एकं। वेणुसंबंधी रं दोरं भद्रस्येकं। कर्मडलुः। कुंडी। हे व्रती नो जलपात्र
स्या॥ "क्रीवेकमंडलुः कुंडी स्त्रियां। जानपदेति डीप्"। कुंडूयो। व्रती नो यदासनं सावृषी। एकं। वृसीति पाठांतरं

ये निर्जिते इंद्रियग्रामायतिनो यतयश्च ते॥ पः। स्यं डित्वे व्रतवशाच्छेते स्यं डित्वा ग्राय्य सौ॥ ४४॥ स्यां डि
लश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्ह्यातिगाः॥ पवित्रः प्रयतयः पूतः पाखंडाः सर्वसिंघिनः॥ ४५॥ पालाशो रं
द आषाढो व्रते रं भक्तवैणवः॥ अस्त्रीकमंडलुः कुंडी व्रतिनामासनं वृषी॥ ४६॥ अजिनं चर्मकृतिः
स्त्रीभैक्षं भिक्षाकरं वकं॥ स्वाध्यायः स्यात्तपः सुताऽभिषवः सवनं वसा॥ ४७॥ सर्वेन सामपध्वंसि
जपं त्रिष्वधमर्षणं॥ दर्शश्च पौर्णमासश्च यागोपक्षांतयोः पृथक्॥ ४८॥

त्रीणि मृगार्थे चर्मणि। भिक्षाणां समूहो भैक्षः। स्वाध्यायः। जपः। हे वेदाभ्यासस्य। "सूअती वा वसा स्वार्थं वाऽ
ध्यायनं स्वाध्यायः"। सूत्या। अभिषवः। सवनं। त्रीणि सोमाभिषवस्यात च सूत्याटा वंता। सूवंति सोमम
स्यां॥ सूत्या। संज्ञायां समजेति क्यप्॥ ४७॥ सर्वेन सां सर्वपापानां नाशकं जपं क्रगादिअधमर्षणं
स्यात्। एकं। स्त्रियां त्वमर्षणी। पक्षांतयो रमावा स्यात्। पौर्णमास्यां च विहितौ यागौ कर्मण दर्शः पौ
र्णमासश्च स्यात्। एकैकं॥ ४८॥

४३

न. को. टी.
५८

शरीरसाधनापक्षशरीरमात्रेण साध्यमित्यर्थः। अतएव नित्यं यत्कर्म तद्यमः। आह वा अहिंसासत्यमस्तेयं
अचर्यपरिग्रहो यमादिति। एकं। यत्कर्म आगंतु साधनं आगंतु वाच्यं साधनं यत्र तत्। मृज्जलादिना साध्यमि
त्यर्थः। अतएव नित्यं कृत्रिमं यत्कर्म स नियमः। यदाहा शौचं सतोषतपः स्वाध्यायेश्वरपणिधानानि यमादिति
। एकं। क्वचित्सुस्तके शौरतुत्यादिदृश्यते। तद्वत्संनेकपेक्षितं। “शौरादिचतुष्टयमुंडनस्यैकपेक्षितसंग्रहः।
” ॥ ४९ ॥ दक्षिणकरे घोहते सनियद्वत्संनेतदुपवीतं स्यात्। एकं। अन्यस्मिन्नामकरे घोहते प्राचीनावीतं
स्यात्। एकं। कंठं वितं कज्जुभावेन विन्यस्तं तद्वत्संने निवातमित्येकं ॥ ५० ॥ अंगुलीनामग्नेर्देवतीर्थं ज्ञेयं।
शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ नियमस्तस्मै यत्कर्म नित्यमागंतु साधनं ॥ ४९ ॥ “शौ
रं भद्राकरणं मुंडनं वपनं त्रिषु ॥” ॥ उपवीतं ब्रह्मसंघोहते दक्षिणे करे ॥ प्राचीनावीतं मन्मस्मि
न्निवातं कंठं वितं ॥ ५० ॥ अंगुल्यग्नेतीर्थं देवं स्वत्यां गुल्फोर्मूले कायं ॥ मध्येऽंगुष्ठोऽंगुल्योऽपि
मूले त्वंगुष्ठस्य ब्राह्मं ॥ ५१ ॥ स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ देवभूयादिकं तद्वत्कुरुंसांत
अतो देवतीर्थेन तर्पयेदित्यत्रांगुल्यग्नेनेति बोध्यं। स्वत्यां गुल्फो रनामिकायाः कनिष्ठि “पनादिकं ॥ ५२ ॥
कायाश्च मूले कायाः कः प्रजापतिर्देवताऽस्य कायाः प्राजापत्यमित्यर्थः ॥ अंगुष्ठतर्जन्योर्मध्यभागे पित्रां “पैत्रमि
त्यपि ॥ अंगुष्ठस्य मूले तु ब्राह्मं तीर्थं। यथा त्वत्स्वः। कनिष्ठातर्जन्यंगुष्ठमूला न्यग्ने करस्य चाप्रजापतिपितृब्रा
ह्मे देवतीर्थान्यनुकमात्। एकैकं ॥ ५१ ॥ ब्रह्मभूयादित्यं ब्रह्मभावस्या “ब्रह्मणो भावः ब्रह्मभूयं” ॥ तद्देवभूयं
वत्तदेव सायुज्यमिति त्रयदेवभावस्यासांतपनादिकं कुरुंसात्। एकं। तदुक्तं गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पः कु
शोदकं ॥ एकं। रात्रौ यवासश्च कुरुंसांतपनं स्मृतमिति। आदिना प्राजापत्यादिग्रहः ॥ ५२ ॥

का. हि.

रामः
५८

सत्यासर्वके भोजनसागे प्रायश्चित्तं। अदतः पुसा वारहा। नष्टाग्निः। हेनश्चाग्निर्यस्य तस्या “द्यौः अग्निं संहंतीति
वीरहा” ॥ वीरहणो। लोभात्परधनाद्यभिन्नाया त्रयामिष्ये र्यापथक्यनादंभेन धानादिसंपादनं साकुहनेत्येकं
॥ ५३ ॥ संस्कारेणोपनयनेन यावद्वैयकालमपि हीनो ब्राह्मण इत्यर्थः। एकं। श्रद्धाध्यायः स्वशाखाध्यायनश्रुत्यो
निराकृतिः। एकं। “आकृतेरध्यायनचेष्टाया निरुक्तौ निराकृतिः” ॥ धर्मध्वजी। लिंगवृत्तिः। हे जीविकार्थं जटादि
धारणवतः। लिंगधर्मचिह्नं वृत्तिं जीविकायस्य सः। अवकीर्णी। सतवतः। हेनश्च ब्रह्मचर्यस्या “अवकीर्णं वि
शिष्टं ब्रतमनेनावकीर्णं” ॥ अवकीर्णिनो ॥ ५४ ॥ अंशुमान् रविर्यस्मिन्नुत्प्रेऽस्तेति सोऽभिनिर्मुक्तः। एकं।

सत्यासर्वतनने पुमान्वायोऽथ वीरहा। नष्टाग्निः। कुहनालोभा निष्ये र्यापथक्यना ॥ ५३ ॥ ब्रा
ह्मः संस्कारहीनः स्याद्स्वाध्यायो निराकृतिः ॥ धर्मध्वजी लिंगवृत्तिरवकीर्णरक्षतवतः ॥ ५४ ॥ सन्ने
यस्मिन् सन्नेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ॥ अंशुमान् अभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमं ॥ ५५ ॥ परिवे
ताऽनुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्राहात् ॥ परिविजिस्तुतज्जायान् विवाहोपयमौ समौ ॥ ५६ ॥ तथा
परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनं ॥ अवायोग्राप्यधमेमिथुनं निधुवनं रतं ॥ ५७ ॥

अभिसर्वतः सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तयेन ॥ यस्मिन् सन्नेऽंशुमान्नुदेति सोऽभ्युदितः ॥ अभिसर्वतः उदनि
शयेन दत्तं गते प्रातः स्ननं कर्मस्य ॥ ५५ ॥ ज्येष्ठे भ्रातर्युक्तं दारपरिग्रहे सति कृतदारपरिग्रहः कनि
ष्ठः परिवेता स्यात्। एकं। तस्य परिवेनुज्यायान् ज्येष्ठः परिविजिः स्यात्। एकं। विवाहः उपयमः ॥ ५६ ॥ परिण
यः। उद्वाहः। उपयामः। पाणिपीडनं। षट् विवाहस्याववायः। पासाधर्मः। मेथुनं। निधुवनं। रतं। पंचमैश्वर्यं
स्यात् ॥ नितरां धुवनं हस्तपादादिवाहनमत्र निधुवनं ॥ ५७ ॥

५६
५७

अ. को. टी.
५९

धर्मो वेदविहितो यागादिः। कामो यथाविधिस्त्रीसेवनं। अर्थो धनं। एभिस्त्रिभिः समुदितस्त्रिवर्गः। एकं। समोश्च
कैः धर्मार्थकाममोक्षैरित्यर्थः। एतैः समुदितश्चतुर्वर्गइत्येकं। ते धर्मादिभिः सबलैश्चतुर्भद्रमित्येकं। चत्वारिभ्यः
द्राणिश्चैष्टानि भवन्। वरस्य जामातुर्यस्त्रिगधा वयस्या जन्याः स्युरित्येकं॥५८॥ ॥ इति ब्रह्मवर्गः॥ ॥ मूर्द्धा
भिषिक्तः। राजन्यः। बाहुजः। क्षत्रियः। विराट्। पंचक्षत्रियस्या विराजौ। राजा। राट्। पार्थिवः। श्माभूत्। “श्मा
भूक्”। नृपः। भूपः। महोक्षितः। सप्त राज्ञः। राजौ। श्माभूतौ। महोक्षितौ॥१॥ प्रणता अशेष सामंता अस्त्रिवर्गः।
शान्तरनृपाय स्य सराजाः धीश्वर इत्येकं। चक्रवर्ती। सार्वभौमः। देवा समुद्रक्षितीश स्यात्तदन्योनृपो मंडलेश्वरः
त्रिवर्गो धर्मकामार्थश्चतुर्वर्गः समोश्चकैः॥ सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्त्रिगधा वरस्ये॥५८॥ ॥ इति
ब्रह्मवर्गः॥ ॥ मूर्द्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्। राजा राट् पार्थिवः श्माभूत् नृप
भूप महोक्षितः॥१॥ राजा तु प्रणताशेष सामंतः स्यादधीश्वरः॥ चक्रवर्तः सार्वभौमो नृपोऽन्यो मंडलेश्वरः॥
राज्येनेष्ट राजस्येन मंडलस्येश्वरः प्रयः॥ शास्त्रियश्चात्तया राज्ञः स सम्राट् य ए नर्कः॥३॥
राजन्यकंच नृपतिश्च त्रियाणां गणेकमात्र॥ मंत्री धी सचिवोऽमात्योऽन्ये कर्म सचिवास्ततः॥४॥
इत्येकं॥२॥ राजसूया स्वकतुविशेषेण येनेष्टाद्दशमंडलस्येश्वरश्च यः। यश्च स्वात्तया सर्वभूपान् राजा
स्तिर्दशविशेषेण त्रयेण विशिष्टो राजा सम्राट् स्यात्। “एकैकविशेषेण विशिष्टोऽपि सम्राट् इति केचित्।
एकं॥३॥ नृपतीनां गणे राजकमित्येकं। क्षत्रियाणां गणे राजन्यकमित्येकं। मंत्री। धी सचिवः। अमात्यः। त्रयंबुद्धि
सहाय स्यात्। “धी प्रधानः सचिवो धी सचिवः। अमा सह समीपेनाभवः अमात्यः। अवयात्सप”। ततो धी स
चिवादन्ये कर्मोपयुक्ताः सचिवाः कर्म सचिवाः स्युरित्येकं॥४॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कांदिः
रामः
५९

महामात्राः। प्रधानानि। देवस्त्वानां राजसहायानां। “प्रधानं रसपि। महामात्रः प्रधानः स्यादिति पुंस्कांडे बोधायन
तात्। महती मात्रायेषां ते महामात्राः। मात्राकर्णविभूषायां वित्तमानेपरिच्छद इति मेदिनी। पुरोधाः। पुरोहि
तः। द्विव्यवहारणां कर्णादिविषये वादिप्रतिवादिर्निर्मितविवादानां दृष्टरिनिर्णेतरी प्राड्विवाकः। अक्षदृक्कः
इति हे “न्यायाधीश इति स्यात्तस्या प्राट्च विवाकश्च प्राड्विवाकोऽश्रविवेकावस्थः प्राड्विवाकः। यदुक्तं वि
वादानुगतं दृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः॥ विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृत इति॥ अक्षाणां व्यवहारणां
दर्शकः। अक्षः कर्षतुषेच केशकटव्यवहारयोरिति विश्वः॥५॥ प्रतीहारः। “प्रतिहारः”। हारयातः। हारस्यः

महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः॥ दृष्टरिव्यवहारणां प्राड्विवाकाक्षदृक्कौ॥५॥ प्र
तीहारे हारपाल हारपाल हारस्थ हारस्थित दर्शकाः॥ रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थोऽथाध्यक्षाधिकृतो स
मौ॥६॥ स्थायुकोऽधिकृतो ग्नामे गोपो ग्नामेषु भूरिषु॥ भोरिकः कनकाध्यक्षो रूपाध्यक्षस्तनैकि

हास्थितः। दर्शकः। पंचहारपालस्य। “हाः स्थः। हाः स्थित इति सविसर्गोऽपि पाठः। हाः स्थित दर्शक इति समस्तम
पि”। प्रतीहारे पि दर्शक इति रुद्रः। हारपो हास्थिता दर्शदिति रभसः। रक्षिवर्गः। अनीकस्थः। देवाजरसकगुण
। अध्यासः। अधिकृतः। हे अधिकारी इति स्यात्तस्या “अधि अधिक उपरि वा कियते स्यात्”। अधिकृतः॥६॥ ए
कस्मिन् ग्नामे अधिकृतः स्थायुकः स्यात्। एकं। “शेखरदार इति स्यात्तस्य”। भूरिषु बहु ग्नामेषु अधिकृतो गो
प इत्येकं। “गोपो गोपालके गोपाध्यक्षे पृथ्वीपतावपि॥ ग्नामस्याधिकृते पुं सिंशरिवाख्योऽथ वेसि यामिति
मेदिनी”। भोरिकः। कनकाध्यक्षः। हे स्वर्णाध्यक्ष स्यात् रूपाध्यक्षः। नैकिः। हे रूपाधिकृत स्यात्॥ ७॥ ॥

अ. को. टी.
६०

अंतःपुरेऽधिकृतो जनः अंतर्वेशिकः स्यात् एकः। अंतर्वेशे नियुक्तः अंतर्वेशिकः। सौविदस्त्राः। कंचुकिनः।
स्थापत्याः। सौविदाः। चत्वारिंशजसन्निधौ। रात्रां स्मरणे वा। वेवधराः कंचुकिनः। पुरुषास्तिष्ठन्ति तेषां। सुष्ठु।
विदं विद्वांसमपि कतिवशं कुर्वन्ति सुविदस्त्रास्तामिमैरशुकाः सौविदस्त्राः। तिष्ठन्तेषु पुरुषाः तेषां स्थानां दा
राणां पतयः पालकाः स्थापत्याः सुविदश्चतुराः स्त्रियस्तां सारसकाः सौविदाः। तस्येदमित्यण्॥८॥ पंडः। शं
दः। शंडः। पंडः॥ वर्षवरः। हे अंतःपुरचारिणः। कुर्वन्मात्रस्य। खोजादतिप्रसिद्धस्यायुक्तं॥ ये त्वत्पत्न्याः प्रथ
माः कुर्वन्वाश्च स्त्रीस्वभाविनः॥ जात्यानदुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृता इति॥ सेवकः। अथ अनुजीवी जी

का. दि.

अंतःपुरेऽधिकृतः स्यादंतर्वेशिको जनः॥ सौविदस्त्राः कंचुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्चते॥८॥ पं
दो वर्षवरस्तस्यो सेवकार्यनुजीविनः॥ विषयानंतरो राजाशत्रुर्मित्रमतः परं॥९॥ उदासीनः प
रतरः पार्णिग्नाहस्तुष्टतः॥ रियो वैरिसपत्नारिद्विषद्वेणदुर्द्धदः॥१०॥ द्विद्विपक्षाहितमित्र
दस्युश्चात्रवश्चवः॥ अभिघातिपरारातिप्रसर्थिपरिपंथिनः॥११॥

॥ निसेवकस्याविषयात्स्वदेहा
दनंतरोऽव्यवहितो राजाशत्रुः स्यात् एकः। अतः शत्रोः परं मित्रं। राजांतरेण व्यवहितो राजामित्रं स्यादित्यर्थः।
एकं॥९॥ परतरः शत्रुमित्राभ्यां परो राजा उदासीनः स्यात्। अतिव्यवहित उदासीन इत्यर्थः। एकं। पृष्ठतः पश्चादे
नो वर्तमानो राजा पार्णिग्नाहः। रात्रिशत्रुजयार्थं पुरतो गते यस्तद्राष्ट्रं जिघृक्षति स पृष्ठवर्ती पार्णिग्नाह इत्य
र्थः। एकं। रियुः वैरा। सपत्नः। अरिः। द्विषः। द्वेषणः। दुर्द्धदः॥१०॥ द्विद्विपक्षः। अहितः। अमित्रः। दस्युः। शत्रु
वः। शत्रुः। आभिघाती॥ अभिघाती। अभिघातिश्चापि हे अभिघातिरमित्र इति रत्नकोशः॥ परः। अरा
तिः। प्रसर्थः। परिपंथी। एकोनविंशतिर्नामानि शत्रोः। सपत्नारिरिति समस्तमपि॥ द्विषन्तो दुर्द्धदौ। द्विषो। अभि

वातिना॥११॥
रामः
६०

वयस्यः स्निग्धः। सवयाः। त्रयंतुल्यवयसः प्रियस्यामित्रं। सखा। सुहृत्। त्रीणि मित्रस्यासखेदंतः। सखायौ। सुहृदौ
। सखा। सापपदीनां द्वैमेत्याः। अनुरोधः। अनुवर्तनो हे अनुकूल्यसा॥१२॥ यथार्हवर्णः। प्रणिधिः। अपसर्पः। चरः। स
शः। चारः। गूढपुरुषः। सप्तचारपुरुषस्यायथार्हवर्ण आकारो यस्य यथार्हवर्णः। सशस्ते वा धते परान् सशः। आपुः
। प्रत्ययितः। द्वे विस्वादादहितस्याप्रत्ययो विश्वासः संजातो सप्रत्ययितः॥१३॥ सांवत्सरः। ज्योतिषकः। देवतः। ग
णकः। मोहर्तिकः। मोहर्तः। ज्ञानीः। कार्तांतिकः। अष्टौ ज्योतिषिकस्य। जोशीदतिस्व्यातस्य॥१४॥ तां विका
तसिद्धान्तः। द्विषास्ववेतुः। ज्ञातः। सिद्धान्ते येन ज्ञातसिद्धान्तः॥ सत्री। गृहपतिः। हे गृहपतिनः। सदाचारिदा

वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत्॥ सख्यं सापपदीनं स्यादनुरोधोऽनुवर्तनं॥१२॥
यथार्हवर्णः प्रणिधिः पसर्पश्चरः सशः॥ चारश्च गूढपुरुषश्चाप्रत्ययितो समौ॥१३॥ सांवत्स
रो ज्योतिषिको देवतगणकावपि॥ सुमौहर्तिकमोहर्तज्ञानिकांतांतिका अपि॥१४॥ तां विका
तातसिद्धान्तः सत्री गृहपतिः समौ॥ लिपिकरोक्षणचणोऽक्षस्वंचुश्चखेखके॥१५॥ लिखिता
क्षरसंस्थाने लिपिर्लिखिरुभेस्त्रियो॥ स्यात्संदेहाहरोदूतोदूतद्रावकर्मणि॥१६॥ ६ ॥

नकर्तुः॥ लिपिकरः। लिखिकः। लिपिकार इत्यपि। लिखिक इति भानुराक्षितटीकायां॥ असुरचणः। अ
क्षरचुचुः। लेखकः। चत्वारिंशे खकस्या असुरैर्वितोऽसुरचणः। तेन वितश्चुचुपचणयो॥१५॥ लिखिता। अक्ष
संस्थानं। लिपिः। लिपिः॥ लिपिः। चत्वारिंशतिखितस्याक्षरस्या लिखिता। अक्षरविन्यास इति पाठे लिखिता
नामक्षराणां यो विन्यासस्तत्रेत्यर्थः। संदेहाहरः। दूतः। द्विः। सदित्यत इति संदेहो निरूपणतद्वरति इति संदे
हाहरः। तस्य दूतस्य भावे कर्मणि च दूतमिति संकेतः। दोसमपि तद्वा गकर्मणी इति पाठः॥ तत्र दूतस्य भागक

मणीदियत्॥१६॥

अ-को-री-अध्वनीनः।अध्वगः।अध्वन्यः।पांथः।पथिकः।पंचपांथस्य।"स्त्रियां पांथा।पथिकी।यथ कनापितातडी।
 ६९ ॥स्वामीराजा।अमात्योमंत्री।सुहृन्मित्रं।कोशोधनागारं।राष्ट्रजनपदवर्तिभूमिः।दुर्गदुर्गमस्थानं"पर्वता
 ॥१७॥एतानि सप्त राज्यां गानि स्युः।राजः कर्मराज्यं स्या गानि आरंभकाणि।स्वाम्यमात्यश्च
 ॥१८॥राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत्।परस्परपेकारो रं सप्तो गंराज्यमुच्यत इति कामं कीयां।एतान्येव प्रकृतिराज्यं
 ॥१९॥निस्युः।६॥"प्रकृष्टं कुर्वन्ति राज्यं प्रकृतयः"।यौराणां श्रेणयोपि प्रकृतयः स्युः।"यौराणां श्रेणिभिः सहाष्टां
 ॥२०॥यपिराज्यमित्यर्थः"।यत्कासः।अमात्याश्च तथा यौराः सद्रिः प्रकृतयः स्मृता इति।एकं॥श्रियोपजीविनोपंति

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पांथः पथिक इत्यपि॥स्वाम्यमात्य सुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि
 च॥१७॥राज्यां गानि प्रकृतयः यौराणां श्रेणयोपि च॥संधिर्न विग्रहो यानमासनं द्वेय
 माश्रयः॥१८॥षड्गुणाः शक्तयस्तिष्ठः प्रभावोत्साहमंत्रजाः॥ २॥

रत्रश्रेणिः।मुखः सजातीयसमूहः श्रेणिरित्यने।एकं।संधिः संधानं स्वर्णदिनाशत्रूणां प्रीत्युत्सादनमितियाव
 त्।संधिग्रहः पुमान्।परमंडये दाहलुंठनादिग्रहणं विग्रहः।शत्रुं प्रतिविजिगीषोर्गमनं यानं।शक्तिः प्रतिव
 धे सतिका लं प्रतीयादिति दुर्गादिकं निर्माय तत्रावस्थानमासनं बलिना सह संधिः अवलेन सह विग्रहः इति
 प्रकारहं द्वेधा अरिणा पीडयमानस्य बलवद्गुणाद्याश्रयणं आश्रयः।एतेषां भेदास्तु कामं कीयादौ द्रष्टव्यः
 ॥१८॥एते संध्यादयः षड्गुणाः स्युः।एकं।प्रभावोत्साहमंत्रजास्तिष्ठः शक्तयः स्युः।एकं।तत्रकोशरं दं जेतुं
 प्रभावशक्तिः।विक्रमादिना न्नतिरुत्साहशक्तिः।संधिविग्रहारीनां मंत्रेण यथावत्स्थापनं मंत्रशक्तिः।पंचां

गमनेमित्रशक्तिरित्यने।
 रामः
 ६९

क्षयः स्थानं च दृष्टिरिति त्रयं नीतिवेदिनां त्रिवर्गः स्यात्।नीतिश्च स्वोक्तस्त्रिवर्ग इत्यर्थः।एकं।अष्टवर्गस्याप्यव
 क्षयः।तस्यैवोपचयो दृष्टिः।उपचयापचयराहित्येनावस्थानं स्थानं।अष्टवर्गस्तु।रुषिर्वणिक्पथोर्गं सेतुर्गु
 जरवंधनं॥स्वनिर्वसंकरादानमित्युक्तः॥१९॥कोशः अर्थो धिः रंडः दमः सेनातज्जन्यं तेजः प्रतापः प्रभावश्च
 स्यात्।६॥"अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत्॥प्राणालयेऽप्यसहनं तेजः समुद्रादृतमिति भरतः
 ।सामप्रियवचनादि।"तदुक्तं।परस्परपेकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनं॥संबंधस्य समास्थानमापत्त्याः संप्रा
 काशनं॥वाचापेक्षया साधुतवाहमिति वार्यणं॥इति सामविधानज्ञैः सामपंचविधं स्मृतमिति॥२०॥

क्षयस्थानं च दृष्टिश्च त्रिवर्गे नीतिवेदिनां॥१९॥सप्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशरंड
 जं॥सामदाने भेदं दंडा वित्तुपायवतुष्टयं॥२०॥साहसंतुदमोदंडः सामसंलभयौ समौ
 ॥भेदोपजायावुपधाधर्माद्यैर्यस्य रीक्षणं॥२१॥ २॥

नंधनादेः समर्पणं।भेदः संहतानां शत्रूणां भेदेनेनात्मसात्करणं बलदानं॥रंडं न रंडः॥एतच्चतुर्कं उपायवतु
 ष्टयं स्यात्।"अन्यत्र सप्तोपाया अप्युक्ताः।सामदानं च भेदश्च रंडश्चेति चतुष्टयं॥मायोपेक्षं दंडात्संलभयौ संप्रा
 याः प्रकीर्तिताः इति॥भेदो रंडः सामदानमिति पाठांतरं॥२०॥साहसं दमः रंडः।चीणि रंडस्य ।साम
 सांत्वादे"सलूस्वदिति स्यात्"।भेदः।उपजायः।द्विसंहतयोर्द्विधीकरणस्याधर्मार्थकामैर्भयेन च परीक्षणं
 ।अमात्यादीनामाशयानेयं उपधा स्यात्।तद्यथा।भावज्ञानाय रात्राविरितेनाग्नेन दृष्टेयं।राजा तदेनमु
 त्तज्या न्यामभिषेचयामो न्येवासाधुनृपं वज्रामं दस्युको अमासादि र्पदितद्रायणं न मन्येत तर्हि स तया गिको

यपिति विश्वमेधर्मपरीक्षणं।एवमर्थपर्ययरीक्षणदिवु
 सहर्तया एकं॥२१॥

अ-को-टी-
६२

अथ षडक्षीणादिनिःश्रुताकांताः पंचशब्दास्त्रिषुवाचलिङ्गाः। यस्तृतीयाद्यगोचरः। तृतीयादिनान्तरायेति किं कां-दिः
तुदाभ्यामेव कियते समंवादि षडक्षीणरूपेकं। विविक्तः। विजनः। कुन्निःश्रुताकास्तथा रहः॥२२॥ रहः। उपायः
। सप्तविजनस्यातत्रैकरहः सातं क्रीवां द्वितीयं रहः उपायः। तद्विचदे अलिङ्गे। अवयवस्यार्थः। तद्विचदे भवेरहः।
समिसेकं। विस्वभः। “तावद्यमध्योपि विस्वभकेलिक न हे विस्वासे प्रणयेपि चेति मेदिनी”। विस्वासे
। हे यथोचितात्स्वरूपादंशः पतनं धेषः। रूपेकं॥२३॥ अधेषः। न्यायः। कल्यादेशः। रूपेकं। समंजसं। पंचकं
नीतिः। “प्रशस्ते देशे न देशरूपा प्रशसायां रूपम्”। युक्तं। औपयिकं। लभ्यं। भजमानं। अभिनीतं॥२४॥ न्यायः। षड-

पंचविष षडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः॥ विविक्तविजनः कुन्निःश्रुताकास्तथा रहः॥२२॥
रहः। उपायः। चालिङ्गे रहस्यं तद्वेत्तिषु॥ समौ विस्वभविस्वासे धेषो भ्रंशो यथोचितात्॥२३॥ अधे-
षः। न्यायः। कल्यास्तुदेशः। रूपेकं। समंजसं॥ युक्तं। औपयिकं। लभ्यं। भजमानं। अभिनीतवत्॥२४॥ न्या-
यं च त्रिषु षडसंप्रधारणात् समर्थनं॥ अववादस्तु निर्देशो निर्देशः। शासनं च सः॥२५॥ शि-
ष्टिश्चाज्ञाच संस्थातु मर्यादाधारणा स्थितिः॥ आगोऽपराधो मंतुश्च समेतूद्धानबंधने॥२६॥
न्यायादपेतस्पर्द्धादेः। अभिनीतवदिति वच्छब्दो युक्तादीनां पर्यायत्वद्योतनार्थः। एते षडपि त्रिषु संप्र-
धारणाः। समर्थनं। हे युक्ता युक्तपरीक्षायाः॥ अववादः। निर्देशः। निर्देशः। शासनं॥२५॥ शिष्टिः। आज्ञा।
द्वैकमार्गापनस्य। “कार्यमवलंब्य वदन् मत्राववादः”। संस्था। मर्यादा। धारणा। स्थितिः। चत्वारि-
न्याय्यमार्गस्थितेः। आगः। अपराधः। मंतुः। वीण्यपराधस्या आगः सातं क्रीवो मंतुः पुंसि। उद्धानं च
धनं। हे बंधनस्य॥२६॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

रामः
६२

द्विगुणोदंडो द्विपाद्यः स्यात्। एकं। “द्वौ पादौ परिमाणमस्य द्विपाद्यः”। भागधेयः। करः। बलिः। त्रीणि कर्षका-
दिभ्यो राजयास्य भागस्य। “धारापट्टी वसुसदतिस्वात स्या भागएव भागधेयः”। घट्टोनरीतीरादिस्थानं कदा-
दतिस्वातो आदिना गुल्फप्रतोल्यादि। तत्र यदेयं नेतव्यानेतव्यवस्तु संबंधी राजयास्यो भागः स शुल्कः स्या-
त्। त्वमथोयं एकं। “जकातदतिस्वात स्यात् क्रीवेषुल्कं”। प्राभृतो प्रदेशने॥२७॥ उपायनो उपग्रास्यो उप-
हारः। उपग्रास्यदुपगुर्वादिर्दर्शनादौ समर्थमाणस्य वस्तुनः। तत्रोपग्रास्यं। युतकयोर्वधुवरयो रिर्यो-
तकं आदिना बंधुदेयादि यदेयं तत्सदायः हरणं च स्यात्। हे। “कन्यादानकाले व्रतभिक्षादौ च दीयमानद्रव्य-

द्विपाद्यो द्विगुणोदंडो भागधेयः करो बलिः॥ घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्ती प्राभृतं तु प्रदेशने॥२७॥
उपायनमुपग्रास्यमुपहारस्तथोपरा॥ यौतकादितु यदेयं सदायो हरणं च तत्॥२८॥ त-
त्कालस्तु तदा त्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः॥ सादृष्टिकं फलं सद्य उदकः फलमुत्तरं॥२९॥ अ-
दृष्टं वद्वितीयादि दृष्टं स्वपरचक्रं॥ महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयं॥३०॥ ७ ॥

स्या यौतकमपि यौतकं यौतकं च तदिति वाचस्पतिः॥ सुदायः पुंसि॥२८॥ तत्कालः। तदा त्वं हे “वर्तमा-
नकालस्य” सचासौ कालश्च तत्कालः। उत्तर आगामी काल आयतिः स्यात्। एकं। स्त्री। यत्सद्यः फलं ता-
त्सादृष्टिकं। एकं। उत्तरं भावि फलं उदकः स्यात्। एकं॥२९॥ वह्निरग्न्युत्पातः तोयमतिदृष्ट्यादि तत्क-
तं यद्वयं तत् अदृष्टमित्येकं। “आदिना। हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा॥ अतिरश्चिरात्।
मृषकाः शत्रुभादयो गृह्यन्ते”। स्वपरं राष्ट्रजने चो रादियद्वयं तत् दृष्टं। एकं। राहो स्वपक्षप्रभवं स्व-
सहायजने भयं अहिभयं स्यात्। एकं॥३०॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अ.को.टी.
६३

प्रक्रिया। अधिकारः। हेमवस्थापनस्याचामरं॥ “चमरमपि। चामरेत्यपि चमरं चामरं स्वीतुमंजरीमृगभेद
योरिति मेदिनी॥ चामराचमरेवालव्यजने रोमगुच्छकदतिरभसः”॥ प्रकीर्णकं हे “चवरीदतिस्वातस्य”॥
नृपासनं। भद्रासनं। हेमण्यादिकृत राजासनस्यातनृपासनं स्वर्णनिर्मितं चेत्सिंहासनं स्यात्। एकं॥ ३१॥ कु
त्रा। आतपत्रं हे “कुत्र स्या”॥ राज्ञः श्वेतकुत्रं तर्हि नृपलक्ष्य स्यात्। एकं। भद्रकुंभः। पूर्णकुंभः। हे पूर्णघटस्या
भृंगारः। कनका हे स्वर्णरचितपात्रविशेषस्य “झारीदतिस्वातस्य”॥ ३२॥ निवेशः। शिबिरं। हे सैन्यवास
स्थानस्य “सेनेचातकदतिस्वातस्य। गोददतिस्वातस्येतिकेचित्”॥ शवंतिगच्छन्ति सैनिकास्मिन् शिबि
प्रक्रिया। अधिकारः स्याच्चा मरंतु प्रकीर्णकं॥ नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनं तु तत्॥ ३१॥ हेम
कुत्रं त्वातपत्रं राज्ञस्तनृपलक्ष्यमतत्॥ भद्रकुंभः पूर्णकुंभो भृंगारः कनकालुका॥ ३२॥ निवेशः
शिबिरं चंदे सैन्येन परक्षणे॥ हस्त्यश्वरथपादांते सेनांगे स्याच्चतुष्टयं॥ ३३॥ दंती। दंतावल्लोहस्ती
हिरदोऽनेकघोद्विपः॥ मतंगजो गजो नागः कुंजरो वारणः करी॥ ३४॥ इभः। स्तंबेरमः। यक्षीयूथना
रासज्जनोत्परक्षणे हे सैन्यारक्षणा यनियुक्तप्रहरिकादिविन्यासस्य “पाहरा-गस्त-दतिस्वातस्य”॥ हा
स्यादिचतुष्टयं सेनांगे स्यात्। एकं। अत्र पादांते पदाति समूहः। “नाविकाटविकाटीनां पदातावंतर्भाविः।
नौकानारथेष्वंतर्भाविः महिषादीनां गजेष्वंतर्भाविदतिमुकुटः”॥ ३३॥ दंती। दंतावल्लोहस्ती। हिरदः।
अनेकघोद्विपः। मतंगजः। गजः। नागः। कुंजरः। वारणः। करी॥ ३४॥ इभः। स्तंबेरमः। यक्षीयूथना
हस्तिनः। “अतिशयितः कुंजो हनुरस्य कुंजरः” यूथनाथः। यूथपः। हे यूथमुख्यस्य गजस्य ॥ ६

रामः
६३

महोत्कटः। मदकलः। हेमदोन्मत्तस्याकलभः। “करभद्रस्यपि”। करिणावकः। हे करियोतस्य “छांवाद्
तिस्वातस्य”॥ ३५॥ प्रभिन्नः। प्रजितः। मतः। त्रीणि क्षुरन्मदस्याउद्गतः। निर्मदः। हे गतमदस्याउद्गमति
समदं उद्गतः। हास्तिकं। गजता। हे हस्तिनो रं देकरिणी। धेनुका। वशा। त्रीणि हस्तिन्याः। “वशाताला
याता”॥ ३६॥ हस्तिनो गंडः। कपोलः। कटः स्यात्। एकं। मदः। दानां हे “महोत्कटस्य”। वमथुः। करशीकरः।
हे करिकरान्निर्गतजलकणस्या। शिरसः। पिंडो कुंभो स्यात्। एकं। तयोः कुंभयोर्मध्ये आकाशस्थानं वि
दुः स्यात्। एकं॥ ३७॥ गजस्य ललाटे अवग्रहः। “अवग्रहदस्यपि”। एकं। र्षिका। “रक्षिका। रक्षिका। र
महोत्कटो मदकलः कलभः करिणावकः॥ ३५॥ प्रभिन्नो गजितो मतः समावुद्गतनिर्मदो॥
हास्तिकं गजता रं देकरिणी धेनुका वशा॥ ३६॥ गंडः कटो मदो वमथुः करशीकरः। कुंभौ तु
पिंडौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान्॥ ३७॥ अवग्रहो ललाटे स्यात्। र्षिकालक्षिकूटकं॥ अण
गदेशे निर्याणं कर्णमूलं तु वृत्तिका॥ ३८॥ अधः कुंभस्य बाहिस्य प्रतिमानमधो स्य यत्॥ आ
सनं स्कंधदेशः स्यात्। सनकं विदुजा लकं॥ ३९॥ पार्श्वभागः। पक्षभागो दंतभागस्तु योग्यतः॥ द्वौ
पक्षौ पश्चाज्जोघादिदेशौ गात्रावरेकमात्रा॥ ४०
पिका”। अक्षिकूटकं हे नेत्रगोलकस्याहस्तिनः। अण
गदेशो निर्याणं। एकं। कर्णस्य मूलं वृत्तिका स्यात्। एकं॥ ३८॥ कुंभस्य बाहोभागे बाहिस्य रं देललाटस्याप्य
धोतयोः एकं। अस्म्यबाहिस्य स्याधोभागे दंतयोर्मध्ये प्रतिमानं स्यात्। एकं। गजस्य स्कंधदेशे असनं। एकं।
विदुजा लकं विदुसमूहः। पयस्कं स्यात्। एकं। पयमिव रक्तत्वात् पयस्कं। हस्तिनो रं देहि प्रायश आरक्तविद
वः सन्ति॥ ३९॥ गजस्य पार्श्वभागः। पक्षभागः स्यात्। एकं। अग्रतो यो भागः स दंतभागः स्यात्। एकं। हि

स्तिनः पूर्वजोघादिदेशौ गात्रावरेकमात्रा॥ ४०

को.टी.
हृ४

पवर्गादिमध्यमपि। अपरंतु जगत्तार्ये स्यात्तथाद्वागेचरंतिनामिति विश्वविश्वप्रकाशे एकैकं॥४०॥ तावदेव कां.दि.
णुकं। "वेणुकं। तोत्रं तु प्राजने वेणुके पिबेति मेदिनी विश्वप्रकाशे।" हेतोर्नदं स्यात्तु धनाधारसंभे
आसानमित्येकं। श्रृंखला अंदुकः। निगडः। त्रीणि श्रृंखला स्यात्। श्रृंखलापुंस्कटीवस्त्वंधेच निगडेति।
षिति मेदिनी। "अंदुरित्यप्यन्यत्र। अंदुः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य चेति मेदिनी।" अंकुशः। स
णिः। "तालव्यादि रीपाणि रकुशवाची चकार श्वत्पणवाचक इति शभेदः द्विअंकुशस्यासृणिः स्त्रियां
। आरसमग्रमवमस्य सृणि शिताममिति तु माघस्य प्रमादः॥४१॥ दृष्याः। "चूषेति मुकुटः"। कक्ष्याव

तोत्रं वेणुकं। मालानंबंधस्तं भेष्यं श्रृंखले॥ अंदुको निगडोऽस्त्री स्यादंकुशोऽस्त्री सृणि स्त्रियां॥
४॥ दृष्या कक्ष्यावरत्रा स्यात्कल्याना सज्जना समे॥ प्रवेण्या स्तरणं वर्णः परितोमः कुथोद
योः॥४२॥ वीतिं त्वसारं हस्त्यं वारीतु गजबंधनी॥ घोटकं वीति तुरंगतुरंगं पुरंगमाः॥

स्वा। त्रयं मध्यबंधनोपयोगिन्याश्चर्मरत्नाः। कक्ष्यायां मध्यदेशे भवा कक्ष्या। कल्याना सज्जना हेनायका
रोहणार्थं गजसज्जीकरणे। प्रवेणी। आस्तरणं। वर्णः। परितोमः। कुथः। पंचगजपृष्ठवर्तिन्या स्तरणस्य
। स्त्रियां तु कुथा। "स्त्री प्रवेणी कुथं विधितोपाहितः"। प्रवेणी स्त्रियां। "प्रवेणिः स्त्री कुथावेण्या रिति
मेदिनी"॥४२॥ असारं युद्धाद्यस्मिन् हस्त्यं हस्ती चाश्वश्च तद्गीतमुच्यते। सेनां गत्वा तस्माद्धारः। गज
बंधनी गजालानभूः वारी स्यात्। वार्यते नया वारी। एकं। घोटकः। "घोट इत्यति। घोटसंधवगंधर्वा
यवाजितुरंगमादतिरभसः"। वीतिः। "पीतिरित्यपि पीतिनां श्वे स्त्रियां षान इति मेदिनी। पीतिः पाने तुरंग

वाजिः। बाहः। अर्वा। गंधर्वः। हयः। सैधवः। सप्तिः। त्रयोदश घोटक स्यात्। वीतिरितं। अर्वा नकारांतः। अर्वांतौ। वा
जिनो ये कुलीनाः प्रशस्तजाति भवा अश्वस्ते आजा नेयाः। एकं। "आजिनक्षेपेणानेयः प्रापणीया आजा ने
याः। अश्वशास्त्रं तु॥ शक्तिभिन्नहृदया सवलंतश्च यदेपदे। आजा नेनियतः संज्ञा माजा नेयाः स्ततः स्मृता इति
"। ये साधुवाहिनः शोभनं वहंतित विनीताः स्युः। एकं॥४४॥ वनायुजो जातः वनायुजाः। एवं पारसीकाः।
विदेशजाताः पारसीकादयो हयभेदाः स्युः। एकैकं। "वनायुजः पारसी कज्जक इति रत्नकोशात्। श्वेताश्वं क
कारित्वं वनायुजमपि पारसीकमिति नाममात्रायाश्च वनायुजपारसीकौ पर्यायशब्दावपि। बाल्हीकं वा

वाजिवाहार्वा गंधर्वहयसैधवसप्तयः॥ आजा नेयाः कुलीनाः सुर्विनीताः साधुवाहिनः॥४४॥
वनायुजाः पारसीकाः कांबोजा बाल्हीका हयाः॥ ययुरश्वोऽश्वमेधी योजवनस्तुजवाधिकः॥४५॥
पृष्ठयः स्थोरी सितः कर्कोरथो वोढारथस्यः॥ बालः किशोरो वा म्यश्वो वडवा वा डवंगणे॥४६॥
त्रिधा श्वी नयदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते॥ कश्यपं तु मध्यमश्वानां हेष्टाद्वेषाच निस्वनः॥४७॥

ल्लिकं धीरहिं गुनोर्नाश्वदेशयोरिति त्रिकोडशोषादीर्घमध्यापि बाल्हीक इति॥ योश्वमेधीयः अश्वमेधा
यहितोश्वः स ययुरित्येकं। योजवेन वेगेताधिकः सजवनः। एकं॥४५॥ पृष्ठयः। स्थोरी। हेजलादिभारवाहि
नोश्वस्या। "स्थोरं बद्धमस्मात्स्तीति स्थोरी। स्थोरीत्यपि"। सितः शुक्रोश्वः कर्क इत्येकं। योरथस्य वोढा
रथ इत्येकं। अस्पवालः किशोरः। एकं। "शिंगरु इति रत्नातस्य"। उपचारान्नत्रापि प्रयोगः। वामी। अ
श्वः। वडवा। त्रीण्यश्वयाः। "घोडी इति रत्नातायाः"। गणे वडवानां समूहे वा डवा। एकं॥४६॥ अश्वेन एकै
न दिनेन गम्यते यद्वर्त्मतदाश्वीनत्रिषु। एकं। अश्वानां मध्यं कश्यपं। एकं। कश्यपमर्हति कश्यपः अश्वस्य निस्व

वाहः हवाहान स्यात्॥४७॥

गलोद्देशः गलजत्रुसंधिः निगालः स्पात्ता एका "घंटावंच समीपस्थो निगालः कीर्तितो बुधैः ॥ तस्मिन्ने
वमणिर्नामरोमजः रुक्मरुन्मत्तद्वयश्वशास्त्रं ॥ आश्वीयां अश्वद्विअश्वानां चंद्रे वतानिर्देश
द्वयोस्तुल्यत्वद्योतनाया अमूः आस्कंदिता धामश्वानां पंचगतयः धाराख्याः ॥ एका यत्र वेगार्तिश्वो नश्य
णोति न पश्यति तादृशी गतिरास्कंदिता ॥ मरपक्षाभरणं चालदतिप्रसिद्धं ॥ स्कंदिर्गत्यादावितिकेवलगर
र्षेण हीते च वडचालदतिप्रसिद्धमित्यपि मतं ॥ चातुर्येण युक्ता सरला गतिर्धोरितकं ॥ धोरितकमिति हेम
चंद्रः ॥ तुरकी गामचालदतिप्रसिद्धं ॥ मध्यमवेगेन चक्रवद्गमणे चितं ॥ दुडकी चालदतिप्रसिद्धं ॥ अग्र

पुष्काग्रभागास्यैवास्त्रिःपुमान्त्रयावतः। लुहितः। हृश्च
मशोसर्धंमुहूर्ध्विपाध्वर्ध्वापएवतस्याश्वसा॥ ५०॥

कापं समुल्लस्य कुत्सितस्थलादौ कुंवितासंविचलनं वसितां "बाजीचालइति प्रसिद्धं"। पूर्वापरो नमनतः क्र
मादौ रोपणं युतं। "चौकचालइति प्रसिद्धं"। अश्वस्य घोणानासिकापोथमित्येकं। "पुंसि कुबिच"। कवि
काखलीनः। "खलिनइत्यपि"। हेलोहादिनिर्मितस्य मुखमध्ये निहितस्य कडियाली "लगाम" इति स्यात्
स्य। "कवीस्य न्यत्रा कुबिखलीनं"। कवतेदं तेन शब्दायते कविका। शफं। खुरः। "शुरइति भरतमाचार्यो
"हे" संभइति स्यात् स्य"। खुरति विलिखति श्मां खुरः॥४९॥ पुच्छः। लूमं। लंगूलं। "लंगूलमित्यपि"।
त्रीणि। "दंडीइति स्यात् स्य। पुच्छः। अस्त्री पुन्रपुंसकं"। लूममदंतं। बालहस्तः। बालधिः। हेकेशसमूहयुक्तस्य

युद्धमर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मिन् चक्रयुक्ते याने शतांगः। स्पंदनः। रथः। रतित्रया यच्चक्रयुक्तं याने समराय युद्धार्थे
न भवति असौ युष्मरथः स्यात्। एकैकोदारथस्या। यथा युष्मन्सर्वे सुस्वकरंतद्द्वयोपीति युष्मरथः। अंतस्थम
ध्यः। “यकारमध्यपाठोऽपि तत्र सुकुमारत्वात् युष्मन्मिव रथ इति विग्रहः”॥ ५॥ कर्णीरथः। प्रवहणाडयना
हयनमित्यपि। हयगतौ। “त्रयं स्त्रीणां वाहनार्थं कृतस्योपरिवस्त्रादिना पिहितस्य रथविशेषस्य”। वुरस्या।
चीगाडी इति प्रसिद्धस्य। “ग्रहस्थं। कणरथस्यां रघुनाथपत्नी। अनः। शकटः। देहः। गाडा इति स्वातस्या शक
टः पुंसि क्लीबे च। शक्रेति भारवोदुं शकटः”। अनः। सातं कंबलिभिर्वर्षे वात्यं वोढव्यं यच्छकटं सागं च। “गाडी

यानेचक्रिणियुद्धार्थेशतांगःसंदनोरथः॥असौपुष्परथश्चक्रयानेनसमराययत्॥ ५१॥ क
र्णारथःप्रवहण्डयनेतुसमंत्रयं॥कुवेऽनःशकटोऽस्त्रीस्याद्रंत्रीकंबलिवात्यकं॥ ५२॥शिवि
कायाणयानंस्पादोलापेंखारिकास्त्रियां॥उभौतुद्वैपवैयाघ्रौहृपिचर्मवृतेरथे॥ ५३॥पांडुकं
बलसंवीतःसंदनःपांडुकंबली॥रथेकांबलवाखाद्याःकंबलादिभिरावृते॥ ५४॥ ॐ ॥

तिमुकटः ॥ एकं ॥ गड्ढादिति स्वातस्य ॥ स्त्रियां ॥ पूषाशिविका ॥ यापयानं देपुरुषवात्यस्य यानविशेष
स्य ॥ पातस्वीदिति स्वातस्य ॥ दोला ॥ डीपिराली ॥ प्रेखा ॥ दोलोलायाः हिंदोळादिति स्वातायाः ॥ डोलीदिति
स्वातायावा ॥ आदिशब्दात्तत्रायनस्वङ्गावात्यादि ॥ अथवा पूर्वोक्तशिविका गंभीरादिशब्दात्स्त्रियामनुवर्त
नीया ॥ यद्यप्रेखाशब्दपूर्विकादोलावा प्रेखादोलेत्यपि नामेत्यर्थः ॥ प्रेखादोलेतिसमस्तनामकोशेषु न
दृश्यते ॥ द्वीपीव्याघ्रस्तचर्मणा पारतेरथे द्वेपः ॥ वैव्याघ्रः ॥ इति द्वेपा ॥ पूषा ॥ गंडुकं बलेन प्राचृतोरथः ॥ पांडुकं ब
लीत्येकं ॥ कंबधारादिभिरादिशब्दाद्वस्वदुकूलादिभिराचतेरथे ॥ कोबलः ॥ वाखः ॥ दोकूलः ॥ चामे ॥ क्षोपः ॥ इ

स्वादयःसंः॥५५॥

कोटी ६७

कंचुकः। वारवाणः। “वाणवारदस्यपि” गेहेसेनाहस्येवकारेः। “कुवेतुवारवाण”। सकंचुकाः पुरुषामध्ये मध्यभागे दादुर्यार्थं कंचुकीपरिपदध्नतितत्सारसनाधिकंगोः। “पंचागीदतिस्मात्स्य कंचित्सारसनाधिपंगदतिपाठः। तत्र सारसनं त्रेयमधिपंगं निबंधनमिति दुर्गः। अधिपंगं सारसनमिति कास्यश्च। “शार्पकं”। ६३। शार्पकं शिरस्त्रं। वाणटोपदतिस्मात्स्य। “शार्पकं सुखमस्माच्छार्पकं”। तनुवं वर्मादंशं। उरश्चूटः कंकटकः। जगत्पारिहितकंचुकादेः। सामुच्यते वध्यते स्म आमुक्तः। सन्नद्धः। वर्मितः। सज्जः। दंशितः। मूढकंकटः। पंचकवचभृतः।

कंचुको वारवाणोऽस्त्रीयतु मध्ये सकंचुकाः। वध्नतितत्सारसनमधिकंगोऽथ शार्पकं। ६३। शार्पकं पंचशिरस्त्रेथ तनुवं वर्मादंशं। उरश्चूटः कंकटको जगरः कवचोऽस्त्रियं। ६४। आमुक्तः प्रतिमुक्तः। पिनद्धः। अपिनद्धः। चत्वारिपिनद्धवत्। सन्नद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो मूढकंकटः। ६५। विधामुक्तादयो वर्मभृतां कंचिकंगणं। पदातिपतिपदगपादातिकपदाजयः। ६६। पदश्च पदिकश्चाथ पादातं पतिसंहतिः। शस्त्राजो वेकां डपृष्ठा युधीया

संनत्यतिस्म संनद्धः। ६७। आमुक्तादयस्त्रिषु यथा। आमुक्ताः। आमुक्तः कंचुकः। आमुक्तवस्त्रा एव सन्नद्धा सज्जेत्यादि। वर्मभृतां कंचिकंगणं कावचिकमित्येकं। पदातिः। “पदातः। पादातिः। पादातः। पदातिपादातपादाविकपदाजयदस्य मरमात्ता”। पतिः। पदगः। पादातिकः। “पदातिकः। स्वार्थकनपादाविकदस्यपि पाठः। पादाभ्यां अवति अवरक्षणादौ”। पदाजिः। ६६। पदः। पदिकः। सप्तपदातेः। पादाभ्यां अतति गच्छति न तुवाहनेन पदातिः। पादस्य पदाज्यातीति पददेशः। पतिसंहतिः पदातिसमूहः। पादातमित्येकं। शस्त्राजीवः। कांडपृष्ठः। कांडस्पृष्टदतिराजमुकुटः। तत्र स्पृष्टगृहीतं कांडं शस्त्रं येन। वाहिनाग्यादिष्विति परनिपातः। आयुधीयः

का. हि.
आयुधिकः चत्वारि आयुधजीविनः। ६७।
रायः ६७

कृतहस्तः। सुप्रयोगविशिखः। कृतपुंस्वः। त्रीणि शरनिक्षेपनिष्ठातस्या। “कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्य कृतहस्तः”। चक्षुः। दृष्ट्यात्। च्युतः। सायको यस्य सोऽपरात्पृष्ठकः स्यात्। एकं। ६८। धन्वी धनुष्यान् धानुकः। निषंगी। अस्त्री। धनुर्धरः। षट्धनुर्धरस्या धनुष्यंतो। कांडवान् कांडीरः। दिशरधारिणः। अयं केवलकांडवत्तादुपाधिभेदाद्वा धनुर्धरतोभिन्नः। शक्तीकः। शक्तिहेतिकः। “द्विशतपायुधधारकस्य”। शक्तिः प्रहरणमस्य शक्तीकः। शक्तिघटयोरीककृ। ६९। यष्टिहेतिको याष्टीकः। एकं “शंडेवालादतिस्मात्स्य”। पर्वधः परशुः सः हेतिर्यस्य सः पारश्वधिकः स्यात्। एकं। “फरशीकरी गडा सेकरीदतिस्मात्स्य”। यष्टिस्वधितिहेतिकाविति पाठः। असिः स्वकृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुंस्ववत्। अपरादृष्टको सौलक्ष्याद्यश्च्युतसायकः। ६९। धन्वी धनुष्यान् धानुको निषंग्यस्त्री धनुर्धरः। स्यात्कांडवांस्तु कांडीरः शक्तीकः शक्तिहेतिकः। ६९। याष्टीकपाश्वधिको याष्टिपर्वधहेतिको। नैस्त्रिशिकोऽसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौंतिको। ७०। चर्मफलकपाणिः स्यात्सनाकी वैजयंतिकः। अनुप्लवः साहयश्चानुचरो भिवरः समाः। ७१। पुरोगाग्रेसरः प्रधायतः सरपृष्ठः सरः।

द्वः हेतिः शस्त्रमस्य स नैस्त्रिशिकः। एकं। “निमनेकरीदतिस्मात्स्य”। प्रासिकः। “एकप्रासायुधहेतिक यावन्नमकरी विटेकरी सांगकरीदतिस्मात्स्य”। कौंतिकः। कुंतहेतिकस्य “भालेकरीदतिस्मात्स्यैकं” कुतो भलः। ७०। चर्मा। फलकपाणिः। हेचर्मधारिणः “ढालादतिदतिस्मात्स्यौ फलति धानिर्विश्रयते फलकश्चर्मपाणो यस्य। पताकी वैजयंतिकः। हेयताकां विभृतः “निशाणकरी जरीपटकेकरीदतिस्मात्स्य” विजयं त्याचरति वैजयंतिकः। अनुप्लवः सहायः। अनुचरः। अभिसरः। चत्वारि अनुचरस्याः। ७१। पुरोगः। अग्रेसरः। “अग्रेसरोपि”। प्रष्ठः। अग्रतः सरः पृष्ठः सरः। ७१।

अ-को-टि-
रि

पुरोगमः पुरोगामी मंदगामी मंथरः ॥ ११ ॥ जंघालः ॥ जंघि-
सः ॥ प्रज्ञालप्रज्ञिलौतुल्यौ जंघालजंघिलारयदतिवाचस्पतिः ॥ १२ ॥ अतिजवः ॥ अतिवलदस्यपि ॥ १३ ॥ अतिवेग-
वतः ॥ जंघाकरिकः ॥ जंघिकः ॥ १४ ॥ जंघासाध्यादुपचारादतिजंघा ॥ १५ ॥ जंघाबलेन जीवतितवद्व्यांतरस्ती-
त्वरितः ॥ वेगी ॥ प्रजवी ॥ जवनः ॥ जवः ॥ पदं त्वरितमात्रस्य ॥ १६ ॥ योजेतुं शक्यते सजयः ॥ यथारामेयरावा-
णाजयः ॥ रावणं जेतुं रामः ॥ शक्रो लोकेत्यर्थः ॥ एकं जेतुं लोकं जेतुं यमात्रेयथा जेतुं मनः ॥ ननु जयं ॥ जै-
जेता ॥ द्वे जेतुः ॥ यो विद्विषतः ॥ शत्रून् प्रतिअलं सामर्थ्येन यो हंसं पुरं गच्छति स अभ्यमित्री ॥ अभ्यमित्री यः ॥

पुरोगमः पुरोगामी मंदगामी तु मंथरः ॥ १७ ॥ जंघालोति जवस्तुल्यौ जंघाकरिकजंघिकौ ॥ तरस्तीह-
रितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ १८ ॥ जय्यायः शक्यते जेतुं जेतो जेतुं यमात्रके ॥ जैवस्तु जेतो योग-
च्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ १९ ॥ सोभ्यमित्री ॥ अभ्यमित्री ॥ योपभ्यमित्री ॥ इजस्वतः स्यादूर्ज-
स्वीयऊर्जतिशयान्वितः ॥ २० ॥ स्यादुरस्वानुरसिलोरणिनोरथिकोरथी ॥ कामंगा मनुकामी नोत्स-
संतीनस्तथाभृशं ॥ २१ ॥ शूरेवीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरः ॥ सांयुगीनोरणे साधुः शस्त्रीजी-
वाद्यस्त्रिषु ॥ २२

अभ्यमित्री गदतिच स्यात् ॥ त्रीणि ॥ यऊर्जस्य पराक्रमस्यातिशयेन युक्तः स ऊर्जस्वतः ऊर्ज-
स्वीदतिच स्यात् ॥ २३ ॥ ऊर्जश्च ऊर्जः ॥ इतः सांतश्याऊर्जतिशयान्वितद्विधा ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ उरस्वानुरसिलः ॥ इ-
विशालवस्त्रसः ॥ उरस्वतोरणिनः ॥ रथिरदस्यपि ॥ रथिकः ॥ रथी ॥ त्रीणि रथस्वामिनः ॥ रथो स्यात्तीतिरपि-
नोऽतः ॥ यः कामंगा मीयथेकं गच्छति तच्छीलः सो नुकामिनः स्यात् ॥ २६ ॥ कामंगा मीयपि ॥ एकं जेतुं निगमि-
समुच्चयो यो भृशंगामी असर्थे गमनशीलः सो संतीनः ॥ एकं ॥ २७ ॥ शूरः ॥ वीरः ॥ विक्रान्तः ॥ त्रीणि शूरस्याजेता

जिष्णुः जित्वरः त्रीणि जयनशीलस्य ॥ रणे संयुगे साधुः सा-
युगीनः ॥ एकं ॥ यदुक्तं तस्य ॥ शस्त्राजीविकेऽप्युक्तं तस्य ॥ २८ ॥
शूरः जित्वरः ॥ सांयुगीनाता ॥ त्रिषु वाच्यनिगसता ॥ २९ ॥

ध्वजिनी ॥ बाहिनी ॥ सेना ॥ एतना ॥ अनीकिनी ॥ चमूः ॥ वरूथिनी ॥ बलं ॥ सैन्यं ॥ चक्रं ॥ अनीकं ॥ एकादशसेनायाः ॥
पुंसि अनीकः ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ बलस्य सैन्यस्य विन्यासो युद्धार्थे रचना विशेषेण स्थापनं बृहद्वत् ॥ ३ ॥ विहृतिस्त्वा-
तस्य ॥ ४ ॥ युधिदंडादयो भेदाः विशेषाः बृहद्वत्तिशेषः ॥ सैन्यस्य दंडवतिर्यगवस्थानंदंडः ॥ आदिना भोगं मंडलार-
यः ॥ यदाह कामंदकः ॥ तिर्यग्द्विस्तदंडः स्याद्भोगो न्वावृत्तिरेव च ॥ मंडलः सर्वतो दृतिः प्रथग्द्विस्तदंडः ॥
तत्र अन्योन्यागताः दृतिर्भोगः ॥ सर्वशरीरवद्वस्थानं मंडलः ॥ गजद्वीपं विजितीयैरभिधितानां स्थान-
संहतः ॥ एतेषां च शकटमकरपताका सर्वतो भद्रदूर्जयादयो भेदाः प्रत्येकं संति ॥ प्रत्यासारः ॥ बृहद्वत्ति-
ध्वजिनी ॥ बाहिनी ॥ सेना ॥ एतना ॥ अनीकिनी ॥ चमूः ॥ वरूथिनी ॥ बलं ॥ सैन्यं ॥ चक्रं ॥ चानीकमस्त्रियां ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ बृह-
द्वत्तिवविन्यासो भेदादंडादयो युधि ॥ प्रत्यासारो बृहद्वत्तिः ॥ सैन्यं दृष्टे प्रतिग्रहः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ एकैकं भौक-
रथाश्च यतिः पंचपदातिका ॥ पसंगैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्यायथोत्तरं ॥ ५ ॥ सेनामुखं गु-
ल्पगणौ बाहिनी पृतना चमूः ॥ अनीकिनी दृशनी किन्यक्षौ हिष्यथ संपदि ॥ ६ ॥

॥ द्वैवृहद्वत्तिश्चाद्वाग-
सा ॥ प्रत्यासारयति भग्नान् प्रत्यासारः ॥ ७ ॥ प्रत्यासरदस्यपि ॥ सैन्यं दृष्टः ॥ प्रतिग्रहः ॥ परिग्रहः ॥ पतद्गदस्यपि ॥ द्वे सेना-
याः पश्चाद्वागस्या प्रतिग्रह्यते ॥ च दृष्टे सैन्यमनेन प्रतिग्रहः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ एकद्विभोयसंसा एके भा ॥ एको रथो यस्य
सात्रयोश्चायस्या सा ॥ पंचपदातयो यत्र सा ॥ एतद्विशेषणं चतुष्टयविशिष्टा सेनापतिः स्यात् ॥ यदुक्तं ॥ एको रथो यत्र
यत्रैको नराः पंचपदातयः ॥ त्रयश्चतुरगास्ततः ॥ यतिरित्यभिधीयत इति ॥ एकं ॥ पसंगैः यत्ते स्वयं वैर्गजादिभिस्त्रिगुणै-
र्मथोत्तरं क्रमात्सेनामुखं आख्याः सुः ॥ १० ॥ तदप्या ॥ तिसृभिः ॥ यतिभिः ॥ सेनामुखं त्रिभिः ॥ सेनामुखं त्रिभिः ॥ गुल्म-
चयेण गणाः ॥ त्रिभिर्गणैर्बाहिनी ॥ तिसृभिर्बाहिनीभिः ॥ एतना ॥ पृतना ॥ चयेण चमूः ॥ एतच्चयेणानीकिनी ॥ दृशनीकि-

ना ॥ अनीकिनी ॥ त्रिभिर्गणैर्बाहिनी ॥ तिसृभिर्बाहिनीभिः ॥ एतना ॥ पृतना ॥ चयेण चमूः ॥ एतच्चयेणानीकिनी ॥ दृशनीकि-
भिः ॥ शतैः ॥ संयुक्ता निगदत्वा निगजानामेकं विद्वतिः ॥ ११ ॥

एवमेव रथानां तु संख्या न कर्तिते बुधैः ॥ २१ ॥ ० पंच पक्षि सह स्वाणि षट्शतानि ह्रौवतु ॥ संख्या तास्तु रगास्तु त्रैवि
नारथतुरंगमैः ॥ २२ ॥ १० नृणां शत सह स्वाणि सह स्वाणि तथानवा ॥ शतानि त्रीणि चान्यानि पंचाशच्च पदातयः ॥
१००३५० इत्येकैकं संपत् ॥ २३ ॥ संपत्तिः ॥ श्रीः ॥ चत्वारि संपत् ॥ "संपदस्त्यन्यत्र" ॥ विपत्तिः ॥ विपत् आपत् ॥ त्रीणि
आपदः ॥ "आपत्ति आपदा इत्यन्यत्र" ॥ आयुधो यहरणां शस्त्रा अस्त्रा चत्वारि शस्त्रमात्रस्याः ॥ २४ ॥ धनुः ॥ चा
पः ॥ धन्वा शरा सना कोदंडाः ॥ कार्मुकं ॥ दृष्टासः ॥ सप्त धनुषः ॥ तत्र धनुश्चापे कुर्वेपुंसि चाधन्वनां तं धिन्वनी ॥
धन्वमिति अदंतमपि ॥ धनूरुदंतोपि ॥ "शरावाणे धनूः स्त्री स्यादिति त्रिकोडशेषात्" ॥ कर्णस्य धनुः कालश्च

संपत्तिः श्रीश्चलक्ष्मीश्चविषयां विषदायदौ ॥ आयुधंतुप्रहरणशस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥ अधनु
श्चापौ धनुश्चरासनकोट्टककार्मुकं ॥ दूषासोप्यथकर्णस्पक्रोक्षपृष्ठं शरासने ॥ ८३ ॥ कपिध्वजस्य
गांडीवगांडिवौ पुन्नपुंसकौ ॥ कोटिरस्याटनी गोधेतले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥ लक्षकस्तु धनुर्मध्यं
मौवज्याशिंजिनीगुणः ॥ स्यात्सत्तालीहमालीहमित्यादिस्थानपंचकं ॥ ८५ ॥

[illegible]

दयोः समत्वेन स्थितिः समपदं॥ वितस्यंतरेण स्थिते पादद्वये वै भु॥
शोखं मंदताकोरेण पादद्वयधारणं मंडलकं॥ ८५॥

नराः स्वर्ग्याः स्वर्ग्याः त्रीणि वेदस्य "निशाण्डतिरव्यातस्य" । नाराभ्यासः । उपासनद्विशरक्षाभ्यासस्य ।
नारस्य नारमोक्षस्याभ्यासः नाराभ्यासः । १२४३८ । बाणः विशिखः अनिखगः । खगः । आश्रयः । १२४३९ । कलंबः । मार्ग
नाराः । १२४४० । सः । चित्रपुंस्वः सः नारदत्रिजिह्वादेशात् । १२४४१ । रोषः । इषुः । द्वादशबाणस्यातवेषुः । १२४४२ । पसः । प
दुर्दस्यपि । १२४४३ । नाराचः । द्वे लोहयस्य बाणस्य । १२४४४ । नरानाचमतिनाराचः । अन्यभोयीति । १२४४५ । पत्राद्यण । १२४४६ । वा
दिकं कारिषस्य । १२४४७ । उतरेनिरस्ताद्विप्रकांतास्त्रिषु । १२४४८ । प्रहिते शिपे बाणेनिरस्ताद्वेकं । विषाक्तः । दिग्धः । लि
प्यः । त्रीणि विषाक्ते बाणे । १२४४९ । तूणः । उपासंगः । तूणीरः । निषंगः । इषुधिः । १२४५० । तूणी । १२४५१ । मियुधेः । इषुवो धीयते यस्य ।

लक्ष्मलक्ष्मन्नाख्यचक्राभासउपासनं॥एषत्वानविशिखाअजित्गस्वगान्गुगाः॥८६॥कलेबर्मा
णराःपञ्चरोपदुर्धयोः॥पक्षेडनास्तनाराचाःपक्षोवाजस्त्रिपूतरे॥८७॥निरस्तःप्रहितेवाणेविषाके
दिग्धविप्रकौ॥तूष्णेपासंगतूष्णीरनिषंगादुपुधिर्दयोः॥८८॥तूष्ण्यास्वद्भुतनिस्त्रिंशचंद्रहासासिरिष्टयः॥
कौश्याकोयंड्याग्रःकरवालःकृपाणवत्॥८९॥सारुःसद्गादिमुष्टोस्मान्मेखलातन्निबंधनं॥फलकोत्ती

॥ कलेचर्मसेवाहोमुष्टिरस्ययः ॥ ९० ॥

मत्स्यायां सादपुधिः स्त्रीपुंसयोः। तूष्णीं स्त्री। "तूष्णे पुधी उपासंगदतिरत्वे
कोत्रे" खड्गः। निर्विंशः। चंद्रहासः। असिः। रिष्टिः। "ऋष्टिरित्यपि। ऋष्टिः खड्गस्तस्वारिति त्रिकांडशेषः" कौशेयः
कः। मंडलायः। करवालः। "करवालदस्यपि" कृपाणः। नवखड्गः। "तस्वारदतिस्मानस्य। खड्गयति परं खड्गः"
। ७८९। खड्गः। मुष्टौ स्वरुहिलेकं। "थरुं मूढदतिस्मात्स्य"। तवागदिकं पुंसादिना। "कटारः खंजीरदस्य।
दिनायकः। कुरिकादिग्रहः। तस्य खड्गस्य मुष्टेः चर्मवर्धिकाया निबन्धनं मखला स्यात्" एकं डाबीदतिस्मात्स्य
। यया पहरतो हस्तात्तननिर्याति खड्गः। फलकः। फले चर्मजीणि दावदतिस्मात्स्य चर्मणः। "कुर्वे फलकं"। अ

स्य फलकं लयमभिहितं न ह्यनस्य न स भगवद्वाक्यम् ॥ १५ ॥

म. के. १. दि.
७०

द्रुघणः "द्रुघनदसपि" मुद्ररः घनः। वयं मुद्ररस्य "मुद्ररतिस्वातस्य"। रूपा "रूपा"। करवालिका "करवालिका"। कां. हि.
लिकेतपि "देहस्वदाकतेरेकधारस्मरस्वस्य"। स्वादातिस्वातस्य। गुप्तीरतिकेचित् "भिदिपायः। सगः। देआ।
प्रमपसेपसाधनस्य। रज्जुमयस्य यत्र विशेषस्य "गोफीणरतिस्वातस्य। भिदिर्द्वादशातालं तु दशकुंतो भिधीय
तदति। तदवच्छिन्नः कालोपि भिदिः तं पात्यतीति भिदिपालः "। परिघः। परिधातनः। देलोहवद् हस्तप्रमाण
लगुदस्य ॥ ९१ ॥ कुठारः। स्वधितिः। परश्वधः। परश्वधधातिपरश्वधदसपि "। चत्वारिकुठारस्य "कु
हाडरतिस्वातस्य"। तत्र कुठारः स्त्रीपुंसयोः। तत्र स्त्रियां कुठारी। कुठारकः यश्चरयच्छुरिकाकोशशायिकेति
रभसः "। स्वधितिः पुंसि। अस्मिपुत्री। च्छुरिका। अस्मिधेनुका "। चत्वारिच्छुरिकायाः सुरीरतिस्वात

द्रुघणो मुद्ररघनौ स्याद। लीकरवालिका। भिदिपालः सगस्तुल्योपरिघः परिधातनः ॥ ९१ ॥ द्रु
योः कुठारः स्वधितिः परश्वधपरश्वधः। स्याच्छस्त्रीचासिपुत्रीचच्छुरिकाचासिधेनुका ॥ ९२ ॥
वायुसिस्वस्यंशकुर्ना सर्वलातोमरोऽस्त्रियां। प्रासस्तु कुतः कोणस्तु स्त्रियः पात्यश्रिकोटय ॥ ९३

याः "॥ ९४ ॥ शल्यांशकुः। देवाणां यस्यायुधविशेषस्य "फलरतिस्वातस्य। शल्यतिशल्यांशकुगत्तौ "। या
च्छाश्वतः। संख्याकीलकयोः शकुः शकुः प्रहरणांतरदतिनायुमान्। सर्वला "शर्वला। शार्दूलशर्वलश।
सादुरिति शभेदात्"। तोमरः। देगुरगूजदतिप्रसिद्धस्य मंथदंडाकास्तु श्वभेदस्यातौर्गताधियतेऽनेन तो
मरः "। शल्यादिचतुष्कमपि तोमरस्येके। तत्र सर्वला स्त्री। प्रासः। "इत्येकं सांगरतिस्वातस्य। प्रास्यतद
तिप्रासः अस्तुक्षेपणे"। कुतः "इत्येकं मालादतिस्वातस्य"। कोणः। पालिः। "पाली"। अश्विः। "अश्वी
"। कोटिः। "कोटी"। चत्वारिखंदादिप्रांतभागस्य "दौकदतिस्वातस्य। तत्र पात्यादयः स्त्रियां" ॥

रामः
१०

सर्वाभिसारः। सर्वौघः। सर्वसन्नहना। जीणिचातुंगसेन्यसन्नहनस्य "जमावरतिस्वातस्य। सर्वसन्नहनमर्थो यस्य
सर्वेषामभिसरणं सर्वाभिसारः। असृभृतां राज्ञां महानन्योद्गुणां चानी राज्ञां समयेरास्वादिसमर्पणस्य सणः यो
विधिः सलोहाभिसारस्तु च्यते। एकं। लोहं शस्त्रं अभिसार्यते प्रस्थाप्यतेऽनेन लोहाभिसारः। "लोहाभिहारेपि। लो
हस्यशस्त्रस्याभितोहरणं। लोहाभिहारस्तु कौविधिनश्राज्जनोत्तरदस्य मरिभास्यानी राज्ञो विधिरिति पाठेति
रैवेण राजनमवेति बहुव्रीहिर्बोध्यः "॥ ९४ ॥ अतौ शत्रुसमीपं यत्सेनया सह अभिगमनं तदभिषेकनं स्यात् एकं
। याना। व्रज्या। अभिनिर्याणां प्रस्थानं। गमनं। गमः। यद्वैप्रयाणस्य ॥ ९५ ॥ आसारः। प्रसरणं। "प्रसरणीति पाठः।

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसन्नहनार्थकः। लोहाभिसारोऽसृभृतां राज्ञां नी राज्ञां विधिः ॥ ९४ ॥ य
त्सेनयाऽभिगमनमौत्तरदभिषेकनं। यात्राव्रज्याऽभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥ स्यादा
सारः प्रसरणं प्रचक्रं च लितार्थकं। अहितान्वत्यभीतस्वरणे यानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥ वैतालिका बो
धक राश्याक्रिका घाटिकार्थकाः। स्युर्मागधास्तु मगधावर्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥ "प्रसरणिरि

त्यपि"। हेतुस्य सर्वतो व्याप्तेः। प्रचक्रं च लितां द्वै प्रस्थितस्य सेन्यस्या प्रचक्रं च लितां विधित्पममासारणे अ
हितान्वतिभयरहितस्य शस्त्रस्य यद्वमनं सोभिकमदत्येकं। "अतिकमदस्यपि" ॥ ९८ ॥ वैतालिकाः। बोधकराः। हेयनृ
पात्रस्तुतिपाठेन प्राप्तबोधयन्ति तेषु। "विविधेन तालेन शब्देन च रतिते वैतालिकाः"। वाक्रिकाः। घाटिकाः। देवा
दिविशेषेषु। घंटाघातेन ये शंसन्ति ते घाटिकाः। यदाहुः प्रबोधसमयो घंटाश्रित्यास्तु घाटिका इति। "चक्रिका
घाटिकार्थका इति कचित् पाठः। तत्र चक्रमस्ति वाद्यलेन यस्या ठन। घटी कायंति। केरुदे। हे घटिका वादका
स्य"। मागधाः। मगधाः। "मधुका इति मुकुटः। मधुमधुरं कायंति इति विग्रहः"। हे राजा गतो वंशकमस्य।

लोचका नायकः

अ.को.टि.
७१

मागधाः सतवंशजादतिवर्दिनः। स्तुतिपाठकाः। देराजादितुतिपाठकेषु "भाटइतिस्मातेषु। निश्चलवन्तेता।
च्छीलावर्दिनः। "यदुक्तं विंदिनस्त्वमलघ्नः। प्रस्तावसदृशोक्तयदिति। चत्वारिण्यार्थे। १९१॥ समया
च्छपयाद्ये संग्रामादनिवर्तिनोऽपराचमुरवाले संश्रपकाः। स्युरेकरेणुः। धूलिः। "धूली"। पंशुः। "पंशुः"।
रजः। चत्वारिधूल्याः। "धूकइतिस्मातायाः। रेणुः। स्त्रीपुंसयोः"। पंशुः। पुंसि। रजः। स्त्रीवि॥ १९२॥ चूर्णोऽक्षोदः। द्वेपि
ष्टस्याजसः। "षडपिरजसदृशेके। चूर्णः। पुंस्त्रिंशोपि। चूर्णो धूलोऽक्षोदः। चूर्णनिवासमुक्तिश्चित्तिमदिनीच
ूर्णनिवासयोगा। "शुश्रूणो धूलिः। सत्रकं रदतिशयवतश्च। "समुत्तिजः। पिजलः। द्वे अत्यतमाकुले सेन्यादे
संश्रपकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः। रेणुर्द्वयोः। स्त्रिया धूलिः। पंशुर्नानद्वयोरजः॥ १९२॥ चू
र्णोऽक्षोदः। समुत्तिजलौभृशमाकुले॥ यताकावैजयंती स्यात्केतने ध्वजमस्त्रिया॥ १९३॥ सावीरा
शंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदा॥ अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहं पूर्विकास्त्रिया॥ १९४॥ अहो पुरुषि
कादर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि॥ अहमहमिकानुसास्यात्परस्परयोर्भवसहंकारः॥ १९५॥ ५

का.हि.

। यताकावैजयंती। केतना ध्वजं। चत्वारि यताकायाः। केतनादिद्वयं यताकादृशस्येके। "पुंसि ध्वजः"॥
१९॥ या युद्धभूमिः। त्वदितैर्गजाश्वादिभिरतिभयदा सावीराशंसनं स्यात्। "एकं। वीरा आशंसते। वीरा
शंसनं। आङः। शसिच्छायां"। अहं पूर्वमहं पूर्वी। अहमग्रे भवीमीत्याग्रहपुरः। संपूर्वयुद्धं अहं पूर्विका स्या
त्। एकं स्त्रिया॥ १९०॥ दर्पाद्यात्मविषयेया संभावना सामर्थ्या विकरणं आहो पुरुषिके कच्यते। अहं पु
रुषइत्यहंकारवानहो पुरुषस्तद्भाव आहो पुरुषिका। एकं। यः परस्परमहंशक्तो हंशक्तइत्यहंकारः सा अ
हमहमिका स्यात्। एकं षडध्वर॥ १९१॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

रामः
७१

द्रविणान्तरः। सहः। बलं। शौर्यं। स्थामाश्रयार्थं। शक्तिः। पराक्रमः। प्राणः। रश्मयराक्रमस्य। न। सी। सहसी।
स्थामनी। श्रुममदंता। "सहस्रसदृशोपि सहस्रं स्त्रिया बलेन स्त्रीतिरभसः। सहो बलेन स्त्रिया स्यादिति मेदिनी च। विक
मः। अतिशक्तिता। द्वे अतिपराक्रमस्य॥ १९२॥ रणे रते सतितत्कृ मशोऽर्थे अथवा भाविनिभविष्यतिर
णेतुदत्ताहवृध्यर्थे यद्दोराणां मद्ययानंतदीरयानं स्यात्। "वीरपाणमित्यपि। वाभावकरणयोरिति णत्वं"।
युद्धं। अयोधनं। जन्यं। प्रधनं। प्रविदारणं॥ १९३॥ मृधं। आस्कंदनं। संख्यं। समीकं। सांपरायिकं। "संपराय
कं। कन्"। समरः। अनीकः। रणः। कलहः। विग्रहः॥ १९४॥ संप्रहारः। अभिसंघातः। कलिः। संस्फोटः। "संस्फोटः" सं
द्रविणान्तरः। सहो बलशौर्याणि स्थामश्रुममदंता। शक्तिः। पराक्रमाप्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता॥
१९२॥ वीरयानंतुयसानं रते भाविनिवारणे॥ युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणं॥ १९३॥ मृध
मास्कंदनं संख्यं समीकं सांपरायिकं। अस्त्रियां समरानीकरणाः। कलहविग्रहौ॥ १९४॥ संप्रहा
राभिसंघातकलिसंस्फोटसंयुगाः॥ अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभागा माहवाः॥ १९५॥ समुदा
यः। स्त्रियः। संयत्समित्याजिसमिद्युधः॥ नियुद्धं बाहुयुद्धं यत्तुमुलं रणसंकुले॥ १९६॥ स्वेडा तुमि
॥ हनादः स्यात्करिणां घटना घटा॥

वः आकोशपूर्वकः शब्दः॥

युगः। अभ्यामर्दः। "अभिमर्दइत्यपि। अभिमर्दस्तु पुंसि स्याद्व
मर्दं संपराये चेति मेदिनी"। समाघातः। संग्रामः। अभ्यागमः। आहवः॥ १९५॥ समुदायः। संघता समितिः।
आजिः। समित्ययुता एकत्रिंशद्युद्धस्या संख्यं चानुस्वारा। समरादित्रयं अस्त्रियां संयतौ। समितौ। युधौ।
नियुद्धं। बाहुयुद्धं। द्वे बाहुयुद्धस्या तुमुलं रणसंकुले परस्परसंवाधे वर्तते॥ १९६॥ स्वेडा। सिंहनादः।
द्वे वीराणां सिंहनादतुल्यनादविशेषस्या स्वेडाटावता। करिणां घटना युद्धे संघटनं घटा स्यात्। योधानां संघ

अ.को.दि.
७२

कंदनं स्यात्तायकं। करिणं गर्जितं हि न स्यात्तायकं॥१०॥ धनुषः शब्दो विस्फारः। एकं। यटहः। आडंबरः। हे संग्रा
मध्वनेः। प्रसभं वलाकारः। हठः। जीणि वलाकारस्य। “धगता सभा विचारो स्माख सभं वलाकारं वलाका
र”। स्वलितां कुलादेयुहमर्यादायाश्च लनस्य॥१०८॥ अजन्तं। उत्यातः। उपसर्गः। त्रयमुत्पातस्य “शुभा शुभा
सचक सविजने साधु अजन्तं”। मूर्च्छा। कर्मलो मोहः। जीणि मूर्च्छायाः। अवमर्दः। पीडनं। हे सस्यादिसंयत्
स्पदेशस्य। यत्परचकेण पीडनं तत्र॥१०९॥ अभवत्कंदनं। अभ्यासादनं। हे कुलादाकमणस्य धादृति
ख्यातस्य। विजयः। जयः। हे शत्रुपराङ्मुखीकरणेन लब्धस्योत्कर्षस्य। वैरशब्दः। प्रतीकारः। वैरनिर्यातने।
कंदनं यो धसरावो हितं करिणं गर्जितं॥१०७॥ विस्फारो धनुषः स्तानः यटहाडं वरो समौ॥ प्रसभं तु
वलाकारो हठोऽयं स्वलितं कुलं॥१०८॥ अजन्तं जीवमुत्पात उपसर्गः समंत्रयः॥ मूर्च्छा तु कर्मलं
मोहोऽप्यवमर्दस्तु पीडनं॥१०९॥ अभवत्कंदनं त्वभ्यासादनं विजयोजयः॥ वैरशब्दः प्रतीकारवै
रनिर्यातनं च सा॥११०॥ प्रद्रावो द्राव संद्रावः। संद्रावा विद्रावो द्रवः॥ अयक्रमोऽप्यानं चरणे भं
गः पराजयः॥१११॥ पराजित पराभूतो विपुनश्च तिरोहितो॥ प्रमापणं निर्वहणं निवारणं विशारणं॥
जीणि वैरप्रतीकारस्य॥११०॥ प्रद्रावः। उद्रावः। संद्रावः॥॥१११॥ प्रवासनं परासनं निपूदनं निहिंसनं॥ ६
संद्रावः। विद्रवः। द्रवः। अयक्रमः। अययान अष्टौ पलायनस्य। रणे भंगः पराजय इत्येकं॥१११॥ पराजितः। प
राभूतः। हे निजितस्यानष्टः। तिरोहितः। हे निजितस्याविचिंतिकाकाक्षिवरुभयत्रयमुज्यतो प्रमापणादिवधं
नानिर्विशन्नामानिवधस्या “तानि प्रमापणं। प्रमापनं वा निर्वहणं निर्वहणं वा निवारणं। विशारणं नि
वारणं वा॥११२॥ प्रवासनं परासनं निपूदनं निहंसनं मिति वा॥ निहीसनं॥

का.दि०

रामः
७२

निर्वोसनं संज्ञपनं निर्ग्रथनं निगंधनं वा। अपासनं॥११३॥ निस्तर्हणं। निहननं। क्षपनं। परिवर्जनं। निर्वोप
णं। विशसनं। मारणं। प्रतिघातनं॥११४॥ उद्दासनं। प्रमथनं। क्रथनं। उज्जासनं। आलंभः। पिजः। विशरुः। वा
तः। उन्माथः। “उन्माथो वा” वधः। इति॥११५॥ पंचता “पंचत्व”। कालधर्मः। दिष्टांतः। प्रलयः। असयः। अंतः।
नाशः। मृत्युः। मरणं। निधनः। दशमरणस्य। तत्र मृत्युर्द्वयोः। निधनमस्त्रियां॥११६॥ परासुः। प्राप्तपंचत्वः। प
रेतः। प्रेतः। संस्थितः। मृतः। प्रमीतः। सप्तमृतस्य। एते वा अलिङ्गाः। चिता। चित्ता। चितिः। त्रयं प्रेतदाहा धारतु
निर्वोसनं संज्ञपनं निर्ग्रथनं मपासनं॥११३॥ निस्तर्हणं निहननं क्षपणं परिवर्जनं॥ निर्वोपणं वि
शसनं मारणं प्रतिघातनं॥११४॥ उद्दासनं प्रमथनं क्रथनं उज्जासनं निचा॥ आलंभपिंजविशरघातो
न्माथवधा अपि॥११५॥ स्यात्पंचतौ कालधर्मो दिष्टांतः प्रलयो सयः॥ अंतो नाशो द्वयोर्मृत्युमरणं निधनो
ऽस्त्रियां॥११६॥ परासुप्राप्तपंचत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः। मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्ता चितिः स्त्रियां॥११७
कबंधोऽस्त्रीक्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरं॥ श्मशानं स्यात्तत्वनं कुणपः शवमस्त्रियां॥११८॥ प्रग्रहोपग्र
हः। “सराण इति ख्यातायाः” स्त्रियां। अपमूर्द्धं। मस्तकहीनं नर्तकक्रियायुक्तं कलेवरं “धड इति ख्यातं”। सक
बंधः स्यात्। एकं। युद्धे सहस्रपराणः कबंधो नृस्यति। उपचारान्नतेन रहितेऽपि प्रयोगः॥११७॥ श्मशानं। पितृ
वनं हि प्रेतभूमेः “मसं वटी इति ख्यातायाः”। शवः श्वेते स्मिन् श्मशानं “द्वितालव्यं”। कुणपः। शवः। हे निजी
वशरीरस्य। “पुंसितु शवः”। प्रग्रहः। उपग्रहः। वंदौ। “वंदिरित्यपि”। त्रीणि। “चोरा देरा कर्षणस्य वंदौ अठकावद
ति ख्यातस्य” बंधनं गेहकारेत्येकं स्त्रियां। असवः। प्राणाः। हे प्राणानां। भूमिबहुत्वो। एवं शब्दात्प्राणा अपि नि
संपुंसि भूमिचा प्राणानां मवायुरित्येके तत्तुवायुमात्रविवक्षया जीवः। असुधारणं। हे प्राणधारणस्य॥११८॥

निर्वोपणं विशरुः वा तः। उन्माथः। “उन्माथो वा” वधः। इति॥११५॥ पंचता “पंचत्व”। कालधर्मः। दिष्टांतः। प्रलयः। असयः। अंतः। नाशः। मृत्युः। मरणं। निधनः। दशमरणस्य। तत्र मृत्युर्द्वयोः। निधनमस्त्रियां॥११६॥ परासुः। प्राप्तपंचत्वः। परेतः। प्रेतः। संस्थितः। मृतः। प्रमीतः। सप्तमृतस्य। एते वा अलिङ्गाः। चिता। चित्ता। चितिः। त्रयं प्रेतदाहा धारतु निर्वोसनं संज्ञपनं निर्ग्रथनं मपासनं॥११३॥ निस्तर्हणं निहननं क्षपणं परिवर्जनं॥ निर्वोपणं विशसनं मारणं प्रतिघातनं॥११४॥ उद्दासनं प्रमथनं क्रथनं उज्जासनं निचा॥ आलंभपिंजविशरघातो न्माथवधा अपि॥११५॥ स्यात्पंचतौ कालधर्मो दिष्टांतः प्रलयो सयः॥ अंतो नाशो द्वयोर्मृत्युमरणं निधनोऽस्त्रियां॥११६॥ परासुप्राप्तपंचत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः। मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्ता चितिः स्त्रियां॥११७ कबंधोऽस्त्रीक्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरं॥ श्मशानं स्यात्तत्वनं कुणपः शवमस्त्रियां॥११८॥ प्रग्रहोपग्रहः। “सराण इति ख्यातायाः” स्त्रियां। अपमूर्द्धं। मस्तकहीनं नर्तकक्रियायुक्तं कलेवरं “धड इति ख्यातं”। सक बंधः स्यात्। एकं। युद्धे सहस्रपराणः कबंधो नृस्यति। उपचारान्नतेन रहितेऽपि प्रयोगः॥११७॥ श्मशानं। पितृ वनं हि प्रेतभूमेः “मसं वटी इति ख्यातायाः”। शवः श्वेते स्मिन् श्मशानं “द्वितालव्यं”। कुणपः। शवः। हे निजी वशरीरस्य। “पुंसितु शवः”। प्रग्रहः। उपग्रहः। वंदौ। “वंदिरित्यपि”। त्रीणि। “चोरा देरा कर्षणस्य वंदौ अठकावद ति ख्यातस्य” बंधनं गेहकारेत्येकं स्त्रियां। असवः। प्राणाः। हे प्राणानां। भूमिबहुत्वो। एवं शब्दात्प्राणा अपि नि संपुंसि भूमिचा प्राणानां मवायुरित्येके तत्तुवायुमात्रविवक्षया जीवः। असुधारणं। हे प्राणधारणस्य॥११८॥

धाराणा ११८॥ मूल

जीवितावच्छिन्नः काल आयुः स्यात् एकं । उ स तं कू बे । जीवितस्यौषधं रक्षणोपायो जीवानुः स्यात् । नापुमा
ना एकं ॥ ८ ॥ इति क्षत्रियवर्गः ॥ ॥ ऊरुव्यः । ऊरुजः । अर्यः । वैश्यः । भूमिस्पृक् । विट् । पटवैश्यस्य । आजी
वः । जीविका । वार्त्ता । वृत्तिः । वर्तनं । जीवनापटजीविकामात्रस्य ॥ १॥ कृषिः । कर्षणं । पशुपालेऽस्य कर्मपाशुपा
ल्यगोरक्षणादि । वणिजं । कर्मवाणिज्यं । क्रयविक्रयादि । "वणिज्यं । वणिज्येऽपि" एवं त्रयो वृत्तयो वैश्यानां
जीविकाभेदादुत्तर्यः । अथ मृतामृताभ्यां जीवेतमृतेन प्रमृतेन वा ॥ सत्यान्मृताभ्यामपि वानश्ववृत्त्या कथंच
नेत्यादि स्मृत्युक्तान् वृत्तिभेदान्युत्पादयति ॥ ॥ सेवापरचित्तानुवर्तनं साश्ववृत्तिः । "शुनो वृत्तिरिव शुनद्व

ऊरुव्या ऊरुजाञ्चर्यावैश्याभूमिस्थोविशः॥आजीवोजीविकावा

र्त्तव्यं त्विर्वर्त्तनजीवने॥१॥ स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति

वृत्तयः॥सेवाश्ववृत्तिरनृतैकृषिरुच्छशिलेत्वत्तं॥२॥२॥ ॐ ॥

ववृत्तिर्वा। श्रुनोवृत्तिः स्मृतासेवागर्हितंतद्विजन्मनां॥ हिंसादोषप्रधानत्वादन्तं कृषिरुच्यतइत्युक्तं॥
श्रवृत्तिर्नचमेवनमिति श्रीभागवते। एकं। कृषिः कर्षणंतदन्तंस्मात्। अनृतं कर्षणं स्मृतमिति स्मृतेः॥
“प्रमृतमिति क्वचित्साठः। प्रमृतं कर्षणं स्मृतमिति मनूक्तेः॥” एकं। उच्छश्चशिलं च उच्छशिलं समाहार
द्वंद्वः। आपणादौ पतितकणानामेकशोग्रहणमुच्छः। क्षेत्रादौ स्वामित्यक्तकणिशानां ग्रहणं शिलं। एतद्व
यं क्रतमित्युच्यते॥ “उच्छः कणश्चादानंकणिशाद्यर्जनं शिलमिति यादवः। पुमानुच्छः शिलत्वमिति
वोपालितः॥” एकं॥ २॥

याचिते प्रत्यहं तं इलादिया ज्ञायां मृतमित्येकं । मृतं तु नित्यया ज्ञास्यादित्युक्तेः । प्रयाचिते च नगरवर्त्तेन
वद्या ज्ञाविनैव तत्त्वो मृतमित्येकं । वणिग्भादो वाणिज्यं क्रयविक्रयादितस्तस्मान्मृतं स्यात् । एकं । किंचि
सत्यं किंचिदसत्यं सत्यामृतं । कणां । पर्युदंचनं ॥ ३॥ उद्धारत्रयमृणास्या । "उद्धारश्चोद्धारमिति विश्वः" । अर्थ
प्रयोगः कुसीदं । "कुसीदं कुपीदंचेत्यपि" । वृद्धिजीविका । त्रीणि कणां संबधिकलांतरं । वेणु "लोके व्या
जइति ख्यातेन" । जीविकायां । माज्जयाया । दासंतद्याचितकं । "एकं जायां आणलेला जायजाणाजिनस
इति ख्यातस्य" । निमयासरिवर्त्तादासं आपमित्येकं । "अपमित्यआसं । अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ । परिवर्त्तो

॥ देव्याचितायाचितयोर्यथासंख्यंमृतामते॥सत्यानृतंवणिकभावःस्यादृष्टंपर्युदंचनं॥३॥

उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तु कुसोदृष्टिर्जीविका॥ याज्जयापंचितकं निमयादापमिसकं॥ ४॥

उत्तमार्गाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृ ग्राहको क्रमात् ॥ कुसीदिको वार्दुषिको वृद्धा जीवश्च वार्दुषिः ॥ ५

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः ॥ क्षेत्रं वै हेयशालेयं व्रीहिशाल्युद्रवोचितं ॥ ६ ॥

विनिमय इति मेदिनी । निमयः परिवर्तः स्यादिति मनुः ॥४॥ प्रयोक्ता ऋणस्य दाता उत्तमार्ण इत्येकं । उत्तमं ऋणमस्य । ऋणस्य ग्राहकोऽधमार्णमित्येकं । कुसीदिकः । वार्धुषिकः । वृद्ध्या जीवः । वार्धुषिः । चत्वारिंशत् । दत्त्वा तद्वृद्ध्या जीवनेऽपुरुषस्य । कुसीदार्थं प्रयच्छति कुसीदिकः । वृद्धिं गृह्णां प्रयच्छति वार्धुषिकः ॥५॥ क्षेत्रा जीवः । कर्षकः । 'कार्षको वा' । कृषिकः । कृषी बलः । चत्वारिंशत् कृषी बलस्य । कृषि रस्यास्तीति कृषी बलः । बले इति दीर्घः । ब्रीह्युद्बोचितं ब्रीहिणा मुद्बोयोग्यक्षेत्रं ब्रीहेयं । एकं । शाल्युद्बोचितं क्षेत्रं शालेयं । एकं ॥६॥ ६॥

यावादीनां भवनं उद्रवोचितं यक्षेत्रं तत्तथादि। यथा। यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यां यवका अल्पयवास्तेषां भव
नं क्षेत्रं यवक्यां। यवकः श्रुकश्च यवः। षष्ठिकाः षष्टिगत्रेण पच्यन्ते तेषां भवनं क्षेत्रं षष्ठिक्यां। एकैकां तिल्यं तै
लौन वन्माषादेः क्षेत्रविषये द्विरूपता स्यात्। यथा। तिल्यं तैलीनां। द्वैतिलानां भवने क्षेत्रे। एवं माषां। माषीणां। देमा
षाणां भवने क्षेत्रे। उमा अतस्य स्तासां क्षेत्रे उम्मां। औमीनां। दे। अणुधान्यभेदस्तस्ते क्षेत्रे अणुधान्यां। आणवीनां। दे। मं
गामातुलानीत क्षेत्रे भंग्यां। भागीनां। दे॥ ७॥ शेषाणां व्रीह्यादिभ्य उक्तेभ्यो न्येषां मुद्गादीनां धान्यानां मुद्गोचि
तं क्षेत्रं मोद्गीनां दिस्यात्। यथा मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मोद्गीनां। एवं कोद्रवीणां आदिनां चाणकीनां। गौधूमीनां। कालायीनां।

यज्यंयवकंषष्टिकंयवादिभवनंहियत्॥तिल्यंतैलीनवन्माषोमाणुभं
गाद्विरूपता॥७॥मौद्गिनकोद्रवीणादिशेषधान्योद्रवक्ष्यमं॥“शाकक्षे
त्रादिकेशाकशाकटंशाकशाकिनं॥बीजाकृतंतूष्मकृष्टेसीत्येकष्टंचह
त्यवत्॥८॥त्रिगुणाकृतंतृतीयाकृतंत्रिहल्यंत्रिसीत्यमपितस्मिन्॥द्विगुणा

कौलस्थीनां प्रैयंगवीनमित्यादि। एकैकं। "शाकशाकटं। शाकशाकिनं। द्वयं शाकक्षेत्रादिके। कृत्वं"॥ आदौ उत्तमपञ्चाकृष्टं
क्षेत्रमुत्तमकृष्टं तत्र बीजाकृतमित्येकं। "बीजेन सहकृतं कृष्टं बीजाकृतं। कृत्तुं द्वितीयेति डाच्। "सीसं। कृष्टं। हल्यं। त्रीणि
कृष्टमात्रस्यासीतया हललेखया संमितं सीसं। "शीत्यमित्यपि। "हलेन कृष्टं हल्यं। ८॥ त्रिगुणाकृतं। तृतीयाकृतं त्रिहल्यं
। त्रिसीसं। चत्वारिचारत्रयकृष्टस्यात्रिगुणं। "त्रिवारं" कृतं कृष्टं क्षेत्रं त्रिगुणाकृतं। संख्यायाश्चेति डाच्। तस्मिन्
त्रिगुणाकृते इत्यर्थः। द्विगुणाकृतेऽपि सर्वपूर्वयोज्या यथा। द्विगुणाकृतं। द्वितीयाकृतं। द्विहल्यं। द्विसीसं। चत्वारि
रिवारद्वयकृष्टस्याद्द्विहल्यं कृष्टं बाकृतमित्यपि नाम। "शंवशब्दो द्वितीयकर्षणो वर्त्तते। संबाकृतमिति दस्य
द्विरपि।" एवं पंच॥ १॥

कृतेनुसर्वेष्वशवाकृतमपीह॥८॥मूल

उप्यतेस्मिन्निति वापः क्षेत्रं द्रोणादिपरिमितधान्यस्य वापादौ द्वौ णिका दयः स्युः । यथा । द्रोणस्य वापः क्षेत्रं द्वौ णि
कः । आढवस्य वापः आढकिकः । आदिशब्दात्प्रत्ययस्य वापः प्राप्स्यिकः । "कौडविक" इत्यादि । वापादावित्यादिशब्दा
त्तच्चादिग्रहः । द्रोणस्य पचौ द्वौ णिकः कटाहः । खारी वापः । खारीपरिमितं यत्रोप्यते स खारीकः । एकं । उत्तमर्णा दयः ख
रीकाताः त्रिलिंग्याः । वाच्यलिंगत्वात् ॥ १० ॥ वप्रः केदारः । क्षेत्रं । त्रीणि क्षेत्रस्य शेत इति ख्यातस्य । "अस्य क्षेत्रस्य गणैः समूहे कै
दारकं । कैदार्याः । "कैदारं । "क्षेत्रं कैदारिकं । इति चत्वारि ॥ ११ ॥ लोष्टं । लेष्टुः । हेमृत्तिका खंडस्य "ढेकूळ . डिफळ इति ख्यात
स्याः । लोष्टं पुंस्यपि । लेष्टुः षंढेपि लोष्टः स्यादिति बोधालितः । "कोटिशः । "कोटीश इत्यपि । "लोष्टभेदनः । हे लोष्टभजन

॥ ॐ ॥ द्रोणाढकादिवापादौद्रोणिकाढकि कादयः ॥ खारीवापस्तुखारीकउ
त्तमार्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥ पुन्रपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु ॥ कैदारकं स्या ।
कैदार्यक्षेत्रं कैदारिकंगणे ॥ ११ ॥ लोष्ठानिलेष्टवः पुंसिकोटिशो लोष्ठभेदनः ॥ प्रा
जनंतोदनंतोत्रं खनित्रमवदारणे ॥ १२ ॥ दात्रं लवित्रमाबंधोयोत्रं योक्रमथोफलं

मुद्ररस्य "कुळव. डिफळा इति ख्यातस्य।" प्राजनं। तोदनं। तोत्रं। त्रीणि वृषादेस्ताडनोपयोगिनस्तोत्रस्य "आं
सूड. चाबूक इति ख्यातस्य।" तुद्यतेनेन तोत्रं। यल्लक्ष्यं। तोत्रवेत्रैकपाणये। खनित्रं। अबदाराणं। हेकुहालादेः
कुदल इति ख्यातस्य। ॥१२॥ हात्रं। लवित्रं। हे। लुनातिष्ठिनत्ति अनेन लवित्रं। इळा "कोयता" इति प्रसिद्धं। आ
बंधः। योत्रं। योत्रं। त्रीण्युबंधनोपयोगिन्यां रज्जौ "जुपणी. जोते इति ख्यातायां।" फलं ॥ ॐ ॥ ॐ ॥

अ.को.टी
७५

निरीशां निरीपमिति कुटंकं दीर्घादिरिति कुटंकः फालः कृषकः कृषिकः कृषिका कृषिको फाल कृष
कावितिरुद्रास्त्रियामपि पंच लांगलस्याधःस्थिते काष्ठे यस्याग्रलोहेन प्रबध्यते आद्यत्रययत्रकाष्ठे फा
लो निबध्यते तस्या अंशद्वयं फालस्येति पितं फलति विशीर्यते भूमिरनेन फालः लांगलं हलं हा लः फालः
फालवहः सीतेति विक्रमादित्यः हा लो हले पमान्हा लामदि रायां च योषितीति मेदिनी ॥१३॥ गोदा रणं सीरः
“शीरइत्यपि” चत्वारिहलस्य शम्पा युगकीलकः हेयुगस्य कीलके खीळइति ख्याते शम्पते वृषा
शम्पा लांगलस्य दंड ईषा स्यात् ईशा प्रभुशंकरयोरीशः स्त्रियां लांगलदंडकतालव्यांतरुद्रभसौ ईशः स्वा
मिनिरुद्रे च स्यादीशा हलदंडक इति शांतेषु विश्वः एकं दसाड इति ख्यातस्य लांगलपद्धतिः हलरचितारि

निरीशं कुटंकं फालः कृषको लांगलं हलं ॥१३॥ गोदा रणं च सीरोथ शम्पा स्त्री यु
गकीलकः ॥ ईषा लांगलदंडः स्यात्सीता लांगलपद्धतिः ॥१४॥ पुंसि मेधिः खले
दारुन्यस्तयस्य भुवधने ॥ आशु ब्रीहिः पाटल रक्षाच्छित भूकयवोसमौ ॥१५॥

खासीता स्यात् शीता शीतानभः सरितिलांगलपद्धतौ च शीता दशाननरियोः सह धर्मिणी च ॥ शीतं स्मृतं हि
मगुणो च तदन्विते च शीतोऽलमे च बहुवारतरो च दृष्ट इति तालव्यादौ धरणिः एकं नागरं चेंता स इति ख्यातस्य
॥१६॥ पशुबधने वृषादिबंधननिमित्तं यत्काष्ठं न्यस्तं निखातं तत्र मेधिः मेधिरित्यपि खले दारु इति हे मेढ
इति ख्यातस्य खले दार्विति हलदंतादिति सप्तम्या अलुक् यद्वा खले धान्यमर्देन स्थले यद्वा रु इति पृथक् प
दवा आशुः ब्रीहिः पाटलः पाटलिरित्यपि पाटलो वणो स्यात्सीति त्रयं ब्रीहेः पाटलो ब्रीहिपाटल उच्यते
इति नामद्वयमिति सुभूतिः तत्र आशु ब्रीहौ पुंस्यपि आशुस्तु ब्रीहि शीघ्रयोरिति हेमचंद्रः आशु ब्रीहिरित्ये
कं पदमिति सुभूतिः आशु ब्रीहौ पाटलो माश्वेतरक्तेः नालेगवानिति रुद्रोपि ब्रीह्यादिपुंसि धान्यमात्रेपि ब्री

हिवस्यति शितभूकः यवः हेजवइति ख्यातस्य शितभूको हि
तालव्यः मध्यतालव्योपि ॥१५॥ टीका ॥

तत्र यवे हरिते हरिद्वर्णो तोक्न इत्येकं निःभूकयवस्या कलापः सती नकः साती नक इति माधवः प्रज्ञाद्याए
सती लक इति मेदिनी हरेणुरेणुकः चत्वारि वाटाणा इति ख्यातस्य कोरदृषः कोद्रवः कुद्रवइत्यपि हे
हरीक इति ख्यातस्य ॥१६॥ मागल्यकः मसरः मसरा मसरा मसुरा वेश्यायां ब्रीहिभेदे च मसुरा मसुरा स्त्रियां म
सरमसुरे पुंसि द्वावेतावपि चेतयोरिति रभसः मसरामसुरा ताना वेश्या ब्रीहिप्रभेदयोरिति मेदिनी च हेमसर इ
ति ख्यातस्य मकुष्ठकः मकुष्ठकः मकुष्ठकः विश्वमेदिन्या सुसुकुष्ठो ब्रीहिभेदेनेति रवर्गद्वितीयांतः मयुष्ठकः मयुष्ठ
कः मपष्ठकः मपष्ठोपि मपुष्ठकः मपुष्ठोप्यन्यत्र वनमुद्रः त्रीणि मठः मठको इति ख्यातस्य सर्षपः तंतुभः
तंतुभोपि कदंबकः त्रयं सांसव शिरस इति ख्यातस्य सधपः स्यात्सरिषप इति त्रिकांडशेषः ॥१७॥ एष सर्षपो धवलः

॥ तोर्कस्तु नत्र हरिते कलायस्तु सती नकः हरेणुरेणु कौचास्मिन् कोरदृषस्तु कोद्रवः ॥१६॥ मं
गल्यको मसुरौ यमैकुष्ठं मयुष्ठकौ वनमुद्रे सर्षपे तु द्वौ तंतुभकदंबकौ ॥१७॥ सिद्धार्थस्त्वेषधव
लोगो धूमः सुमनः समौ ॥ स्याद्यावकस्तु कुल्माषश्चाणको हरिमंथकः ॥१८॥ हौतिलेतिलपेजश्चति

शुभ्रश्चेत्सिद्धार्थ इत्येकं गोधूमः सुमनः देगह इति ख्यातस्य सुमनोऽदंतः यावकः कुल्माषः कुल्मास इति दंसांतः
हे अर्धस्विन्नस्य वादे अर्धशिजेयवादि कपुगया इति च ख्यातस्य धान्यभेदस्येत्येको भूकभून्यवादे रित्यन्ये
चणाकः हरिमंथकः हरिमंथज इत्यपि हे हरभरा इति ख्यातस्य ॥१८॥ तिलपेजः तिलपिजः हनिष्कलेतिले वां शे
तीळ रानतीळ इति ख्याते जर्तिल इत्यप्यस्य नाम जर्तिलः कथ्यते सद्दिग्गाय प्रभवस्तिल इत्युक्तेः श्वबः क्षुताभिज
ननः राजिका कृष्णिका आसुरा पंचराज सर्षपाख्यस्य कृष्णसर्षपस्य मोहरी राई इति ख्यातस्य क्षुतमभिजायते
नेनेति क्षुताभिजननः क्षुधाभिजनन इत्यपि तत्र क्षुधामभिजनयतीति विग्रहः ॥१९॥ १९ ॥ ॥ ॥

लपिजश्च निष्कलेः श्वबः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकाः सुरे ॥१९॥ टीका ॥

अ.को.टी.

७६

कंगुः "कंगुरित्यपि" प्रियंगुः हेकांग "गळे" इति ख्यातस्य अतसी। उमा। शुमा। त्रयंजवस इति ख्यातस्य धान्यभेदस्य। मातुलानी। भंगा। हेभांग। तागाचेंबी इति च ख्यातस्य। "तरंगभेदयोर्भेगो भंगा सस्यशणा ह्ये इति रुद्रः।" व्रीहिभेदः। अणुः स्यात्। एकं॥ २०॥ सस्यस्य भूकं सक्षं सचि तुल्यमग्रं किं शारुः स्यादेकं पुंसि "कूस इति ख्यातस्य"। सस्यस्य मंजरी निर्गतनूतनशिरः कणिशं। एकं। कणाः संस्यस्य कणिशं। "कणिशो धान्यशीर्षक इति तालव्यांतरत्नकोशः। मूर्धन्यांतोपि।" धान्यां व्रीहिः। स्तंबकरिः। त्रयं व्रीहियवादेः। स्तंबकरि रित्तः पुंसि। तृणयवादेर्गुच्छोनालादिपुंजः स्तंबः स्यात्। एकं। "थो ब इति प्रसिद्धस्य"॥ २१॥ अस्य मुच्छस्य यः कांडः सनाडी। नालं च स्यात्। हे। सकांडोऽगृहीतफलत्वान्निष्क

॥ स्त्रियौ कंगुप्रियंगू हे अतसी स्यादुमा शुमा॥ मातुलानी तु भंगायां व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान्॥ २०
किं शारुः सस्यभूकं स्यात् कणिशं सस्यमंजरी॥ धान्यं व्रीहिः स्तंबकरिः स्तंबो गुच्छस्तृणादिनः॥ २१॥
नाडी नालं च कांडोऽस्य पलालोऽस्त्री सनिष्फलः॥ कडंगैरेवुसं क्लीबे धान्यत्वचितुषः पुमान्॥ २२॥
भूकोऽस्त्री श्लक्ष्णा तीक्ष्णा ग्रेष्मी शिंबा त्रिषून्तरे॥ क्रूद्रमावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतं॥ २३॥

लः स्यात्। एकं "सरम-कडबा-बादक इति ख्यातस्य। क्लीबे पलालं" कडंगरः। "कडंकर इति हरदत्तपाठः।" वुसं। "वुषवेषतुषारतोषा इति षभेदान्मूर्धन्यांतमपि।" द्विपलालादिक्षौ दस्यभूस इति ख्यातस्य। तुष इत्येकं व्रीह्यादेस्त्वचि "कोडा इति ख्यातायां"॥ २२॥ श्लक्ष्णां कृशं तीक्ष्णं निशितं एतादृशं यदग्रं यवादेस्तत्र भूक इत्येकं। "क्लीबे भूको" ग्रेष्मी। शिंबा। "शिंबिः शिंबी चेत्पि। दस्यादिर्वा।" द्वेशंग इति प्रसिद्धस्य माषादिफलस्य। उत्तरे क्रूद्रादयश्चत्वारो वाच्यलिङ्गाः। क्रूद्रा आवसिता। आवसिता। अवसितमृदे ज्ञानेऽपीति विश्वः। हे अपनीततृणस्य राशीकृतस्य धान्यस्य। पूतं बहुलीकृतं। हे अपनीतवुसस्य धान्यस्य। भूर्पादिनाशो धितस्येत्येके॥ २३॥

शमी प्रभवं धान्यं तत्र माषमुद्रादयो भेदाः। "यदुक्तं रत्नकोशे। मुद्रो माषो राजमाषः कुलश्रृणुकस्तिलः॥ कलायस्त्व र इति शमी धान्यगणाः स्मृत इति।" एकं। भूक सहितं धान्यं भूक धान्यं तत्र यवगो धूमादयो ज्ञेयाः। एकं। चहनालो बहुलजनोत्पन्नो व्रीहिविशेषः क उमः। एतदपेक्षया किंचिदपकृष्टः षष्ठिरत्रेण पच्यमानः षष्ठिकः। आदिशब्दादक्तादिराजशाल्यादयः। एते शालयः स्युः। एकं। अमी माषयवशालिकलमषष्टिकाद्याः पुंसि॥ २४॥ नीवारो मुन्यन्नभेदः नेर "देवमात" इति प्रसिद्धः। बहुवचनात्स्यामाकादयो गृह्यन्ते। एते तृणधान्यानि स्युः। एकं। गवेधुः। "गवेडुरित्यपि॥" गवेधुका हे मुन्यन्नविशेषस्य "कसई चेंबी इति प्रसिद्धस्य। इदं कसाडू-कसा इति कोंकोण प्रसिद्धं। गवाजलेन तत्र वा एधते। एधच्छौ॥" अयोग्रं मुसलः। "हे मुसळ इति ख्यातस्य। क्लीबे मुसलं॥" उदूखलं। उलूखलं।

॥ माषादयः शमी धान्ये भूक धान्ये यवादयः॥ शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी॥ २४॥
तृणधान्यानि नीवारः स्त्री गवेधुर्गवेधिका॥ अयोग्रं मुसलोऽस्त्री स्यादुदूखलमुलूखलं॥ २५॥ प्र
स्फोटनं भूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान्॥ स्यूतं प्रसेवौ कंडोलपिटौ कटकिलिंजकौ॥ २६॥ २६॥

हे उलूखलं "उलूखल" इति प्रसिद्धस्य॥ २५॥ प्रस्फोटनं। भूर्पा "सर्पमिति दंस्यादिरपि।" हे "सप इति ख्यातस्य।" चालनी। तितउः हे "चाळण इति प्रसिद्धस्य।" क्षुद्रच्छिद्रशतोपेतं चालनं तितउः स्मृत इति कात्तः। "चालनं तितउ प्रोक्तमिति क्लीबकांडेरत्नकोशः। न स्त्री तितउ चालनी त्रिकांडशेषः।" तनोति सारति तितउः। स्यूतः प्रसेवः। हे धान्यादिभरणार्थं कृतस्य वस्त्रभांडस्य पिशवी। "गोणी। येली इति च ख्यातस्य" सीव्यते स्म स्यूतः। "स्योन प्रसेवा वि तिपाठः। स्योनः स्यूतप्रसेवकाविति रभसः। कंडोलः पिटः। "पिंड इत्यपि पिंडो बोलेबलेसां देदेहागारैकदेशयोः॥ देहमात्रे निवापे च गोलसिद्धं कयोरपीति मेदिनी।" हे वेणुदलादिरचितं भांडस्य "पांठी-कणिंग इत्यादि ख्यातस्य"। कठकिलिंजकः हे वंशादिविकारस्य "करंडा इत्यादि ख्यातस्य" कटत्वात् तृणोति इति कटः॥ २६॥ २६॥ ॥ ॥

अ. सो. दो.

७७

समानाविति स्यात्तादिभिर्गुणैः संबध्यते। रसवतोपाकस्थानां महानसे। त्रीणि पाकस्थानस्य "सैपाकघरपाक
शाला इति ख्यातस्य"। तस्य पाकस्थानस्याध्यक्षः अधिकृतः पौरोगवः स्यात्। एकं "वाकनीस इति ख्यातस्य। पुरः पू
जितागौर्भूमिः पुरोगवीतस्य दमित्याण पौरोगवः"। सूपकारः बलुवः॥२७॥ आरालिकाः आंधसिकाः स्रद्धाः औदनिकाः
गुणाः। सतपाककर्तुः "आचारी इति ख्यातस्य। आद्यं हयं व्यजनकारस्येति क्षीरस्वामी"। आपूपिकः कांदविकः। भ
क्ष्यकारः "भक्ष्यकारः। भक्षकार इत्यपि"। त्रीणि भक्ष्यकारस्य। भक्ष्यं तैलपकादि। इमे पौरोगवाद्यावाच्यलिगाः॥२८॥
अश्मंतः उद्गानाः "उद्गानमित्यपि। उत्तमायते। ल्युट्। उद्गारमित्यपि"। अधिश्रयणी। चुल्लिः। "चुल्लीत्यपि"। अंतिका

समानौरसवत्यातुपाकस्थानमहानसे॥ पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारस्तु बलुवाः॥२७॥ आरालिका
आंधसिकाः स्रद्धा औदनिका गुणाः॥ आपूपिकः कांदविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु॥२८॥ अश्मंतमुद्गानैम
धिश्रयणी चुल्लिरंतिका॥ अंगारधानिका गारशकट्यापि हसंत्यपि॥२९॥ हसन्त्यथ नस्त्री स्यादंगारो
लातमुल्मुकं॥ कीबेंवरीषं भाष्ट्रेना कदुर्वीस्वेदनीस्त्रिया॥३०॥ अलंजरः स्यान्मणिकः कर्करी लुर्गलंति

"अदिकेत्यपि। अंचते। अति। अतिवंधने। एवुल" पंचचुल्लेः "चल इति ख्यातायाः। अश्मनोप्यंतो त्राश्मंतः"। श्रीज
पाके। अधिश्रियेतास्यां अधिश्रयणी। अंगारधानिका। अंगारशकटी। हसंती॥२९॥ हसनी। चतुष्कमेगारशकट्याः आ
गरी "शेगडी" इति ख्यातायाः। अंगारः आलातः। उल्मुकः। त्रीणि प्रज्वलत्काष्ठस्य "आद्यमेकं निखारा इति ख्यातस्य अ
ग्रिमहयं कोलीत इति ख्यातस्ये सपिमतां अंगारमुल्मुकेन स्त्री पुल्लिङ्गस्तु महीसुत इति विश्वः"। अंबरीषं भाष्ट्रः।
द्वे चणकादिभर्जनपात्रस्य "खपरः राह्ने इति ख्यातस्य"। अज्यतेऽस्मिन् भाष्ट्रः। कंदुः। स्वेदनी। हेमद्यनिर्मोणोपयोगिनो
भाटीति प्रसिद्धस्य पात्रस्य। कंदुर्वीनाविकल्पेन पुमान्। पक्षे स्त्री॥३०॥ अलंजरः "अलंजर इत्यपि"। मणिकः। हेमहाकुं
भस्य "माठः डेर इति ख्यातस्य"। कर्करी। आलुः। "आलुरित्यपि"। गलंतिका। त्रयंतदुलादिप्रक्षालनोपयोगिन्याः गलं

लिकायाः। "गलती इति ख्यातायावा"। गलंतस्य भोज्या गलंतिका॥

पिठरः स्याली। उखा। "उषेत्यपि"। कुंडं। चत्वारि स्याल्याः। "पिठरः स्याल्यांन की वमिति मेदिनी। स्यालं भाजनभेदे पि
स्याली स्यात्ताटलोखयोरिति मेदिनी। कुंडी कर्मंडलौ जारात्यतिपत्नी सुते पुमान्॥ पिठरे तु ननेति विश्वमेदिन्यौ"। कल
शः। "दं स्यांतोपि। केन जलेन लसति कलशः"॥३१॥ घटः। कुटः। निफः। चत्वारि कलशस्य। कलशं। कलशी। द्वयोरिति घ
टनसंबध्यते। घटी। अस्त्रीति शरावेण संबध्यते। शरावः। "शराव इति दं स्यादित्यपि"। वर्धमानकः। द्वे पात्रभेदस्य "मा
लठी इति प्रसिद्धस्य"। ऋजीषं। "ऋजीषमित्यपि। ऋचशब्दे। बाहुलकात्कीषेच"। पिष्टपचनं। द्वे पिष्टपाकोपयोगिनः
पात्रस्य "तवा. कट ई इति ख्यातस्य"। कंसः। पानभाजनं "द्वे क्षीरादि"। पानपात्रस्य॥३२॥ कृते श्वर्माणः स्नेहपात्रं तैला
द्याधारपात्रं कतः स्यात्ता एकं "बुधला इति ख्यातस्य"। स्त्रियां सैव कतरत्या द्वस्वाचे कुतुपः। कुत्वा डुपच सर्वं "स्यू

पिठरः स्यात्पुखौखंडं कलशस्तु त्रिषु द्वयोः॥३१॥ घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः॥ ऋजी
षं पिष्टपचनं कंसो स्त्री पानभाजनं॥३२॥ कुतः कृतेः स्नेहपात्रं सवाल्या कुतुपः पुमान्॥ सर्वमावप
नं भांडं पात्रा मंत्रं भाजनं॥३३॥ दर्विः कंबिः खजाका च स्यात्तर्दीरुहस्तकः॥ अस्त्री शाकं हरितकं

तादि पिठरादि च" पात्रमात्रं। आवपनादिसंज्ञां। आवपनं। भांडं। पात्रं। अमंत्रं। भाजनं। पंच "भांडं। आय धाण इति ख्यात
स्यापि वस्यनेन पात्रं"॥३३॥ दर्विः। "दर्विः"। कंबिः। "कंबी"। खजाका। त्रयं स्त्रियां दर्बीः "पळी इति ख्यातायाः"। खजति
मभातिपाकं खजाका। तर्दीः। दारुहस्तकः। द्वे दर्विभेदस्य "डवली इति ख्यातस्य। दारुणो हस्तको दारुहस्तकः"। तर्दीः
पुंसि। अयं परिवेषणाद्युपयोगी। शाकं। हरितकं। शिशुः। त्रयं वास्तुकाः देशाकस्या। शक्यते भोक्तुमनेन शाकं। शिशुः पुं
सि। सोभाजने पिशिशुरुक्तः। अस्य शाकस्य नाडिकानालं॥३४॥ ॥ श्रीकृष्णाय नमः॥ ॥ ॥ ॥

शिशुरस्य तु नाडिका॥३५॥

अ.को.टी

७८

कलंबः। कडंब इति च स्यात्। हे "देष्ट इति ख्यातस्य"। वेषवारः। "वेषवारः। वेशवार इत्यपि"। उपस्करः। हे शाकादि सं
स्कारार्थं रचित हरिद्रासर्पमरीचादि चूर्णा स्यात्। "आत्रेयसंहितायामुक्तं। चित्रकं पिप्पली मूलं पिप्पली च व्यनागरः॥
धान्याकं रजनी श्वेत तंडुलाश्च समांशकाः॥ वेषवार इति ख्यातः शाकादिषु नियोजयेदिति॥ दशपलानि हरिद्रायाः
। विंशतिपलानि धान्याकस्यापचपलानि शुद्धजीरकस्य। सार्द्धं दूयपलं मेथिकायाः। एतच्चतुष्टयं भर्जितमेव ग्राह्यं।
त्रीणि पलानि मरीचस्य। अर्धपलं हिंगोः। एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य समर्द्धितं वेषवार इत्यन्ये॥ तित्तिडीकं। "तित्तिडि
कमित्यपि"। चुक्रं। दृक्षाम्लं। अयं तित्तिडीकस्याम्लभेदस्य "आमसोल इति ख्यातस्य"। वेल्हजं॥ ३५॥ मरीचं। "मरि
चमित्यपि"। कोलकं। कृष्णं। ऊषणं। धर्मपत्तनं। पङ्कमरीचस्य मिर्री इति ख्यातस्य। ऊषणं। शीर्षाद्यं। "ह्रस्वादि रपि।

कलंबश्च कडंबश्च वेषवार उपस्करः॥ तित्तिडीकं च चुक्रं च दृक्षाम्लमथ वेल्हजं॥ ३५॥ मरीचं कोलकं कृ
ष्णभूषणं धर्मपत्तनं॥ जीरको जरणो जाजी कणा कस्मेतु जीरके॥ ३६॥ सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोप
कुंचिका॥ आर्द्रकं शृंगवेरं स्यादथ च्छत्रावितुन्नकं॥ ३७॥ कुस्तुंबुरुचधौ न्याकमथ शृंगैर्महोषधं॥ स्त्रीन
उंसकयोर्विश्वनागरं विश्वभेषजं॥ ३८॥

उषणं मरिचे क्रीवमिति मेदिनी॥ जीरकः। जरणः। अजाजी। कणा। चत्वारि जीरकस्य। अजाजी स्त्री॥ ३६॥ सुषवी कार
वी। पृथ्वी। पृथुः। काला। उपकुंचिका। षट्कुस्मवर्णं जीरके "कालं जीरं कालेर इति ख्याते"। आर्द्रकं शृंगवेरं। हे
आर्द्रकस्य। शृंग्याः पूर्वरूपमिदं "आले इति ख्यातं"। छत्रावितुन्नकं॥ ३७॥ कुस्तुंबुरु। "कुस्तुंबरीति भरतमाला
या"। धान्याकं। "धान्याकं ह्रस्वादीति मुकुटः। धान्याकं धान्यकं धन्यं कुस्तुंबुरुधनीयकमिति रभसः। धनेयकमित्य
पि"। चत्वारि कोषि विरी "धो" इति ख्यातस्य। शृंगी। "शृंगिरिति ह्रस्वातोपि। सधन्या शृंगिसे धवमिति वैद्यक"।
महोषधं॥ विश्वनागरं विश्वभेषजं। पंचशृंग्याः स्त्रियां तु विश्वा "विश्वस्य दोषस्य भेषजं"॥ ३८॥ ३८ ॥

आरनालकं। सौवीरं। कुल्माषाभिषुतं। अवंतिसोमं। धान्याम्लं। कुंजलं। कांजिकं। सप्तकं कांजिकस्य। कुल्माषैर्दृष्टि
जैर्यवादिभिरभिषूयते स कुल्माषाभिषुतं। कुल्माषमिति पृथक्वा॥ कुल्माषं कांजिके पित्रेति विश्वः। "कुल्माषं
स्विन्नः। माषोऽस्मिन् कुल्माषः"। अवंतिसोमं। अवंतिसोमं। आह च "धनं तरि" कांजिकं कांजिकवीरं कुल्माषाभिषुतं तथा
॥ अवंतिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसं॥ सौवीरं च सुवीरं म्लतथा चुक्रं तुषोदकमिति॥ ३९॥ सहस्रवेधिः। जतुकं।
"वाल्मीकि"। हिंगुगं। मठापंच हिंगुदृक्षस्य निर्योसं। सहस्रं विध्यति गंधेन सहस्रवेधिः। इन्नंतं कीवे। तस्य हिंगुनः पत्री। तस
त्री। "त्वक्पत्री। तसत्री त्वंमारया तं त्वक्पत्री कारवीति चेति रुद्रः। त्वक्पत्रीति च कारवा इति हेमः"। कारवी। पृथ्वी। वा
पिका। "वाष्पीकेति पाठः"। कवरी। पृथुः। पंचकं हिंगुतरोः पत्राभिसर्गः। कारवाकं वर्तीति पाठः॥ ४०॥ निशा। कांचनी।

आरनालकं सौवीरं कुल्माषाभिषुतानि च॥ अवंतिसोमं धान्याम्लं कुंजलानि च कांजिके॥ ३९॥ सहस्रवे
धिजतुकं वाल्मीकिं हिंगुगं मठं॥ तसत्री कारवी पृथ्वी वापिका कवरी पृथुः॥ ४०॥ निशाखाकां
चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी॥ सामुद्रं यत्तुलवणं मक्षी वं वशिरं च तत॥ ४१॥ सैधवाः स्त्री शी
तशिवं माणि मंथं च सिंधुजं॥ रोमकं वसुं कपा कं विडं च कृतकं दूयं॥ ४२॥ श्रीरुद्राय नमः॥
पीता। हरिद्रा। वरवर्णिनी। पंच हरिद्रायाः। निशाखानि शपयौ यवाभ्येत्यर्थः। तेन रजनी रात्रि रत्ना च पि। सामुद्रं। सामुद्रं
भवंलवां तत्त अक्षी वा "अक्षिवमित्यपि"। वशिरं। "वसिरमित्यपि"। हे॥ ४१॥ सैधवाः। शीतशिवं। "सितशिवं सितं शुभ्रं च त
च्छिवं"। माणि मंथं। सिंधुजं। चत्वारि सिंधुजं लवणं "शंदेलोण इति ख्याते"। सिंधुदेशे भवं सैधवं। माणि मंथं पर्वते भवं मा
णि मंथं। माणि मंथमिति पाठः॥ रोमकं वसुं कपा कं विडं च कृतकं दूयं॥ ४२॥ वस्तकं। वस्तकं दूयं वस्तकं। अजगंधित्वात्। रोमके
वस्तकं वस्त्विति नाममाला॥ हे शांभरलवणस्य। शांभरिदेशे रुमानामको लवणं कर्तुं त्रयं रोमकं "सांभरलोण इति ख्या
तं पाकं विडं। हयंदेनामनीक तके कृनिमेलवणे "विडलोण इति ख्याते"। पाके साधुपाकं। क्षारमृत्तिकां हि पाकं मि
त्वा लवणं कुर्वति॥ ४२॥

अ. को. टी.
७८

सौवर्चलः अक्षं रुचकं। त्रीणि मधुले वणस्पलवणभेदस्य। हृद्यं धमेतत् संचलखार इति ख्यातां॥ तत्र सौवर्चले मेचके
कृष्णवर्णो तिलकमिसेका यद्देधाः कृष्णसौवर्चल गुणलवणं धवर्जित इति॥ मत्स्यं डी॥ फाणितां॥ हेरावका कवो इति ख्या
तस्य॥ खंडविकारः शर्करासिता। त्रीणि शर्करायाः॥ खंडो साखर पिठो साखर इति भेदः॥ ज्ञायाः॥ पंचापिशर्कराया इत्येके॥
४३॥ दध्यादिना क्षीरस्य विकृतिः कूर्चिका। यदाहुः॥ दध्ना सह पयः पक्वं यत्तस्मादधिकूर्चिका॥ त्रकेण पक्वं मक्षीरं सा भवेत्
ककूर्चिकेति॥ एकं॥ स्यात्ता। मार्जिता॥ देदधिमधु शर्करामरीचा द्वादिभिः कृतस्य लेह्यस्य॥ श्रीखंड इति ख्यातस्य। यदुक्तं
सूदशास्त्रे॥ अर्द्धाढकः सुचिरपर्युषितं स्य दधः खंडस्य षोडशपलानि शशिप्रभस्य सर्पिष्यत्वं मधुपलं मरिचं द्विकं
शुंठ्याः पलाद्वै मपि वाद्वै पलं चतुर्णां॥ सक्षेपटे ललनया मृदुपाणि छष्टाक पूरधूलि सुरभी कृतपात्र संस्था॥ एषा
सौवर्चले क्षरुचके तिलकं तत्र मेचके॥ मत्स्यं डी॥ फाणितां खंडविकारः शर्करासिता॥ ४३॥ क
र्चिका क्षीरविकृतिः स्यादसाला तु मार्जिता॥ स्यात्ते मनंतु निष्ठानं त्रिलिंगं वासिता वधेः॥ ४४॥ श्र
लाकृतं भट्टित्रस्याच्छल्यं मुखं तु पैठरं॥ प्रणीतमुपसपन्नप्रयत्तस्यास्त संस्कृतं॥ ४५॥ स्या।
सिच्छितं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे॥ चिकणं मस्रं स्निग्धं तुल्यं भावितं वासितं॥ ४६॥

वृकोदरकृता सरसारसालायाः स्यादिता भगवता मधुसूदनेनेति॥ ते मत्तं निष्ठानं देवजं न स्य दधादेः कटी इति
ख्यातस्य॥ तिमत्यार्द्धिभवत्यन्नमने मत्तं॥ स्याद्यपि ते मनसुपचारात्॥ इतः परं वासिता ता वाच्यलिगाः॥ ४४॥
श्रलाकृतं भट्टित्रं श्रुत्या त्रयं श्रुत्येन संस्कृतस्य मांसादेः॥ श्रलेन पक्वं श्रलाकृतं॥ श्रलासाक इति डाच॥ श्रलं लोह
शलाका॥ उखं पैठरं देह्या लो संस्कृतस्य मांसादेः॥ प्रणीता उपसपन्ना देह्यादि सपन्नस्य वंजनादेः प्रयत्तं॥ सुसं
स्कृतं देह्यप्रयत्ननिष्पन्नस्य घृतपक्वदेः॥ ४५॥ पिच्छिलं विजिलं॥ विजिलं विजलनं चैवपि॥ हेमंडयुक्तदध्यादेः
साद्वै सुद्धादही नग्ना इति ख्यातस्य॥ संमृष्टं शोधितं देकेशकीटाद्यपत्तयनेन शोधितस्याच्चादेः चिकणं मस्रं
स्निग्धं त्रीणि स्निग्धस्य चिगिति अव्यक्तं कण तिचिकणं कणशब्दे भावितं वासितं देह्युष्यादि द्रव्यातरेणाधिवा

मेकाः सितस्य यथाधूयेन भाविता स्ति ललावा स्य तो द्रव्यातरेण भिन्नो क्रियते भूपपु
रोकोः प्यादिना वाऽधिवास्यते वा भित्तिमिति स्वामी धूपितं वा सितं विदुरिति मुनिः॥ ४६॥

आपक्वं पोतिः अभ्युषः॥ अभ्युषः अभ्युष आपि॥ त्रयं॥ अर्द्धस्निग्धं वा देह्यतादिना भर्जितं यवादेर्वाकृतपक्वा
नस्य पोली इत्यादिप्रसिद्धस्य॥ लाजाः भर्जितं त्रीहमः पुंभूमिपुंसि बहुत्वे चाएवमक्षता अपि पुंभूमि। अक्षता यवा
इति पुण्यं॥ एकैकस्याभिधानं पुं बहुत्वविधानार्थं॥ लाजाः स्यादाद्वैतं तुलानपुंसकमुशीरं स्त्रियां पुंभूमि चाक्ष
त इति मेदिनी॥ अक्षतं पुंभूयोः पंडेला जेषु त्रिष्वहिंसिते॥ यवेपि कचिदिति मेदिनी॥ एथुकः॥ चिपिटकः देह्याद्र्भ
ष्टव्रीहितं तुलस्य॥ मोहे इति प्रसिद्धस्य॥ धान इत्येकं भृष्टयवे वर्तते॥ निसंस्त्रियां बहुत्वे चा॥ ४७॥ पूषः अपूपः पिष्टकः
त्रीणि तुलपिष्टचित्तस्य भक्ष्यभेदस्य॥ वडाः चारगा इत्यादि ख्यातस्य॥ अपूपः पिष्टपूपः स्यादिति मुनिः॥ मल्लक्ष्यं
चंद्राशुनिर्मलाः पूषाशालितं तुलनिर्मिता इति॥ दधियुक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः करंभः स्यात्॥ करं वडस्यपि केन
आपक्वं पोतिरभ्युषो लाजाः पुंभूमि चाक्षताः॥ एथुकः स्याच्चिपिटको धानाभ्रष्टयवे स्त्रियः॥ ४७॥ पूषोऽपू
षः पिष्टकः स्यात्करं भो दधिसक्तवः॥ भिः सास्त्री भक्तमंधोनमोदनोऽस्त्री सदीदिविः॥ ४८॥ भिः सरादग्धि
का सर्वरसाग्रे मंडमस्त्रियां॥ मासराचामनिस्त्रा वामंडभक्तसमुद्रवे॥ ४९॥ यवागूरस्त्रिका आणा वि
लेपीतरलाचसा॥ अक्षणा भंजने तैलं कृसरस्तु तिलोदनः॥ गव्यं त्रिषु गवांसर्वगोविट् गोमयमस्त्रियां॥ ५०॥

जलेन रं बते। रविशब्दे॥ एकं॥ सक्तवस्तु धाना चूर्णं॥ ते वप्रायेण पुंभूमिभिस्त्रा भक्तं॥ अंधः॥ अन्ना ओदनः दीदिविः। ष
ड्मन्स्य अंधः सांतं ओदनोऽस्त्री दीदिविः पुंसि॥ ४८॥ भिस्सटा दग्धिका देहधानस्य॥ करप इति ख्यातस्य॥ सर्वेषां
रसानां द्रवद्रव्याणां अग्रं अग्रिमो द्रवमंडः स्यात्॥ क्रीवेमंडं॥ एकं निवकी इति ख्यातस्य॥ मासरः॥ आचामः॥ निस्त्रावः
विस्त्राव इति मुकुटः॥ त्रीणि भक्तसमुद्रवे मंडेनीसः॥ पज॥ इति ख्यातस्य॥ ४९॥ यवागूरः॥ उस्त्रिका आणा विलेपी। तरला
पंचद्रवदोदनस्य॥ आटवल पातळ भात काहेरी इति ख्यातस्य॥ यवागूरदीर्घाता॥ मक्षणोत्तुर्द्धेपकं॥ अक्षणा अभ्यं
जना देतैतस्य तिलमिश्र ओदनः कृसरः स्यादेकं॥ गवांसर्वगोरिदं गभिभवं गोविकार इत्याद्यर्थेषु यत्क्षीरादितद्रव्यं

गोमयं देगोः पुरेवे॥ शेण इति
स्मात् एकं॥ त्रिषु दधिद्रव्यादेः॥ गोविट् गोमयं तास्त्री॥ ५०॥
ख्याते॥ गोविट् गोमयं तास्त्री॥ ५०॥

अ. कोटी
८०

तद्देव्यं शुक्लं करिष्यताम्। एकं। "गोवरी इति ख्यातस्य"। दुग्धं क्षीरं पयः। त्रीणि। "दूध इति ख्यातस्य"। पयः सांतां। प
यसो विकारो यदा ज्यदध्यादितस्य स्यं। एकं। "आदिना तक्रं नवनीतं"। यद्वनादितरत्नं यदधितत्तदस्य स्यात्। "दूध
मिति भरतमालायां। दूधः पुंस्यपि"। एकं। "पातळदहो इति प्रसिद्धस्य"। ५१॥ घृतां। आज्यं। हविः। सर्पिः। चत्वारि घृतस्य।
हविषी। सर्पिषी। "हविः सर्पिषि होतये इति हेमः"। अजनीयमाज्यं। आङ्पूर्वोदसंज्ञायां क्यपानवनीतानवोदुतं। दे
ली इति ख्यातस्य"। मथिता दध्ने वसंत कालमुदुतं। ह्यः गोदो होद्वपर्वदिन प्रासगोक्षीरं आज्यं घृतं हैयंगवीनं स्यात्।
एकं। "एकरात्रपर्युषिता दध्ने उदसं न स्य घृतस्य"। ह्यः पूर्वदिने तत्र योगोदो हस्तस्मादुद्वोयस्य तत्। ५२॥ दंडाहतं। काल
शेयं। अरिष्टांगोरसः। चत्वारि दंडमथितस्य गोरसमात्रस्य। तद्दिशेषमाहापादां बुचतुर्थी शमुदकं यत्र तदंडाहतं तक्र

तत्तु शुक्लं करिष्ये। स्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समं॥ पयस्य माज्यदध्यादि दूधं दधि च नेतरत्॥ ५१॥ घृतमा
ज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोदुतं॥ तत्तु हैयंगवीनं यद्योगोदो होद्वपर्वद्वत्॥ ५२॥ दंडाहतं काल
शेयं मरिष्टमपि गोरसः॥ तक्रं ह्युदध्वन्मथितपादां बुचतुर्निर्जलं॥ ५३॥ मंडदधि भवं मस्तुपी
यूषो भिनवं पयः॥ अशनाया बुभुक्षा क्षुद्रास्तुकवलः पुमान्॥ ५४॥

मित्युच्यते। अर्द्धबुअर्द्धमुदकं यत्र गोरसेतदुदध्वित्तातां। "उदके तत्र च यतिवर्द्धते। औदध्वितकमौदध्वितमुदध्विति
संस्कृत इत्यर्द्धक्षेपकं" निर्जलं जलरहितं दधिमथनमात्रेण मथितमित्युच्यते। एकैकं॥ ५३॥ दधि भवं मंडं अग्रिमं
स्तु स्यात्। एकैकौ बो। "दध्ने उपरि भागस्य। वस्त्रनिःसृतं दधि जलस्यैव पिमत्"। अभिनवं पयः नवप्रसूताया गोः क्षीरं
सप्तदिना वधिपीयूषः स्यात्। "पीयूषं सप्तदिवसा वधिक्षीरे तथाः सृत इति विश्वमेदिन्यौ। पीयूषमिति मुकुटः"। तक्र
थितं ससीयूषशब्दाच्च मिलेके। एकं। अशनाया। बुभुक्षा। क्षुद्रा। त्रयं क्षुधः। क्षुत्स्त्री। "अशनस्य इच्छा अशनाया क्षु
धेत्यन्यत्र"। आसः। कवलः। दे। "घांस इति ख्यातस्य। कवलार्थक इति पाठः"॥ ५४॥ ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

सपीतिः। तुल्यपानं। हे सहपानस्य। सग्धिः सह भोजनं। दे। "सह भोजनस्य"। तत्र सग्धिः स्त्री। उदयापिपासा। तदुतर्कः।
चत्वारिषः। तदुपातां। तर्कः पुंसि। "तृषालिप्सा तपोः स्त्रिया मिति विश्वः"। जग्धिः। भोजनं॥ ५५॥ जमनं। "जमनमिति हि
रूपकोशः"। लेहः। "लेपः। लेपस्तु लेपने"। अशने च सुरायांचेति हेमचंद्रः। आहारः। निषसः। "विषस इत्यपि"। न्यादास
स भोजनस्य। जग्धिः स्त्री। सौहिसं। तर्पणं। तृप्तिः। त्रीणि तृप्तेः। पूर्वमुक्तं पश्चात्समुद्भूतं मुक्तोत्सृष्टमिति यावत्। साके
ता स्यात्। "केलीरिति जटाधरः"। एकं॥ ५६॥ कामं। प्रकामं। पर्याप्ति। निकामं। इष्टं। यथेप्सितं। पदं यथेप्सितस्य। क्रिया
विशेषणं। येतानि। यथा कामं मुक्तेस्मा गोपः। गोपालः। गो संख्यः। गोधुक्। "गोदुहः। गोपगोदुहबल्लवा इति त्रिकांड

सपीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः स्त्री सह भोजनं॥ उदया तु पिपासा तदुतर्कः जग्धिस्तु भोजनं॥ ५५॥ जे
मनं लेहः आहारो निषसो न्याद इत्यपि॥ सौहिसं तर्पणं तृप्तिः फेला मुक्तं समुद्भूतं॥ ५६॥ कामं
प्रकामं पर्याप्तिं निकामं यथेप्सितं॥ गोपे गोपालो गो संख्यो गोधुको गोमीरबल्लवाः॥ ५७॥ गोम
हिष्यादिकं पादबंधनं द्वौ गवीश्वरे॥ गोमान् गोमी गो कुलंतु गोधनं स्याद्द्वौ वज्रे॥ ५८॥ नि
ष्वासितं गवीनं तद्वा बोयत्रोपिताः पुरा॥ उक्षा भद्रौ बलीवर्दं कृषभौ वृषभौ वृषः॥ ५९॥ ५९॥

शेषः। आभीरः। अभीर इत्यपि। अर्धिरस्यति। ईरगत्यादौ॥ बल्लवः। षट्गोपालस्य। गोदुहो॥ ५७॥ गोमहिष्यादिकं पाद
बंधनमित्युच्यते। पादेन बंधनं मस्यात्। पादबंधनमित्येके पेठः। तत्र गवाद्यादवविलमिति कोशांतरप्रमाणं। आदि
ना खराजाविकादेर्ग्रहणं। गोमान्। गोमी। द्वौ श्वौ गवीश्वरे गवां स्वामिनि। गोमंतो। गोमिनौ। गोकुला गोधनं। हे गवां
वज्रे गोसंबधिसमूहे॥ ५८॥ यत्र पुरा गा वउपिताः वासं चक्रुः। तस्यानां। आसितं गवीनं। हे अपि त्रिषु। आशिमा इ
ति पाठे भोजिताः तस्यानमाशिताः। "आशितं गवीनं इति समस्तं पदं। इत्थाद्यपि। उषितं गवीनं इति समस्तं मथिति
पुलिंगत्रये"। उक्षा। भद्रः। बलीवर्दः। "बरोवर्दः"। कृषभः। वृषभः। वृषः॥ ५९॥ ॥ श्री ॥

को-टी-
८१

अनद्वानसौरभेयः। गौः। नववृषभस्य। उक्षाणो। अनुद्वहो। गावो। "स्त्रियां अनुद्वहो। अनुद्वहोऽपि"। उक्षां वृषभा
णसंहतिः समूहश्चोक्षकं स्यात्। एकं। गवांसंहतिः। गव्यागोत्रादेवसानांसंहतिर्वीसकं। धेनूनांसंहतिर्धेनुकं। एकै
कं क्रमेण॥ ६०॥ महानृषो महोक्षः। एकं "महावृषभस्य" अचतुरेति साधुः। वृद्धोक्षः। जरद्वकः। देवद्वद्वषभस्य। यन्मा
लायां महोक्षः स्यादुक्षतरः स्काधिकः स्कांधवाहकः। षोडशदशनो वत्सः कूटो भग्नविषाणक इति। उत्पन्नः वली
वर्द्धभावं प्राप्त उक्षाजातोक्षः स्यात्। एकं। सद्योजातो वृषस्तर्केणः स्यात्। एकं॥ ६१॥ शकृत्करिः। वत्सः। द्वे। दभ्यः। वत्सत
रः। द्वेस्पृष्टा रायस्य। वत्सत्वस्त्वत्समस्य वत्सतरः। षंडता गोपति त्वेतद्योग्य आर्षः॥ एकं। षंडः। "षंड इत्यपि"। गोपतिः।
अनद्वानसौरभेयो गोरुक्षाणसंहतिरौक्षकं। गव्यागोत्रागवांसंहतिर्धेनूनांसंहतिर्धेनुकं॥ ६०॥ वृषो महान् महोक्षः स्या
द्वृद्धोक्षस्तु जरद्वकः। उत्पन्न उक्षाजातोक्षः सद्योजातस्तु तर्कः॥ ६१॥ शकृत्करिस्तु वत्सः स्यादभ्यवत्सतरो सौ॥
आर्षभ्यः षंडता योग्यः षंडो गोपतिरित्ये चरः॥ ६२॥ स्कांधदेशे त्वस्य वहः साक्षात्तु गलकं बलः॥ स्यान्नस्ति तस्तु न
स्योतः प्रष्टवाड्युगपाश्वर्गः॥ ६३॥ युगादीनां तु वौढारो युग्यप्रासंग्यशाकटाः॥ खनतितेन तद्दोहा स्पेदं हालिकसैरिको

इदं चरः। "इदं इत्यपि"। श्रीणि। स्वेच्छाचारिणो वृषभस्य। षणोति ददाति गर्भं षंडः। इषा इच्छया चरति इदं चरः॥ ६२॥ अ
स्य वृषभस्य स्कांधदेशे वहः स्यात्। एकं "स्कांधा इति ख्यातस्य"। साक्षात्तु गलः। कबलः। द्वे गोः कंठे लंबमानस्य चमेणः "सांकळीः
कांबळ इति ख्यातस्य"। नस्ति तः न स्योतः "नस्तोत इति पाठः"। द्वेस्पृष्टनासिकस्य "वेसाण्या वैल इति ख्यातस्य"। नस्ते
नासारं प्रेरुतः रज्वा प्रोतः न स्योतः प्रष्टवाटः। "षष्टपाडिति रूपरहितामिति स्वामी"। युगपाश्वर्गः। द्वेदमनार्थयुगेन स
हस्कंधे बट्टकाष्ठस्य। युगस्य स्कांधकाष्ठस्य पोश्वर्गश्चोतीति युगपाश्वर्गः॥ ६३॥ युगस्य वौढा युग्यः। वत्सानां दमनकाले स्का
ंधकाष्ठमासज्जते सप्रासंग्यतस्य वौढा प्रासंग्यः। "लोडण्या वैल इति ख्यातः"। शकटस्य वौढा शाकटाः। एकैकं। तेन खनतो सा

कां०
यथैहालिकः सैरिकः श्रय्यात। यथाह लेन खनति हालिकः। एवं हलस्य वौढाह
लेन स्यायं बालिकः। एवं सौरभेयस्य वौढाह लेन स्यायं वौढाह लेन स्यायं वौढाह
लेन स्यायं वौढाह लेन स्यायं वौढाह लेन स्यायं वौढाह लेन स्यायं वौढाह लेन स्यायं वौढाह

पूर्वहः। धुर्यः। धौरेयः। धुरीणाः। धुरंधराः। पंचधुरंधराः। "धूर्वहश्चोदीर्घादिः। रूपाया इति दीर्घः"॥ एकधुरीणाः। एकधुरः
। एकधुरावहः। त्रयं या एकामेव धुरं वहति तस्यायः सर्वा मपि धुरं वहति स सर्वधुरीणाः। एकं। माहेयी। सौरभेयी। गौः। उक्षा। माता।
शृंगिणी॥ ६५॥ अर्जुनी। अश्या। रोहिणी। नवकगविगावो। मातरौ। यागो। पुत्रमासागौर्नैचिकीत्येकं। "नैचिकी। नैचिकीगो
रुत्तमा तु नैचिकी साप्रकीर्तिरिति नाममाता॥ नैचिकी नैचिकी चेति द्विरूपकोशः"। नैचैश्चरति नैचिकी। वार्णावयव "प्रमाण
"दीनां भेदात् शबली धवला द्योगवांसंज्ञाः। शबली चित्रवर्णा। "शबलापि"। धवली शुक्लवर्णा। "धवलापि"। आदिना कपित्ताया
त्वेत्यादि। अवयव भेदात् लंबकर्णाश्चक्रशृंगीत्यादि। "प्रमाण भेदात् दोर्धरावर्वा वामनीत्यादि"। एकैकं॥ ६७॥ वयोभेदात् सं
धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः॥ उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे॥ ६५॥ सतु सर्वधुरीणाः स्याद्यो वै सर्व
धुरावहः॥ माहेयी सौरभेयी गोरुक्षामाता च शृंगिणी॥ ६६॥ अर्जुन्यश्या रोहिणी स्यादुत्तमागोषु नैचिकी। वार्णादि
भेदात् संज्ञाः स्युः शबली धवला द्युः॥ ६७॥ हिहायनी द्विवर्षा गौरेका द्वेत्वेकहायनी॥ चतुरब्दा चतुर्हाया येवं
अष्टात्रिहायणी॥ ६८॥ वशावंध्याः स्वतोका तु स्ववदूर्भायसंधिनी॥ आक्रांत्या वृषभेणा यवेहदूर्भोपघातिनी॥ ६९
काल्यापसर्ग्यप्रजने प्रष्टोही बालगर्भिणी॥ स्याद्वेदी तु सुकरावहुस्तिः परेषुका॥ ७०॥
ज्ञाभेदमाहाद्विवर्षा देवर्षे प्रमाणमस्याः सागौर्हिहायनी एकं। एका द्वागौः एकहायनी एकं। चतुरब्दा गोश्चतुर्हायाणि। एकं
त्रिवर्षा त्रिहायणी स्यात्। एकं॥ ६८॥ वशावंध्यादे "वांरु इति ख्यातायाः" अवतोका। "वतो कल्पपि"। स्ववदूर्भा द्वे अक
स्मासतितगर्भायाः। मृतवत्सा स्ववदूर्भेति माला। वृषभेणैयुनोर्थे आक्रांता संधिनी। संधागर्भाधानमस्यस्याः संधिनी। एकं
वृषोपगमना दूर्भोपघातिनी वेहदित्युच्यते। एकानां तं स्त्रियां विहंति गर्भं वेहन्। वेहद्वृषोपगतेति भागुरि॥ ६९॥ प्रजने
गर्भग्रहणे काल्याप्राप्तकालासागौरुपसर्ग्य। एकं। बालाचासो गर्भिणी च बालगर्भिणी सा प्रष्टोही। "प्रष्टोहीति पाठः त
त्रष्टो दरादिवात्तलोपः"। एकं। अचंडो। सुकरः। देवकोपनायाः। बहुस्तिः। परेषुका। देवहुप्रसवायाः॥ ७०॥ ७०॥

का.हि.

विक्रेता विक्रयिकः। देवस्त्रपात्रादिदत्त्वा तन्मूल्यं गृह्णाह तः “विक्रणरा इति ख्यातस्य। विक्रयेण जीवति विक्रयिकः।
 “॥ विक्रयिकः। क्रयिकः। देवमूल्येन वस्त्रादि गृह्णाह तः “विक्रतघेण रा इति प्रसिद्धस्य। क्रयेण जीवति क्रयिकः।” बाणि
 ज्या “वणिज्यमपि। दूतवणिग्भ्यां चैति यः।” वणिज्या। देवणिक्भावे “वाणिपाणा इति ख्याते। बाणिजां कर्मवाणिज्यं
 ।” मूल्यं वस्त्रः। अवक्रयः। त्रयं विक्रेयवस्तुनां मूल्यस्य “मोल इति ख्यातस्य।” वस्तुस्मिन् वस्तु प्राप्तिरिति वस्त्रः। ॥७२॥
 नीवी। “नीविरित्यपि।” परिपाणः। मूलधनं क्रियन्निष्क्रयादिव्यवहारेयमूलधनं तस्य भांडवत् इति ख्यातस्य। नीवी
 स्त्री। परिपायते नृध्वर्थं प्रयुज्यते परिपाणः। मूलधनायाधनं निष्पन्नकालांतरादिसत्त्वमस्यात्। एकं नफा इत्या

प्रतिदानमिहयपि॥ परीवर्ते॥ परिवर्तै इत्यपि॥ नेमेयः॥
नेमेयः॥ निमयः॥ विमय इ पि॥ चत्वारिपरिवर्तेन स्म मोक्षदला इति प्रसिद्धस्या॥
प्रतिदानमिहयपि॥ परिदानं॥ प्रतिदानमिहयपि॥ परिदानं॥ प्रतिदानमिहयपि॥ परिदानं॥

श्रीवदोनेभेयनिमयावधि॥८०॥

अ. को. टी.

८२

उपनिषि. न्यासः। हेनिक्षेपस्य "वेव. पुरलेलेद्वयइतिप्रसिद्धस्य।" स्मृतौ तेषां भेदो नास्ति। तस्य निक्षेपस्य निक्षेपे अर्पणं प्रति
दानं मे सुमते। एकं। प्रतीपदानं प्रतिदानं। क्रये "क्रयविषये ग्राहका ग्राही पुरिति बुद्ध्या" यदापणं प्रसारितं वस्तु तत्। क्रयं
एकं। यत्क्रेतव्यमात्रं यत्र का। पवते तत् क्रयं॥ ८१॥ एवं विक्रेया पणितव्यं पायं। त्रयं विक्रेयं स्ववस्तुनः। क्रय्याद
यो वाच्यलिङ्गाः सत्यापनाः। सत्यापना। सत्यापना सत्या कृतिरिति र्छाकांडे बोधालितात्। सत्यकारः। सत्याकृतिः। त्र
यं अनवरयं भवेत् क्रेतव्यमित्यादिरूपस्य सत्यस्य करणं। सई करणं इति र्ख्याते। सत्यं कारस्तु लोके सचकार विकार
इत्यादिप्रसिद्धः। "सत्यस्य कृतिः सत्याकृतिः। सत्यादशपथइति डाच॥ ८२॥ विपणः विक्रयः। द्वे "विक्रय इति र्ख्या

पुमानपनुधिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणं॥ क्रये प्रसारितं क्रयं क्रयं क्रेत
व्यमात्रं के॥ ८१॥ विक्रेयं पणितव्यं च पायं क्रय्यादयस्त्रिषु॥ क्लीबे स
त्यापने सत्यं कारः सत्याकृतिः स्त्रियां॥ ८२॥ विपणो विक्रयः संख्याः संख्ये
ये ह्यादशत्रिषु॥ विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येय संख्ययोः॥ ८३॥

तस्या "आदश" दशशब्दमभिप्राय्य "एकाद्या अष्टादशांताः संख्याशब्दाः संख्येये वर्तमानास्त्रिषु। यथा एकशति
एकः पदः। एकवस्त्रा दशस्त्रिणाः। दशपुरुषाः। दशकुलानि। "तुतुविप्रस्येक इत्यादि।" एवं अष्टादशपर्यन्ताः उदा
हर्तव्याः। तत्र चतुष्पर्यन्ता वा अलिङ्गाः। शेषत्रिषु समानं द्विशब्दादेशां संख्येये एव वृत्तिर्न तु संख्यायामिति सूचितं
॥ विंशत्याद्याः विंशतिमारभ्य परादपर्यन्ताः सर्वाः संख्याः सदैकत्वे निस्समेकवचनोताः संख्येये संख्यायां च वर्तन्ते। तत्र
संख्येये यथा। एको विंशतिमराः। विंशत्या पुरुषैः कृताः सति शतगाव इत्यादि। संख्यायां यथा। परानां विंशतिः। गवांश

विंशतीका

संख्यार्थे द्विवचने स्तः। संख्यां तरे वर्तमानाया विंशत्या हि संख्यायाः द्विवचने बहुवचने अपि भवत इत्यर्थः। यथा द्वे विंश
ती। गवांशतानि। "तिस्रो विंशतय इत्यादि।" अत्र द्विवादि संख्यार्थे एव विंशत्याद्या वृत्ताः। तासु विंशत्यादिषु भवति पर्वता
ः स्त्रियां। पंक्तेरिति। पंक्तिर्दश संख्यामारभ्य दशगुण उत्तरं यत्र ता दश संख्या न क्रमान् शतसहस्रादिस्यात्। पंक्तिर्दशसह
स्रं दश संख्या बली अपि इति विश्वः। यथा दशगुण पंक्तिः शतं स्यात्। शतं दशगुण सहस्रं स्यात्। एवमयुताः। दशगुण
एकदशशत सहस्रायुत लक्षप्रयुत कोटयः क्रमशः॥ अर्बुदमङ्गखर्वनिखर्वमहापमशंकवस्तस्यात्। जम्बुद्वीप
मध्यपर इमिति दशगुणे चराः संज्ञाः। संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वैरिति॥ ८४॥ यौतवंदुवयं पायं

संख्यार्थे द्विवचने स्तः। संख्यां तरे वर्तमानाया विंशत्या हि संख्यायाः द्विवचने बहुवचने अपि भवत इत्यर्थः। यथा द्वे विंश
ती। गवांशतानि। "तिस्रो विंशतय इत्यादि।" अत्र द्विवादि संख्यार्थे एव विंशत्याद्या वृत्ताः। तासु विंशत्यादिषु भवति पर्वता
ः स्त्रियां। पंक्तेरिति। पंक्तिर्दश संख्यामारभ्य दशगुण उत्तरं यत्र ता दश संख्या न क्रमान् शतसहस्रादिस्यात्। पंक्तिर्दशसह
स्रं दश संख्या बली अपि इति विश्वः। यथा दशगुण पंक्तिः शतं स्यात्। शतं दशगुण सहस्रं स्यात्। एवमयुताः। दशगुण
एकदशशत सहस्रायुत लक्षप्रयुत कोटयः क्रमशः॥ अर्बुदमङ्गखर्वनिखर्वमहापमशंकवस्तस्यात्। जम्बुद्वीप
मध्यपर इमिति दशगुणे चराः संज्ञाः। संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वैरिति॥ ८४॥ यौतवंदुवयं पायं

त्रयं मानार्थकं। मानमर्थो यस्य तत्। परिमाणवाच्यमित्यर्थः। यौतवंदुवयं पायं तालवसंयुक्तानां तन्मानं तुला
गुलिप्रस्थेर्भिद्यते। तुलामानं अंगुलिमानं प्रस्थमानं चेति त्रिविधमित्यर्थः। एतदेवोन्मानं प्रमाणपरिमाणशब्दैः क्रमेण व्यव
ह्रियते॥ "गदुक्तं॥ ऊर्ध्वमानं किं तन्मानं परिमाणं तु सवतः। आया मस्तु प्रमाणं स्यात् संख्याभिन्ना तु सवत इति।" पंच
गुजाः आयमापकः। राश्याय मापकः स्यात्। तथा शास्त्रा पंचकृत्स्नलो माप इति। एकं। आय इति विशेषणं द्विकृत्स्नल
स्य राजतमापस्य वा वत्यर्थः। तस्य शास्त्रे प्रायशो व्यवहारभावात्॥ ८५॥ तेषां उशमापा अक्षः। कर्षश्च स्यात्। "अक्षो
पुंसि क्लीबे च।" द्वे "तोळा इति र्ख्यातस्य॥" कर्षचतुष्टयं पलं स्यात्। एकं। सुवर्णः। विस्तः। द्वे हेमः। सुवर्णस्य। अशीति
गुजाभिस्तुलिते सुवर्णे एवेत्यर्थः। "रुद्रस्तु। सुवर्णं सप्तविस्तयोरिति क्लीबमाह।" तस्य हेमपलं कुरुविस्तस्यैकं॥ ८६॥

अ-कोश

८४

पलानां शतं तुला स्यात् ॥ एकं ॥ स्त्रियां ॥ विंशतिस्तुला एको भारः स्यात् ॥ एकं भारः स्याद् द्विर्विंशतिस्तुला द्विसहस्रकड
तिकोशांतरं ॥ पुरुषेणाहि देपलसहस्रे वोदुं शक्यते ॥ भ्रियत इति भारः ॥ दशभारः आचित इति स्युः ॥ यः शाकटः शकटे
नवोदुं शक्यो भारः सोप्याचित इत्येकं ॥ आचितः शकटो नभेपलानामयुतद्वय इति विश्वः ॥ ८७ ॥ कार्षापणः ॥ कार्षि
कः ॥ देराजतकर्षपरिमितरूपकस्य ॥ रूपया इति रव्यातस्य ॥ कार्षापणोऽस्त्री कार्षिके पणषोडशिके पिचेति कोशांतरं
॥ ताम्रिके ताम्रसंबधिकर्षप्रमाणे तस्मिन् कार्षिकं पण इत्येकं ॥ पैसा इति ॥ तस्य ॥ इति तुलामानमुक्तं ॥ अंगुलिमा
नहस्तादितु नवर्गे उक्तं ॥ प्रस्थमानं वाह ॥ आठकादयः शब्दाः परिमाणार्थकाः ॥ परिमाणविशेषवाचकाः ॥ पृथक् प्रस्थे
कं भिन्ना इत्यर्थः ॥ तत्र आठक इत्येकं पायली इति रव्यातस्य ॥ द्रोण इत्येकं अदमणी इति रव्यातस्य ॥ द्वे अण्यस्त्रियां ॥

तुलास्त्रियां पल शतं भारः स्याद् विंशतिस्तुला ॥ आचितो दशभारः स्युः शाकटो भार आचितः ॥ ८७
कार्षापणः कार्षिकः स्यात् कार्षिके ताम्रिके पणः ॥ अस्त्रिया आठक द्रोणो रवारी वाहो निकुचकः ॥ ८८ ॥
कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ॥ पादस्तुरीयो भागः स्याद् देशो भागस्तु वटके ॥ ८९ ॥ ७ ॥

वाही इत्येकं हीडमणी इति रव्यातस्य ॥ खार इति पुंसि वा ॥ खारिरिति ह्रस्वांतोपि स्त्रियां ॥ वाह इत्येकं वारामणी इति
रव्यातस्य ॥ निकुचक इत्येकं मूठ इति रव्यातस्य ॥ ८८ ॥ कुडव इत्येकं पावशेर इति रव्यातस्य ॥ आद्यशब्दाच्छूर्पभारा
दिग्रहः ॥ यदाहुः ॥ पलप्रकुचकं मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयं ॥ चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुष्टयं तथाठकं ॥ अष्टाठको भ
वेद्द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते ॥ सार्द्धशूर्पे भवेत् खारी द्विशूर्पो द्रोणयुदाहृतः ॥ तमेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयमिति
अन्यच्च ॥ अष्टमुष्टिभवेत्किंचिद्विचिदशे तु पुष्कलं ॥ पुष्कलानि चत्वारि आठकः परिकीर्तितः ॥ चतुराठको भवेद्द्रोण
इत्येतन्मानलक्षणमित्युक्तं ॥ अत्र पलादित्रयं अभिन्ना तत्तद्देशभेदात् संख्या न्यथा त्वंचायथामगधदेशे ॥ द्रोणस्तुरवा
योः खलुषोडशंशः स्यादाठको द्रोणचतुर्थभाग इत्यादि ॥ रूपकाश्चतुर्थभागः पाद इत्युच्यते ॥ एकं ॥ पावली इत्यादि

ख्यातस्य ॥ अंशः भागः वटकः ॥ त्रीणि भागमात्रस्य ॥ वाह इति रव्यातस्य ॥ ८९ ॥

द्रव्यं वित्तं ॥ स्वापतेयं रिक्थं ॥ क्रयं ॥ धनं ॥ वसु ॥ हिरण्यं ॥ द्रविणं ॥ युम्नं ॥ अर्थः ॥ राः ॥ विभवः ॥ त्रयोदशधनस्य ॥ तत्र अर्थादि
त्रयं पुंसि ॥ राद्वये ॥ विभवे स्वर्णे इति रुद्रः ॥ रायो ॥ रायः ॥ ९० ॥ कोशः ॥ हिरण्यं ॥ द्वे अण्यष्टिताघटितयोश्च हेमरूपयोः ॥ को
शस्तालच्यंतो मूद्र्यांतो वा ॥ ताम्रां हेमरूप्याभ्यां यदन्यतामादिकं तत्कुप्यं स्यात् ॥ एकं ॥ कुप्यं ह्रस्वादि ॥ अर्थादि
राण्यमकुप्यं ॥ तद्वयंकुप्यमकुप्यं च आहतं ॥ मुद्रितं चेत् ॥ रूप्यं ॥ एकं नाणे इति रव्यातस्य ॥ रूपमाह्वयते ॥ रूप्यं
॥ रूपादाहत इति यत् ॥ रूप्यं स्यादाहतस्वर्णं रजतं रजते पिचेति विश्वः ॥ ९१ ॥ गारुत्मतं ॥ मरकतं ॥ अश्वगर्भं ॥ हरिन्म
णिः ॥ चत्वारि पाच इति प्रसिद्धस्य मणिः ॥ शोणारत्नं ॥ लोहितकः ॥ पद्मरागः ॥ त्रीणि पद्मरागस्य ॥ मणिः का इति रव्यात

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थं मृक्यं धनं वसु ॥ हिरण्यं द्रविणं युम्नं मर्थरै विभवा अपि ॥ ९० ॥ स्या
कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्यकृता कृते ॥ ताम्रां यदन्यत्तत्कुप्यं रूप्यं तद्वयमाहतं ॥ ९१ ॥ गारु
त्मतं मरकतं मश्वगर्भं हरिन्मणिः ॥ शोणारत्नं लोहितकः पद्मरागोऽयमौक्तिकं ॥ ९२ ॥ मुक्ताः
यविद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुसकं ॥ रत्नं मणिं ह्यो रश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥ स्वर्णं सुव
र्णकं न कं हिरण्यं हेमहाटकं ॥ तपनीयं शातकुभं गंगियं भर्भकवुर ॥ ९४ ॥ श्री रामायणम् ॥

स्य ॥ मौक्तिकं ॥ ९२ ॥ मुक्ता ॥ द्वे ॥ मोती इति प्रसिद्धस्य ॥ मुच्यते शुक्तिभिर्मौक्तिकं विद्रुमः प्रवालः ॥ द्वे ॥ पोवळे इति
ख्यातस्य ॥ क्रीवे प्रवालं ॥ रत्नं मणिः ॥ द्वे अश्मजातौ मरकतादौ मुक्तादिके पि वर्तते ॥ तत्र मणिः स्त्री पुंसयोः ॥
यां डी पंतोपिमणि ॥ आदिशब्दादिद्रुमेपि ॥ रमंते स्मिन् रत्नं ॥ कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकं ॥ एतानि
पंचरत्नानि रत्नशास्त्रविदो विदुः ॥ सुवर्णं रजतं मुक्ताराजावर्तप्रवालकं ॥ रत्नपचकमाख्यातं पंचरत्नप्रधानं
इति वा ॥ मुक्ताफलं हिरण्यं च वैद्र्यं पद्मरागकं ॥ पुष्परागं च गोमेदनीलं गारुत्मकं तथा ॥ प्रवालं मुक्ता सुक्ता
निमहारत्नानि चैव वेति ॥ ९३ ॥ स्वर्णं ये को न विंशतिः सुवर्णस्य ॥ तत्र हेमभर्भणी नंतौ ॥ ९४ ॥ ७ ॥ ९५ ॥

अ. को. टी.
८५

अष्टपदं कौवपुंसोः॥ "शातको भमिति द्विरूपकोशः। कर्चुरमिति दीर्घमध्यं शब्दरत्नावल्यां। कर्चुरः। कर्चुरः स्यात्।
पुमान्शट्पां सुवर्णं पुंनपुंसकमिति मेदिनी। भमेभित्त्वं तमपि द्विरूपकोशे॥ २५॥ यदलंकाररूपसुवर्णं तत्तु
गीकनकमित्येकं। शृंगीति पृथगपि। यन्मालाभूषणं कनकं शृंगीति। दुर्वर्णादिपंचकं रजतस्य। "तत्र खजुरं ह
स्वोकारमिति रामनाथः॥ अपिशब्दात्तारं कलधौतमित्यपि॥ २६॥ रितिः। आरकूटः। द्वेपित्तलस्य। "तत्र रितिः स्त्रिया
रितीत्यपि। आरकूटः पुंसि क्लीबे च॥ ताम्रकं। शुल्बं। म्लेच्छमुखं। व्यष्टा। "द्विष्टमपि॥ वरिष्ठं। उदुबरां॥ औदुबरां भ
वताम्रे फलादौ यज्ञशाखिन इत्यजयः॥ षट्ताम्रस्य॥ २७॥ लोहः। शस्त्रकं। तीक्षां। पिंडं। कालायसां॥ कृष्णायसमि

चामीकरं जातरूपं महारजतकांचने॥ रुक्मं कार्त्तस्वरं जांबूनं दमष्टापदोऽस्त्रियां॥ २५॥ अलं
कारसुवर्णं। त्वं गीकनकमित्यदः। दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खजुरं श्वेतमित्यपि॥ २६॥ रितिः स्त्रिया
मारकूटो न स्त्रियामथ ताम्रकं॥ शुल्बं म्लेच्छमुखं व्यष्टं वरिष्ठं उदुबराणि च॥ २७॥ लोहः। स्त्री
शस्त्रकं तीक्षां पिंडं कालायसायसी॥ अभ्रसारो यमंडुरं सिंहोणं मपिते न्मते॥ २८॥ सर्वं च
नैजसंलोहविकारस्त्वयसः कुशी॥ क्षारः काचोऽथ च पलोरसः सूतश्च पारदः॥ २९॥ २९॥ ॥

तिरत्नमाला॥ अयः॥ अभ्रसारः। सप्तलोहस्य। "अभ्रसारं च शस्त्रकमित्यमरमाला॥ मंडुरं। सिंहोणं। सिंहान
मिति पाठः। सिंघाणमित्यपि॥ देलोहमलस्य लोहकीट इति रत्नातस्य। मंडुरं रजतं मध्यं॥ २८॥ सर्वमपिते नैजसं सुव
र्णरजतादिकं लोहमित्युच्यते॥ प्रज्ञाद्यणि लोहमित्यपि॥ यद्वा सर्वस्वर्णादि नैजसं लोहं च स्यात्। "तेजोविकारो
जसं॥ यदुक्तं। सुवर्णरजतताम्रं रितिः कास्यं तश्चात्र पु॥ सीसं कालायसं चैव मष्टो लोहानि चक्षत इति॥ अयस्तु विषा
होहसंज्ञा। अयसो विकारः फालारव्यः खुशी स्यात्। यच्छाश्वतः। कुशी बलाकुशी फाले इति। एकं स्त्री लिंगं क्षारः। काचः।
देकाचस्य॥ कांच. बांगडखार इति रत्नातस्य॥ क्षरति क्षारः। च पलः। रसः। सूतः। पारदः। "पारतः। रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पार

तोपि निगद्यत इति तारपालं पारतस्तु मना क्यं दुःसूतस्तु हि तोमलात्॥ पारदस्तु म
ना कशीतः सर्वे तुल्येऽङ्गणाः सूतादिति शब्दाणि कः॥ चत्वारि पारदस्य॥ पार इति रत्नात

यन्माहिषं शृंगं तद्रूपं लमित्येकं। पारदो हि प्रायेण गवले निधाप्यते तत्र तदभिधानं। अभ्रकं इति
ख्यातस्य॥ अभ्रस्य प्रतिकृतिरभ्रकं। गिरिजं। अमलमिति कश्चित्। तन्मते त्रीणि॥ "गिरिजं गिरिजाबीजममलं गवलं ध्वज
मिति वाचस्पतिः॥ स्रोतो जने। सौवीरं। कापो तां जनयामुने। चत्वारि सौवीरं जनस्य॥ सुरमा इति रत्नातस्य॥ यमुना स्रो
तसो जातमंजनं स्रोतो जने। सुवीरदेशे भवं सौवीरं। धन्वतरिस्तु। अंजनं मेचकं कृष्णसौवीरं स्यात् सुवीरजं॥ कापो त
कं यामुनं च स्रोतो जनमुदाहृतमिति॥ १००॥ तुषां जनं। शिखिग्रीवं। वितुन्नकं। मयूरकं। कर्परी। पंचतुषां जनस्य मेर
चूद इति रत्नातस्य। तुदस्य क्षिरो गान्तुषं तुषं च नदं जनं च। दार्विका दारुहारिद्रा तत्काथो भवं तस्याः काथे॥ समभा
गवलं माहिषं शृंगं मभ्रकं गिरिजामले॥ स्रोतो जने तु सौवीरं कापो तां जनयामुने॥ १००॥ तुषां जनं शिखिग्री
वं वितुन्नकं मयूरके॥ कर्परी दार्विका काथो द्रवतुषं रसां जनं॥ १०१॥ रसगर्भं ताक्ष्यं शैलं गंधाश्मनितुगंधं
कः॥ सौगंधिकं च चक्षुष्या कुलाल्यो तु कुलक्षिता॥ १०२॥ रिति पुष्पं पुष्पके तु पुष्पकं कुसुमांजनं॥ पिंजरं पीत
नं तालमालं च हरितालके॥ १०३॥ गैरेयमर्थं गिरिजमभ्रजं च शिलाजतु॥ वेलगंधरसप्राणपिंडो गोपरसाः
गिनं अजादुग्धेन॥ संस्कृतं तुषं तुषां जनं रसां जनादिसंज्ञं स्यात्। "दार्विकेत्यपि॥ रसां जनं॥ १०१॥ रसगर्भं। ताक्ष्यं शैलं। त्री
णि। केचित्तुषं रसां जनमिति समस्तं पेठः। गंधाश्मा गंधिकः। "गंधक इत्यपि॥ सौगंधिकः। त्रीणि गंधस्या चक्षुष्या। कुलाली
। कुलक्षिका। चक्षुः। "तुषविशेषस्य निद्रा सुरमा इति रत्नातस्य॥ चक्षुषे हि ता चक्षुष्या। कुलेति षट्ति तत्प्रतिकृतिः कुल
क्षिका॥ १०२॥ रिति पुष्पं। पुष्पके तु पुष्पकं। "पौष्पकमित्यपि॥ कुसुमांजनं। चत्वारि संतपितला दुलभस्य॥ जस्ता वै
फूल इति रत्नातस्य॥ पुष्पके तु उदंतं क्लीबे। पिंजरं। पीतनं। तालं। आलं। "अलं। हरितालमलं तालवर्णकं नटभूषणमिति
प्राध्वः॥ हरितालकं। पंचहरितालस्य॥ १०३॥ गैरेयं। अर्थं। गिरिजं। अभ्रजं। शिलाजतु। पंचशिलाजतुनः॥ "शिलाजी तड
ति रत्नातस्य॥ अर्थं ते रसायनार्थं भिरर्थं॥ शिलायां स्रवलाक्षा कृति तालाच्छिलाजतु। वेलः। गंधरसः। "रसगंध इति स्वा

मीरुजं तादित्वात्॥ प्राणः। पिंडः। गोपरसः। पंचगंधरसस्य॥ "रत्नातस्य॥ इति
ख्यातस्य गोपः। रसश्चैति पृथगपि। अत्र गोप इति मुकुटः। गंधांजनस्य तिष्ठति क
र्मणि गोप इति स्वामी॥ गंधप्रधानो रसोऽस्मिन् रसः॥ १०४॥

अ.को.टी.
८६

वर्कः॥सोवर्कस्यद्वयकत्वकक्षीरवशेन॥१०८॥मूल-

डिंडीरः॥हिंडीरइत्यपिहिंडिरइतिशब्दत्वावत्॥अधिकफः॥फेनः॥त्रयसागरमलाख्यसमुद्रफेनस्यासिद्धं।
नागसंभवाद्दे॥संदूरइतिर्यातस्य॥नागासीसासंभवोस्यनागसंभवांनागासीसकंयोगेष्टं।वप्रा॥वर्द्धमितिमुकुटः।
वृधुवर्द्धने।वृधिवपिभ्यांरन्॥चत्वारिंसीसस्य॥शिसैइतिर्यातस्य॥त्रयुपिचटं॥१०५॥रंगं।वंगं।चत्वारिंशे॥कधी
नइतिर्याते॥पिचु।तलः॥देकापीसस्याकमलोत्तरं।कुसुंभं।वह्निशिखं।महारजनं॥चत्वारिकुसुंभस्याख्यतेवस्त्राय
नेनस्मनमहच्चतद्वजनं।चमहारजनं॥१०६॥मेषकंबलः।उणीयुः॥देकंबलस्याऊणीयुरुदंतमुं।शि।शशी।मशलो
मादेशशलोमः॥मधुक्षौद्रं।माक्षिकं।त्रीणिमधुनः॥आदिनाभ्रामरपौत्तिकादिग्रहणां।मधुच्छिष्टं।सिक्ककं।दे॥मेणइ
डिंडीरौधिकफः॥फेनः॥सिंदूरनागसंभवं॥नागसीसकयोगेष्टं।वप्राणित्रयुपिचटं॥१०५॥रंगं।वंगं।अथ
पिचुस्तलोथकमलोत्तरं॥स्याकुसुंभं।वह्निशिखं।महारजनमित्यपि॥१०६॥मेषकंबलऊणीयुः।श
शी।शशलोमनि॥मधुक्षौद्रं।माक्षिकादिमधुच्छिष्टं।सिक्ककं॥१०७॥मनःशिला।मनो।गुप्ता।मनोहा।ना
नागजिह्विका॥नेपालीकुनटीगोलायवक्षारोयवाग्रजः॥१०८॥पाकोऽथसर्जिकाक्षारः।कापोतः।सुखव
तिर्यातस्य॥मधुनाउच्छिष्यतेमधुच्छिष्टं॥१०७॥मनःशिला॥मनःशिलइतिद्विरूपकोशः॥मनो।गुप्ता।मनोहा।ना
गजिह्विका।चत्वारिमनःशिलायाः॥मनःशब्दवाच्याशिलामनःशिला॥नेपाली।कुनटी।गोला।त्रीणिनेपालदेशोद्वा
यांमनःशिलायां।संस्कारार्थादयेके।यवक्षारोयवाग्रजः॥१०८॥पाकोऽथसर्जिकाक्षारः।कापोतः।सुखवर्चकः।त्रीणिक्षारभेदस्य
स्य॥जवत्वारइतिर्यातस्य॥सर्जिकाक्षारः॥सर्जिकाक्षारइतिरामनाथः॥कापोतकः।सुखवर्चकः।त्रीणिक्षारभेदस्य
॥सजीवत्वारइतिर्यातस्य॥सर्जिकाक्षारः।सर्जिकाक्षारभेदस्य॥सुखवर्चकः।त्रीणिक्षारभेदस्य॥संचलत्वारइ
तिर्यातस्य॥प्रागुक्तमपिक्षारप्रसंगात्सुनरुक्तं।पंचापिसर्जिकाक्षारस्येति।सुभूयादयः।त्वक्षीरी।वंशरोधमा॥वं
शलोचनेतिहेमचंद्रः॥देवेणुजन्मस्योपधिविशेषस्य॥वंशलोचनइतिर्यातस्य॥त्वक्षीरी।वंशजाशुभ्रावंश

कां.हि.
क्षीरीचवेणवेति।कोशोत्तरं॥१०८॥दीका

स्वाप्राशनिप्रसारस्तस्याविदेहकीविशः॥३॥मूल-

शिग्रुजं।श्वेतमरिचं।देसौभांजनबीजस्य॥शेवग्याचेबीइतिर्यातस्य॥इक्षुसंबंधिमूलकं।मोरटं।स्यात्।एकं॥इक्षु
मूलस्य॥ग्रंथिकंपिप्पलीमूलं।चटिकाशिरः॥चटिकाशिरइतिहेमचंद्रः॥चटकाशिरइवाचटका।शिरइतिप्रथमपि॥
शिरोनापिप्पलीमूलइतिमेदिनी॥त्रयंपिप्पलीमूलस्य॥पिप्पळमूलइतिर्यातस्य॥११०॥गोलोमी।भूतकेशः।हे॥ज
टामांसीइतिप्रसिद्धायाः॥गौरिवलेमान्यस्याः।सागोलोमी।पत्रांगं।रक्तचंदनं।हेरक्तचंदनसदृशस्यरक्तसारस्य॥
कुम्भशिसवपतंगइतिचख्यातस्यापत्राण्यंगेऽस्यपत्रांगं॥त्रिकटु।अ्युषाणं॥अ्युषाणमितिद्विरूपकोशः॥अ्युषं।त्रीणिशु
टीपिप्पलीमरीचानांसमाहारस्यात्रिफला॥तृफलातृपूलात्रिफलावेतित्रिकांडशेषः॥फलत्रिकांडेहरीतकामूलक
शिग्रुजं।श्वेतमरिचं।मोरटं।मूलमैक्षवं॥ग्रंथिकंपिप्पलीमूलं।चटिकाशिरइत्यपि॥११०॥गोलोमी।भूतकेश
नापत्रांगं।रक्तचंदनं॥त्रिकटु।अ्युषाणं।अ्युषां।त्रिफलातृफलत्रिकं॥१११॥इतिवैश्यवर्गः॥॥शूद्राश्चावरवर्णा
श्चतुषलाश्चजघन्यजाः॥आचंडालात्तुसंकीर्णाश्चबध्मकरणादयः॥११॥शूद्राविशोस्तुकरणोऽवशोवैश्यादि
जन्मनोः॥शूद्राक्षत्रिययोरुग्रोमागधः।क्षत्रियाविशोः॥२॥माहिष्योर्याक्षत्रिययोः।क्षत्रार्याशूद्रयोः।सुतः॥ब्रा
विभीतकफलानांसमाहारस्य॥१११॥॥इतिवैश्यवर्गः॥॥शूद्राः।अवरवर्णाः।तृषलः।जघन्यजाः।चत्वारिंशूद्रस्यांश्रि
जश्चाचंडालोब्राह्मण्योऽशूद्राज्जातस्तमभिव्याप्यवक्ष्यमाणान्बध्मकरणादयः॥आदिनाउग्रादयः॥संकीर्णाः।प्रतिलो
मानुलोमजत्वान्मिश्राः॥एकं॥११॥शूद्राशूद्रजातिरंगनाविद्वैश्यः।तयोः।सुतइतिवक्ष्यमाणान्बध्मसंकरणादयेकास्तुल
स्वनवृत्तिः।वैश्यायांब्राह्मणाज्जातः।सुतोऽवध्मः।सनुचिकित्सावृत्तिः।शूद्रायांक्षत्रियाज्जातः।उग्रः।सतुशस्त्रवृत्तिः।क्षत्रि
यायांवैश्याज्जातोमागधः।सतुराजादिस्तुतिपाठवृत्तिः।एकैकं॥२॥अर्यावैश्यावैश्यायांक्षत्रियाज्जातोमाहिष्यः।अस्य
व्यातिषंशाकुनशास्त्रं।स्वरशास्त्रं।चजीविका॥अर्याक्षत्रियातस्यांशूद्राज्जातः।क्षत्ता।तस्यवृत्तिपापार्थिकादिः।क्षत्तारौ

आद्यायाश्च।ज्जातस्तुल्यच्यते।तस्यागजवधनमध्यानांवाहनं।कर्मसारथीरत्या
देजविका।तस्यावाग्राह्योदे।स्याज्जातोवेदेदका।क्षत्रि
यायां।चत्वारिंशूद्राज्जातस्तुल्यच्यते।तस्यागजवधनमध्यानांवाहनं।कर्मसारथीरत्या

अ.को.टी.
८७

क्रावविकः शोल्बिकः साभकुटकः ॥८॥ मल-

कराणांश्च द्विविधोः सुतायां माहिष्या देव्या क्षत्रिययोः सुताज्जातोरथकारः स्यात्। अस्य वर्त्तनं तु। रथकर्मेधनादिभिः।
ब्राह्मणायां कषलेन शूद्रेण्युत्पादितः स चंडालः स्यात्। “चांडाल इत्यपि”। मृतस्यैतैर्निधामां सैः श्मशाने तस्य जीव
नमित्येकैकं॥४॥ कारु शिल्पी। हे चित्रकारादेः। शिल्पं कला सास्य शिल्पी। “तक्षा च तंत्र वायश्च नापितो रजकस्त
था॥ पंचमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पिनो मता इत्यपि”। तैः सजातिभिः संहतैः श्रेणिः। सजातीय शिल्पसंघः श्रेणिरित्य
र्थः। सस्त्रीपुंसलिंगः। एकं॥ कुलकः। “कुलिकः। कुलिको नागभेदे स्याद्गुभेदे कुलसत्तम इति मैदिनी”। कुलश्रेणी। द्वे श
िल्पिकुलप्रधानस्य। शिल्पिभेदानाह। मालाकारः। मालिकः। द्वे “माली इति प्रसिद्धस्य”। पुष्पमालापण्यमस्य मालिकः
रथकारस्तु माहिष्याकराणां यस्य संभवः॥ स्याच्चंडालस्तु जनितो ब्राह्मणायां कषलेन यः॥४॥ कारु शिल्प्यो संह
तैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः॥ कुलैकः स्यात्कुलश्रेणीमालाकारस्तु मालिकः॥५॥ कुंभकारः कुलालः स्यात्पल
गंडस्तु लेपकः॥ तंतुवायैः कुविंदः स्यात्तुन्नवायस्तु सौचिकः॥६॥ रंगाजीवश्चित्रकारः शस्त्रमार्जो सिधावकः॥
पादूकश्चर्मकारः स्याद्योकारो लोहकारकः॥७॥ नाडिं धमः स्वर्णकारः कलादोरुक्नकारकः॥ स्याच्छारिक्नः
॥५॥ कुंभकारः। कुलालः। द्वे “कुंभार इति ख्यातस्य”। पलगंडः। लेपकः। द्वे गृहादौ लेपकारस्य “गवंडी इत्यादि ख्यातस्य
”। तंतुवायः। “तंत्रवायः। तंद्रवायः। तंत्रवास इति श्रोत्र्यां तोपि”। कुविंदः। कुपिद इत्यपि। कुपक्रोधे”। द्वे पदानां निर्मात
रि “कोष्ठी इति ख्याते”। तुन्नवायः। सौचिकः। द्वे कंचुक्यादेर्निर्मातरि “शिंपी इति ख्याते”। स्यात्वा नं शिल्पमस्य सौचि
कः॥६॥ रंगाजीवः। चित्रकारः। द्वे “चितारी. रंगारी इत्यादि ख्यातस्य”। रंगं चेतपीतरक्तादिकमाजीवति रंगाजीवः। शस्त्र
मार्जः। असिधावकः। द्वे शस्त्रघर्षणोपजीविनः “शिकलगार इति ख्यातस्य”। पादूकः। चर्मकारः। द्वे “चांभार इति ख्या
तस्य”। पादूः। पादत्राणिकरोति पादूकत्वात्। तंतुवायः। योकारः। लोहकारकः। द्वे “लोहार इति ख्यातस्य”। यो इत्यव्ययं लोह
बीजवाचीति श्रीभोजः”॥७॥ नाडिं धमः। स्वर्णकारः। कलादः। रुक्नकारकः। चत्वारि स्वर्णकारस्या “सोनार इति ख्यात

स्य॥ शाश्विकः कांबविकः। देशखलयाहेः कर्त्तरिकं कणकार "कांसार" इति ख्याते।
कः। ताम्रकुट्टकः हे "ताबट इति ख्यातस्य"। अत्र ताम्रतद्दुटन शिल्पमस्य शो ल्विकः।
दीका

दीणावादास्तु वैणिकाः॥१३॥मूल-

तक्षा। वर्द्धकिः। त्वष्टा। रथकारः। काष्ठतटः। पंचवर्द्धकेः। “सुतारइतिख्यातस्य”। वर्द्धयति त्विन्न तिकाष्ठं वर्द्धकिः। तक्षाणौ। त्वष्टारौ। काष्ठं तक्षाणितनूंकरोतिकाष्ठतटः। काष्ठतक्षौ। ग्रामाधीनोयस्तक्षासग्रामतक्षइत्येकं। “गांवचासुतारइतिख्यातस्य”। ग्रामकौटाभ्यांचतक्षाइतिटचा। अनधीनकः। स्वाधीनोयस्तक्षासकौटतक्षः स्यात्। एकं॥२॥ क्षुरी। मुंडी। दिवाकीर्तिः। नापितः। अंतावसाई। पंचनापितस्य “नाहावीइतिख्यातस्य”। निर्णेजकः। रजकः। द्वेवस्त्राणां धावकस्य “परीटइतिख्यातस्य”। शौंडिकः। मंडहारकः। हेसुराजीविनः। “कलालइतिख्यातस्य”। भुंडासुरासापापमस्य शौंडिकः॥१०॥ जाबालः। अजाजीवः। हेअजापालस्य “मेंढपाळ. मेंढक्या. धनगरइतिख्यातस्य”। देवाजीवः। “देवाजीवीत्यपि तक्षातुवर्द्धकिस्त्वष्टारथकारस्तुकाष्ठतटः। ग्रामाधीनोग्रामतक्षः कौटतक्षोऽनधीनकः॥९॥ क्षुरिमुंडिदिवाकीर्तिर्नापितांतावसायिनः॥ निर्णेजकः स्याद्रजकः शौंडिको मंडहारकः॥१०॥ जाबालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु देवलः॥ स्यान्मायाशांबरीमायाकारस्तुप्रतिहारकः॥११॥ शैलालिनस्तुशैलूपाजायाजीवाः कृशाश्विनः। भरताइत्यपि नदाश्चाराणास्तुकुशीलवाः॥१२॥ मार्दगिका मोरजिकाः पाणिवादास्तुपाणिघाः॥ वेणुध्माः स्युर्वैणविका॥ देवलः। हेदेवसेवोपजीविनः “गुरव. देवळीइतिख्यातस्या देवलक्षणाया तत्त्वं लातीति देवलः”। माया। शांबरी। हेइंद्रजालस्य “गारूडइतिख्यातस्य”। शंबराख्यस्योसुरस्येयं शांबरी। मायाकारः। प्रतिहारकः। “प्रातिहारकइत्यपि। हेमायाविनः। गारूडीइतिख्यातस्य” प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य सतथा॥११॥ शैलाली। शैलूषः। जायाजीवः। कृशाश्वी। भरतः। “भारतइत्यपि। कृशाश्वेन चयत्नोक्तं नटसूत्रमधीयते॥ रंगावतारी शैलूषो वटो भरत भारताविति वाचस्पतिः”। नटः। षट्कुंठेषु “नटवाइतिख्यातेषु”। नटति नृत्यति नटः। चारणाः कुशीलवः। हेकथकानां नटविशेषाणां “कुस्तिंशीलमस्यस्य कुशीलवः”॥१२॥ मार्दगिकाः। मोरजिकाः। हेमृदंगवादनकुशलानां “मृदंगीपूखवाजीइतिख्यातानां” पाणिवादाः। पाणिघाः। हेयेपाणितलेनैव पाण्यंतरे मृदंगादिध्वनिमनुकुर्वन्ति तेषां “हाताचे

वधाशेइतिग्यातानां॥वेणुध्माःवेणविकाःहेवेणुवादिनां॥पावेकरीइतिग्यात
पाश्चात्तःसोमपावतवीणावाराःविणिकाःहवीणावादिनां॥शिल्पमेवो॥विणो
शतानां॥१३॥

25

20

15

90

25

अकोटी
८८

श्रीतकोऽनंशः ॥ १८ ॥

जीवांतकः जीवंतिक इत्यपि । शाकुनिकः । दक्षिणां हं तरि पक्ष्यां चापारधी इति ख्याते । वागुरिकः । जालिकः ।
हजालेन मृगान् बध्नतः । वागुरा मृगवधनीतया चरति वागुरिकः । वैतसिकः । कोटिकः । मांसिकः । त्रयं यो मांसविक्र
मा जीवतितस्य खाटकी इति ख्यातस्य जीवतसेन मृगपक्ष्यादिबंधनोपायेन चरति वैतसिकः । मांसपायमस्य मा
सिकः ॥ १४ ॥ भृतकः । भृतिभुक् । कर्मकरः । वैतनिकः । चत्वारि वेतनोपजीविनः । चाकरमजूर इति प्रसिद्धस्य । भृ
तिवेतनं भुंक्ते भृतिभुक् । वार्त्तावहः । वैवधिकः । विवधिक इत्यपि । द्विवार्त्तावहः । वाहके । वावडा इति ख्याते । वि
वधः पर्याहारः तं वहति वैवधिकः । भारवाहः । भारिकः । द्वे श्रेण्ये करिष्यति ख्यातस्य भारोतिनां तोष्यन्त्र ॥ १५ ॥

जीवांतकः शाकुनिको द्वौ वागुरिकजालको । वैतसिकः कोटिकश्च मांसिकश्च समंत्रयः ॥ १४ ॥ भृतको भृत
भुक् कर्मकरो वैतनिको पिसः । वार्त्तावहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥ विवर्णः । गामरोनीचः । प्राकृ
तश्च प्रत्यक्षजनः । निहीनोपसदो जालः । खुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥ भृत्यदासेरदासेयदासो गोप्यकचेटकाः । नि
योज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥ पराचितपरिस्कंदपरजातपरैधिताः । मंदस्तुं दपरिमृजआलसः

विवर्णः । मापरः । नीचः । प्राकृतः । एथक्जनः । निहीनः । अपसदः । अपशेद इति भारतमालायां । जालमः । खुल्लकः । खु
ल्लकः । खुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्प इति रभसः । इतरः । दशनी च स्य ॥ १६ ॥ भृत्यः । दासेरः । दासेयः । दासः । दाश इति ता
लव्यां तोपि । गोप्यकः । चेटकः । चेडक इत्यपि । नियोज्यः । किंकरः । प्रेष्यः । प्रेष्य इत्यपि । भविष्यः । परिचारकः ।
एकादशदासस्य प्रेष्यः । प्रादूहो देति दृष्टिः । पराचितः । पराजितोपि । परैराजीयते स्म । परिस्कंदः । परिस्कंदः । प
रेश्चेति षत् । परिस्कनः । परिस्कनश्च इत्यपि । परजातः । परैधितः । चत्वारि परेणासं वर्धितस्य परैचीयते वर्धते प
राचितः । मंदः । तुंदपरिमृजः । घनितुंदपरिमाजोपि । आलसः । शीतकः । अलसः । अनुस्मः । पट् अलसस्य । अल

कां हि

अलसः पट् अलसः । स्वार्थे षञ् । अलसः पट् अलसः । स्वार्थे षञ् । अलसः पट् अलसः । स्वार्थे षञ् ।

विट् चरः सकृदग्राभ्योवर्करः सारणः पशुः ॥ अश्वो दनं म
गर्भस्यादावेदो मृगया विद्या ॥ २३ ॥ मूलः

दक्षः । चतुरः । पेशलः । पटुः । सशामः । उस्मः । षट् दक्षस्य । उस्मत्वं शीघ्रकारित्वमस्यास्तीत्युस्मः ॥ चंडालः । प्लवः ॥
मातंगः । दिवाकीर्तिः । जनंगमः । जलगम इत्यपि ॥ १९ ॥ निषादः । श्वपचः । श्वपाक इत्यपि । अंतेवासी । चंडालः । पुक्
सः । पुक्कसः । श्वपचेऽधम इति मेदिनी । दशचंडालस्य अत्रावांतरभेदोऽस्ति किंचित्सोनादृतः । किरातः । दम्बयोस्ते
च्छजातयश्चंडालानां भेदाः । किरतिशरान् किरातः । अरण्यचरा एते । पुलिंदः । कथ्यते स्ते केऽपुलिंदोऽपि निगद्यत इति ता
रपालः ॥ २० ॥ व्याधः । मृगवधाजीवः । मृगयुः । लुब्धकः । चत्वारि व्याधस्य । विध्यति मृगान् व्याधः । कौलेयकः । सारमेयः
कुक्कुरः । कुक्कुर इत्यनादिकोशः । कुक्कुर इति राजमुकुटः । मृगदंशकः ॥ २१ ॥ शुनकः । भषकः । श्वा । सप्तशुनकस्याश्वा

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सशान उस्मश्च ॥ चंडालप्लवमातंगदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥
निषादश्च पचैव ते वासि चंडालपुक्कसाः ॥ भेदाः किरातशबरपुलिंदाम्लेच्छजातयः ॥ २० ॥
व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोपिसः ॥ कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥
शुनको भषकः श्वास्यादलर्कस्तु सयोगितः ॥ श्वाविश्वकदुर्मृगयाकुशलः सारमाशुनी ॥ २२ ॥

नौ । कुक्कुरस्तु शुनिः श्वानः कपिलो मंडलः शुन इति वाचस्पतिः । योगितः । प्रयोगेण उन्मत्तत्वं प्रापितः । श्वा । अलर्कः । स्वा
ता । अलक इति मुकुटः । एकं । यो मृगयाकुशलः श्वासविश्वकदुरित्येकं । पारधी कुत्रा इति ख्यातस्य । विश्वकंदते
। कदिश्वक इति ॥ शुनी सारमास्याता । एकं । सारमा देवशुनी । सामान्याभिधानं तत्पचारात् ॥ २२ ॥ यो ग्राम्यः सकृदविट्
चरः स्यात् । एकं । गावडुक्कुर इति ख्यातस्य । यस्तद्व्यापशुनः । सवर्करः । एकं । बकरा इत्यादि ख्यातस्य तद्व्याप
शुमात्रस्य । अश्वो दको मृगव्या । आखेटः । मृगया । चत्वारि पापदंशः । शिकारी इति ख्यातायाः । मृगयास्त्रिणां ॥ २३ ॥

आ. को. टी.

नवापि सुस्तमित्यभिधीयत इति ॥ २८ ॥

लुब्धयोगालुब्धकसंबंधात् दक्षिणारुद्धक्षिणोपाध्वः रुद्राणामस्य सकुरंगको दक्षिणोर्मा स्यात् एका दक्षिणोर्मा एका
 दक्षिणा पचाद्यच्चिचोर इत्यपि ॥ एकागारिकाः स्तेनः दस्युः तस्करः मोषकः ॥ २४ ॥ प्रतिरोधिः परास्कंदिः प्रादुर्चरः
 पटच्चर इत्यपि चौरजीर्णपटयोः पटच्चर इति नामानुशासनं ॥ मलिम्लुचः दशचौरस्याचौरिका ॥ चौरकेत्यपि ॥ स्तेनः
 स्तेयं स्तेन्यचौर्ये स्याच्चौरिका चौरिके स्त्रियामिति वाचस्पतिः ॥ चौर्यात्रीणि स्तेयस्य चौरस्य भावः चौरिका ॥
 चौर्यधनं लोभं स्यात् ॥ लोत्रं लोत्रमश्रुणि चौरित इति विश्वः ॥ लोत्रमिति जटाधरः ॥ एकं ॥ २५ ॥ मृगपक्षिणां मृग
 ननिमित्तं यदुपकरणं पाशजालादिसंबन्धितं स इत्येकं ॥ वितं स इत्यपि ॥ उन्माथः कूटयं मृगपक्षिबंधनाथः
 दक्षिणारुद्धयोगादक्षिणोर्मा कुरंगकः ॥ चौरैकागारिका स्तेन दस्यु तस्कर मोषकाः ॥ २४ ॥ प्रतिरोधि परास्कं
 दि प्रादुर्चर मलिम्लुचाः ॥ चौरिका स्तेन्यचौर्यं च स्तेयं लोभं तु तद्वत् ॥ २५ ॥ वीतं सस्तपकरां बंधने मृगपक्षिणां ॥ उ
 न्माथः कूटयं मृगपक्षिबंधनी ॥ २६ ॥ शुल्बं वराटकं स्त्रीतुरज्जु स्त्रियुवटीगुणः ॥ उद्घाटनं घटीयंत्रं सति
 लोहाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥ पुंसि वेमावायदंडः सस्त्राणि नरितंतवः ॥ बाणिर्भूतिः स्त्रियौ तु लपुंस्तले प्पादिकर्मणि ॥
 स्तेनयद्यंत्रनिवेश्यते तत्र सांफळा इति ख्याते ॥ वागुरा मृगबंधनी ॥ हेजाली कृतौ रज्जुविशेषौ ॥ मृगो चेजाले इति
 ख्यातौ ॥ २८ ॥ शुल्बं ॥ शुल्बस्यपि डीपंतापि ॥ वराटका रज्जुः वटीगुणाः पंचरज्जोः ॥ सुब. दोरी च द्वाद इति ख्याता
 याः ॥ तत्र वराटको स्त्रियां रज्जुः स्त्रियां वटी त्रिषु रज्जुः शुल्बा वराटो नेति रत्नकोशः ॥ सुप्रवटाकर इति स्वामी पाठः
 ॥ प्रहेः कृपासलिलमूर्ध्वबाहू ते येन तस्मिन् यंत्रे ॥ रहाट. लाट इति ख्याते ॥ उद्घाटनं घटीयंत्रं चेति द्वयमित्यर्थः ॥ २७
 ॥ वेमा ॥ वेम इत्यपि ॥ वायदंडः ॥ वायदंड इत्योच्यमर्थमि ॥ देवस्य भूतिदंडस्य ॥ कोट्या चैधोदे इति ख्यातस्य ॥
 वयसि सैन्येन वेमा वेमानौ ॥ ऊयते इति वायः वानंतर्धो वायदंडः तालयमध्यः सस्त्राणि तंतवः ॥ हे ॥ स्त इति

स्वतल्यस्त्रतुरितिसमस्तं हारावस्था ॥ ततः पुनः बाणिः भूतिः ॥ युतिः ॥
 हिरण्यकोशः ॥ विशिष्टा ऊतिर्भूतिः ॥ हेतुवानस्य ॥ विण्णु इति ख्यातस्य ॥
 मृगपक्षिकालिकादिकरणम् ॥ अदिनाकां पुनः तालिका कर्म मृगपक्षिनां तालिका ॥

वस्त्रदंतादिभिः कृता पुत्रिका पांचालिका स्यात् ॥ पंचालिकेत्यपि ॥ पंचभिर्वर्णै रख्याते भूष्यते च त्र्येकं बाहुली इति ख्या
 तस्य ॥ वजावालाः खलंति ॥ पुत्रद्वेतिकना दंतो गजदंतः ॥ आदिना चर्मलेपादिग्रहणां ॥ जतुलाक्षातद्विकारो जातुषां त्रपुवंगं
 तद्विकारेणापुत्रं एकैकं त्रपुजतुनोः पुक ॥ २९ ॥ पिटकः ॥ पेटकः ॥ पेटा ॥ पेटेति मुकुटः ॥ पीडेति स्वामी ॥ मंजूषा ॥ चत्वारिंशालं
 कारादिस्थापनार्थं कृताया मंजूषायाः ॥ पेटा इति ख्यातायाः ॥ आद्यौ पेटारिकायां परौ महस्यमिति स्वामी ॥ विहंगिका ॥ भारयष्टिः
 देशिख्याधारलगुडस्य ॥ खुंटी इत्यादि ख्यातस्य ॥ इयं भारोद्वाहनाय चतुर्दंडिकेति सभ्याः ॥ शिखाधारस्कंधग्राहमोर्लगुड
 इति द्विडाः ॥ विहंगमेति पाठः ॥ तस्यां भारयष्ट्या मालं बधेत् ततः तालविशिक्यकाचः स्यात् ॥ काचः शिको मालीनेत्ररोगभेदे मृ
 पांचालिका सुत्रिका स्यात् ॥ दंतदंतादिभिः कृता ॥ जतुत्रपुविकारे तु जातुषां त्रपुषं त्रिषु ॥ २९ ॥ पिट
 कः पेटा मंजूषाथविहंगिका ॥ भारयष्टिस्तदालं विशिक्यकाचो यपादुका ॥ ३० ॥ पादूरुपान
 ल्प्रीसैवानुपदीनापदायता ॥ नधीवधीवरत्रास्या दश्वादेस्ताडनीकशा ॥ ३१ ॥ चांडालिका
 तु कंडोलवीणा चंडालवल्लकी ॥ नाराची स्यादेषणिका शाणस्तुनिकषः कषः ॥ ३२ ॥ ३२ ॥
 दंतर इति विश्वः ॥ हेजालं वमानस्य रज्जुपजरस्य ॥ शिकें इति ख्यातस्य ॥ पादुका ॥ ३० ॥ पादूरुपान ॥ नयमपि स्त्रियां
 पादत्राणस्य ॥ जोडा इति ख्यातस्य ॥ सैवोपानतपदायता पादायामेन बद्धा अनुपदीना ॥ एकं ॥ बाहाणा इति ख्यातस्य ॥
 नधीवधी ॥ वरत्रा ॥ त्रयं चर्म मय्यारज्जुः ॥ बादी इति ख्यातायाः ॥ अश्वादेस्ताडनी रज्जुः कशा स्यात् ॥ एकं ॥ जेराबंद इति
 ख्यातस्य ॥ आदिना उष्ट्रगर्दभचोरादिग्रहः ॥ ३१ ॥ चांडालिका ॥ चंडालिकेत्यपि ॥ कंडोलवीणा ॥ कंडोलवीणा अपि ॥
 कंडोलीति पृथगपि ॥ चंडालवल्लकी ॥ त्रयं किं नरीति ख्याताया अंतजवीणाया ॥ नाराची ॥ एषणिका ॥ देवर्षिकाराणां
 राचा कृतियो लोहशलाका तत्र ॥ कांटा तराजू इति ख्याते ॥ शाणस्तुनिकषः कषः ॥ त्रिणि स्वर्णादियत्र धर्षणो न पीकते

स्वतल्यस्त्रतुरितिसमस्तं हारावस्था ॥ ततः पुनः बाणिः भूतिः ॥ युतिः ॥
 हिरण्यकोशः ॥ विशिष्टा ऊतिर्भूतिः ॥ हेतुवानस्य ॥ विण्णु इति ख्यातस्य ॥
 मृगपक्षिकालिकादिकरणम् ॥ अदिनाकां पुनः तालिका कर्म मृगपक्षिनां तालिका ॥

अ. कोरी
७
भावे करणे चयेनापरीयतेया कोपमितिस्तेयेनेनामनीइत्य
अ. केचित्तुपूर्वावितेइत्याहुः ॥३६॥

ब्रश्मनःपत्रपरशु। देस्वर्णादिहेदनार्थस्यपरशोः॥ कानसइतिख्यातस्य॥ इषिका॥ इषिका॥ इषीका॥ इत्यपि॥ तलिका
। हेसलाकाभेदस्य॥ सड्डेइतिख्यातस्य॥ तेजसआवर्त्यतेयत्रसातेजसावर्तनी। स्वर्णादिपाकार्यः पात्रविशेषः मूषा
सात्ता॥ मूस इतिख्याता। मुषा। मूषी। मुषी। मुषात्तावर्तनी मूषीतिशब्दाणां वः। मुषस्तयइत्यस्माद्विदायडिः हस्वादि
रपि। हस्वामुगामुषी॥ एकं। भस्मा॥ चर्मप्रसेविका॥ चर्मप्रसेवक इत्यपि॥ हेअग्निज्वलनार्थस्य चर्मप्रसेवकस्य॥
भाताइतिख्यातस्या॥ ३३॥ आस्फोटनी॥ लास्फोटनी। वेधनी तुलास्फोटन्यास्फोटनी वृषदंशिकेतिवाचस्पतिः
॥ वेधनिका॥ हेमण्यादेर्वेधोपयुक्तस्यशस्त्रभेदस्य॥ सामताइत्यादिरख्यातस्य॥ कृपाणी। कर्तरी। हेस्वर्णपात्रादि

ब्रश्मनःपत्रपरशुरीषिकातलिकासमे॥ तेजसावर्तनीमूषाभस्माचर्मप्रसेविका॥ ३३॥ आ
स्फोटनीवेधनिकाकृपाणीकर्तरीसमे॥ वृक्षादनीवृक्षभेदीटंकः पाषाणदारकः॥ ३४॥ क
कचोः स्त्री करपत्रमाराचर्मप्रभेदिका॥ सूमीस्थूणाः यः प्रतिमाशिल्पकर्मकलादिकं॥ ३५॥ प्रति
प्रतिमानं प्रतिबिंबं प्रतिमाप्रतियातनाप्रतिच्छाया॥ प्रतिकृतिरर्चापुंसिप्रतिनिधिरूपमोपमा॥

विच्छिद्यतेयेनतस्यकातरइतिख्यातस्य। वृक्षादनी। वृक्षभेदी। हेवृक्षभेदनार्थस्यशस्त्रभेदस्य॥ वांकस. तास
णी. आंसेइतिख्यातस्याटंकः॥ तंकइत्यपि॥ पाषाणदारणः। हेपाषाणदारणार्थस्यघनभेदस्य॥ टाकीइति
प्रसिद्धस्य॥ ३४॥ ककचः। करपत्रं। हेकाशदिविदारणार्थस्यकरवतइतिख्यातस्य। आराचर्मप्रभेदिका। हेच
र्मखंडनार्थस्यशस्त्रभेदस्यआरीइतिख्यातस्य। सूमी॥ सूमीरितिवा॥ स्थूणाः। अयःप्रतिमात्रयलोहप्रतिमायाः
। कलागीतनृत्यादिकातदादिकंयत्कर्मतच्छिल्पाः आदिनारथकारादिकर्म॥ ३५॥ प्रतिमानं। प्रतिबिंबं। प्रतिमा। प्र
तियातना। प्रतिच्छाया। प्रतिकृतिः। अर्चा। प्रतिनिधिः। अष्टौप्रतिमायाः। प्रतिप्रकृतसमीयतेऽनेनप्रतिमानं। माडु

समादिसप्तकंसमांतरस्या॥ सहमानेनवर्ततेसमानंमानमस्येतिवासमानः। एतेवाच्यलिंगाः॥ सदृक्शांतः। अमीनि
भसंकाशादयः उत्तरपदेस्थिताः सदृशपर्यायावाच्यलिंगश्चास्युः। यथापितृनिभःपुत्रः। निससमासोयं। पित्रासदृ
शइत्यर्थः। मातृनिभःकन्यामातुःसदृशीत्यर्थः। आदिनाभूतरूपकत्वनदिग्रहः॥ यथापितृभूतःपितरूपःपितृक
ल्पः॥ कर्मण्याविधा। भृत्या। भृतिः। भर्मेवेतनं॥ ३८॥ भरणं। भरणेयपि॥ भरणं। मूल्यं। निर्वेशः। पाणः। एकादश
वेतनस्या॥ सुरा। हलिप्रिया। हाला। परिस्तुता। वरुणात्मजा॥ ३९॥ गंधोत्तमा। प्रसन्ना। इरा। कादंबरी। परिस्तुता। मंदिराक
श्यं। मयं। त्रयोदशमयस्या॥ कदंबेजातोरसः। कादंबस्तंरतिकादंबरी॥ तत्रगौडीपेष्टीचमाध्वीचविज्ञेयात्रिविधासुरेति

वाच्यलिंगाःसमस्तुल्यःसदृक्षःसदृशःसदृक्॥ साधारणःसमानश्चस्युत्तरपदेत्वमो॥ ३७॥ निभसंकाशनी
काशप्रतीकाशोपमादयः॥ कर्मण्यातुविधाभृत्याभृतयोभर्मवेतनं॥ ३८॥ भरणंभरणंमूल्यंनिर्वेशःपाणइ
त्यपि॥ सुराहलिप्रियाहालापरिस्तुदरुणात्मजा॥ ३९॥ गंधोत्तमाप्रसन्नेराकादंबर्यःपरिस्तुता॥ मंदिराकश्यमद्ये
चाप्यवदंशस्तुभक्षाणां॥ ४०॥ श्रुंडापानंमदस्थानंमधुवारमधुक्रमाः। मध्वासवोमाधवकोमधुमाध्वो कमद्वयोः॥

वचनात्। सुरादिद्वयंगोद्यादित्रिविधमयस्याशेषंमयमात्रयेयेके। पानरुचिजननार्थयज्जंनंभक्ष्यतेसोवदंशइत्ये
कं॥ भर्जितवणाकादिभक्षाण्य॥ ४०॥ श्रुंडापानं। मदस्थानं। हेमद्यंगृहस्य॥ श्रुंडा। पानं। इतिसुथगपि। श्रुंडापान
गृहेमता। अप्यंबुहस्तिनीवेश्याहस्तिहस्तसुरासुचेतिमेदिनी॥ श्रुंडापिजलहस्तिन्यामंदिराकरिहस्तयोरितिदि
अः। पानपीतिभाजनरक्षणोइतिमेदिनी॥ पीयतेस्मिन्यानांमधुवारः। नधुक्रमाः। हेमधुपानपरिपाठ्याः॥ मधुतोवा
रसमयःमधुवारः॥ मध्वासवः। माधवकः। मधुमाध्वीकं॥ माद्वीकमित्यपि। मृद्वीकाद्राक्षातस्याःविकारः। तस्यविकार
रहस्या॥ चत्वारिमधुकपुष्पोद्भवस्यमयस्या॥ द्वौद्वौपर्यायावित्यपिमतां। माद्वीकमितिपाठेमध्वादिद्वयद्राक्षारस

नत्रमाध्वीकंमधुचयद्वयोःकिंतुतुल्येवप्रा॥

ना.टी
२९

मेरेया आसवः सीधुः ॥ तालवादिपिशीधुरिति मद्यपिशीधुरिस्तु रसैः पकेरपकेरासवो भवेत् ॥ मेरेयं धातकी धुष्य
गुडधानां बुसहतमिति माधवः तथापि मेदमनादृत्योक्तं ॥ त्रयमिषु शाकादिजन्यस्य मद्यपिशेषस्य ॥ सीधुरस्त्रियं
आसवः पुंस्ति ॥ मेदकः ॥ जगलः ॥ हेसुराकल्कस्यामद्यभेदस्येके ॥ जगलो मदनदुमे ॥ मेदके पिष्टमद्ये चेति कोशां
तरं ॥ संधानां अभिषवः ॥ हेमद्यसंधानस्य ॥ फलवंशां कुरादिकं दीर्घकालं यत्संधीयते तस्येके ॥ किं एवं ॥ काव
मित्यपि ॥ नग्नहः ॥ हेतुं दुलादिद्रव्यकृतसुराबीजस्य ॥ मत्तनग्नकृता हानस्येत्ये ॥ नग्नहो ॥ ४२ ॥ सुरायामंड
अग्रभागः कारोत्तरः ॥ कारेण क्रियया उत्तरः कारोत्तरः ॥ कारोत्तरमदसपि ॥ एकं ॥ आपानं पानगोष्ठिका ॥ हे पानार्थ्या

मेरेयमासवः सीधुर्मेदको जगलः समौ ॥ संधानं स्यादभिषवः किं एवं पुं
सितुनग्नहः ॥ ४२ ॥ कारोत्तरः सुरामंड आपानं पानगोष्ठिका ॥ चषको
स्त्रीपानपात्रे सरकोप्यनुतर्षणं ॥ ४३ ॥ धूर्त्तैः ॥ क्षदेवी कितवो ॥ क्षधूर्त्तौ धू
तकृत्समाः ॥ सुर्लभकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः ॥ ४४ ॥ ४४ ॥

सभायाः ॥ आसंभस्यपि बंसत्र आपानं ॥ चषकः ॥ पानपात्रं ॥ हे ॥ मद्यपात्रस्या चषको ॥ स्त्रीसुरापात्रे मधुमद्यप्रभेदये
रिति मेदिनी ॥ सरकः ॥ अनुतर्षणं ॥ हेमद्यपानस्य ॥ अपिशब्दात्सरकोप्यस्त्रीसरकं वानाः ॥ अनुतर्षो नेति रत्नकोशः ॥ सर
कः ॥ सीधुपानेक्षु सीधुनो मद्यभाजन इत्यजयः ॥ ४३ ॥ धूर्त्तैः ॥ धार्त्त इति पाठः ॥ धावनेन धार्त्तः ॥ अक्षदेवी ॥ कितवः
॥ अक्षधूर्त्तः ॥ द्यूतकृतं पंच द्यूतकृतः ॥ सौकटी बाज ॥ जुवे बाज इति ख्यातस्य ॥ अक्षैर्दीव्यति अक्षदेवी ॥ इत्येतः ॥ लभ
कः ॥ प्रतिभूः ॥ हे कृणादौ प्रतिनिधिभूतस्य ॥ जामीन इति ख्यातस्य ॥ प्रतिप्रतिनिधिर्भवति प्रतिभूः ॥ सभिकाः ॥ द्यूतक
रकाः ॥ द्यूतं द्यूतकारयंति तेषां ॥ सभा द्यूतमाश्रयत्वेनास्यास्ति सभिकः ॥ ४४ ॥

द्यूतः ॥ अक्षवती ॥ कैतवं पणः ॥ चत्वारि द्यूतस्य ॥ अक्षाः पाशकाः संस्र्यां सा अक्षवती ॥ पणः ॥ ग्लहः ॥ इति हे द्यूतजये
यत्भाषावधने ग्राह्यं तस्य ॥ अक्षः ॥ देवनः ॥ पाशकः ॥ त्रयं शारिपरिणयने हेतुभूतस्य पाशस्य ॥ फांसे इति ख्यातस्य ॥
४५ ॥ शारीणमितस्ततो नयने परिणय इत्येकं ॥ अस्त्रियामिसस्य अष्टापदेन शब्देन संबन्धः ॥ अष्टापदं ॥ शारिफलं ॥ हे
शारीणमाधारस्य कोष्ठकयुक्तस्य वस्त्रादेः ॥ सारीपट इति ख्यातस्य ॥ शास्यस्तुकां धारिचिता द्यूतोपकरणविशे
षः ॥ प्राणिद्यूतप्राणिनां मेषकुक्कुटादीनां द्यूतमिथो युद्धलक्षणः ॥ क्रीडाविशेषः ॥ समाहूयः ॥ अप्राणिभिरुत्तयत्तु त
ल्लोके द्यूतमुच्यते ॥ प्राणिभिः क्रियते यत्तु सविज्ञेयः ॥ समाहूय इत्युक्तेः ॥ एकं ॥ ४६ ॥ अत्र कैषांचिल्लिंगभेदविधानम्

द्यूतोः स्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥ पणोः क्षेपुस्लहोक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते ॥ ४५ ॥ परिणय
स्तु शारीणां समंतान्नयने स्त्रियां ॥ अष्टापदं शारिफलं प्राणिद्यूतं समाहूयः ॥ ४६ ॥ उक्ताभूरिप्रयोगः
त्वादेकस्मिन्त्रययोगिकाः ॥ तादृम्यादन्यतो वृत्तावृद्ध्यालिंगांतरेपिते ॥ ४७ ॥ ॥ इति शूद्रवर्गः
॥ ॥ इत्यमरसिंहकृतौ नामलिंगानुशासने ॥ भूम्यादिद्वितीयः कांडः सांग एव समर्थितः ॥ ॥

वात्स्यासमपूर्णात्वं परिहृस्ति ॥ उक्ता इति ॥ अत्र शूद्रवर्गे योगिकाः कुंभकारमालाकारप्रभृतयः शब्दाः काव्यपुराणकिषु
पुंस्त्वभूरिप्रयोगत्वात् प्रचुरप्रयोगे ॥ दर्शनादेकस्मिन्नेवल्लिंगे उक्तानिर्दिष्टास्ते न्यतो न्यत्र स्त्रीत्वादि विशिष्टे विशेषे
वृत्तौ सत्यां तादृम्यात् विशिष्टानां विशेष्यधर्मत्वाल्लिंगांतरे स्त्रीलिंगादावप्युहनीयाः ॥ अपिशब्दात्सूत्रा अपिकरणा
त्वादादयो जातिवचनात्पुंसि स्त्रियां च वर्तते इति ज्ञेयं ॥ यस्यावयवशब्दार्थो बुध्यते स योगिकः ॥ यस्यावयवशब्दार्थो
अनपेक्ष्यसमुदायशक्तिमात्रेणार्थो बुध्यते स रूढः ॥ तत्र योगिकोल्लिंगांतरे यथा ॥ कुंभकारी स्त्री ॥ कुंभकारकुले ॥ एवं मात
कारी ॥ मालाकारा ॥ अणंतत्वास्त्रियां स्त्री ॥ अयोगिको यथा ॥ कारणे ॥ कुलाली ॥ अत्र जातेरस्त्रीविषयादिति ज्ञेयं ॥ ४७ ॥

॥ श्रीमत्सरमविवेके महेन्द्रस्य विचित्रविचित्रं ॥ यस्य
यमं सप्तमसि मंगलं च भुवने ॥ इति द्वितीयकांडः समाप्तः ॥

(जा. नं. ३)
 १५५५
 १५५५
 १५५५

यह पोथी अमर कोश तृतीय व्याख्या शहर वनारस महल्लेख विनायक परगोविंद राय नाथ

यथे के वनारस अरव बा र के ला ये वा ने में मि ले ॥

अमर कोश अमर विवेक टीका या तृती
 यकांडस्य सटीक प्रारंभः
 पोथी ५११ फिपोथी किंमत ॥५॥

به به پویتی ارکوس ترتیب کا اندیشه بنابر کس محل دوده بنامک میں گو بند رکھنا نہ تھتے بہتم مطبع بنار لکھنؤ باکس پیکٹی * * *

॥ विशेष्यनिर्देशः संकीर्णो नानार्थैरव्ययैरपि लिंगादिसंग्रहे
वर्गाः सामान्ये वर्ग संश्रयाः १ स्त्रीद्वारादौ र्यद्विशेष्यद्वयोः
प्रस्तुतं पदैः गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथास्युस्तस्य भेदकाः २

तिष्ठति निरासार्थं व्यापकं लक्षणमाह स्त्रीद्वाराद्येति यादृशैः स्त्रीलिंगत्वादियुक्तैः स्त्रीद्वाराद्यैः पदेभ्यश्चिह्नं स्त्री
द्वारादिभ्यश्च प्रस्तुतं तत्रांतं तस्य विशेष्यस्य भेदकाव्यावर्तकागुणद्रव्यक्रियाविशिष्टाः शब्दास्तथास्युः विशेषे
ष्यस्य यादृशे लिंगवचने तादृशं लिंगवचनाद्यव भवेयुरित्यर्थः तत्र गुणाः सुरुतादिस्तद्विशिष्टेयथा सुरु
तिनी स्त्री मुहुतिनोद्वाराः सुरुतिकुलं द्रव्यदण्डादितद्विशिष्टेयथा दंडिनी स्त्री दंडिनोद्वाराः दंडिकुलम् क्रि
यावचनादिव्यापारस्तद्विशिष्टेयथा पाचिका स्त्री पाचकाद्वाराः पाचककुलम् २ ॐ २ ॐ २ ॥

सुकृती पुण्यवान् धन्यः त्रयं भाग्यसंपन्नस्य। "धन्या धात्रा मल्लिकोः स्याद्दुःखं पुण्यवति त्रिष्विति विश्वमेदिन्यो सुकृ-
तमस्यास्ति सुकृती।" महेश्वरः महाशयः हेतुद्वारचित्तं तस्य तस्य दयालोः। "आशयः स्यादभिप्रायेणानसाधारणो रपी-
ति मेदिनी।" दृष्ट्या लुः सुहृदयः। "सहृदय इति नापाठः, अत्र प्रशस्तं परत्वं हृदयशब्दस्य हृदयवान् हृदयिक-
इत्यपि।" हृदयस्य चित्तं प्रशस्तं तस्य महोत्साहः महोद्यमः हेतुद्वारपेपिकृत्यैः व्यवसितक्रियस्य। "महातुघमोः स्य

सुकृतीपुण्यवान् धन्यो महेच्छस्तु महाशयः हृदया लुः सुहृद्
यो महोत्साहो महोद्यमः ३ प्रवीणो निपुण भिन्नविज्ञ निस्मात शिक्षि
ताः वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ४ पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयि
कः संशयापन्नमानसः दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण इत्यपि ५ ॥

महोदयमः ॥ ३ ॥ प्रवीणः निपुणः अभिज्ञः विज्ञः निष्णातः शिक्षितः वैज्ञानिकः “ब्रीह्यादित्वाष्ट्र निविहानिक
इत्यपि” कृतमुखः कृती कुशलः दशप्रवीणास्या “कृतं कर्म प्रशस्तमस्य कृती” ॥ ४ ॥ पूज्यः प्रतीक्ष्यः हे एत
त्पूज्यं भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते इति सांश्रयिकः संशयापन्नमानसः हे संशयमापन्नं मानसं यत्र
स्या एवादेतस्य तथाच संशयविषयीभूतार्थः सांश्रयिक इति दीक्षिताः संशयमापन्न इति उक्तं दक्षिणीयः
दक्षिणार्हः दक्षिणयः “दक्षिण इत्यपि” श्रीणियो दक्षिणामर्हति तस्य ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ श्रीरामायनम्

३८-टी.

२

वदाम्यः। "वदन्यइत्यपि।" स्थूललक्ष्यः। "स्थूललक्ष्यइत्यपि।" दानशौंडः बहुप्रदः चत्वारिदानशूरस्या।
मायांचस्वेति वदति वदन्यः स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यते स्थूललक्ष्यः। जैवातकः। आयुष्मान्। "जैवातकः
पुमान् सोमेकपकायुष्मतेऽस्त्रिष्विति विश्वमेदिन्यो अतिशयितमायुरस्यायुष्मान्।" अंतर्वाणिः शास्त्रवित्
देशास्त्रज्ञस्या। "अंतर्वाणयति वणशब्दे।" दी। परीक्षकः कारणिकः हेप्रमाणैरर्थनिश्चयकस्या। "करोश्वर

सुर्वदाम्यस्थूललक्ष्यदानशौंडाबहुप्रदे जैवातकः स्यादायुष्मानंत
र्वाणिस्तुशास्त्रवित् दी परीक्षकः कारणिको वरदस्तसमर्धकः हर्षमा
णो विकुर्वाणः प्रमना दृष्टमानसः ७ दुर्मनाविमना अंतर्मनाः स्या
दुत्कउन्मनाः दक्षिणे सरलोदारौ सुकलोदात्तभोक्तारि ८ ॥ ८ ॥

ति कारणिकः। वरदः समर्धकः देवराणां दातारि हर्षमाणः विकुर्वाणः प्रमनाः दृष्टमानसः चत्वारिदृष्ट
चेतसः। "प्रहसंमनो यस्य प्रमनाः।" ७ ॥ ८ ॥ दुर्मनाः विमनाः अंतर्मनाः त्रीणि संतानि व्याकुलचे
तसः। "दुःस्थितं मनोऽस्य दुर्मनाः।" उत्कः उन्मनाः हे उत्कंठितस्या। "उद्भूतं मनोऽस्य उन्मनाः।" द
क्षिणः सरलः उदारः अयं सरलस्य। दक्षति वर्द्धते ऋज्वाशयत्वाद्दक्षिणः यो दाता चासौ भोक्ता नव
॥ सुकल इत्येकम् ८ ॥

तसरः प्रसितः आसक्तः त्रीणि। तसरं उत मंयस्य तसरु। इशार्थो युक्तः उत्सुकः हे अभिमनार्थे सो योगस्य प्र
सितासक्ताविष्टा उत्सुक इति पाठे आविष्टांतं चतु कमासके। पंचापितस्य रथोय इत्येके। प्रतीतः प्रथितः रव्यातः
वित्तः विज्ञातः विभ्रुतः षट्ख्यातस्या। प्रथते स्म प्रथितः प्रथप्रख्याते। ९ ॥ कृतलक्षणः आहतलक्षणः। आहि
तलक्षणा इत्यपि। देशीर्षादिभिः ख्याते। "लक्षणां नाम्नि विहे चैति विश्वः आहतमभ्यस्तं लक्षणमस्य आहतं गु
णितेऽपि सादिति विश्वः।" यल्लक्ष्यं ककुत्स्थ इत्याहतलक्षणो भूदिति इभ्यः आहः धनो त्रीणि। इभ्यो धनवती

तसरे प्रसितासक्ताविष्टार्थो युक्त उत्सुकः प्रतीते प्रथित रव्यात वित्त विज्ञात
विभ्रुताः ९ गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणा हतलक्षणो इभ्य आहो धनी
स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता १० अधिभूतो यकोनेता प्रभुः परिवृढोऽधि
पः अधिकर्हिः समृद्धः स्वात्कुटुंबव्याप्तस्तुयः ११ स्याद्भ्यागारिकस्तस्मि
नुपाधिश्च पुमानयम् वगंगरूपोपेतोयः सिंह संहननो हिंसः १२ ॥ १२ ॥

भ्यानुकरेणां सल्लकीतराविति हेमचन्द्रः बहुधनमस्य धनी। स्वामी ईश्वरः पतिः ईशिता १० अधिभूतः ना
यकः नेता प्रभुः परिवृढः अधिपः दशप्रभोः ईशितारो अधिभुवो नेतारो अधिकर्हिः समृद्धः देसु संपन्नस्य।
अधिकाऋद्विर्यस्य अधिकर्हिः। कुटुंबव्याप्तः ११ अभ्यागारिकः उपाधिः त्रीणि कुटुंबपोषणादिव्यापारयुक्तस्य।
अभ्यागारिनिमुक्तः अभ्यागारिकः। उपाधिर्नित्यं कुंभि अंगान्यवयवाः रूपला वण्यं वरे रंगरूपे रूपेतायः ससिंहसंह
नन इत्येकं १२

यः सत्त्वसंपदाय सनेयश्चुभं मनः सत्त्वतः संपदा संपन्नः सत्त्वार्थकरोति निर्वाये इत्येकः। निर्वाये इत्यपि
न इत्यत्र संपुत्त इति वा पाठः। अवाक् मूकः द्वे। मृत्यते बध्यते वागस्य। मनोजवसः। मनोजव इत्यपि मनो
जवपिह सधर्माण इति नाममाला। पितृसन्निभः द्वे पितृतुल्यस्य १३ परिणेत्रे आदरपूर्वकमलंकृतं कन्या
योदहाति सकूकुद इत्येकं। कूकुद इत्यपि। लक्ष्मीवान् लक्ष्माणः श्रीलः। श्रील इत्यपि। श्रीमान् चत्वारि ह

निर्वायः कार्यकर्तायः संपन्नः सत्त्वसंपदा अवाचिमूकोथमनोज
वसः पितृसन्निभः १३ सत्त्वस्यालंकृतं कन्यां योदहाति सकूकुदः
लक्ष्मीवान् लक्ष्माणः श्रीलः श्रीमान् निग्नस्तवत्सलः १४ स्याद्
यालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः स्वतंत्रोपावृतः स्वैरी स्वच्छंदो निरवग्रहः
हः १५ परतंत्रः पराधीनः परवान् नाथवान् चत्वारि पराधीनस्य। परः स्वाम्य
स्यास्ति परवान्। परवन्तो अधीनः निग्रः आयतः अस्वच्छंदः गृह्यकः पंचकमधीनमात्रे। नखः
छंदोः स्यात्स्वच्छंदः। नवानामेकार्थत्वमित्येके १६

क्ष्मीवतः स्निग्धः वत्सलः हेस्नेहयुक्तस्य १४ दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः। सूरत इत्यपि। चत्वारि
रिदयाशीलस्य स्वतंत्रः अपावृतः स्वैरी। स्वैर इत्यपि। स्वच्छंदः निरवग्रहः पंच स्वच्छंदस्य। स्वः आत्मा
त्रं प्रधानं यस्य स्वतंत्रः। १५॥ परतंत्रः पराधीनः परवान् नाथवान् चत्वारि पराधीनस्य। परः स्वाम्य
स्यास्ति परवान्। परवन्तो अधीनः निग्रः आयतः अस्वच्छंदः गृह्यकः पंचकमधीनमात्रे। नखः
छंदोः स्यात्स्वच्छंदः। नवानामेकार्थत्वमित्येके १६

खलपूः बहुकरः द्वे संमार्जनादिकारिणः खलं चत्वरं पुनाति मार्जयति खलपूः खलपूो दीर्घसूत्रः चिरक्रियः द्वे
यः खलकालसाध्यं चिरेण करोति तस्यालसविशेषस्य चिरेण क्रियाः स्य चिरक्रियः। जाल्मः असमीक्ष्यकरी।
द्वे योगुणोपायविमृश्य करोति तस्य यः क्रियासु मंदोऽलसो मूढो वा सकुण्ठ इत्येकं ११। कर्मक्षमः अलंकर्मा-
णः द्वे कर्मणि शक्तस्य। कर्मणे क्रियायै अलंसमर्थः अलंकर्माणः। कर्मसुयुक्तः सक्रियावान् एकं कर्मः कर्मशी-
लः द्वे नित्यं कर्मणे प्रवृत्तस्य स्त्रियां तु कर्मो कर्मशूरः कर्मठः द्वे प्रयत्नेन य आरब्ध कर्म परिसमापयति तस्य १२

॥ खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः जाल्मोऽस-
मीक्ष्यकारी स्यात्कुण्ठो मंदः क्रियासुयः ११ कर्मक्षमोऽलंक-
र्माणः क्रियावान् कर्मसूयतः सकर्मः कर्मशीलोयः कर्म-
शूरस्त कर्मठः १२ भरण्यभुक् कर्मकरः कर्मकारस्त तत्-
क्रियः अपस्नातो मृतस्नात आभिषाशी तु शौक्लः १६

कर्मणि घटते कर्मठः ॥ १२॥ भरण्यभुक्। कर्मण्यभुगित्यपि। कर्मकरः द्वे वेतनं गृहीत्वा कर्म करोति तस्य तत्क-
र्मैव क्रियायस्य सतक्रियः वेतनं विनापि क्रियावान् सकर्मकार इत्येकं अपस्नातः मृतस्नातः द्वे मृतमुद्दिश्य
स्नातस्य आभिषाशी शौक्लः द्वे मृत्यमांसभक्षकस्य शाष्कल इति वा पाठः। शौष्कलः शुष्कलः शुष्कमां-
सस्य पणिके पिष्टिताशिनीति हेमः ॥ १६ ॥ ॥ श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः ॥ ॥ ॥ ॥

अ. तृ. दी.

४

बुभुक्षितः सुधितः जिघत्सुः अशनायितः चत्वारिबुभुक्षितस्य। "अशनस्य इच्छा अशनायासा नाताऽस्या।" परान्नः
परिपिंडाद् देवराज्ञोपजीविनः भक्षकः घस्मरः अग्रः श्रीणिभक्षणशीलस्य। "अतीत्यग्रः।" ॥२०॥ आधूनः श्री
दरिकः द्वेविजिगीषाविवर्जित उल्कर्षकारहिते बुभुक्षयाऽत्यंतपीडित इत्यर्थः उदरेप्रसित औदरिकः उदरादुगायून
इति ठक् आत्मभरिः कुक्षिभरिः देयः सोदरविभर्तितस्य। "पोटमरुडिति ख्यातस्य।" आत्मानं विभर्ति आत्मभरिः
२१ सर्वान्मीनः सर्वान्भोजी द्वेयः सर्वेषां वाणीनामन्नाभिभुंक्ते तस्य परमहंसादेः गृधुः गर्धनः द्वेआकांक्षाशील

बुभुक्षितः स्यात्सुधितो जिघत्सुरशनायितः परान्नः परिपिंडादौ भक्षको घस्मरोऽग्रः २० आ
धूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जित उभोत्तात्मभरिः कुक्षिभरिः स्वोदरपूरके २१ स
वान्मीनस्तु सर्वान्भोजी गृधस्तु गर्धनः लुब्धो भिलाषुकस्तस्मै कुसमो लोलुपलोलु
भो २२ सोन्मादस्तन्मदिस्सुः स्याद्विनीतः समुद्रतः मने शौंडो उल्कटस्तीव्रः कामुकः कमिता नु

स्य लुब्धः अभिलाषुकः तस्मै कु श्रीणि अभिलाषशीलस्य। "लुभ्यति स्म लुब्धः।" पंचापिलुब्धस्येति केचित्
तस्मै लोलुपः लोलुभः द्वे अतिवृत्ताशीलस्य। "गर्हितं लुपति लोलुपः।" ॥२२॥ सोन्मादः। "उन्मदइति।
सोन्मादइति वा पाठः सुअतिशयित उन्मा।" उन्मदिस्सुः द्वे उन्मादशीलस्य अविनीतः समुद्रतः द्वे दुर्विनीत
स्या। "नवनायि अविनीतः।" मत्तः शौंडः उल्कटः स्तीव्रः। "स्तीव्रमिति नातोप्यस्ति।" चत्वारिमतस्य।
उल्कटस्तीव्रमतयोरिति हेमः। "कामुकः कमिता अनुकः २३ ॥ २३ ॥ २३ ॥ २३ ॥ २३ ॥

कम्पः कामयिता अभीकः कमनः कामनः॥ क ॥ क ॥ क ॥ क ॥ क ॥ अभिकः नवकामुकस्य अनुकामयते अनु
कः अभीको दीर्घमथो ह्रस्वमध्यश्च विधेयः विनयग्राही वचनस्थितः आश्रवः चत्वारिवचनग्राहिणि॥ "प्रवृत्तौ
निवृत्तौ वा विधातुं शक्यः विधेयः वचने तिष्ठति स्म वचने स्थितः तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्।" ॥२४॥ वश्यः प्रणोयः देवशंगत
स्या। "प्रकर्षेणानेतुं शक्यः प्रणोयः।" अत्र विधेयादिषडपिवशंगतस्य वा निवृत्तः विनीतः प्रश्रितः त्रयं विनीतस्य
। "नितरां अभारिनिवृत्तः भृञ्भरणो।" धृष्टः धृष्टकः। "धृष्टुरित्यपि।" वियातः श्रीणि अविनीतस्य। "विरुद्धं या

॥ कम्पः कामयिता अभीकः कमनः कामनोऽभिकः विधयो विनय
ग्राही वचने स्थित आश्रवः २४ वश्यः प्रणोयो निवृत्त विनीत प्रश्रिता
स्तमाः धृष्टिर्धृष्टमग्न्यातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्विते २५ स्यादधृष्टे तु शा
लीनो विलक्षो विस्मयान्विते अधीरे कातरस्त्रस्तौ भीरुभीरुकभीलुकाः

तंचेष्टितं यस्मै वियातः।" धृष्टमज्ञौ प्रगल्भः प्रतिभान्वितः द्वे सप्रतिभस्य प्रसुप्त्यनमति त्वं प्रतिभा। "प्रज्ञानवनवो
न्मेषशालिनी प्रतिभामतेति रुद्रः २५ अधृष्टः शालीनः द्वे सलज्जस्य विलक्षः विस्मयान्वितः। द्वे "परकीयधर्मशी
लादौ प्रामाश्रयस्य।" अधीरः कातरः द्वे भयक्षुत्पिपासादिव्याकुलस्य। "ईषत्तरतिकातरः ईषदर्थेति कौः कादे
शः।" अस्तः। "वस्तुरित्यपि।" भीरुः। "भीत इत्यपि।" भीरुकः भीलुकः चत्वारिभयशीलस्य २६ २६ ॥

अ.त.री.

५

आशंसुः आशंसिता देवांश्चाशीलस्य गृह्यालुः ग्रहीता। "गृहीतेत्यपि।" देशहाणीलस्य अद्वा आस्तिक्यबुद्धि
स्तयायुक्ते अद्वालुरित्येकं पतयालुः पातुकः देवतनशीलस्य। "पतयति तच्छीलः पतयालुः।" २७ लज्जाशीलः
अपत्रपिप्पुः हे लोकलज्जायुक्तस्य। "लज्जाशीलमस्य लज्जाशीलः।" वंदारुः अभिवादकः देवदनशीलस्य।
वन्दते तच्छीलः वंदारुः। शरारुः घातुकः हिंस्रः त्रीणि हिंसाशीले। "शृणाति तच्छीलः शरारुः।" वर्द्धिष्णुः वर्द्धनः दे
वर्द्धनशीलस्य। "वर्द्धते तच्छीलः वर्द्धिष्णुः।" २८ उत्पतिष्णुः उत्पतिता देवउत्पतनशीलस्य। "उत्पतति तच्छीलः

आशंसुः आशंसितरि गृह्यालुः ग्रहीतरि अद्वालुः अद्वायुक्ते पतयालुस्तु पातुके २७
लज्जाशीले अपत्रपिप्पुर्वंदारुः अभिवादके शरारुः घातुको हिंस्रः स्याद्वर्द्धिष्णुस्तु वर्द्धनः २८
उत्पतिष्णुस्तु उत्पतितालंकरिष्णुस्तु मंडनः भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तेनः समौ २९ नि
राकरिष्णुः क्षिप्णुः स्यात्सांद्रस्निग्धस्तु मेदुरः ज्ञाता तु विदुरो विंदुर्विकासी तु विकस्वरः ३०॥

उत्पतिष्णुः।" अत्र ये तृनिष्णुचस्तु क्रुक्तरजिस्तादयः प्रसयास्ते तच्छीलतद्धर्मतसाधुकारिषु बोद्धव्याः ताच्छी
त्येप्रयोगः प्रायेण अलंकरिष्णुः मंडनः देवअलंकरणशीले। भूष्णुः भविष्णुः भविता त्रीणि भवनशीले वर्ति
ष्णुः वर्तेनः देववर्तेनशीले २९ निराकरिष्णुः क्षिप्णुः। "क्षिणुरितिकेचित्।" देविनाकर्तरि सांद्रो घनः सचा
सौस्निग्धश्च सांद्रस्निग्धः मेदुरः स्यात् एकम् यल्लक्ष्यम् मेधेर्मेदुरमंबरमिति ज्ञाता विदुरः विंदुः त्रयम्
ज्ञातरि। "वेदनशीलः विदुरः।" विकासी "तालव्यांतेपि।" विकस्वरः। "विश्वकरदस्यपि।" देविकासशीले ३०

विस्तृत्वरः विस्तृमरः प्रसारी विसारी चत्वारिप्रमरणाशीले महिष्णुरित्यादिषटक्षमाशीले ३१ क्रोधनः अमर्षणः
कोपी त्रीणि कोपशीलस्य। "अवश्यं कुप्यतिकोपी।" चंडः अत्यन्तकोपनः देवअतिक्रोधशीले जागरूकः जा
गरितः देवागरणशीले घूर्णितः प्रचलायितः देविद्वाघूर्णितस्य घूर्णाभ्रमणे। "प्रचलायाजाताः स्येति प्रच
लायितः।" ३२ स्वप्नकशयालुः निद्रालुः त्रीणि निद्राशीलस्य। "शयालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुंजरइति
विश्वमेदिन्यौ।" स्वप्नजो निद्राणः। "निद्रितइत्यपि।" शयितः देवसुप्तस्य पराङ्मुखः पराचीनः देविमुख

विस्तृत्वरौ विस्तृमरः प्रसारी च विसारिणि सहिष्णुः सहनः क्षंताति
तिक्षुः क्षमिताक्षमी ३१ क्रोधनोऽमर्षणः कोपी चंडस्त्वत्यन्तकोपनः॥
जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः ३२ स्वप्नकशयालुर्निद्रालुर्निद्राणौ
शयितौ समौ पराङ्मुखः पराचीनः स्यादवाङ्मयधोमुखः ३३ देवानंचतिदेवघ्न
इविष्वेद्यइविष्वगंचति यः सहांचतिसध्रइससतिर्यइयस्तिरोचति ३४

स्या। "परांचसनमिमुखो भवति पराङ्मुखमस्य पराङ्मुखः।" अवाङ्मयधोमुखः देव। "अवांचसधोमुखो भवति अवाङ्मयधोमुखः।" ३३ यो देवानंचति गच्छति वासदेवघ्नः एकं वांतं। "स्त्रियां देवघ्नीची।" यो विष्वक् समं तादंचति गच्छति सविष्वघ्नः। "विश्वघ्नइति तालव्यमध्येपि स्त्रियां विष्वघ्नीची।" चांतमेकं यः सहांचति तुल्यगच्छति सध्रघ्नः एकम् सध्रघ्नौ। "स्त्रियां सध्रघ्नीची।" यस्तिरो वक्रमंचति सतिर्यइः एकम् ३४ ३४ ॥

अ. ४. टी.
६

वदः वदावदः वक्ता त्रीणि वक्तारि वागीशः वाक्पतिः हे अनवद्यो हामवादिनि शचोयुक्तिपटुः "पटुरि
तिपृथगपि वाग्मीपटोसुराचार्यइतिविश्वमेदिन्यो" वाग्मी देनैयायिकस्य वाचो। धुक्तीतिवाग्दि गि तिषष्ठा
अलुक्। "प्रशस्तावागस्यवाग्मी।" वावदूकः अतिवक्ता हेबहुभाषिणि ३५ जल्पाकः वाचालः वाचाट
॥ बहुगर्ह्यवाक् चत्वारियोबहुअवाच्यवक्तितस्य। "जल्पाकी पिस्वास्त्रियांडीषा" दुर्मुखः मुखरः अब

वदोवदावदोवक्तावागीशोवाक्पतिःसमो वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मीवावदूको
ऽतिवक्तारि ३५ स्याज्जल्पाकस्तुवाचालोवाचाटोबहुगर्ह्यवाक् दुर्मुखे
मुखराबहुमुखोश्चकैःप्रियंवदे ३६ लोहलः स्यादस्फुटवागर्ह्यवा
दीतुकद्वदः समौकुवादकुचरोस्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ३७ ३७ ॥

दुर्मुखः त्रयमनर्गलमुखस्या। "निहितंमुखमस्यमुखरः नबहुंनियमितंमुखमस्यअबहुमुखः।" श
कृः प्रियंवदः हेप्रियवादिनि शक्रोतिवक्तुमितिशक्तइतिस्वामी शक्रइतिसर्वधरः ३६ लोहलः अस्फु
टवाक् हेअस्फुटवादिनि। "नस्फुटावागस्यास्फुटवाक्।" गर्ह्यवादी कद्वदः हेकुसितभाषिणि। "ग
र्ह्यवदतिगर्ह्यवादी।" कुवादः कुचरः हेदोषकथनशीले। "कुसितंचरतिकुचरः।" असौम्यस्वरः अ
स्वरः हेकाकादिस्वरवदपस्वरयुक्तस्य ३७

खणः शब्दः देशदृशीलस्य नादीवादी नादीकरः हेस्तुतिविशेषवादिनः। "नादीवदतितच्छीलः नादीवा
दी।" आशीर्वचनसंयुक्तास्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते देवहिजन्पादीनां तस्मान्नादीति कीर्तितइतिभरतः जडः
अज्ञः हेअसंतमूढस्ययदुक्तं दृष्टं वाऽनिष्टं वा सुखदुःखे वा नचेहयोमोहात् विदतिपरवशगः सभवेदिहज
उसंज्ञकः पुरुषइति योवक्तुं श्रोतुं चशिक्षितो न भवति स एडमूकः अनेडमूकइतिपाठेनात्पिडोमूकोऽस्मादि
तिविग्रहः एडोबधिरः त्रिलिंगोऽनेडमूकस्याच्छदेवाक्पुतिवर्तितइतिरभसः ३८ तूष्मीशीलः तूष्मीकः हे

खणः शब्दो नादी वादी नादीकरः समो जडोऽज्ञ एडमूकस्तुवक्तुं श्रो
तुमशिक्षिते ३८ तूष्मीशीलस्तु तूष्मीकानग्नाः वासादिगवोर निष्का
सितोऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तुधिकृतः ३९ आतवर्गोऽभिभूतः स्यादपि
तः साधितः समो प्रसादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ४० ॥

तूष्मीभावयुक्तस्य। "तूष्मीशीलेयस्य तूष्मीशीलः।" नग्नः अवासादिगवरः त्रीणि "नग्नस्या" अवाससौ निष्
कासितः। "निकासितइत्यपि।" अवकृष्टः हेनिर्गमितस्य अपध्वस्तः धिक्कृतः हेनिर्भसितस्य ३९ आतवर्गः
आतगधः। "गंधोगंधक आमोदले शेषं च परवर्धयोरिति विश्वः गंधोगंधो लवोपिचेति त्रिकांडशेषः।" अभिभू
तः हेमग्नदप्यस्य। "चत्वारो विपर्यया इत्येके।" दापितः। "दापितइत्यपि तत्र दयदाने इति धातुः।" साधितः हे
धनादिकप्रदापितस्य। "प्रदापितस्य धनादेर्वा।" धनादिकं दानयतीति दापितइति राजमुकुटः प्रसादिष्टादिचतुष्क

निराकृतस्य ॥ ४० ॥

अ. नृ. टी.

७

निकृत्तः विप्रकृतः हेचिवर्णीकृतस्य विप्रलब्धः वंचितः हे "वंचनप्राप्तस्य" मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धः हतः
चत्वारिंशत्सिंहतस्य "कृतननोभंगस्येव" ४१ अधिस्तितः प्रतिस्तितः हे "कृताक्षेपस्य" कस्यचिको
यादिकं प्रतिस्पृहमानस्य दुर्वचनमधिसेपद्विगजमुकुरः बहुः कीलितः संयतः श्रीणिग्वदिनानिबद्धस्य
आपन्नः आपत्ताप्तः हे आपदंगतस्य "आपद्यते स्म आपन्नः" कांदिशीकः भयदुतः हे भयात्पलायितस्य

निकृत्तः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वंचितः मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धः
हतश्च सः ४१ अधिस्तितः प्रतिस्तितो बहुः कीलितः संयतो आपन्नः आ
पत्ताप्तः स्यात्कांदिशीको भयदुतः ४२ आक्षारितः क्षारितोऽभिशास्ते सं
कसुकोऽस्थिरः व्यसनार्तो परतौ होविहस्तव्याकुलो समौ ४३ ॥

कांदिशं मलामीति वंचितयन् पलायितः कांदिशीकः ४२ आक्षारितः क्षारितः अभिशास्तः त्रयलोकाप
वादेन दूषितस्य "आक्षारो मेथुनं तस्या क्रोशो जातो स्य आक्षारितः" संकसुकः अस्थिरः हे चलप्रकृतेः
"संकाशतीति संकसुकः कसगतौ" व्यसनार्तः उपरक्तः देव्यसनपीडितस्य विहस्तः व्याकुलः हे शो
कादिभिरिति कर्तव्यता मरुस्य "विक्षितो हस्तो यस्य विहस्तः" ४२ ४३ ४३ ४३ ॥

विकृक्कः विहूलः हे शोकादिना त्रभंगप्राप्तस्य "विहूलतीति विहूलः हूलचलने" विचशः अरिष्टदुष्टधीः
हे व्यासन्नमरणदूषितबुद्धे "अरिष्टेन दुष्टधीर्यस्य" कश्यः कशार्हः हे कशावातमर्हतः कशावेत्रं सन्नदेवर्मिते
जिघांसे आतताईत्येकं "आततं यथा तथा धितुं शीलमस्य अयगतौ" ४४ देव्यः अक्षिगतः हे देवार्हस्य "हेष्टुम
र्हः देव्यः वध्यः शीर्षच्छेद्यः हे वधार्हस्य "वधमर्हति वध्यः" यो विषेण वध्यः हंतव्यः स विष्य इत्येकं यो मुसलेन व

विकृक्को विहूलः स्यान्नुविशोऽरिष्टदुष्टधीः कश्यः कशार्हः सन्नदेवत्वात्
ताईवधो घत्ते ४४ देव्येव क्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ विष्यो
विषेण यो वध्यो मुसलेण मुसलेन यः ४५ शिष्विदानो रुक्मकर्मा चप
लश्चिकुरस्समौ दोषैकदृक्पुरोभागी निकृत्तस्त्वनृजुः शठः ४६ ॥

वध्यः समुसल्यः एकं ४५ शिष्विदानः अरुक्मकर्मा हे पुण्यकर्माणाः "शिष्विदानः रुक्मकर्तृनिपाठे दे
वापकर्माणाः अत्र श्वितावर्णे इति धातुः श्वेति तु मिळति शिष्विदानः" चपलः चिकुरः दूयो विचारमं
तरेण श्रुतिवधादिकार्यमाचरति तस्मिन् "दोषैकधृक् पुरोभागी हे दोषमात्रं पश्यतः" दोषैकस्मिन्
दृक्ज्ञानं यस्य दोषैकदृक् "निकृत्तः अनृजुः शठः त्रयं यस्यान्तराणं वक्रं तस्या निहंतंति निकृत्तः कृती छेदने" ४६

अनुरी.
८

कर्णेजपः सचकः द्वैकर्णेपरापवादं वदतः विस्मृतबोधकश्चेतिकश्चित् पिशुनः दुर्जनः खलः त्रयं परस्परमे
हनशीलस्य पिशुनः सचकस्यापि पर्यायो वा नृशंसः घातुकः क्रूरः पापः चत्वारिपरद्रोहशीलः। "नृशंस
तिनृशंसः।" धूर्तः वचकः देवतारणशीलस्य। "धूर्ततिहिंसति धूर्तः।" ४७ अज्ञः मूढः। "मुग्धइत्यपि।" य
थाजातः मूर्खः वैधेयः बालिशः णामूर्खस्य। "जातं जन्म कालविशेषमनतिक्रम्य वर्तते तदस्यास्तिय

कर्णेजपः सचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो
धूर्तस्तु वचकः ४७ अज्ञे मूढे यथाजातमूर्खे वैधेय बालिशाः कद
र्थे कृपाणस्तु दुर्किपचानमिते पचाः ४८ निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो
दुर्गतो पिसः वनीयको याचनको मार्गणो याचकारिणो ४९ ४९

थाजातः। "कदर्थः कृपाणः क्षुद्रः किपचानः मितं पचः पंचयो धर्मात्मपुत्रदारादिकपीडयन्लोभाद्
र्थसंचयं करोति तस्या।" कुलितोऽर्थः स्वामी कदर्थः किपचः अनमितं पच इति छेदो वा तत्र न मितं पचो
ऽमितं पचः तद्विन्नो न मितं पचः।" ४८ निःस्वः दुर्विधः दीनः दरिद्रः दुर्गतः पंचदरिद्रस्य। "स्वामि आ
तो निःस्वः।" वनीयकः। "वनीयक इत्यपि।" याचनकः मार्गणः याचकः अर्थी पंचयाचकस्य ४९ ४९

अहंकारवान् अहंयुः देव अहंकारिणः शुभंयुः शुभान्वितः देव "शुभयुक्तस्य।" अकस्मादुपपद्यंत इत्युपपादुकाः दिवि
भवादिष्व्याः दिव्याश्च ते उपपादुकाश्च नारक व्यावृत्त्यर्थं दिव्यपदं देवादिष्वोपपादुकाः स्युरित्येकं नृगवाद्याजरा
युजाः स्युः एकं आद्यशब्दादश्वाद्यः गर्भाशयोजरायुस्ततो जाता जरायुजाः कृमिदंशाद्याः स्वेदजाः स्युः एकम्
आद्यशब्दान्मत्कुणमशकादयः स्वेदहेतुत्वाद् दूष्मा स्वेदः ततो जाताः स्वेदजाः पक्ष्यादयोऽजाः एकं ॥ अंडेभ्यो
जाता अंडजाः आदिनामस्यादिग्रहः इति प्राणिवर्गः ॥ तरुगुल्माद्या उद्भिदः तेहि जायमाना भुवमुद्भिदंतीत्यु

अहंकारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः दिव्योपपादुका देवानृगवाद्याजरायुजाः ५० स्वे
दजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽजाः ॥ इति प्राणिवर्गः ॥ ॥ ५० ॥ उद्भितस्त
रुगुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ५१ सुंदरं रुचिरं चारु सुषमं साधुशोभनं ॥
कांतं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ५२ तदासेचनकं तृप्तेनास्त्यं
तो यस्य दर्शनात् अभीष्टः भीषितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ५३ ॥ ० ॥

उद्भिदः आद्यशब्दान्मत्कुणमशकादयः एकं उद्भित् उद्भिज्जं उद्भिदं त्रयमुद्भिदि ५१ सुंदरं रुचिरं चारु सुषमं सा
धुः ॥ शोभनं कांतं मनोरमं। "मनोहरमित्यपि।" रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलं द्वादशसुंदरस्य रम्यं मनोरमं सौम्यं
भद्रं करमणीयकमित्यपि ५२ यस्य दर्शनाद् दृष्टान्तोस्तत्सेरतो नास्ति यद्दृष्टो दृष्टमप्यधिकामेव प्रीतिं जन
यतीति यावत्तदासेचनकं स्यात्। "असेचनकमित्यपि।" अभीष्टं अभीषितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियं षड्
॥ भीषस्य। "अभ्यासुमिष्यते स्म अभीषितां।" ५३ ॥

अ. तृ. टी.

निकृष्टः प्रतिकृष्टः अर्वा रेफः। "रेपः रेपः स्मान्निदिते कूरइति विश्वः।" प्राप्यः अवमः अधमः कुपूयः। "कपू
यइत्यपि ह्योदरादित्वादत्वं।" कुस्तिनः अवयः खेटः गर्ह्यः आणकः। "आणकइत्यपि।" त्रयोदशाधमस्या "खेट
तित्रासयति खेटः।" अर्वा नांतः अर्वती ५४ मलीमसं मलिनं कच्चरं मलदूषितं चत्वार्यनुज्ज्वलस्या "कुस्तिनं चर
ति कच्चरं।" पूतं पवित्रं मेध्यं त्रीणि वीधमिमेकं विमलार्थकं स्वभावनिर्मलस्येति अर्थः। "विमलात्मकमिति पाठः
।" ५५ निर्णिक्तादिपंचकमपनीतमलस्य असारं फल्गु हेनिर्बलस्य शून्यं। "शून्यमित्यपि शूनः संप्रसारणं वा

निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफैयापावसाधमाः कुपूयकुस्तिनावयखेटगर्ह्याणां काः समाः ५४
मलीमसंतुमलिनं कच्चरं मलदूषितं पूतं पवित्रं मेध्यं च वीधंतु विमलार्थकं ५५
निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करं असारं फल्गुशून्यं तु वशिकं तु च्छरित्तकं ५६
क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः मुख्यवर्यवरेण्यश्वप्रवहोनवरार्थवत् ५७
परार्थाग्रप्राग्रहरप्राग्राग्राग्रीयमग्रियं श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः सत्तमः अतिशोभने ॥

च दीर्घत्वमिति यत्। "वशिकं तु च्छरित्तकं चत्वारि "रित्तस्या" ॥ ५६ ॥ प्रधानं प्रमुखः प्रवेकः अनुत्तमः उत्तमः
मुख्यः वर्यः वरेण्यः प्रवहः अनवरार्थः ५७ परार्थः अग्रः प्राग्रहरः प्राग्रः अग्र्यः अग्रीयः अग्रियः सप्तदश
प्रधानस्या "मुखमिव मुख्यः अवरस्मिन् देभवः अवरार्थः न अवरार्थः अनवरार्थः।" तत्र प्रधानं नित्यं क्लीबोप
नोत्तरशब्दास्तुत्यार्था इति वताज्ञापितं श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः सत्तमः अतिशोभनः पंचात्यंतशोभनस्या "अतिशयेन सन्

सत्तमः ॥ श्रेयोपसो ५८ ॥

व्याघ्रादय एतेशब्दा उत्तरपदेशे छार्थो गोचरो विषयो पेक्षांते। "गोचरा इत्यत्र वाचका इति पाठः कचित्।" यथा पुरुषोयं
व्याघ्रइव पुरुषव्याघ्रः पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः आद्यशब्दास्तोमादयः नृलोमः व्याघ्रादिराकृतिगणः उपमितं व्या
घ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति विशेष्यस्य पूर्वनिपातो व्याघ्रादेरुत्तरपदत्वं ५८ अप्राग्र्यं अप्रधानं उपसर्जनम्
त्रयमप्रधानस्या "प्राग्रादि नमप्राग्रां।" तत्राप्रधानोपसर्जने देह्यहीने ह्यं स्त्रीपुंसौ ताभ्यां हीने क्लीबे इ

स्युत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुंजराः सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि
श्रेष्ठार्थो गोचरैः ५९ अप्राग्र्यं ह्यहीने दे अप्रधानोपसर्जने विशं
कटं पृथुबृहद्विशालं पृथुलं महत् ६० वडोरुविपुलं पीनपीन्रीतुस्य
लपीवरे स्तोकात्पक्षुल्लकाः सक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं रुशं तनु ६१ स्त्रियां मात्रात्रु
ठीपुंसिलवलेशकणाणवः असत्येऽल्पिमत्पीयः कनीयोऽणीयइत्यपि

इत्यर्थः विशंकटं पृथु बृहत् विशालं पृथुलं महत् ६० वडुं उरु विपुलं नवविस्तीर्णस्य पीनं पीवस्थूलं
पीवरं चत्वारिस्थूलस्य स्त्रीपुंसयोस्तुपीवा स्तोकाः अल्पः क्षुल्लकः त्रयमल्पस्य सक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं रुशं
तनु ६१ मात्रात्रुटिः लवः लेशः कणाः आणुः एकादशसक्ष्मस्य स्तोकाद्या एव ता एकार्था इत्येके तत्रमात्रात्रुटीस्त्रियौ
। "त्रुटीति डी वंतोपि कचित् लवादिपुंसि शेषविशेष्यनिघ्नं असत्येऽल्पिमत्पीयः कनीयोऽणीयइत्यपि कोशांतरं। "एत
न्मेलगतमेवार्थं सर्वत्रास्यमूलग्रंथ एव दर्शनात् रामाश्रम्यादिघपितथाग्रहणाच्च अल्पिष्टं अल्पीयः कनीयः आणी

पिः चत्वारिस्थूलः ॥ ६२ ॥

आ. तृ. दी.

प्रभृतं प्रचुरं प्राज्यं अदभं बहुलं बहु पुरुहः। "पुरुहमित्यपि।" पुरुभूयिष्ठं स्फारं। "स्फिरमित्यपि।" भूयः भूरि
द्वादशबहुलस्य पुरुहो क्लीबे तु पुरुहः ६३ येषां संख्यानां संख्याशतासहस्राच्च पराते क्रमेण परः शताः परः
सहस्राः स्युरित्यर्थः एकैकं राजदंतादित्वाच्छतसहस्रयोः परनिपातः परस्करादित्वात्सुट् विशेष्यनिघ्नत्वाद्वा
च्यलिंगता यल्लक्ष्यं परः शतानां विदुषां समाज इति॥ गणनीयं गण्यं द्वे गणयितुं शक्यस्य संख्यातं गणितं
द्वयस्य संख्याकृता तस्य समं सर्वं ६४ विश्वं अशेषं कृत्स्नं समस्तं निखिलं अखिलं निशेषं समग्रं सकलं

प्रभृतं प्रचुरं प्राज्यमदभं बहुलं बहु पुरुहः पुरुभूयिष्ठं स्फारं भूयश्च
भूरि च ६३ परः शताद्यास्ते येषां परा संख्याशतादिकात् गणनीये तु
गण्यं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ६४ विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तं
निखिलाखिलानि निशेषं समग्रं सकलं पूर्णमखंडं स्यादन्ननके ६५ घनं
निरंतरं सांद्रं पेलवं विरलं तनु समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत् ६६ सदे
शाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् उपकंठांतिकाभ्यर्णाभ्यग्राअप्यभितोव्ययं ॥ ६७

पूर्णं। "पूर्वमिति पाठः पूर्वपूर्णे।" अखंडं अन्ननकं चतुर्दशसमग्रस्य ६५ घनं निरंतरं सांद्रं त्रीणि निविडस्या
निर्गतमंतरमस्मिन्निर्गतं। "पेलवं विरलं तनु त्रीणि विरलस्य समीपः निकटः आसन्नः सन्निकृष्टः सनीडः ६६
सदेशः अभ्याशः। "अभ्यास इति दंस्यां त इति मुकुटः।" सविधः समर्यादः सवेशः उपकंठः अतिकः अभ्यर्णः अभ्यग्रः
अभितः पंचदशसमीपस्य तत्राभित इत्यव्ययं। "समानं नीडवासस्थानमस्य सनीडः उपगतः कंठः सामीप्यमस्य उपकंठः

संसक्तं अव्यवहितं अपदांतरं। "अपदांतरमित्यपि।" त्रीणि संलग्नस्य। "नव्यवर्धयते स्म अव्यवहितं।" ने
दिष्टं अतिकतमं द्वे अतिनिकटस्य दूरं विप्रकृष्टकं द्वे ६८ दवीयः दविष्ठं सुदूरं त्रयमत्यतदूरस्य दवीयं सो
दीर्घं आयतं द्वे "दीर्घस्य।" वर्तुलं निस्तुलं दृत्तं त्रीणि "वर्तुलस्य।" यत्स्वभावादुन्नतमुपाधिवशादेष
न्नतंच बंधुरमित्यर्थः। "बंधूरमित्यपि।" एकं ६९ उच्चः प्रांशुः उन्नतः उदग्रः उच्छ्रितः तुंगः षड् उ

संसक्ते त्वव्यवहितमपदांतरमित्यपि नेदिष्टमतिकतमं स्यादूरं विप्रकृष्टकम् ६८
दवीयश्च दविष्ठंच सुदूरं दीर्घमायतं वर्तुलं निस्तुलं दृत्तं बंधुरं तन्नतानतम् ६९
उच्चं प्रांशुन्नतोदग्रोच्छ्रितोत्तुंगेयवामने न्यङ् नीचखर्वह्रस्वाः स्युरवाग्रेऽवनतानतं
७० अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिकुंचितं नतं आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि
७१ ऋजावजिह्मप्रगुणौ व्यस्तौ प्रगुणाकुलौ शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदा तनसनातनाः ७२

न्नतस्या। "उच्चैस्त्वमस्य उच्चः उन्नमति स्म उन्नतः।" वामनः न्यङ् नीचः खर्वः ह्रस्वः पंचह्रस्वस्य न्यङ्चांत
ः। स्त्रियां तु नीची अवाग्रं अवनतं आनतं त्रयमधोमुखस्य। "अवनतमग्रमस्य अवाग्रं।" ७० अरालं वृ
जिनं जिह्मं ऊर्मिमत् कुंचितं नतं आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रं एकादशवक्रस्या। "कुटिकौटिल्यं
लातिकुटिलम्।" ७१ ऋजुः अजिह्वः प्रगुणः त्रीण्यवक्रस्या। "भिन्नो जिह्वादजिह्वः।" व्यस्तः अप्रगुणः आ
कुलः त्रयमाकुलस्य। "भिन्नः प्रगुणादप्रगुणः।" शाश्वतः ध्रुवः नित्यः सदा तनः सना नः पंचनित्यस्य। "शश्वद्भुवः

७२ =
शाश्वतः

स्थानुः स्थिरतरः स्थेयान् श्रीण्यतिस्थिरस्याः स्थानशीलः स्थानुः। स्थेयांसो यएकरूपतया एकेनेव स्वभावेन कालव्यापी कालस्य व्यापकश्चाकाशादिः सकूटस्थः कूटो निश्चलः सन्तिष्ठतीति कूटोः स्त्री निश्चले मूले राशिविति मेदिनी स्थावरः जंगमेतरः देश्चरस्य ७३ चरिस्सु जंगमं चरं त्रसं इंगं चराचरं षट् चराचरस्याः चराणां शीलं चरिस्सु। चलनं कंपनं कंपं त्रयं कम्पशीलस्य चलं लोलं चलाचलं ७४ चंचलं तरलं पारिल्लवं सप्तकंचलस्य। पारिल्लवते पारिल्लवं चपलं चटुलं चैवेति पाठः। अतिरिक्तः समधिकः देश्चर अधिकभूतस्याः सम्यगधिकः समधिकः

स्थानुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः कालव्यापी सकूटस्थः स्थावरो जंगमेतरः ७३ चरिस्सु जंगमचरं त्रसमिगं चराचरम् चलनं कंपनं कंपं चलं लोलं चलाचलम् ७४ चंचलं तरलं चैव पारिल्लवपरिल्लवे अतिरिक्तः समधिको दृढसंधिस्तु संहतः ७५ कैकेशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढं जठरं मूर्तिमन्मूर्तिप्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ७६ पुराणप्रतने प्रलपुरातनचिरंतनाः प्रसग्रोऽभिनवो नवो नवीनो नूतनो नवः ७७ ॥

॥ दृढसंधिः संहतः देदृढसंधानयुक्तस्य ७५ कर्कशम्। कर्कशवटमृदु कर्कशमिति कवर्गद्वितीयादिरपि। कठिनं क्रूरम् कठोरम् निष्ठुरम् दृढम् जठरम् मूर्तिमत् मूर्ति नवकठिनस्याः मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति मूर्तिमत्। जठरं दृढवर्गद्वितीयमध्यम् प्रवृद्धम् प्रौढं एधितं त्रयं प्रवृद्धस्य ७६ पुराणं प्रतनं प्रलं पुरातनं चिरंतनम् पंचपुरातनस्य प्रसग्रः अभिनवः नवः नवीनः नूतनः नवः ७७ ७७

नूलः सप्तनूतनस्याः प्रतिनवमग्रमस्य प्रत्यग्रः। सुकुमारं कोमलं मृदुलं मृदु चत्वारि कोमलस्य अन्वक् अन्वक्षं अनुगं अनुपदं चत्वारि पञ्चादिसर्थे अन्वयीभावत्वात्क्लीबमव्ययं च। पदस्य पञ्चादनुपदं। ७८ प्रत्यक्षं। समक्षमित्यपि। ऐन्द्रियकं देइन्द्रियग्राह्यस्य इन्द्रियेणानुभूतं ऐन्द्रियकं अप्रत्यक्षं अतीन्द्रियं देइन्द्रिये रग्राह्यस्य धर्मो देः अन्वक्षमिति पाठः। अपरोक्षं ऐन्द्रियकं परोक्षं स्यादतीन्द्रियमिति। एकतानः अमन्यव

॥ नूलश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु अन्वग =
नूलश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु अन्वग =
नूलश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु अन्वग =
नूलश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु अन्वग =
नूलश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु अन्वग =
नूलश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु अन्वग =
नूलश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु अन्वग =

तिः एकाग्रः एकाग्रः ७९ एकसर्गः एकाग्राः एकाग्रगतः सत्तेकाग्रस्याः एकंतानयति एकतानः तनुश्चोपकरणयोः। आदिः पूर्वः पोरस्त्यः प्रथमः आद्यः पंचकमाद्यस्याः आप्रथमं दीयते गृह्यते आदिः। तत्रादिः पुंस्त्व ८० अंतः जघनं चरमं अंतं पाश्चात् पश्चिमं षडंत्यस्य तत्रांतः पुनपुंसकयोरेव यथा स्वच्छं राखी कुलस्यांतः मोघं निरर्थकं हेवर्थस्याः निर्गतोऽर्थो यस्मात्तन्निरर्थकं। स्पष्टं स्फुटं प्रवक्तुं उल्बणं चत्वारि स्पष्टस्याः ८१

अ. तृती
१२

साधारणं सामान्यं हे एकमप्यनेकसंबंधिसाधारणं जातिवाचिसामान्यंतुक्ती बं एकाकी एकः एककः त्रयमस
हायेभिन्नः अन्यतरः "एकतरइतिपाठः" एकः तः अन्यः इतरः षट्भिन्नार्थकाः भिन्नस्य वाचका इत्यर्थः त्वश
ब्दः सर्ववत् स्त्री त्वे ८२ उच्चावचं नैक भेदं हे बहुविधस्य उच्चं अवलंबितं "अवलंबनमिति क्षीरस्वामी
हेतुण्यस्य अरुतुदः मर्मस्पृक् हे मर्मभेदिनः मर्मस्पृशौ अबाधं निर्गलं हे निर्बाधस्या "नबाधाऽस्य अबाधम्

साधारणं तु सामान्यमेकाकी एक एककः भिन्नार्थका अन्यतर =
एकस्त्वोऽन्यतरावपि ८२ उच्चावचं नैक भेदं मुञ्चं डमविलंबितं
अरुतुदस्तु मर्मस्पृगबाधंतु निर्गलं ८३ प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादप
सव्यमपष्टु च वामं शरीरं सव्यं स्यादप सव्यंतु दक्षिणं ८४ संकटं
नातु संबाधः कलिलं गहनं समे संकीर्णं संकुला कीर्णं मुंडितं परि

॥ ८३ ॥ प्रसव्यं प्रतिकूलं अपसव्यं अपष्टु चत्वारिविपरीतस्य "प्रगतं सव्यात्प्रसव्यं" यद्दामं शरीरं तत्सव्यं
एकं यद्दक्षिणं शरीरं तदपसव्यं एकं ८४ संकटं संबाधः हे अल्पावकाशे वर्त्मा दी नापुमान् कलिलं गहनं
हे दुरधिगमस्य यथा गहनं शास्त्रं दुर्ज्ञानमित्यर्थः ॥ संकीर्णं संकुलं आकीर्णं त्रीणि जनादिभिरत्यंतमिश्रस्य
यथा संकीर्णवर्गः केचित्तु एतान् पूर्वपर्यायानां हुः संकीर्णमृषिपत्नीनामिति प्रयोगात् "मुंडितं परिबाधितं हेतु

८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२

धितं प्रथितमित्यपि पाठः संहितं मुफितं मुफितं च सपिपाठः ८५ ॥ १ ॥ गुणितं गुणितं च सपिपाठः ८६ ॥ १ ॥ गुणितं गुणितं च सपिपाठः ८७ ॥ १ ॥ गुणितं गुणितं च सपिपाठः ८८ ॥ १ ॥ गुणितं गुणितं च सपिपाठः ८९ ॥ १ ॥ गुणितं गुणितं च सपिपाठः ९० ॥ १ ॥ गुणितं गुणितं च सपिपाठः ९१ ॥ १ ॥ गुणितं गुणितं च सपिपाठः ९२ ॥ १ ॥ गुणितं गुणितं च सपिपाठः

यधितं संहितं दृष्टं विसृतं विसृतं न तं ॥ अंतर्गतं विसृतं स्यात्प्राप्तं प्राणिहितं समे ॥ ८६ ॥
वेष्टितं प्रेष्टिता धूतं चलिता कृपिता धुते ॥ तत्तनुभास्तनिष्ठता विधक्षिं परिता समाः ॥ ८७ ॥
परिक्षिप्तं तु निवृत्तं मृषितं मुषितार्थकं ॥ प्रवृत्तं प्रसृतं न्यस्तनिष्ठं युजिता हते ॥ ८८ ॥

आविलः ॥ क्षिप्तः ॥ ईरितः ॥ सप्तप्रेरितस्य ॥ नुद्यते स्म नुतः ॥ ८९ ॥ परिक्षिप्तः ॥ निवृत्तः ॥ हे प्राकारदिता सर्वतो वेष्टितस्य
निवृत्तं स्म निवृत्तं ॥ रज्जु आवरणे ॥ मृषितं ॥ मुषितं ॥ हे चोरितस्य ॥ मुष्यते स्म मुषितं ॥ प्रवृत्तः ॥ प्रसृतः ॥ हे प्रसर
णयुक्तस्य ॥ प्रसरति स्म प्रसृतं ॥ न्यस्तः ॥ निवृत्तः ॥ हे निक्षिप्तस्य ॥ निवृत्तं न्यस्तं ॥ स्म निवृत्तं ॥ स्म निवृत्तं ॥ युजिता ॥
आहता ॥ हे अव्यावर्तितस्य ॥ यथापंचमिराहता ॥ अत्यन्तं विवर्तितः ॥ ९० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अन्तरी. निदिग्धं उपचितं हे समुद्रस्य। "निदिग्धते स्म निदिग्धं दिह उपचये।" गूढं गुप्तं हे गोपन युक्तस्य यथामंत्रो गुप्तो
विधातव्यः गुंठितं। "गुंठितमित्यपि गुडवेष्टने।" रूषितं हे धूलिलितस्य। "गुंठाळलेले इति ख्यातस्य वा।" दु
तं अवदीर्णं हे द्रवीभूतस्य उद्गूणं उद्यतं। हे "उत्तोलितस्य शस्त्रादेः।" काचित् शिक्वितं हे "शिक्वे स्थापित
स्य।" ८२ आणं घ्रातं हे नासिकया गृहीतगंधास्य पुष्पादेः दिग्धं लितं। हे "विलितस्य।" समुद्रं उद्धृतं हे
उन्नीतस्य। "कूपादेर्जलादेः।" वेष्टितं वलयितं सवीतं रुद्धं आवृतं पंचवेष्टितस्य "नद्यादिना नगरादेः।"

निदिग्धोपचितं गूढं गुप्तं गुंठितं रूषितं दुतावदीर्णं उद्गूणं उद्यतं ८
काचित् शिक्वितं ८२ आणं घ्राते दिग्धं लितं समुद्रं उद्धृतं समे ८८
वेष्टितं स्यादलयितं सवीतं रुद्धं आवृतं ९० रुग्णं भुग्नेयं निशितं क्षुण्णं
तशातानितेजिते स्याद्दिनाशो न्मुखं पक्वं हीणं हीनं तुल्यजिते ९१
वृत्तं तु वृत्तं वा वृत्तं संयोजितं उपाहितः प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्य च ९२

९० रुग्णं भुग्नेयं हे व्यथितस्य "भग्नस्य वा काष्ठहस्तपादादेः।" निशितं। "निशातमित्यपि।" क्षुण्णं शातं तेजि
तं चत्वारिंशादिना तीक्ष्णकृतस्य शस्त्रादेः। "निशायते स्म निशातं शोतनूकरणे विनाशो न्मुखं प्रत्यासन्न
विनाशं पक्वं स्यात् एकं।" पचते स्म पक्वं। "हीणः हीतः लज्जितः त्रयसंज्ञा नलज्जस्य ९१ वृत्तः वृत्तः व्यावृत्त
।" वावृत्त इति केचित्। "त्रयं कृतवर्णस्य यस्त्वक्षं पौरोहित्याय भगवान् वृत्तः काव्यः किला सुरैरिति संयोजित
।" संयोगित इति भरतमालायां। उपाहितः हे संयोगं प्रापितस्य प्राप्यं गम्यं समासाद्यं त्रीणि प्राप्नुं शक्यस्य

समासाद्यते प्राप्यते तसमासाद्यं स्य च ९२
सुतस्य। "संयुते स्म स्य च ९२ ॥

संगूढः संकलितः हे योजिसंकादेः यथा द्वौ त्रयः पंच च संकलिता दश भवन्ति अवगीतः ख्यातगर्हणः हे निदि
तस्य। "अवगीयते नियते स्म अवगीतः।" विविधः बहुविधः नानारूपः पृथग्विधः चत्वारि। "नानारूपेयस्य ना
नारूपः।" ९३ अवरीणः धिक्कृतः हे "निदितमात्रस्य।" अवध्वस्तः। "अपध्वस्तः अपध्वस्तं परित्यक्ते वि
हिते प्यवचूर्णित इति विश्वः।" अवचूर्णितः हे चूर्णीकृतस्य अनायासकृतं अनायासेन कृतः कषायविशेषः
फांठं स्यात् एकं शुब्धत्वांतेत्यादिनाः नायासे निपातितं स्वमितं ध्वनितं देशब्धितस्य ९४ बद्धं संदानितं मू

संगूढः स्यात्संकलितोऽवगीतः ख्यातगर्हणे विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथ
क्विधः ९३ अवरीणो धिक्कृतश्चाप्यवध्वस्तोऽवचूर्णितः अनायासकृतं फांठं स्व
नितं ध्वनितं समे ९४ बद्धं संदानितं मूतमुद्धृतं संदितं सितं निष्पक्वं कथितं पाके क्षीरा
ज्यहविषां शृतं ९५ निर्वाणे मुनिवन्द्यादौ निर्वातस्तु गतं निले पक्वं परिणते गूढं हन्ने मीढं ९६

तां "मूणं गतिमुक्तः।" उद्धृतं। "उद्धृतमित्यपि।" संदितं सितं षट्बद्धस्य मूढं बंधनेक्तः मूतं हे अवखंडने
उत्सर्गः संपूर्वश्च बंधनार्थः उद्धृतं संदितं निष्पक्वं कथितं हे सा कल्पेन पक्वस्य। "कषायादेः।" क्षीरादीनां पा
के शृतमित्येकं यथा शृतं क्षीरं पक्वमित्यर्थः ९५ निर्वाण इत्येकं मुनिवन्द्यादौ प्रयुज्यते न तु वाते यथा निर्वाणे मुनि
ः निर्मुक्त इत्यर्थः निर्वाणे बन्धिः निर्गत इत्यर्थः आदिशब्दानि निर्वाणे हस्ती। "निर्मेय इत्यर्थः।" निर्वाणे वात इति निः
पूर्वा हाते निर्वातस्य न त्व एकं गते अनिले निर्वात इत्येकं पक्वं परिणतं हे पाकं प्राप्तस्य गूढं हन्ने हे कृतपुरीषोत्सर्ग

स्याद्दद्यते स्म हृदपुरीषोत्सर्गः ९६
मीढं मज्जितः हे कृतपुरीषोत्सर्गः ९६

७ श्रीः पुष्पापुष्पिते। हृदयपोषणस्य स्फोटोत्साहोद्देशमाप्तिरिति स्यात्तत्राह नमिति मुकुटः तस्मात्तमितिरामनाथः उद्धृतः हे
१५ वंनवनत्यक्तस्याभारोऽन्वयः। रमितः हृदयमापितस्यापथादमितिमिद्वियं शंतः समितः हि रामने प्रापितस्यापथारो
तोयोगः निवर्तित इत्यर्थः। प्रार्थितः अर्चितः देवाचित्तस्य॥९॥ तप्तः अप्रितः हे बाधं प्रापितस्याच्छन्नः आदितः हूं आ
दितस्यापूजितः। अंबितः। अर्चित इति पाठः। अर्च पूजायां हे पूर्णः। पुरितः हे। वाहनशंतपूर्णत्यादिगणिविनिष्ठातानि
पातेताः। क्रिष्टः। क्रिशितः। हे कुंशं प्राप्तस्य आवसितः। मितः हि समाप्तस्य। पोतकर्मणीत्यन्तानि च॥९॥ शुद्धः पुष्टः। उ

पुष्टपुष्टितं सोढं शोतमुद्धतमुद्धतं ॥ शोतस्तु दक्षितं शोतः शमितं प्रार्थितं र्हितः ॥ ९७ ॥
 शमस्तु दक्षितं च शमस्तु दक्षितं पूजितं दक्षितः ॥ पूर्णस्तु पूरितं कृष्टः कृष्टितं वसितं सितः ॥ ९८ ॥
 पुष्टपुष्टितादग्धेत एतन्मूलं ॥ वेधितं छिद्रितं विस्त्रितं विस्तृतं विचारितं ॥ ९९ ॥
 निष्प्रमेयं निष्प्रमेयं विस्तृतं विस्तृतं ॥ सिद्धं निर्दितं निष्प्रमेयं दक्षितं ॥ १०० ॥

वि०॥ दग्धः॥ यत्नारिदग्धस्य॥ तद्वः॥ त्वष्टः॥ तनूकृतः॥ श्रीणि॥ अस्तनुस्तनुरकारितनूकृतः॥ यथा तद्वः काष्ठे शस्त्रेणाव्य
 ह॥ नमित्यर्थः॥ वेधितः॥ छिद्रितः॥ विद्धः॥ श्रीणि॥ यथा कूर्णे विद्धो॥ विभः॥ वित्तः॥ विचारितः॥ श्रीणि॥ प्राप्तविचारस्य॥ ९९॥
 निष्प्रभः॥ विगतः॥ अरक्तः॥ प्रचंडीतिहीनस्य॥ विगतो वा॥ तनिष्प्रभावितिरुद्धः॥ विहीनः॥ विद्रुतः॥ द्रुतः॥ श्रीणि॥ द्रवी
 भूतस्य द्रुतादः॥ सिद्धः॥ निर्गतः॥ निष्प्रभः॥ त्रयसिद्धस्य॥ शरितः॥ मित्रः॥ भेदितः॥ श्रीणि॥ भेदप्रापितस्य॥ १००॥

ऊतं स्यूतं उतं त्रितयंतं तु संतते यथा प्रोतः पटः तं तु भिरनु स्यूत इत्यर्थः अर्हितं नमस्यितं नमसितं अपवा
र्चितं अर्चितं अचचितं अचचितस्य वरिवसितं वरिवस्यितं उपासितं उपचरितं चत्वारिंशु अर्पितस्य संतापि
तं संतप्तं पूषितं धूपयितं दूनं पंच संतापितस्य। "एभ्यः अकर्मकेभ्यः कर्त्तृदिक्तेष्वेतात्वे वरूपाणि १०२ ह्रस्वः मतः
तप्तः प्रहूनः प्रमुदितः प्रीतः षट् प्रमुदितस्य छिनं छातं लूनं कृष्णं शातं दितं छितं वृक्षां अष्टौ खंडितस्य १०३

ऊतं स्युतं मुतं चेति त्रिसयंतं तु संतने स्यादर्थितेन मस्यित नमसित मपचायिता चिंता पचि
तं १०१ वरिवसिते वरिवसित मुपासितं चोपचरितं च संतापित संतप्तो धूपित धूपापितौ च धूतश्च १०
२ दृष्टं मत्त स्तसः प्रहूतः प्रमुदितः प्रीतः छिन्नं छातं लूतं कृतं दातं दिनं छितं दृक् १०३ स्वस्तं
ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्धं पन्नच्युतं गलितं मूलव्यं प्रासविन्नं भावितं मार्सादतं च भूतञ्च १०४ अन्वे
षितं गवेषितं मन्विष्टं मार्गितं मृगितं आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुतं च १०५
त्रातं त्राणं रक्षितं मवितं गोपायितं च गुप्तं च अवगणितं मवमता वृज्ञातेव मानितं च परिभूते १०६

सप्तं चतुर्दशं शतं स्तुतं पञ्चमं च्युतं गलितं सप्तच्युतस्य ॥ एभ्यो गत्यर्था कर्मकेतिकर्तरितै एतान्येव रूपाणि
 ॥ १०४ ॥ श्रद्धां प्राप्तं विन्नं भावितं आसदितं भूतं षट्प्राप्तस्य १०४ अन्वेष्टितं गवेष्टितं अन्विष्टं नार्गितं मृगितं पञ्च
 गवेष्टितस्य यथादूतस्ततो गवेष्टितो पिचोरो न दृष्टः आर्द्रः सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नं उत्तं सप्तक्लिन्न
 स्य यथास्तिमितलोचनोऽश्रुभिः १०५ जातं त्राणं रक्षितं अविष्टं गोपायितं गुप्तं षट् रक्षितस्य अवगणितं म
 अवमतं अवज्ञातं अवमानितं परिभूतं पञ्च ॥ अवमानितस्य ॥ १०६ ॥ १०६ ॥ १०६ ॥ १०६ ॥

अ. नृदी.
१५

सक्तं हीनं विधुतं समुज्जितं धूतं उत्सृष्टं षडुत्सृष्टस्य उक्तं भाषितं उदितं जल्पितं आख्यातं अभिहितं लपितं
तं षडुदितस्य १०७ बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नं अवसितं अवगतं सप्तावगतस्य उरीकृतं "उरी
कृतमित्यपि" उरीकृतं अंगीकृतं आश्रुतं प्रतिज्ञातं १०८ संगीर्णं विदितं संश्रुतं समाहितं उपश्रुतं "प्रति
श्रुतमित्यपि" उपगतं एकादशांगीकृतस्य ईलितं शस्त पणायितं पनायितं प्रणुतं पणितं पनितम् १०९

त्यक्तहीनं विधुतं समुज्जितं धूतमुत्सृष्टं उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितं
१०७ बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते उरीकृतमुरीकृतमंगीकृतमाश्रुतं प्र
तिज्ञातं १०८ संगीर्णं विदितं संश्रुतं समाहितं पैश्रुतोपगतं ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपण
तपनितानि १०९ अपिगीर्णं विणीताभिष्टुतेडि तानिस्तुनार्थानि भक्षितचर्वितलीढप्रसवसितगिलितखा
दितप्सातं ११० अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तं ग्लस्तं अशितं भुक्तं चतुर्दश खादितस्य सा
क्षिप्रक्षुद्राभीक्षितश्चुपीवरबहुलप्रकर्षार्थः साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्टगरिष्टहसिष्ठवं हिष्टाः १११
क्षिप्रक्षुद्राभीक्षितश्चुपीवरबहुलप्रकर्षार्थः साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्टगरिष्टहसिष्ठवं हिष्टाः ११२ ॥

गीर्णं वर्णितं अभिष्टुतं ईडितं स्तुतं द्वादशस्तुनार्थानि भक्षितं चर्वितं लीढं "लितमित्यपि" प्रसवसि
तं गिलितं खादितं प्सातं ११० अभ्यवहृतं अन्नं जग्धं ग्रस्तं ग्लस्तं अशितं भुक्तं चतुर्दश खादितस्य सा
भक्षणेप्सातं "अद्यतेस्म अन्नं" क्षेपिष्ठादक्षिप्रादीनां प्रकर्षार्थः प्रकर्षार्थोयेषां ते तथा अतिशयविशि
ष्टेषु क्षिप्रादिषु क्रमेण वर्तते इत्यर्थः यथा अतिशयेन क्षिप्रः क्षेपिष्ठः अतिशयेन क्षुद्रः क्षोदिष्ठः अत्र प्रेष्ठादिच
तुष्टये प्रियो रस्यूलबहुला एवेष्टनः प्रकृतयः अभीक्षितादीनां निर्देशस्तुतं सर्वायत्वात् अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः इत्यादि

लि. ११२

वाढादीनामतिरायेसाधिष्ठाः यस्तु अत्र व्यायतबहुवामनादीर्घस्फिरहृस्वानांपर्यायाः अतिशयेन बाढः सा
धिष्ठः एवं चंदारकांतेषु अतिशयविशिष्टेषु द्रविष्मादि क्रमेणैकैकं ज्ञेयं "चरीरकोमुखः" ॥ इति विशेष्यनिघ्न
वर्गः ॥ पूर्वकांडद्वेषेवर्गादिनामानि प्रकरणैः सजातीयानि निबद्धानि अत्रापिकांडे सुवृत्त्यादीनि विशेष्य
निघ्नानि व्यबधात् इदानीं पूर्वेषां संकीर्णत्वापत्तिभयेन ये पूर्वोक्तास्तसंग्रहार्थं संप्रकीर्णप्रकरणमारभते अ
त्र हि कर्मक्रियादयोभाववचनाः अपरस्पर्शादिर्विशेष्यनिघ्नः त्वंबधादिः करणवचनः तथा समूहवचनं अ
पूपिकादिः एवं संकीर्णः संकीर्णार्थैः संकीर्णलिङ्गैश्च कथनात् संकीर्णवर्गोयं भिन्नजासर्थे ससर्ग एव हि संकरः

॥ वाढव्यायतबहुगुरुवामनचंदारकातिशये ॥
इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ प्रकृतिप्रत्ययार्थैः संकीर्णलिं

स चात्र प्रायेण विद्यत इति इहेव तद्व्यपदेशः न च त्रसंकीर्णत्वे विशेषविधानाभावे च कथमत्र लिङ्गज्ञानं स्या
दित्याकांक्षायां तदुपायमाह प्रकृतीति संकीर्णं संकीर्णान्नि अत्र वर्गे वक्ष्यमाणलिङ्गसंग्रहोक्तरीत्या प्रकृ
त्यर्थेन प्रत्ययार्थेन च आद्यशब्दात्कचिद्रूपमेवादिना लिङ्गमुन्नयेत् ऊहेत तत्र प्रकृत्यर्थेन यथा अपरस्पर्
रेति विभक्तिप्रकृतिस्वरूपकृतिः तस्याः सततक्रियासंबंधात् क्रियायोगः अपरत्वादिगुणयोगश्च एवं गुणद्व
यक्रियायोगोपाधिनिःपरयामिन इत्यभिधेयलिङ्गत्वं प्रत्ययार्थेन यथा स्फातिप्रभृतीनां किन्नादिप्रत्ययां
तानां स्त्रीभावादिविकीर्णान्तिवक्ष्यमाणत्वात् स्त्रीलिङ्गत्वं तथा संधिप्रभृतीनां किप्रत्ययानां कोचोः किरिति

अ. टी.
१६

वक्ष्यमाणत्वात्सुत्वं रूपभेदेन कर्मदेः क्रीबत्वादि साहचर्येण च डिभेदमरवि लवाविति डिभस्य पुंस्त्वं संकी
र्णइसुपलक्षणं वर्गांतरेष्वप्यनिश्चितलिंगानामुत्पत्तीति रिप्तादीनां प्रकृतिप्रत्ययादिभिरेवल्लिङ्गमिष्ययात् क
र्मक्रिया द्वे क्रियायाः तच्छब्देन क्रियापरा मृश्यते क्रियासातत्येगम्येति अपरस्पर इत्येकं नाम अपरस्परः सार्थ
गच्छति अपरेचपरेचसंघाः सततं गच्छंतीत्यर्थः सातत्यमविच्छेदः अपरस्परः क्रियासातत्यइति सुउ. निपास
ते सातत्ये किं अपरपराः सकृद्गच्छति वाच्यलिंगत्वादपरस्परयोषितः अपरस्परणि कुलानि ॥ निर्दिष्टकर्म

॥ कर्मक्रियातत्सातत्येगम्येस्युरपरस्परः १ साकल्यासेगवचने पा
रायणैरायणे यदृक्तास्वेरिता हेतुभूत्यात्वास्या विलक्षणम् २ ॥

सातत्यसुधीभिरपरस्परमिति भागुणिक्तत्वात् तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतांचनैरंतर्भेदतत् यथा क्रियासातत्ये
अपरस्परं गच्छति क्रियावतांच सातत्येतुल्लिङ्गत्रयं १ ॥ साकल्यवचनं पारायणं आसंगवचनं पाराय
णं ॥ तु रायणमिति पाठः तुल्यरणे तुल्यश्रयनम् ॥ पारायणं समासंगकार्त्तपारागतावपीति मेदिनी आस
ङ्ग आसक्तिस्तद्वचनं क्रमेणैकैकम् यदृक्ता स्वेरिता हेतुभूत्यात्वात् कारणाहता आस्यास्थि
॥ तिर्विलक्षणं स्यात् एकं २ ॥

शमयः शमः शान्तिः त्रयंचित्तोपशमस्य दान्तिः दमयः दमः त्रयमिन्द्रियनिग्रहस्य वृत्तं कर्मभूतपूर्वचरित्तदवदानं एकं
॥ प्रशस्तकर्मणोवा ॥ अवदानमिति पाठः काम्यदानं काम्यस्य तुलापुरुषादेर्दानं तद्वारणं एकं ॥ प्रहारणमिति भ
रतमालायां प्रवारणं महादानमिति त्रिकाण्डशेषः ३ वशक्रिया संबननं संबदनं स्यात्संबदनं मासौचवशीकारे
ण पुंसकमिति मेदिनी ॥ हेमणिमंत्रादिना वशीकरणस्य मूलकर्म श्रोत्रधीनां मूलैर्हृत्वाटनादियत्कर्म तत्कामेणै
कं विधूननं विधुवनं ॥ विधुवनमिति जडाधरः ॥ द्वेकंपनस्य तर्पणं प्रीणनं अवनं श्रीणिदृष्टिः ४ पर्योप्तिः परि

शमयस्तु शमः शान्तिर्दोतितुदमथोदमः अवदानं कर्मवृत्तं काम्यदानं प्रवारणं ३ वश
क्रियासंबननं मूलकर्म तु कामेणं विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनं अवनं ४ पर्योप्तिः स्यात्
रित्राणं हस्तधारणमित्यपि सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं मिदा ५ आक्रोशनमभी
षंगः संवेदो वेदनानना संमूर्च्छनमभिव्याप्तिर्यो आभिक्षार्थनादना ६

॥ आरां हस्तधारणं ॥
स्तवारणमित्यपि ॥ श्रीणि वधीयत निवारणस्य सेवनं सीवनं स्यूतिः त्रयं मूली क्रियायाः ॥ सेवस्तु सेवनं स्यूतिरिति पाठो
वा ॥ विदरः स्फुटनं ॥ स्फुटनमिति भरतमालायां ॥ मिदा त्रयं द्विधा भावस्य ५ आक्रोशनं अभीषंगः अभिषंग इत्यपि उ
पसर्गस्येति दीर्घद्विकल्पात् ॥ हेगा लिप्रदानस्य संवेदः वेदना हेतुभवस्य तत्र वेदनानुमान् अतो वेदनमित्यपि संसू

अभिषंगः हेतुवेदो जातेन आभिषंगेन अर्थेना अर्हता चत्वारिण्येवम् ६
याम्येति यजयाचेतिम्ब ६

श्र० को०
तृ० टी
१०

वर्द्धनं च दने हे कर्तनस्य आनंदनं "आमंत्रणमिति क्वचित्पाठः" सभाजनं स्वभाजनमिति राजमुकुटः "आप्रवृत्तं श्रीणि
स्वागतं संप्रदादिना विहितस्यानंदस्य आम्नायः संप्रदायः हे गुरुपरंपरागतस्य सदुपदेशस्य क्षयः क्षियाद्देवपचयस्य
ग्रहः ग्राहः हे ग्रहणस्य वशः कांतिः हे दृष्ट्यायाः रक्षणः रक्षा " नारा हे रक्षणस्य रणः कणाः हे शब्दकरणस्य व्यधः
वैधः हे वैधनस्य पचा पाकः हे पचनस्य हवः हूतिः हे आवाहनस्य वरः वृत्तिः हे वैधने संभक्तौ च "तपोभिरिष्यतेय
सुदेवेभ्यः सबरो मतइति" ८ श्रौषः श्लोषः "श्लोषइत्यपि शब्दार्थकोशे" हे दाहस्य नयः नायः दयनीतेः ज्यानिः जी

वर्द्धनं च दनेऽथ हे आनंदनसभाजनं आप्रवृत्तं मथाम्नायः संप्रदायः क्षये क्षिया ७ ग्रहे ग्रा
हो वशः कांतोरक्षास्त्राणोरणः कृते। अधो वैधे पचा पाके हवो हूतौ वरो वृत्तौ ८ श्रौषः श्लोषेन
यो नाये ज्यानिर्जीर्णो भ्रमो भ्रमौ स्फुटिर्दृष्टौ प्रथारव्यातौ स्पष्टिः ९ तौ स्रवः स्रवे १० एधा समृद्धौ
सुरौ सुखा प्रमिती प्रमा प्रसूतिः प्रसवे श्योते प्राधारः क्रमथः क्रमे १०

मिः हे भ्रातः स्फुटिः वृद्धिः हे वृद्धेः "प्रथा रव्यातिः हे "प्रव्याते" स्पष्टिः वृत्तिः हे स्रवस्य स्रवः स्रवः हे श्रवणस्य एधा "विधे
त्यपि विधाजलासने ऋद्धौ प्रकारे वेतसे विधाविति मेदिनी "समृद्धिः हे उपचयस्य सुराणं सुखा सुखलनं स्फोरणं स्फोरणं
चेत्यपि" हे "सुराणस्य" प्रमितिः प्रमा हे यथार्थज्ञानस्य प्रसूतिः प्रसवः हे गर्भनिमोचनस्य श्रमेतः प्राधारः हे धृतादेः स

लि क्रमथः क्रमः हे ग्लानिः १०

उत्कर्षः अतिशयः हे प्रकर्षस्य संधिः श्लेषः हे संधानस्य विषयः आश्रयः "आश्रयइत्यपि" "हे आश्रयस्य" क्षिया सेपरां
"हे सेपरास्य" गीर्णः गिरिः हे निगरणस्य "गिः लणो इति रव्यातस्य" गुरणं गूरणमिति मुकुटः उद्यमः हे "भारद्यु
द्यमनस्य" ११ उन्नायः उन्नयः हे ऊर्ध्वनयनस्य ऊहस्य च श्रायः श्रयणं हे सेवायाः जयने जयः हे जयस्य निमा
दः निगदः हे कथनस्य मादः मदः हे हर्षस्य उद्देगः उद्भ्रमः हे उद्देजनस्य १२ विमर्दनं परिमलः हे कुंकुमा
दिमर्दं परिमलो विमर्दं योतिविश्वः अभ्युपपत्तिः अनुग्रहः हे अंगीकारस्य ततोऽनुग्रहादिरुद्धो निग्रहः स्या

उत्कर्षोऽतिशयोऽसंधिः श्लेषे विषय आश्रये। क्षियायां सेपरां गीर्णः गीर्णे गुरणमुद्यमे ११ उन्नाय
उन्नयः श्रायः श्रयणे जयने जय निगादो निगादो मादो मद उद्देग उद्भ्र मेः १२ विमर्दनं परिमलेऽभ्यु
पपत्तिरनुग्रहः निग्रहस्तदिरुद्धस्यादभियोगस्त्वभिग्रहः १३ मुष्टिवंधस्तु संग्राहो डिंबेडमर
विश्वो बंधनं प्रसितिश्चारः स्पर्शः स्पष्टोपतप्ररि १४ नि कारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्विंगदंगितं
तु विप्रकारो विरोधः स्यादिति क्वचित्पाठः "एकं अभियोगः अभिग्रहः हे कलहावाहनस्य १३ मुष्टिवंधः संग्राहः हे
मुष्टिना दृष्टग्रहणस्य डिंबः डमरः विप्रवः त्रयं नरलुंठनादेरुपसर्गविशेषस्य प्रलयस्य वा बंधनं प्रसितिः चारः श्री
णिवंधनस्य "चारस्यानेस्वारं पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह स्वामी स्वरव्योपतापयोः अच प्रज्ञाद्यण
स्वारः "स्पर्शः स्पष्टइति रेफहीनोपि स्पष्टा" स्पष्टेत्यपि उपतप्ता त्रयं उपतापारव्यरेगविशेषस्य "संतप्ततस्य वा" स्पष्ट

नीतिस्पर्शः स्पर्शो रजायां दाने चेति विश्वः १४ नि कारः विप्रकारः विप्रकारो विप्रकार
संज्ञाकारः ईगः दंगितं त्रयं अभिप्रायानुसूचेति तस्य

म. १००
१६

प्रस्तावः अवसरः द्वे प्रसंगस्य यथा अवसरपठितावागित्यादि तस्य तस्य इति वा पाठः ॥ सूत्रवेष्टनं हेतुतु बा मकतस्य वेष्टन
मे दस्यतसरी इति प्रसिद्धस्य २४ प्रजनः उपसरः हेतुर्भगवत्प्रणयः प्रणयः प्रणयः द्वे प्रेम्णाः प्रसर इति पाठः प्रसरः प्रणये वेगे इ
ति मेदिनी धीशक्तिः निष्क्रमः हेतुद्विसामर्थ्ये निष्क्रमो बुद्धिसंपत्ताविति विश्वः शुश्रूषाश्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ऊ
हापोहो च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणा इति ॥ संक्रमः दुर्गसंचरः हेतुर्दुर्गमार्गस्य दुर्गदिपवेशकिया क्त्वा ॥ संक्रमते संक्रम्य
ति वाऽनेन संक्रमः सनस्त्रियां ॥ दुर्गसंचार इत्यन्यत्र ॥ २५ प्रत्युक्रमः ॥ प्रत्युक्रातिरत्यपि ॥ प्रयोगः हेतुद्वयार्थमतिशयि

प्रस्तावः स्यादवसरस्त्रसरस्त्रवेष्टनं २४ प्रजनः स्यादुपसरः प्रणये प्रणयौ समौ धीशक्तिर्नि
क्रमोऽस्तीतु संक्रमो दुर्गसंचरः २५ प्रत्युक्रमः प्रयोगार्थः प्रथमस्यादुपक्रमः स्यादभ्यादानमु
द्वात आरंभः संक्रमस्त्वरा २६ प्रतिबंधः प्रतिबंधोऽवनाय सुनिपातनं उपलंभस्त्वनुभवः समालं
भो विलेपनं २७ विप्रलंभो विप्रयोगो विलंभस्त्वति सर्जनं

॥ तोद्योगस्य प्रयोगोर्थो यस्य सः ॥ प्रपञ्चार्थे इति
इति पाठः प्रत्युक्रमः प्रपञ्चार्थे इति भागुरि प्रक्रमः क्रम उपक्रमः हेतुप्रथमारंभस्य अभ्यादानं उद्वातः आरंभ प्रथमारंभ
मात्रस्य यत्तस्य उद्वातः प्रणवो यासां मिति पकमादिपंचाये कार्योवा संक्रमः त्वरा द्वे संवेगसु आवेगसु त्वराव
रि रिति वाच्यमिति २६ प्रतिबंधः प्रतिबंधः हेतुकार्ये प्रतिघातस्य यथा मणि मंत्रादि प्रतिबंधादग्नेरनुष्णतेति अवनायः नि
पातनं निपातनमिति पाठः ॥ हेतुधोनयनस्य उपलंभः अनुभवः हेतुसाक्षात्कारस्य समालंभः विलेपनं हेतुकुक्कुमादिना विलेपने

विप्रलंभः विप्रयोगः हेतुगिरा विच्छेदस्य विलंभः अति सर्जनं हेतुति

एम
एम

एनस्य ॥

विश्वावः प्रतिख्यातिः ॥ प्रविख्यातिरित्यपि ॥ हेतुप्रसिद्धः अवस्थाप्रतिजागरः दृश्यवस्तुना अवस्थास्य २८ निपाठः निपाठः पा
ठः श्रीणि पठनस्य ॥ तेमः स्तेमः समुदने त्रय मासीभावस्य आदीनवः ओषधः ॥ क्लेशः श्रीणि क्लेशस्य आश्रयतींद्रियाण्यनेनेति
आश्रयोत्तालव्य मध्यइतिकेचित् मेलकः संगः संगमः श्रीणि संगमस्य नामेलः संगमो नावेत्यमरमाला ॥ २९ संवीक्षणं ॥ अ
न्वीक्षणं अन्वेषणं गवेषणं चेत्यपि ॥ विचयनं मार्गेण मृगणा मृगः पंचतात्पर्येण वस्तूनां गवेषस्य परिंभः परिंभ इत्य
विश्वावस्तु प्रतिख्यातिरवस्थाप्रतिजागरः २८ निपाठनिपठोपाठे तेमस्तेमौ समुदने आदी
नवासवौ क्लेशे मेलके संगसंगमौ २९ संवीक्षणं विचयनं मार्गेण मृगणा मृगः परिंभः परि
संगः संश्लेष उपगृह्णनं ३० निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणं प्रत्याख्यानं निरसनं
प्रत्यादेशो निराकृतिः ३१ उपशायो विशायश्च ययो यशय नार्थको अर्तनं च ऋतीया च
हृणीया च घृणार्थके ३२ स्याद्व्याप्तासो विपर्ययो व्यत्ययश्च विपर्यये

॥ पि परिंभः संश्लेषः उपगृ
ह्णनं चत्वारि आलिंगनस्य ३० निर्वर्णनं निध्यानं दर्शनं आलोकनं दृक्षणं पंचनिरीक्षणस्य दर्शनालोकल
क्षणमिति पाठः प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशः निराकृतिः चत्वारि निराकरणस्य ३१ उपशायः विशायः द्वौ पर्ययेण
नुक्रमेण यत्प्रहरकादीनां शयनं तदेवार्थो ययोस्तौ तथा अर्तनं ऋतीया हृणीया हृणीया मोहो वीज्यानुगुप्ता च द
णीया हृणीया चेत्यपि ॥ हृणीया हृणीया चेत्यपि हिरूपकोशमरमालयोः ॥ घृणा चत्वारि अनुगुप्तायाः कहराया इतिक

चित् ऋतिः सौ नोपातुः अनुगुप्ता मिति वदवः रूपयामितिकेचित् घृणाजु
क्रमयोरिति विश्वः ३२ व्यत्यासः विपर्ययः व्यत्ययः विपर्ययः ॥

अ० को०
२०

पर्येषः अतिक्रमः अतिपातः उपात्ययः चत्वारिअतिक्रमस्य ३३ समाह्वयभूत्यादीनां प्रेषणं तत्र प्रतिशासनं स्यात् एकं क्र
तुष्टिजन्मनी संदीगानां सुतिभूमिः सवनदेशः संस्तावः एकं समेत्य सुवंत्यत्र संस्तावः यदेसमितुवदतिघञ् ३४ यस्मि
न्काष्ठे काष्ठनिधाय तक्ष्यते तनू क्रिय तेस काष्ठस्य आधार उद्धनः एकं संवस्तुगुप्तो येन निह न्यते सा खनित्रविशेषः सं
वघ्नः संवघनः द्वे ३५ येन विध्यते तत्र शस्त्रादी आविध इत्येकं भ्रमरस्युद्धादेः विंधरो इत्यादिख्यातस्य ॥ विषक्त मे
सर्वतः समाने च निघ इत्येकं तुल्यारेहणपरिणाह वृक्षादेः ॥ उत्कारः निकारः द्वौ धान्यस्य उत्प्रेषणमर्थो ययोस्तौ

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ३३ प्रेषणं यत्समाह्वयतत्र स्यात्प्रतिशासनं संस्तावः
क्रतुष्या सुतिभूमिर्हि जन्मनां ३४ निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः संवघ्नस्तु संवघनः
संवोयेन निहन्यते ३५ आविधो विध्यते येन तत्र विषक्तमेनिघः उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धा
न्यास्ते पणार्थकी ३६ निगारे द्वारविश्वोद्वाहा सुगणदिषु ३७ आरत्यवरति विरतय उपरमेः
॥ यास्त्रियां तु निवेष्टवं निष्पूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ३८ जवने जूतिः सातिस्त्ववसा
तथा ३९ निगारदयोगरादिषु यथा गारेणैकं भवहारे निगारस्त्वैकं गिलोणं इति ख्यातस्य उद्धरणे वमने उद्धारः ॥ विस्रव
णो शब्दे विश्वावः इत्येकं शिंक इति ख्यातायाः उद्धरणे ऊर्ध्वोक्त्ययहो उद्धाहः टेंकर इति ख्यातः ॥ एकैकं ३९ आरतिः
अवरतिः विरतिः उपरमः उपरम इत्यपि चत्वार्युपरोः निष्ठेवं निष्पूतिः निष्ठेवनं निष्ठीवनं चत्वारिमुखेन स्त्रोभोत्सर्गस्य
॥ क्रीवे निष्ठेवं ॥ अभिन्नानि एकार्थानि न्यर्थः ३८ जवनं जतिः द्वे गस्य सातिः अवसानं द्वे अंतस्य चरः जूतिः द्वे चरणस्य

न्यादयश्चैव जूतिः ॥
राम
२०

पशूनां गवादीनां प्रेरणं उदजः स्यात् एकं शपे आक्रोशे दीप्ये अकरणिरित्यादयः आक्रोशे नौत्री सिभाविकरोतरनिः आदिशब्द
दजीवनिः ॥ अजननिः अवग्राहः निग्राह इति ॥ यथा आः पापकथमकराया न लज्जसे अजीवनि स्तेषां भूयात् ३९ गोत्रां
तेभ्यः अपत्यार्थं प्रत्ययांतेभ्यः औपगवादिशब्देभ्यस्तस्य वृद्धमित्यर्थे औपगवकादिकं स्यात् यथा उपगोरपत्यानि पुमांसः औ
पगवास्तेषां समूहः औपगवकं आदिशब्दाद्गर्गकं दक्षकमित्यादि एकैकं दूतः परस्मार्गसमाप्रेर्दमित्यधिकारः अचित्तं
जडानां अशूपादीनां वृद्धं आपूपिकं शाकुलिकं सात्त्विकं इत्यादि एकैकं ४० माणवानां समूहो माणव्यं माणवावासाः सहायाः

उदजस्तु पशुप्रेरणामकरणिरित्यादयः शापो ३९ गोत्रां तेभ्यस्तस्य वृद्धमित्यौपगवकादिकं आ
पूपिकं शाकुलिकमेवमाद्यमचेतसां ४० माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता हल्याह
लानां ब्राह्मण्य बाडव्ये तु हि जन्मनां ४१ द्वे पशुकानां पशूनां पार्श्वे पृच्छं मनुक्रमात् खलानां
खलिनी खल्याप्यथ मानुष्यकं च ४२ ग्रामताजेनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक् पृथक् अपि
साहस्रकारीष वार्मेणाथर्वणादिकं ४३ इति संकीर्णवर्गः ॥ सखायस्तेषां समूहः सहायता हस्तानां समू
हो हल्या एकैकं ब्राह्मण्य बाडव्यं द्वे ब्राह्मणां समूहस्य ४१ पशुकामस्थि विशेषास्तासां समूहः पार्श्वे पशूनां समूहः पृच्छं ॥ यत्तु वि
षयेऽदस्मरति ॥ खलिनी खल्या द्वे खलानां समूहस्य च नृणां मानुष्याणां समूहो मानुष्यकं ४२ ग्रामाणां समूहो ग्रामता जनानां समूहो
जमता धूम्यानां समूहो धूम्या पाश्यानां समूहः पाश्या गल्या च द्वे काशास्तेषां समूहो गल्या सहस्राणां समूहः साहस्रं करिषाणां समूहः

अत्र
कारिषं करिषुको गेगंयं वर्मेणाथर्वणादिकं वर्मकवचं अथर्वणां समूहः अत्र

अ० की०
टी० ट०
२९

विमोहिनी

अथानेकार्थवर्गः ननु किमर्थमनेकार्थ्य आरभ्यते तेषां प्रागुक्तवर्गेष्वभिहितत्वात् यद्यत्र वक्ष्यते तर्हि कुतः प्रागुक्त इत्यत आह नानार्था इति अत्र वक्ष्यमाणेषु कांतादिवर्गेष्वेव केपिनानार्थोऽक्ताननु प्रागुक्तपर्यायेषु यथामासुते वेधसि ब्रह्मेणुसि कः कंशिरेंबुनोरिति भूरिप्रयोगा यत्र कुत्रापि काव्यादिषु कविभिः प्राचुर्येण युक्ता येनाकलोकादयः शब्दास्ते पूर्वोक्तेषु येषु पर्यायेषु दृश्यंते तेषु पर्यायेषु अपिशब्दादत्रापि कांतादिषु कीर्तिता यथानाकशब्दः प्रचुरप्रयोगत्वात् प्राक् स्वर्गो काशयोरुक्तोऽपि पुनरिहोक्तः जंबुकशब्दस्तु सगलपर्यायेष्वेवोक्तो ननु बहूणपर्यायेषु भूरिप्रयोगत्वाभावात् इह तु जंबुकौ

नानार्थकेपिकांतादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिता भूरिप्रयोगायेषु पर्यायेष्वपि तेषु १ आका
शे त्रिदिवेनाको लोकस्तु भुवने जने पद्मे यशसि च श्लोकः शरेखद्वे च सायकः २ जंबुकौ
कोष्ठवरुणौ पृथुकोचिपिटाभौ आलोकौ दर्शनोद्योतौ भेरिपटहमानौ ३ उत्संग
चिह्नयोरंकः कलंकौः कापवादयोः

कारणं आकाशे स्वर्गे च वर्तते न अकंदुखमत्र नाकः सुवनं स्वर्गदौ जने च लोक इत्येकं लोच्यते लोकः पट्टे अनुष्ट
वा दौ वृत्ते यशसि कीर्तौ श्लोक इत्येकं श्लोक्यते श्लोकः श्लोकसंघाते यशसि यथा उत्तमश्लोको हरिः शरे तारो खद्वे च सा
यकः २ कोष्ठासगलः वरुणप्रसिद्धः उभौ जंबुकशब्दवाच्यौ जंबुकः कैरवेनी चे पश्चिमाशा पताव पीति मेदिनी
चिटो भृष्टब्रीहितंडुलः अर्भकः शिशुः तावुभौ पृथुको दर्शनं प्रकाशश्चालोकौ आलोकस्तु उमान्द्योते दर्शने वदिभाषण
इति मेदिनी भेरिपटहं बाद्यविशेषो तुर्योगत्वादेकवद्भावः उभावानौ आनकः पट्टे मेयीमृदंगे ध्वमदचुद इति

॥ कोष्ठु बहूणावित्युभयत्रोच्यते १ नाक इत्येकं नामक

चिपिटो
चि

नागविशेषत्वपरिचितसकः स्फटिकसूर्ययोरंकेष्ववर्तते अर्कोः कं पर्यो स्फटिके रवौ ताम्रदिवस्यताविति मे
दिनी ४ वमं हते वायुवेधसि ब्रह्मणि ब्रह्मे सूर्ये क इत्येकाक्षरं नाम तद्रूपं तु कः की काः इत्यादि देववत् शिर
स्त्रिजले च क मिति क्लीवं सुखेपि कं को ब्रह्मणि समीरात्मयमदं मे भुभास्करे मयूराग्नौ च पुंसि स्यात्सुखशीर्षे ज
लेषु क मिति मेदिनी तुच्छधान्ये तंडुलमूले धान्ये संक्षेपे अविस्तारे भक्तसिक्थके अनावयवे पुला क इत्येकं
५ करिणो गजस्य पुच्छमूलोपाते गुदाच्छादकमांसपिंडे उल्लूकः पक्षिमेदस्तत्र च पेचकः कमंडलौ च कारहर्षी पक्षे दडिमाः

तक्षको नागवर्द्धकयो र्कः स्फटिकसूर्ययोः ४ माहते वेधसि ब्रह्मे पुंसि कः कंबुरेंबुनोः स्यात्पु

ला कस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ५ उल्लूके करिणः पुच्छे मूलोपाते च पेचकः कमं

डलौ च करकः सुगते च विनायकः ई किष्कुर्हस्ते वितस्ते च शूक कीटे च वृश्चिकः

५ प्रतिकूले प्रतीकं त्रिष्वेकदेशे तु पुंस्ययं ७ स्याद्भूतिकं तु भूनिवे क नृणे भूस्तृणेपि च

ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशा यत कथय क दफले ८

सुगते बुद्धे च काशदिषु एजो गरुडे च विनायकः ईहस्ते हस्तप्रमाणे वितस्ते च किष्कुः प्रकोष्ठे न पुं
सक क इति रुद्रः शूक कीटे शूक सदृशे मय्याप्ते कीटविशेषे च कारदलौ कर्कटे वृश्चिविशेषेऽपि म
णौ वृश्चिकः ॥ प्रतिकूले च प्रतीकः तत्र प्रतिकूले त्रिषु अवयवेषु भूनिवेकिराततिक्ते क नृणे भूस्त्रि
णं च गंधतणविशेषौ तत्र भूतिकं ज्योत्स्निकायां पट्टे लां घोषे अपा मार्गे च कोशातकी कोशातकः कचेपुं

सिपटो लां घोषके स्त्रिया मिति मेदिनी

देवी उत्संगः कोष्ठः तत्र सिद्धे वाकः अर्कोः स्वर्गमेवाऽगच्छति तत्राभिप्राये स्फटिकोऽर्कोऽपि
कं पापदुःखयेति मिति चिह्नयोः पेचकं लंकः कंचकोः केः पवादचको लायसमलेपि

३० को० कदूफलेकायफलइतिख्यातेवृक्षभेदेमुक्तखरिचसोमवक्त्रः सिंहकेपरमभेदेतिलकहेनिःसेइतिउत्तराचपि
 २१० ल० प्याकः रामवेहिगुनिः चकारदह्नीकोदेशेऽश्वधीरेच ह्रस्वमयैचबाहिकमिति बह्नीकमित्यपि ७६ व्यासग्रा
 २२ खादितुंडिकः कौशिकीनकुलेव्यालग्राहेगुगुलशक्रयोः विधामित्रेचकौशजो लूकयोरपिकौशिकः इतिविश्वः रुक्
 रोगः तापः संतापः शंकाभयअश्रुतंकइतिनाम स्वल्पेअपिशब्दान्नीचकनिष्ठदरिद्रंषपिसुल्लकः १० जैवातकः पुमान्सा
 भेदीर्घायुः कुशयोस्त्रिषु अपिशब्दात्पक्षिभेदेचवर्तकः अपिशब्दादग्नौदिग्गजादौचपुंसिपुंडरीकः सितांभोजादौक्री
 सितेचखदिरेसोमवल्कः स्यादथसिंहके तिलकक्लेचपिरायाको बाह्नीकरामधेपिच ७६ महेन्द्रगुगु
 ललूकव्यालग्राहीषु कौशिकः रूक्तापशंकास्वातंकः स्वल्पेपिसुल्लकस्त्रिषु १० जैवातकः
 शशांकेपिखुरेयश्चस्यवर्तकः व्याघ्रे पिपुंडरीकोनायवान्यामपिदीपकः ११ शालावृकाकपि
 कोष्ठुश्चानः खर्णोपिगेरिकं पीडार्थेपिबलीकंस्यादलीकंत्वप्रियेनृते १२ शीलान्वयावनू
 केदेशल्लेशकसवकुले

अजमोदख्यः अपिशब्दादह्निचूडेपिदीपकः पकाशकेपि दीप्यकइत्यपि ११ कप्यादयः शालावृकाः सुः अपि
 शब्दादेरुदितिरव्याप्ताधातोचः गेरिकं गौरिकं धातुरूकयोरितिभेदिनीबलीकमप्रिया कार्यवैल श्लेषपिपीडनेइतिविश्वः १२
 शीलंस्वभावोऽन्वयोबंशः तत्रानूकमिति अमूर्कतुकुलेशीलेपुंसिस्थान्तजन्मनीतिभेदिनी शकलंखंडं
 वल्कलंत्वकदेशल्लेइति

सुवर्णानांहेमः कर्षणाशष्टेशतेऽष्टाधिकशतकेनिकाः सहाष्टभिर्वर्तेतइतिसाष्टसहस्रस्वयमितिवत् तथाहेमिसुवर्णमात्रेअसोव
 ससोमूषणेहेमपलेचदीनारे सांख्यवहारीकेद्रव्यनेदेचनिकाः पलंकर्षचतुष्टयं गुजानामशीतिः कर्षः शमलपुरीष एनः पापं त्रिषु
 पापश्येकलोः स्त्रीविट्किट्टेभदंतयोरितिविश्वः कल्कोस्त्रीघृततैलादिशेषेदंभेविभीतकइतिभेदिनी पिनाकोः स्त्रीरुद्रचापेपा
 सुवर्षत्रिषूलयोरितिभेदिनी १४ करेण्वाहस्तिन्याचकारणन्वप्रस्त्यायांगवि मेघजालेमेघदंदेचकारदेवताविशेषेपि वृत्ति
 विवरणश्लोकः यथागृहकारिकायातनाह्नयोरितिपाठः कारिकानटयोषिति कृतीविवरणश्लोकेषित्ययातनयोरपि नपुंस
 साष्टेशतेसुवर्णानांहेम्युरोभूषणेपले १३ दीनारेपिचनिकोः स्त्रीकल्कोः स्त्रीशर्मलिनसोः दंभेप्यथपिना
 कोः स्त्रीभूलशंकरधन्वनोः १४ धेनुकांतुकरेण्वाचमेघजालेचकालिका कारिकायातनाह्नयोः कारि
 काकारोभूषणे १५ करिहस्तागुलौपद्मवीजं कोश्यात्रिषूत्रेदंदाकोः स्त्रीपुष्पावेकेमुख्यान्वकेवलाः १६
 स्यांभिकः कौकुटिको यश्चादूरेतिक्षणलालाटिकः प्रभोर्भाल दर्शीकार्योऽसमश्चयः १७

केकत्रैरितिचितिभेदिनी १५ करिहस्तागुलौगजशुंडाग्रेकमलांतर्गतकोशेचकारिका कर्णिकाकरिहस्ताग्रेकरमध्यागुलाव
 पि क्रमुकादिल्लटाग्रेकावराटेकर्णभूषणइतिभेदिनी उत्तरेअतः परंखान्तेभ्यः प्राक्शब्दास्त्रिषुत्रिलिगाइत्यर्थः वंदारकः सु
 रसुसिमनोज्ञप्रेषयोस्त्रिवितिभेदिनी मुख्यान्वश्चकेवलंश्चेतिएकेसुः १६ दंभिकोमायावी योदूरेतिक्षणः सचकौकुटि
 कइत्युच्येते योभ्यः कोपप्रसादचिन्हज्ञानायप्रभोर्भालेखलाटमेवपश्यति भावदर्शीतिपाठः यश्चकाशसमः प्रभोः कार्यक
 र्तेमशक्तः तावुभौलाहाटिकौ लालाटिकाः सदास्वप्रभुभावनिदर्शनीत्यजयः इतोभूभनितंवेत्यादयः केचिरभूलकाए

२
 वक्षोक्तः अतस्तेषां व्याख्यानभावः

अ० को.
टी० नं०
२३

इति काताः "खातानाह" त्विदं कृत्वा लासुमयूखः अत्र त्विदं शोभा करः किरणः अमरपरीशिलो मुखो निधो निधिभेद कंठौ च शंखः अ
पिशब्दादाकाशे पिशून्यत्वं त्वमिन्द्रियपुरेस्तेन विदो विहायसि संवेदने देवलोके शर्मण्यपि न पुंसकमिति मेदिनी ॥ १८ ॥

भृशन्नितं वल्लयचक्रेषु कटकोऽस्त्रियां स्रव्यग्रे सुश्रुतौ चरो महर्षे च कंठकः १ पाकौ पक्ति
शिशूमध्यलेनेतरि नायकः पर्येकस्यात्यरिकरे स्याद्वाघ्रे पिचलुब्धकः २ आर्द्रायामपिलु
ब्धक इति पाठः पेटकस्त्रिषु बंदे पिगुरे देशे च देशिकः खेटको ग्रामफलको धीवरे पिचजा
लिकः ३ पुष्परेणोचकिंजल्कः सुक्लोऽस्त्रीस्त्रीधने पिच स्यात्कल्लोले सुत्कलिका बार्हकं
भावबंदयोः ४ करिरायाचापि गणिकादारको बालभेदको अंधेयने डमूकः स्यात्तटको
दर्पाश्मदारणो ५ इति पंचक्षेपकाः इति कातवर्गः १४ उपल्लिदकश्चाला खलि त्वा रौशि
लो मुखो शंखो निधौ ललाटास्थिकं बौनस्त्रीन्द्रिये पिच १८ छणिज्वाले अपिशिखे खाताः शैल
वृक्षो नगावगो आयुगो वायुविशिखो शरके विहगाः खगाः १९ पतंगो पक्षि सूर्यो च पूगः कमुकबं
दयोः

॥ निः किरणः अपिशब्दाच्छूडायां नपदेवर्हिच्छूडायां च
शिखेति खातवर्गः गातानाह शैलवृक्षौ वगसंज्ञका वगसंज्ञको च विशिखो बाणः वाणार्कपक्षिणा खगश्च वाच्या अ
र्क इति ग्रहाणां मुपलक्षणं १९ चकार क्वालिभेदे पतंगः कमुको वृक्षभेदः तत्फलं तु क्वावपूगं बंदं समूहः

राम
२३

पशवो हरिणाद्याः अपिशब्दात्प्राशैर्षमार्गणायां च मृगः जवोरहः अपिशब्दादि दिवोर्हर्निर्गमेऽपि २० कुसुमसंबंधिनिरेको
त्वायनेन स्त्रीणीयं गंधचूर्णविशेषः आदिना सतादिभ्रमणं तथे काम प्रास्त्राद्युक्तं तथैव प्रैदिचूर्णीतद्गुहः अपिशब्दादुपरा
गे पिपरागः रजसिधूलौ नागमातंगो गौतंगे वर्तते अपिशब्दात्काद्रवेयनागकेसरनागवल्ली हास्तिनप्रायेऽपि सुस्तका होना
गः पुंसि क्लीबं सीसलवंमनोः अपिशब्दाच्चंडालेऽपि मतंगः "अपिशब्दात् निवृत्तातेऽयहीने चायागः २१ स्वभावः प्रह
तिः निर्मोक्षस्यागः विश्वयेयया गृहाण शस्त्रं यदि सर्गे एष इति धुः अध्यायः काव्यादिविश्रामस्थानं सृष्टिर्निर्मा

पशवो पिमृगावगः पवाहजवयोरपि २० परगः कौसुमेणोत्तानीयादौ रजस्यपि गजेपि नाममातंगावपं
गस्तिलकेऽपि च २१ सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियु
क्तिषु २२ भोगः सुखेत्यादिभूतावहेऽप्युपकरणकाययोः चातके हरिणे पुंसिसारंगः शवलेऽपि च २३ क
पौचक्वावगः शापे त्वभिषंगः पराभवे यानाद्यंगे युगः पुंसियुगं युग्मे कृतादिषु २४

राणतेषु सर्गः सर्गस्तु निश्चयाध्यायसो होत्वा तत्सृष्टिस्थिति मेदिनी ॥ सन्नहनं कवचः उपायः सामादिः ध्यानं चित्तवृत्तिः निरोधः संग
तिः संगम इत्यादिषु योगशब्दः "योगोऽर्थसंप्राप्तिः संगतिः ध्यानयुक्तिषु वपुःस्थेयं प्रयोगे च विष्कंभादिषु भेषजे विश्रब्धघातके
द्रव्योपायसन्नहनेऽपि कामेणोपि चेति मेदिनी ॥ २२ स्त्र्यादिभूतौ परपत्नीणां आदिशब्दादस्यश्चादिकर्मकरणं भूतौ पालने भरणे वा
भोगः पालनेभ्यवहारे च निवेशे परपत्नीयौ धितामिति विश्वः अहेः सर्पस्य शवले कबुटेऽपि लिङ्ग्या सारंगः पुंसि हरिणे चातके च मतंगे श
वलेऽपि स्थिति मेदिनी २३ कपौ वानरे च कारभे के सारण्याको च खगः शापे आक्रोशे पराभवेति रस्कारेऽभिषंगः यानाद्यंगेऽप्यशक

रादीनां मवयवेषुः युग्मे द्येयते चेत्तच्चानिपुहसचतुष्टयौ षधभेदेऽन्युगं २४

अ० को०
तृ० टी०
२४

स्वर्गेषु पशुबाग्वज्रदिङ् नेत्रघृणिभूजले लक्ष्यदृष्ट्यास्त्रियां पुंसि गौर्लिंगचिन्हशेषसोः स्फु शृंगप्रा
धान्यसान्वोश्च वरंगं मूर्द्धे गुह्ययोः भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययलार्ककीर्तिषु र्द इति गांताः परिघः प
रिघातेऽस्त्रे प्योर्घोर्दंभसारयो मूल्ये पूजाविधावर्घोर्होदुःखव्यसनेष्वघं २० त्रिचिष्टेऽत्ये लघुः इति
घांताः

शोरवयवैश्वर्यं शृंगेप्रभुत्वसिखरेचिन्हे क्रीडांबुयंत्रके विषाणोत्कर्षयोश्चापिशृंगस्यात्तूर्चशीर्षकइतिमेदि
नी मूर्ध्मस्तकः गुह्योनिः श्रीसंपच्छोभा कामद्व्याच माहात्म्यैश्वर्यं यलः प्रयलः अर्के कीर्तौ सूर्ययशसोभगं
भगं श्रीयोनिवीर्यं च्छाज्जानवैराग्य कीर्तिषु माहात्म्यैश्वर्ययलेषु धर्ममोक्षेऽथ नारवाविति मेदिनी इति गांतवर्गः
रई परिधातेपरितोहनने अम्बेलोहमयलगुडेऽपिशब्दाद्योगभेदेचपरिवः अंभसारयेजलप्रवाहेओघः परंपरायां
नृत्यभेदेच मूल्येपण्ये पूजोपहारेचार्घः अंहः पापं दुःखंजरामरणादिकं व्यसनं मृगयाद्यूतादि विपद्रागद्वेषादिवात्रा

धातकथनानंतरं चकारंताः स्मृताः शिक्वादिभिर्भांडादिलंबनार्थं जुषमूहकत आश्रयविशेषः मृदेरेमृदिशेषः यस्त्वस्थकाचः काचो गणिमेति
 पितृदुष्टैर्नरोगः पटलप्रायः एतेन यः काचाः विपर्यये वेपरीत्ये चात्प्रतारणे प्रपंचः पावकैर्नौ शुचिः पुंसि २८ मास्या पादे अमा
 त्ये स विवे अत्युपधे उपधाधर्माद्यैः परीक्ष्यंता सति कान्ते शुद्धचित्ते इत्यर्थः "एतेषु च पुंसि" शुचिर्ग्रीष्माग्निशृंगारं घ्राणादेः शुद्धमंत्रि
 णि ज्येष्ठे च पुंसि धवलेशुद्धेः नृपहते निषिद्धि मेदिनी "मेध्ये पवित्रे सिते शुक्ले च त्रिषु सहायामत्यासत्तौ गमसौ किरणो च कार
 दीप्तौ शोभायां च रुचिः २९ इति चांताः अपिशब्दात्स्फटिके अच्य संभेकलापे गुच्छः तु न वसेनादरुखी इति पसिद्धे तौः

काचाः शिष्यमृभेदद्वयुनः विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः पावकेशुचिः २८ मास्यमात्ये चात्युप
धे पुंसि मेध्ये सिते विषु अभिषेगे स्पृहायां च गभस्ती च रुचिस्त्रियां २९ इति चांताः प्रसन्नेभ
ल्लुकेषु च्छोगुच्छः स्रवकहारयोः परिधानां च लेकच्छो जलप्रांते त्रिलिंगकः १ इति शेषकश्छ
ताः केकिता र्श्या वहिभुजौ दंतविप्रांडजाहिजाः अजाविष्णुहरत्वागा गोष्ठाध्वनिवहाब्रजाः
३० धमेरुजौ जिनयमौ कुंजौ दंतोपिनस्त्रियां बलजेसेत्रपृद्दारे बलजावल्गुदर्शना ३१

१ इति स्त्रिताः केकितास्योमयूरगण्डौ अहीभुंतौ इत्यहिभुक् विप्रेत्युपलसरांस्तत्र वैश्ययोः विप्रस्तत्रियविट
भूरावर्णास्त्वाद्यादिजाः स्मृताः इति स्मृतेः श्रद्धजाः पक्षिणः एते द्विजाः आगोबस्तः अजोहरेद्वैकामेविधौ च
जैरघोः सुत इति विश्वः गोष्ठे गोस्थानकं अध्वामार्गः निवहः संघः एते ब्रजाः ३० जिनेषु च युधिष्ठिरे पिधर्मराजश
ब्दः दंतिदंतेषु जः अपि यथा निकंजे हनौ च ॥ पिपुन्नपुंसकलिंगः क्षेत्रेनगरद्वारे च वलजं क्लीवं वलजं गोपुरे क्षेत्रे सप्त

सुखं योपीति मेदिनी ॥ वलुदर्थनावरखीत्यर्थः ३१

म. को. ३५
समः श्माशे भूभागः तत्र आनिरिति रणे स्यामे संततिरपत्यं चकाराद् नवरावजः पदोपि ज्ञातुं स्वके आत्मीये नित्ये
चिरस्थिते यथा धर्मे निजः नित्य इत्यर्थः इति ज्ञाताः ३२ अथ ज्ञातानाह आत्मनि पुरुषे क्षेत्रज्ञः पुंसि प्रवीणेतु वाच्य
लिंगकः चेतनाधीः नामाभिधानं हस्ताद्यैर्हस्तभ्रूलोचनादिभिर्यो अर्थसूचनाप्रयोजनविज्ञापनं सापि सत्ता गायत्री
सूर्यस्त्री च संज्ञा ॥ अत्र सेवकोयं दोषज्ञो वैद्यविद्वंसो ज्ञो विद्वान् सोमजोपि च विज्ञो प्रवीणकुशलौ कालज्ञो ज्ञानिकु कुटु
विति ज्ञाताः २ कलश्च भगंडो हस्तिकपोलश्च काके भगंडो करदौ स्यातां करदो गजगंडे स्यात् कुसुभेर्निद्वजी

समेक्ष्माशेरणेप्याजिः प्रजा स्यात्संत तोजने अजौ शंखशशं कौचस्वके नित्ये निजं त्रिषु ३२
इति ज्ञाताः पुंस्यात्मानि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिंगकः सं ज्ञास्याच्चेतनानाम हस्ताद्यैश्चार्थ
सूचका ३३ इति ज्ञाताः काके भगंडो करदौ गजगंडकटी कटी शिपिविषसुखलतो दुश्चर्मणि
महेश्वरे ३४ देवशिल्पिन्यपितृषा दिष्टं देवेपिनद्वयोः रसेकटः कट् कार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः

वने एकादशाहदिश्राद्धे दुर्देहदेविवायसे करदो वाद्यभेदे इति मेदिनी ॥ गजगंडः कटिश्च कटौ स्यातां कटिः श्री
णिः कटः श्रीणौ क्रियाकारे कलिंगे ति शयेशवे समये गजगंडे विपियस्य तु कटी मतेति विश्वः ॥ रुजानि केश
शिः खलतिः तस्मिन् दुश्चर्मणि निष्कृषितत्वं चिमहेश्वरे शिपिविषः ॥ शिपविषः शिपिविष इति राजमुकुटः ॥
३४ देवशिल्पिनि विश्वकर्मण्यपिशब्दाद्विभेदे काष्ठतश्चेत्तथा देवे प्राक्तनकर्मणि न पुंसकं अपिशब्दात्काले
तुना रसेपियस्यादिरसभेदे कटुः पुंसि अकार्ये करणानर्हे कटुः क्लीवं मत्सरतीक्ष्णयोस्तु त्रिषु

सेमेकलाणे अमुभे मंगले अभावे अमुभे सैवाभावे रिमिति शुभाशुभे अरिष्टे सुखिगृहं चारिष्टं अरिष्टमशुभे तत्रैकैस्तिकाग
र्यासवे सुभे मणचिन्ने चेति मेदिनी ॥ मायादिषु नवसुकुटंतदस्त्रियां अन्यथा कारदर्शने मा निश्चलमविकारमाकाशदि
यंत्रमगंधधनविशेषः कैतवं कयटं अचतं असं तराणिः पुंजः अयोधने लोहहननार्थं आयुधविशेषः सीरंगं हलायं ३६
सूक्ष्मे लामविद्या काले हस्तासं चतुर्थभागप्रदण्णात्मके कालभेदे अत्येले शेषं शयसं देहे अतिश्चापायं उत्कर्षः प्रकर्षः अ
भिः कोणः संख्याभेदेपि कोटिः स्यात्कोटिश्चौ चापाग्रसंख्याभेदप्रकर्षभोरिति विश्वः मूले संक्षिप्तके श्रेजटा मांस्यावेदविक्रतो
रिंसे माशुभाभावे चरिष्टे तु शुभाशुभे ३५ मायानिश्चलयंत्रेषु कैतवान्ततराणिषु अयोधने श्रेलशृंगे
सीरंगे कूटमस्त्रियां ३६ सूक्ष्मे सायां वृद्धिः स्त्री स्यात्काले स्वे संशयेपि सा अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यो मू
ले लग्नकचेजटा ३७ युधिः फले समुद्रौ च दृष्टिर्ज्ञाने दृष्टिर्भोगे लयोः सृष्टिनिश्चिते वृद्धि
त्रिषु ३८ केष्टे तु कृष्णगहने दक्षामंदागदेषु च पटुर्दो वाच्यलिंगोच इति ज्ञाताः नीलकंठः शिवेपि च
पुंसि कोष्टं तजैरं कुसूलो तर्गहंतया निष्ठा निष्पत्तिनाशं ताः काष्टात्कर्षस्थितौ दिशि ४०

साध्ये समुद्रौ संपदित्युक्तिः अस्मिन् सुवि या गो यत्रः इच्छा स्पृहा इच्छिमेताः भिलाषः पिसंघट्टो कयागया रिति मेदिनी ॥ वृद्धिनिप्र
चुरं सुक्तनिर्मितयोश्च सृष्टं ३८ कृष्णं वृद्धं गहनं दुरधिगमांतमातं उमेकै दक्षोः नलसः अमंदस्तीक्ष्णः अगदो रेगाहीनः एतेष
टवः द्वौ कष्टपदवाच्यलिंगौ इति ज्ञाताः अपिशब्दात्तमयूरेपि नीलकंठः ३९ अंतर्जठरं जठरं स्थातारं कुसूलो धान्यागारं अंतर्गृहं
हाभ्यंतरं एतेषु कोष्ठः पुंसि निष्पत्तिर्निष्पादनं नाशो दर्शनं अंतः प्रध्वंसः स्थितौ मर्यादायां कालविशेषेपि ४० ४० ४०

अ० को
वी० त
वि २६

अतिशयोक्त्यपि अतिशयोक्तिप्रकारः यजेमासिच अतिशूनिवासे अनुजेऽपि कतिचः इतिहाताः दंडोदमेमानभेदलगुदेयमसैन्य
योः ब्रह्मदेवकांडेमेकोणमंथानयोपि अभिमानेग्रहेदंडश्चंडांशोपारिपार्थिकइत्यपिशब्दात्ते गोलोमृदादिगुदकः
दसुणकः दसुविकारः हस्तिनाहेपिगुदः सुहीगुडिकयोर्गुदा ४१ मांसात् पशुर्गुदः मांसमतीतिमांसात्सासौपशुधे
ति डल्यारेकत्वेनव्यालश्च खलेपिच गोर्धेनुः डल्योरिकादिडा इलाश्च इलाबुधपत्नीच स्वशशलाकापंजे रक्षणीवेषु
लाका अपिशब्दाद्विषुसि सिंहादेचस्त्रियां षट्सणमितिकालेऽपिशब्दाच्छिरादिषुचनाडी शिरयांगंडदुर्वाचाचर्या
त्रिषुज्येष्ठेऽतिशयोक्तिः पिकनिष्ठोऽतियुवात्ययोः इतिहाताः दंडोस्त्रीलगुदेपिस्यादुडोगोलेक्षुपा
कयोः ४१ सूर्यमांसात्पशून्माडीगेभृवाचस्त्रिडाइलाः स्वेडावशशलाकापिनाडीकालेपिषट्
सणे ४२ कांडोऽस्त्रीदंडवाणार्धवर्गवसरवारिषु स्याद्दंडमश्वाभरणेऽमत्रेमूलवणिग्धने
४३ इतिहाताः भृशप्रतिज्ञयोर्वाढप्रगाढंभृशकृद्भयोः शक्तस्थूलौत्रिषुदंडौमृदौविन्य
संसंहतौ ४४ इतिहाताः भूणोऽर्भकेस्त्रेणगर्भेबाणोवलिमुतेशरे कणोतिसूक्ष्मेधान्यांशेसं
कुहनस्यचेतिमेदिनी ४२ दंडादिषुषट्सुकांडः सचपुनपुंसकयोः अर्वाकुत्सितः वर्गः परिच्छेदः यथाप्रथमकांडेऽभि
हितं अवसरः प्रगाढः अमत्रेपात्रे मूलंयद्वणिग्धनंतत्रचभांडं काचनादिनिर्मितेऽश्वाभरणेभूषणमात्रेच ४३ इतिहा
ताः भृशसत्यर्थप्रतिज्ञास्त्रीकारः दंडेपिप्रगाढं शक्तः समर्थस्तत्रस्थूलेचदृढः विन्यसंसंहतेचमृदः पृथुलेच ४४ इतिहाताः
स्त्रियाअयस्त्रेण श्वासीगर्भेअतस्मिन् बलिपुत्रेवाणाः वाणाः स्यादोसनेदैत्यभेदेकेवलकांडयोश्चिमेदिनी अतिसूक्ष्मवस्तु

नतिप्रमथेगणः ४३

निधानांशेचकणः प्रमथेरुद्रानुचरे ४५

धृतमक्ष्मादिभिः क्रीडा आदिनामेषकुबुटादिपुद्गादिकंतवउत्सृष्टेयत्तार्थेभूतौवेतनेमूल्याविकेयवस्तुइत्येधनेकाकि च
तुष्टयेषामपिशब्दात्तलहेकप्यशकादिकायांच॥मौर्व्याज्यामांइत्याश्रितेरसंगंधादौ आदिशब्दस्यप्रत्येकसंबंधात्सत्त्वराजआ
दौशौर्यचीतुर्मादौसंधिविग्रहादौ॥इंद्रियेअदेडिः त्युक्तेचगुणः ॥गुणोमौर्व्यामप्रधानेरूपादौसूतइंद्रिये॥त्यागेशौकीदिसत्त्वा
दिसंध्याद्यावन्निरज्जुषु।पुष्पादावपिवय्याचेतिमेदिनी॥४६॥निर्व्यापारस्थितौतूष्णीमवस्थानेकालविशेषेमुहुर्नस्यहादशे

पणोद्युतादिषूत्सृष्टेभूतौमूल्याधनेपिच॥मौर्व्याइत्याश्रितेसत्त्वशौर्यसंध्यादिकेगुणः॥४६॥निर्व्या
पारस्थितौकालविशेषोत्सवयोक्षणः॥वणोद्धिजादौपुष्पादौस्तुतौवर्णतुवाःक्षरे॥४७॥अरुणो
भास्करेपित्वाहर्णभेदेपिचत्रिषु॥स्थाणः शर्वोप्यथदोणः काकेप्याजोरवेरणः॥४८॥ ॥

नागेउत्सवे।पुत्रजन्मादौक्षणः॥पर्वणिवाविप्रसविमादौपुष्पपीमादौस्तुतौस्तवेवर्णः॥अर्द्धरेवर्णवाक्कीबेपुंसिचेत्यर्थः॥वर्णेदि
जादिपुष्पादिषुगुणकथास्तु॥स्तुसौनानस्त्रियांभेदरूपाक्षरविलेपनइतिमेदिनी॥४९॥वर्णभेदेकपिले॥अपिशब्दात्सूर्य
सारथी॥अश्वक्रामेसंध्यारागेच॥सो हणशब्दः॥अपिशब्दात्॥स्तनादौस्थेयुषिचस्थणुः॥अपिशब्दात्॥अश्वत्थान्नः
तरिपरिमाणविशेषेचकणः॥आजौमुडेरवेशदे॥४८॥ ॥४९॥ ॥ ॥४९॥ ॥ ॥

न. को
२७

श्रेष्ठो मुख्यः। ग्यामणी भोगी के पत्नी प्रधाने ना पिते पित्रे विविध प्रकारः। मेषलो मिश्रु वोरंतरा वर्तेत
णी। आदिना राशो। प्रादीनां च लोमसा र्णा। सोर्णा तु चक्रवर्ती दीनां महायोगिनां च महापुरुष
लक्षणभूता मणालनंतु सुहृमाशुभायता प्रशस्ता वार्ता प्रायेण भवति। ४९। हेमः सुवर्णस्य प्र
तिमा। या च हरिता हरिद्वर्णा। हरिणी हरिताया। च नारीभिर्दत्तमेदयो। सुवर्णप्रतिमायां चेति मेदि
नी। पांडो पंडुरवर्णे च कारा नृगभेदे। वेदमनो गृहस्य संभे स्थूणा। अपि शब्दलो कस्य प्रतिमायां॥
ग्यामणी ना पिते पुंसि श्रेष्ठे ग्यामाधिपे त्रिषु॥ पूर्णमेवा दितो मिस्या रावते वांत
राधुवोः॥ ४९॥ हरिणी स्या नृगी हेम प्रतिमा हरिता चया॥ त्रिषु पांडो च हरिण
स्थूणां संभे पित्रे मनु॥ ५०॥ तज्ज्ये स्पृहा पिपासे देजु गुप्ता कुरुणे घणे॥ व
णिवपथे च विपणिः सुराप्रत्यकूच वारुणी॥ ५१॥ करेणुरिभ्यां स्त्रीने भेद विण
तुवलं धनं॥ शरणं गृह रक्षितोः श्रीपणं कमले पिच॥ ५२॥

ग्यामनिं हा। करुणा च धनेत्यन्यते। वणि कूपथे पण्यवीथी। आपणे। पण्ये। च विपणिः। सुरामद्य
प्रत्यकू प्रतीची दिरा उभे नारुण्यो। गंडू र्वा पि वारुणी॥ ५१॥ इभ्यां हस्तिन्यां करेणुः स्त्री त्रिंता। इभे
हस्तिनिकोणनी॥ ५२॥ पारा कपा। गृह रक्षित रिरा रणं। वधरक्षणयोरपि रा रणं। च कारा रणि

को०३

पथि च श्रीपणं ५२

२७

भभिमरो युत्वं। खरे तिग्मा। तीक्ष्णं सामुद्रल वणे विषलो हा जिमुक्के। क्ली वंय वाग जे पुंसि तिग्मा त्मत्या गिनोः
स्त्रि वि ति मे दिनी॥ हेतु धूमादिः। मर्यादा सीमा। इयता परि छेदः। प्रमाता ताता। प्रमाणं नित्य मर्यादा। शास्त्रेषु
सत्यवादिनी। इयतायां च हेतौ च क्ली वें कले प्रमातरी ति मे दिनी॥ ५३॥ साधकतमं क्रिया सिद्धौ प्रकृष्टो हेतुः
क्षेत्रे नैसर्ग्ये त्ति स्थानं। करणं साधने क्षेत्रे इति विश्वः। अपि शब्दात्कर्मादि। करणं कारणे काये साधने इति
विषाभि मरलो हेतु तीक्ष्णं क्ली वेर खरे त्रिषु। प्रमाणं हेतु मर्यादा शास्त्रे यता प्रमातृषु॥ ५३॥
करणं साधकतमं क्षेत्रे नैसर्ग्ये त्रिषु। प्राण्युत्पादे संसरणमसंवाध चमूर्गतौ॥ ५४॥
घंटापथे थकांतां ने समुद्रिरणमुन्नेये। अतस्त्रिषु विषाणं स्यात्पशुशृंगे भदंतयोः॥ ५५॥

य कर्मासु। कायस्थे व्रतबंधे च नाट्यगीत प्रभेदयोः। पुमान्शूद्रा विशेषः। पुत्रे वानरांश्च क्ली त्सत इत्यजयः।
प्राणिनामुत्पादे जन्मनि। अंसं बाध चमूर्गतौ निर्बाधे नैसर्ग्यगमने घंटापथे च संसरणं॥ ५४॥ उन्नेये जलपा
नारे र्ध्वनयने। उन्नेयते च उद्गिरणं। अतः परं वक्ष्यमाणानां तत्रास्ते त्रिषु। पशुशृंगे च भदंत
श्रुतयोः। पक्षे विषाणी॥ ५५॥ ५५॥ ५५॥ ५५॥ श्रीराम चंद्र प्रसन्न॥ ५५॥ ५५॥

रंशियाणि च सुरासिनिः ॥ अमविहतिः मनः शिलादिः ॥ अमविहतिः मूलतया मित्यादिः ॥ भूतदयोः भूतवद्विस्तृताः ॥ अमविहतिः ॥ १५५ ॥ कासः ॥ यदा स प्रभावासे ती
 तिर्यातः ॥ आयुषमेवः ॥ कासः ॥ शक्त्या युधे भिवेति विश्वात् ॥ काठिण्यद्वयता ॥ बलीलता ॥ रात्रौ गृहे च वसतिः ॥ १५६ ॥ क्षयोदाभिरनी
 जातत्रापवितिः ॥ निहृती व्ययेच ॥ अवसाने अंतः ॥ धनुष्कोटिः ॥ नापाये ॥ आतिरतिपाठः ॥ उपसर्गद्वित्वसिः ॥ सामान्यगोत्यादिः
 मालत्वाचजातिः ॥ जातिः ॥ सामान्यगोत्रयोः ॥ मालत्वा मामलत्वाचनुः ॥ कां पितृजमनोः ॥ जातो फले चंदसिचेति हेमः ॥ १५७ ॥

को ३

रंशियाण्यमविहतिः ॥ शब्दयोनिभधानवः ॥ कक्षांतरेपिश्रुक्षांतो नृपस्यासर्वगोचरे ॥ १५८ ॥ काससाम
 र्थयोः शक्तिर्मूर्तिः काठि-यकातयोः ॥ विस्तारवक्ष्योर्त्रेतिर्वसतीरात्रिवेशमनो ॥ १५९ ॥ क्षयार्चयोर
 पवितिः सातिदीनावसानयोः ॥ अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनोः ॥ १६० ॥ प्रचारस्यंदयो
 रतिरातिर्दिवप्रवासयोः ॥ उदयेऽधिगमे प्राप्तिस्वेतात्तन्नित्रयेयुगे ॥ १६१ ॥ वीणाभेदेपिमहतीभूतिर्भस्मनि
 संपदि ॥

प्रचारः लोकाचारद्विधावतः ॥ स्यंदः प्रसवणः ॥ तत्रातिः ॥ शितिः प्रसारे स्यंदे चलो ॥ किं दारकूरयो रिति विभुः ॥ दिवंप्रवासे च रतिः ॥
 डिंको विभुः सनसप्तविधः ॥ अतिरतिरनादृष्टिः ॥ शालभामपुकाः ॥ शुक्राः ॥ स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैतार्तयस्मृता इति भेदात् ॥
 उदयेऽसंतो ॥ अधिगमे लोभो ॥ अग्नित्रये दक्षिणगार्हपत्याहवनीयारंभ्या ॥ द्वितीयेयुगे ॥ त्रेताशब्द आचंतः ॥ १६२ ॥ वीणाभेदे
 नारदी वीणा ॥ महत्तुक्त्यां भार्यादी च ॥ अणिमादी च भूतिः ॥ भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ १६३ ॥ श्रीभगवत्सैनमः ॥ १६४ ॥

२९

नागाणां विविधेषु जनने गजमंडलनिमरशेषः ॥ नागानां नद्यां नगर्थां च भोगवती ॥ संगरादित्रये सप्तमितिः ॥ १६५ ॥ शसो निवासः ॥ आपि
 शब्दो रितो ॥ वलभेदे ॥ वक्षितिः ॥ सूर्यप्रभादिषु हेतिः ॥ १६६ ॥ जगती लोके शितो विभु छंदो विशेषेद्वा दशाक्षरपदकवने जगती ॥ अ
 पिशब्दो जने ॥ दशमं छंदः दशाक्षरपादकं ॥ आवलिरपंतिः ॥ उत्तरकाले प्यायति ॥ आयतिः संयमेदे ध्ये प्रभावागामि ॥ कालयो
 रिति विभुः ॥ १६७ ॥ वारभेदे सेन्यभेदे च पतिः ॥ पक्षभेदयो रिति पक्षी ॥ पक्षशब्दो मासार्धवाची खगावयववाची च ॥ अतो द्विवचनात्
 तार्धस्य प्रत्ययप्रदाल्यर्थः ॥ पक्षिपक्षस्य मूलेऽधोदेशो यो निलिङ्गे ह्रस्वो यो नोऽङ्गे च प्रकृतिः ॥ चकाराद्यधनतले आमात्या

नदीनगर्थां नागानां भोगवत्यथ संगरे ॥ १६८ ॥ संगे सभायां सप्तमितिः ॥ शयनासावपि शिता ॥ रसो रश्मिरात्रं च
 वक्षि जाला च हेतयः ॥ १६९ ॥ जगती जगति छंदो विशेषेपि शितावपि ॥ पंक्तिश्छंदो पि दशमं स्यात्प्रभावेपि
 वायतिः ॥ १७० ॥ पक्षिगर्ते च मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥ प्रकृतिर्यो निलिङ्गे च कै शि स्याद्याश्च तयः ॥ १७१ ॥
 ॥ १७२ ॥ सिकतासु वीखुकापि वेदेष्वसि च भ्रुतिः ॥ वनिता जनिता स्यार्धचुरागायां च योषिति ॥ १७३ ॥

होयभावे च ॥ आधवाद्वा दारभदी सात्वती भारत्यः ॥ चकाराजीविकायां सूत्रविवरणे च रतिः ॥ १७४ ॥ सिकता शब्दो कालुका
 योरपीति गोबुधवनानां भव ॥ अपिशब्दो सिकतानितदेशे च शर्करायां च कीर्तिताः ॥ अक्षिकर्णे भ्रुतिः ॥ श्रीने सथाय
 जामेवार्थांशो ब्रह्मर्षीति विभुः ॥ जनिता स्येता चुरागो यस्यां तस्यां योषिभावे च वनिता ॥ वनिता जनिता स्यार्धरागा
 योषितीति विभुः ॥ १७५ ॥ ॥ १७६ ॥ श्रीरामचंद्रप्रसन्नः ॥ ॥ १७७ ॥

अन. को.

३०

क्षितिमुदासेभविरे। गतार्थक्षितेस्त्ववननेइतिसुभृतिः। अपिशब्दादक्षणेच। गुप्तिः कारगृहेप्रोक्ताभर्गतेरक्षणेः
धमेइतिविश्वः॥ तुष्टोयोगभेदेऽध्वरेचधृतिः। सुद्रवातीकीआधधिविशेषः॥ बृहतीसुद्रवातीकांकांकार्यचवा
विचेतिविश्वः॥ कुंदोभेदोनवमकुंदोवृहती। महतीविपुलासापिबृहतीस्यात्॥७४॥ स्त्रीकरिण्योर्बिडुक्षिन्योः
धान्येपक्षिण्ये चवासितंकीवं। वृत्तोजीविकायां। जनश्रुतिवृत्तान्तः। फल्गुन्यसारेकीबरोगरहितेविषु। घृता
मृतेहेअप्सुवर्तेते। चकारादृतमाज्येजलेकीवं। अमृतंघृतेपीयूषेयज्ञशेषेच॥७५॥ रूप्यंरजतं। लक्ष्मचिह्नं। अ

गुप्तिः क्षितिमुदासेपिधृतिर्धारणधैर्ययोः॥ बृहतीसुद्रवातीकीकुंदोभेदेमहत्त्वपि॥७४॥ वासि
तास्त्रीकरिण्योश्चवातीवृत्तोजनश्रुतो॥ वार्तफल्गुन्यरोगेचविषमुच्यतामृते॥७५॥ कलधौ
तरूप्यहेमोर्भिभित्तेतुलक्ष्मणेः॥ श्रुतंरूप्यंस्त्रावधृतयोर्गुणपर्याप्तयोः कृतं॥७६॥ अत्याहितंम
हानीतिः कर्मजीवानपेक्षिच॥ युक्तेष्मादावृतेभूतंप्राप्यतीतेसमेविषु॥७७॥ वृत्तंपद्येचरि
त्रेविषतीतेदृढनिस्तले॥ महद्राज्यंचावगीतंजन्येस्याद्गर्हितेविषु॥७८॥ ॥०॥ ॥

वधृतमाकर्णितं। युगेप्रथमयुगेपर्याप्तेऽलमर्थकृतं॥७६॥ जीवानपेक्षिसाहसरूपंकर्ममहानीतिर्महद्र
यं अत्याहितस्यात्॥ युक्तेन्याय्येष्मादौक्षित्यादिपंचके। ऋतेसत्ये। प्राणिनिजंतौ। अतीतेवृत्ते। प्राप्यतीत
इतिद्वंद्वेव्यं। समेसदृशं। भूतंश्मादौन्याय्येसत्योपमानयोरितिविश्वः॥७७॥ पद्येष्मोके। अतीतेभूतेदृढे
गाढेनिस्तलेवर्तुने। तीतादौत्रिलिंग्या वृत्तं। राज्यं चकारात्बृहच्चमहत्। महाराज्येविशालेचेतिविश्वः। जने

को ३

॥०॥

॥७८॥

॥०॥

॥०॥

॥०॥

॥०॥

अपिशब्दाच्चुभ्रेपिभेतां। भेतरूप्येन्यवच्छेदेभेतोद्भाषादिभेदयोरितिविश्वः। हेमिरूप्येसितेचरजतं। अतोस्जतासरेता
ताःशब्दास्त्रिषु। इंगेजंगमेभुवनचजगत। नील्यादिरागयुक्तंयत्तद्रक्तं। रक्तेनुरक्तेनील्यादिरंजितेलाहितेविषु। कीपंतुकुं
मेतामेइतिमेदिनी॥७९॥ सितारिष्येऽवदातः। शुद्धनिर्मलं। अर्जुनःशुक्लःबलश्चसितः। युक्तेन्याय्येअविप्रशसेभूषितेवा
अभिनीतः॥८०॥ कृत्रिमेघटादौलक्षणोपेतेशास्त्रापलक्षणयुक्तेसंस्कारयुक्तेचसंस्कृतं। अनवधोनिःसोमे। अपि
शब्दाच्छेपादौ। अनंतःकेशवेशेषेपुमाननवधोत्रिषितिमेदिनी। अनंतंखनिरवधावितिहेमः। रव्यातेप्रसिद्धेदृष्टेच।

श्वेतरूप्येपरजतंहेमिरूप्येसितेविषु॥ त्रिषतेजगदिंगेपरिक्तंनील्यादिरागिषु॥७९॥ अवदातःसि
तेपीतिशुद्धेवदार्जुनोसितो॥ युक्ते तिसंस्कृतमर्षिण्याभिनीतोयसंस्कृतं॥८०॥ कृत्रिमेलक्षणोपेतेऽप्य
नंतोनवधावपि॥ रव्यातेदृष्टेप्रतीतोभिजातस्तुकुलजेबुधे॥८१॥ विविक्तोपूतविजनेमूर्च्छितोमू
छसोऽप्ये॥ दौचास्त्रपस्त्रोशुक्लोशि तीधवलमेचको॥८२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रतीतः। प्रतीतःसाहरेगासेप्रभितेज्ञातदृष्टयोरितिहेमः। कुलजेकुलिनेबुधेपंडितेऽभिजातः। अभिजातःकुलिनेस्यास्याप्यपे
तयोस्त्रिषितिमेदिनी॥८१॥ पूतंपवित्रं। विजनेविगतजनएकांतद्वयर्थः। एतौविवेक्तौ। विविक्तंस्वादसंस्कारहृत्तुविवेकि
षितिहेमः। मूढोमोहगतः। सोऽप्योद्युक्तःदोमूर्च्छितो। अम्लंनुक्रंविरात्रिस्त्रकोजिकमितियावत्परस्परानिधुरः। दोशु
कूट्ये। शुक्तंपूतास्तनिधुरइतिमेदिनी। मेचकःकृष्णवर्णः। शिशुनिशमने। धातोःक्तिविशितिः। शितिर्भुजासितासितयोस्त्रि
षितिमेदिनी॥८२॥

अ. को
३३

को ३

धर्ममात्रेणैव तयुक्तेषु सतः साधोमान्योऽन रात्यभियुक्तेषु मुक्ताकान्तेऽप्यनःकृतेषुः स्थिते ॥ ८३ ॥ आश्रयानिवासः ॥ अवा
तोवातवर्जितः ॥ उभोनिवातो ॥ यच्चस्त्रामेधुवर्मकचंचतदपिनिवातारव्य ॥ यथा ॥ निवातकृषोवीरुनिवातोदृढसंनारुसुनपः
॥ जातउसभः ॥ उभोदृढः ॥ प्रवृद्धेतेउद्धिताः ॥ अमावश्यमाणावृक्षिमहादयउद्धिताः ॥ ८४ ॥ वृक्षिमांश्चप्रोयतश्चोसभश्च
ति ॥ अत्रकृषिकेविदुदास्थितेत्यादयः संतितेऽमूलकत्वादुपेक्ष्याः ॥ ॥ इतितांताः ॥ ॥ अभिधेयोवाच्यः ॥ राः धनं वस्तुतत्त्वं ॥
निवृत्तिर्निर्वर्तनं ॥ अत्रविषयेप्यर्थः ॥ अर्थोहेतोप्रयोजने ॥ निवृत्तौविषयेवाच्येप्रश्नरद्वयवस्तुषित्तिहेमः ॥ ८५ ॥ निपानमूपकृष

सत्येसाधोविद्यमानेप्रशस्तेभ्यर्हितेवसतः ॥ पुरस्कृतः पूजितेरात्यभियुक्तेगतःकृते ॥ ८६ ॥ निवातावाश्र
यावातौशस्त्राभेधंनवर्मयतः ॥ जातोअक्षप्रवृक्षासुसुद्धिताउद्धितास्त्वमी ॥ ८७ ॥ वृक्षिमलोद्यतोसंनारुआ
दृत्तौसादरार्चितौ ॥ ॥ इतितांताः ॥ ॥ अर्थोभिधेयेरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ॥ ८५ ॥ निपानागमंयोस्तीर्थर
षिजुष्टेजलेगिरे ॥ समर्थस्त्रिषुशक्तिस्तेसंबद्धार्थोहेतेपिच ॥ ८६ ॥ दशमीस्थोक्षीणरागवक्षोवीथीपदय
पि ॥ आस्त्राणीयलयोगास्त्राप्रस्त्रोऽस्त्रीसानुमानयोः ॥ ८७ ॥

अजाशयः ॥ आगमेवोक्षशास्त्राद्वयक्रांस्त्रा ॥ अविजु ॥

जलेत्रिषुभिः सेवितोदकेपुरावुपाध्याये ॥ तिर्थंशास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसुच ॥ अवतारर्षिजुष्टंवुपात्रोपाध्यायमंविधिति
मेदिनी ॥ निपानेत्यत्रनिदानमितिपाठः ॥ निदानमुपायः ॥ शक्तिस्थेशक्तिमति ॥ संबन्धार्थोयथासमर्थः पदविधिः ॥ हितेऽनुकूले ॥
८६ ॥ क्षीणरागोरासोस्यक्षीणरागः ॥ वक्षोतिवृक्षः ॥ उभोदृशमोस्थो ॥ दशमीस्थोनववर्जिस्थविरेतिविश्वः ॥ पदवीमार्गेऽपिशब्द
संक्षिपि ॥ आस्त्राणीसभा ॥ यलः प्रयलः ॥ सानुपर्ववाग्योमानं परिमाणभेदः ॥ ८७ ॥

३३

शास्त्रद्विषयोमंथः संस्थाधारेस्थितोमत्तावित्यन्यत् ॥ इतितांताः ॥ ॥ अभिप्रायआशयः ॥ वक्षोऽधीनः ॥ छंदोवक्षोऽभि
प्रायेचदृष्टाणामात्रके ॥ निष्पणार्थपदेऽपीतिहेमः ॥ जीभूतोमेघः ॥ वत्सरोवर्षः ॥ अक्षः संवत्संमेघगिरिभेदेनमस्तकदतिवि
श्वः ॥ विदग्धर्हा ॥ आश्राशसनं ॥ तत्रापवादः ॥ अववादइतिपाठः ॥ पुत्रोहातिश्रदायादो ॥ ८८ ॥ रश्मिः किरणः ॥ तुर्योराभ्यतुर्धभागः
॥ पादोभूलास्तुर्योरां प्रिषुप्रत्यंतपर्वतदतिहेमः ॥ तमोनुरतीति तमोनुत् ॥ जनवादेलोकापवादो ॥ अपिशब्दात्रिणीतिवादो ॥ निर्वो
दः स्यात्सरीवादपरिनिश्चितवादयोरिति विश्वः ॥ जंबालेकर्दमे ॥ शेषेबालवृत्ते ॥ ८९ ॥ आरावेआतर्धनौ ॥ आतरिक्षके ॥ दास्ते
८ शंस्त्रविणयोर्मथः संस्थाधारेस्थितोमत्तो ॥ इतितांताः ॥ ॥ अभिप्रायवक्षोछंदरावद्धेजीभूत
वत्सरो ॥ अपवादोतुनिंदाहेदायादौसुतबांधवौ ॥ ८८ ॥ पादपरम्येप्रितुर्योराभ्यंदाग्यकीसमेनुरदः ॥
निर्वोदेजनवादपिश्रादो जंबालराध्ययोः ॥ ८९ ॥ आरावेददितेनातर्ध्यांरोदास्तेरणे ॥ स्यात्सारादोऽ
नुरागेपिसदः स्याद्व्यजनेपिच ॥ ९० ॥ गोष्ठाध्यक्षेपिगोविंदोहर्षेप्यामोदवन्मदः ॥ प्राधान्येराज्यक्षिगे
चवृषांकेकुदोऽस्त्रियो ॥ ९१ ॥ स्त्रीसं विज्ञानसंभाषाक्रियाकारजिनामसु ॥

रंभीपणेयुक्षे ॥ अनुगोऽनुप

हे ॥ संस्रतायांकाव्यगुणेषु ॥ प्रसादोनुग्रहेकायप्राणस्वास्थ्यप्र तिषितिमेदिनी ॥ व्यंजनेतेमनेस्पृकारेवसूदः ॥ ९० ॥ गोष्ठगो
स्थानंतस्याध्यक्षेगोपात्यादोबृहस्पतोरुणेपि ॥ दकारांतआमोदराद्वेयथाहर्षवर्तते ॥ अपिशब्दादतिभिर्होविंधेवतथा
मदोपिहर्षेऽपिशब्दाद्वर्गजदार्तरतःसुनेत्यर्थः ॥ प्रधानमेवप्राधान्यं ॥ राजक्षिगे ॥ छंदोवृषांकेवृषावयवौ ॥ ९१ ॥ संभाषा
संभाषणं ॥ क्रियाकारः कर्मनिबन्धः ॥ आभिर्बुधुं ॥ नामसंज्ञा ॥ एतेषुल्लेखेतेवत्वालिगंसंविदितिनाम ॥ संविस्संभाषणेज्ञानेसंयमेनाभि
तोषणे ॥

अ. को.
३२

किपाकारेतिहासो संकेताचार्योपपातिहेमः॥स्वातुसविदुपनिषच्छरः॥संबध्यतेरहस्यकांतेवेदोतेपुपनिषत्॥१२॥यव
सितिर्व्यवसायः॥पदस्थानेविभक्त्येतेश्वरकेयकवसुनोः॥त्राणेपादेपादविह्वयवसायापदेरायोः॥सवितेगोभिरेव
सेवितेदेरोमानेखुरप्रमाणेगोष्यदे॥प्रतिष्ठास्थानं॥कृत्यंकार्यं॥१३॥अतःपरवर्गसमासेर्दोतास्त्रिषु॥इदोमनोहरः॥उभोस्वादू
॥स्वादुर्मनोहेमिष्टेवेतिविश्वः॥अतीक्ष्णोऽतिमः॥कोमलोकुविनः॥उभोमदू॥मदुःस्थोकोमलेखरइतिविश्वः॥मूढोमूर्खः॥
अत्येयथामंदोदरी॥अपदुरतीक्ष्णः॥निर्भाग्यो ह्रीम भाग्यएतेमंदाः॥१४॥प्रत्यग्रोभिनवः॥अप्रतिभोऽप्रगल्भः॥इदोमोश

को. ३२

धर्मरहस्यपनिषत्स्यादतोवत्सरारत्न॥१२॥पदव्यवसितित्राणस्थानलक्ष्मांस्त्रिषु॥गोष्यदंसेविते
मानेप्रतिष्ठाकृत्यमास्पदं॥१३॥त्रिषुमधुरोस्वादूमदनातीक्ष्णकोमलो॥मूढोस्वापटुर्निर्भाग्यमंदाः
स्युर्दोतुगारदो॥१४॥प्रत्यग्रप्रतिभोविदुस्प्रगल्भोविशारदो॥॥इतिदोताः॥॥व्यामोवदश्च
न्ययोधावुत्सेधः॥कायउन्नति॥१५॥पर्योहारश्चमार्गश्चविवधोवीवधोचतो॥परिधिर्यज्ञियत
रोः॥शाखायामुपसूर्यके॥१६॥बंधकंयसनंचेतःपीडाधिष्ठानमाधयः॥सुःसमर्थननीवाक
नियमाश्चसमाधयः॥१७॥

रदोऽप्रगल्भोऽप्रः॥विशारदोवुधेऽप्रः॥इतिहेमः॥॥इतिदोताः॥॥प्रसारितभुजद्वयकुंडले

व्यामः॥वदोवदश्चभेदः॥द्वयंयग्रोधारव्या॥कायोदेहः॥उन्नतिरुधायः॥१५॥परितआह्रियतेसोपरीहारोऽध्यामादिः॥मार्गमंथाः॥
एतौविवधसंज्ञौवीवधसंज्ञौचभारेवेतो॥यस्यितरोःपलाशोदेः॥शाखायांसमिधितत्रुपसूर्यकेसूर्यसमीपमंडलेपरिवेष्टास्ते॥१६॥उत्तम
र्णगृहेऽणमोचनप र्यंतविश्वसार्थयदस्तुस्थायतेतद्वंधकं॥यसनमापसिः॥चेतःपीडामानसीवथा॥अधिष्ठानमध्यास
नं॥एतेआधयः॥समर्थनंकोद्यपरिहारः॥नीवाकोवचनाभावः॥नियमोऽंगिकारः॥एतेसमाधयः॥१७॥॥॥॥॥

३२

रोषोसादंरोषोसादस्तत्रप्रकृत्यादिषुप्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु॥यश्चभरमिहंज्ञातोपाभ्यामदर्शनशाल्मसंरंत्तचयोमुख्यं
पिशादिकमनुयातितस्मिन्शिरोः॥प्रकृतस्यप्रक्रांतस्यपदनिवृत्त्यभावः॥तत्रेतेषुअनुबंधः॥विधुःशशांकेकपूर्वेदृष्टीकेरोच
राक्षसइतिविश्वः॥१८॥परिच्छेदेसीम्नि॥विलेगंती॥कालेपि॥विधानेकर्तव्येदेवेप्राक्तनशुभाशुभकर्मणिज्जन्मपिपिधिः॥
बुधरक्षोपांतोपंडितेपिवर्तते॥अपिशब्दाद्बुधःसोम्यो॥वृक्षस्तुविरोःसमुद्रायेसमूहेसथा॥अनलस्कंधवपुषरति॥अपिशब्दा
त्कोडेरेपंसेन॥स्कंधःप्रकोडेकोयेऽसेविज्ञानादिषुपंचसु॥नपेसमूहेव्यूहेवेतिहेमः॥देराभेदेऽव्योसमुद्रेसिंधुशब्दःपुंसि॥इ

रोषोसादेनुबंधस्यालकृत्यादिविनश्वरे॥मुख्यानुयायिनिशिरोःप्रकृतस्यानुवर्तने॥१८॥विधुर्विष्णो
चंद्रमसिपरिच्छेदेविलेऽवधिः॥विधिर्विधानेदेवेपिप्रणिधिःप्रार्थनेचरे॥१९॥बुधरक्षोपिंडितेपि
स्कंधःसमुद्रयेपिच॥देरोनदविशेषेऽव्योसिंधुर्नोसरितिस्त्रियां॥२०॥विधाविधौप्रकारेवसाधू
रम्येपिचत्रिषु॥वधूर्त्तयास्तुपास्त्रीचसुधातेपोमृतंस्तुही॥२१॥संधाप्रतिज्ञामयीशश्रवसांसप्रत्य
यःस्पृहा॥मधुमयेपुष्परसक्षोद्रेप्यंधंतमस्यपि॥२२॥

भरनेवानदीसामान्येतुस्त्रीलिंगे॥२०॥विधौविधा

ने॥प्रकारेयथाद्विविधंकिंविधमित्यादि॥आशिराब्दाद्धारुषिकेसज्जने॥चाराव॥पिसाधुः॥आयाभार्यास्तुषापुत्रस्यपत्नीतवस्त्रीभात्रे
चवधूः॥आयास्तुषयोःपार्थक्यंवर्ततइतियोतनाययथभूतद्वहणं॥देवालयदिपेनलिप्यतेसःलेपश्चूर्णविशेषः॥सुधाप्रासा
दभागद्वयंसुधाविद्युत्सुधामृतं॥सुधाऽहिभोजनंसेयंसुधाधात्रीसुधास्तुही॥तिमंजरी॥प्रतिज्ञास्तीकारः॥अत्रयथासत्यसंधः॥सं
प्रत्ययआदरः॥स्पृहाकांक्षातत्रअधोतिक्षोद्रेमाक्षिकोदेस्यनेत्रकंतेषुदुग्धमेदोपुमान्मधुः॥अक्षिहीनेप्यंध शब्दः॥२२॥॥॥

को०
३३

वनः परे धातुपवर्गपयंतास्त्रिषु पंडितमात्मानं मन्यते पंडितं मन्यः । अधिष्ठेपे निंदाप्रयोगायथाद्वयं धातुद्वयं । ति ।
अथ बंधुरधिष्ठेपे निंदे शोच द्विजन्मनामिति विश्वः ॥ ९०३ ॥ अवलंबितः आश्रितः । अविदूरः सन्निहितः । उभाववष्टयोऽज
पिशदाहृद्योपि ॥ ॥ इति धाताः ॥ ॥ वित्राभानवोररमयोययोस्तो । लेशोपि गंधः संवाधोगुत्यसंकटयोर्दयोः ॥ बाधानि
धेधेदुःखे च ज्ञात्वां द्विसुराबुधाः ॥ ९०४ ॥ धाता च देहश्च । नीचो हीनजातिः । पृथक् जन इति चतुरक्षरं । पृथक् कार्यजन
पृथक् जनः । ग्रावप्रस्तेजलदेगिराविति विश्वः ॥ पत्रीर्येनरथेकांडेखगदुरधिकादिधिति विश्वः ॥ ९०५ ॥ बर्हिमपूरः ॥

अतस्त्रिषु समुत्तमौ पंडितं मन्युगवितो ॥ ब्रह्मबंधुरधिष्ठेपे निंदे शोचावलंबितः ॥ ९०३ ॥ अविदूरोप्य
वष्टभः प्रसिद्धोरव्यातमृषितो ॥ इति धाताः ॥ ॥ सूर्यवद्ग्रावित्राभानूभानूरगिमिदिकरो ॥ ९०४ ॥ भू
तात्मानो धातुदेहो मूर्ख नीचो पृथक् जनो ॥ ग्रावाणो रोलपाषाणो पत्रिणो शरपक्षिणो ॥ ९०५ ॥ त
सुरैलो शिखरिणो शिखिनो वद्विबर्हिणो ॥ प्रतियन्तावुभोलिषोपयहावथसादिनो ॥ ९०६ ॥
द्वौ सारथिहयारोहो वाजिनोऽश्वेषु पक्षिणः ॥ कुलेष्वभिजनो जन्मभूम्यामप्यथायनाः ॥ ९०७ ॥

शिखीखनौ वक्षेके तु गृहे शरे ॥ चूरावतिवली वंदे मयूरे कुकुटे हय इति हेमः ॥ लिप्सा वांछा । उपग्रह अनुकूलनं । उभो
प्रतियन्तौ । प्रतिप्रपलस्तु संस्कारलिप्सापग्रहणेषु चेति मेदिनी ॥ ९०६ ॥ सारथिरश्वारोहश्च सादिनो ॥ सादीतुरंगमा
रोहे निषादिरथिनोरपीति हेमः ॥ अश्वो हयः । इषुः शरः । पक्षी च ते वाजिनः ॥ कुले कुलं मुखेऽश्वजन्मभूम्याज
ननस्थानेऽभिजनः ॥ अभिजनः कुलेख्यातो जन्मभूम्या कुलध्वज इति विश्वः ॥ ९०७ ॥ ॥ ॥

वर्षादिः । अर्चोरश्मिः । ग्रीहिभेदश्चेति हायनाः । प्रह्लापुत्रेपि विरोचनः । कल्मषेपि कृत्वा वरजिनो वजिनः केशवजिनं मुनेऽवर
क्तचर्मणीति हेमः । अर्के सुरशिल्यिनिव विश्वकर्मा ॥ ९०८ ॥ चर्मदेहः । आत्मा कले वरेयले स्वभावे परमात्मनि । चित्तेऽर्थतौ च
बुद्धौ वपरयावर्तनेपि चेत्यधरणिः ॥ शक्रदेहः । घातुकश्चासो मत्ते भवेति कर्मधारयः । तथा वर्षुकश्चासाववृश्चेति धना
घन इति चतुरक्षरं नाम ॥ ९०९ ॥ मूर्तिगुणे काठिन्ये मेघे च पुंसि । मूर्ते कठिने निरंतरे सौंदर्ये च त्रिषु । घनं स्यात्को स्यात्तात्मा
दिवाचमध्यमनस्योः ॥ नामुस्ताऽथौ घदादौ पुविस्तारे रौहमुद्धरे ॥ त्रिषु सौंदर्ये दृढे चेति मेदिनी ॥ अर्थपशु कुलगुणा

वर्षादिर्ब्रह्मिभेदाश्च चंद्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥ क्लेशोपिवजिनो विश्वकर्मा केशुरशिल्यिनो ॥ ९०८ ॥ आत्माय
नो धत्ति बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्षच ॥ शक्रो घातुक मत्ते भो वर्षुकाऽश्वघनाघनः ॥ ९०९ ॥ घनो मेघे मूर्तिगुणे
त्रिषु मूर्ते निरंतरे ॥ अभिमानो र्थो दिदृषं ज्ञाने प्रणय हिंसयोः ॥ ९१० ॥ इन्द्रः सूर्यप्रभो राजा मृगां केशत्रिये
नृपे ॥ वाणिज्यो नर्तकी दूयोऽस्त्रवत्यामपि वाहिनी ॥ ९११ ॥ द्वादिन्यो वज्रतडितो वंदया मापिका मिनी ॥
त्वक्देहयोरपितनुः सूनाऽधो जिहिकापि च ॥ ९१२ ॥

दिभिर्द्यौर्दपस्तस्मिन् ज्ञाने प्रणये हिंसायां चाभिमानः ॥ ९१० ॥

प्रभो नृपे च पत्यो वा । नृगां काशे राजशब्दः । राजा प्रभो च नृपतोऽक्षत्रिये रजनी पतो ॥ यक्षे शक्रे च पुंसि स्यादिति मेदिनी ॥ मृगां केश
द्रुः नर्तकी दूयो वाणिज्यो वाणिजी नर्तकी मत्ता विदधा वनिता सुचेति मेदिनी ॥ स्त्रवत्यां नद्यां सेनायामपि ॥ ९११ ॥ वज्रं कु
लिशं । तडिद्विद्युत्तवं दा वक्षे किं ता यप्ररोहः । योषिमात्रे विलासिन्यामपि कामिनी ॥ तनुः काये त्वस्त्रि स्यात्त्रिष्वपि
विरले केश इति मेदिनी ॥ अधो जिहिका कागल कंठिका सा सूना ॥ अपिशदायुः श्रावधस्थानेपि ॥ ९१२ ॥ ॥ ॥

ॐ. श्री

36

कतुपुस्तः॥तुष्टकेभूमेरेवनिताने॥विषु।भेदेयथावितानभूतुहृदयः॥कृताभूतउपनिगप्रजाभूतयो।निवासेपिकतने॥९९॥तत्त्वने
तन्वा।तपोब्रह्म।यथाब्रह्मचारी।ति।वेदादित्रयं ब्रह्म।शब्दः।विमनेपुमोमृषि।अतिलेक्योगमिदोब्रह्म।सूचने।आशयप्रकाशने॥
९९७॥प्रतीवापः।क्षीरशितक्रोदार्धक्षेपः।जबनेवेगः।आप्यायनेप्रीणने।एतदर्थकमातंचनं।कोष्ठनेविट्।निष्ठानंतेमनं।अवयवाः।
यबभेदः।पुंसयो।रितियावत्।एतेषुव्यंजननाम॥९९५॥स्त्रोकावादे।स्त्रोकापवादेपश्वादीनांयुस्थेच।कुलीनत्वेच।कोलीने।विः।
रणे।हृदि।विर्गमेव।नभेदेउपवनेप्रयोजनेवोद्यानं।नाम॥९९५॥स्थानं।नित्यावकाशयोः।सादृश्येसंभिवेशेवेतिहेमः।क्रीडायाव्यच

ऋतुविस्तारयोरस्त्रीविज्ञानं त्रिषु तु दृष्टके ॥ मंदेऽथ के तनं कृत्ये के तावुपनिमंत्रणे ॥ १९३ ॥ वेदस्तत्संतपो ब्र
 ह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गंधनं ॥ १९४ ॥ आते च नं प्रतीवाप जवना
 प्यायनार्थं कं ॥ व्यंजनं त्वां छनं श्मश्रु निष्ठाना वयवेषपि ॥ १९५ ॥ स्यात्कौलीने लोकवादे युधे पश्वि
 पक्षिणां ॥ स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ॥ १९६ ॥ अवकाशे स्थितोत्तोरस्थानं क्रीडायावपि देवनं ॥
 उत्थानं पौरुषे तत्रे संनिविष्टाद्गमेपि च ॥ १९७ ॥ व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेपि च ॥ ॥
 मारणे हतसंस्कारे गंतो द्वयेऽर्थे दापने ॥ १९८ ॥

हारेजिगीषादोदेवनं। अक्षेपुदेवनः प्रोक्त इति विश्वः। यो हरे उद्योगः। तं

॥ कुटुंबकृत्ये स्यात्सिद्धांते यौषधोत्तमे ॥ संनिविष्टस्योद्गमे ऊर्ध्वं भवने ॥ उत्थानमुद्यमे तंत्रे पौष्ट्ये पुस्तके रणे ॥ प्रांगणे द्रुमहर्षे पुम्ल
 रोगे ॥ पित्तद्वयो रिति मेदिनी ॥ १९७ ॥ प्रतिरोधेति रस्कारे ॥ स्वातंत्र्यकृत्येपि व्युत्थानं ॥ मारणाद्यधके ॥ सेन्ये मेद्रेन ॥ साधन
 मिति नाम ॥ तत्र मारणे यथापारदसाधनं ॥ मृतसंस्कारे ॥ निदाहे ॥ गतौ गमने ॥ द्रव्यधने ॥ अर्थस्य धनादेर्दापने ॥ १९८
 ॥ श्रीमत्परांकराय प्रसन्न ॥ ८१ ॥ ३७

निर्वर्तनं अर्थविषयादनं उपकरणं परिकरः उपाय इति केचित् । अनुग्रह्याऽनुगमनं । दोनेत्यांगे । व्यासार्थेणे निश्चितद्रव्यस्यार्थे
 नेनिर्यातनं ॥१९९॥ भ्रंशे अपाये पतने वा दोष इत्यस्य प्रत्येकं संबन्धः । कामजदोषस्तु मृगया द्यूतस्त्रीपणपानेषु प्रसक्तिः । कोषजदो
 षस्तु वाक्याख्यादिः । व्यसनं त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु ॥ द्वैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फले वाद्यमदृतिमेदिनी । अशिला
 म्बिनक्षुर्लोम्बः । किंजल्के केसरे । अणीयसितं त्वाद्यं श्रेष्ठं अत्यन्तरे सत्त्वाद्यं श्रेष्ठं पद्मेति नातं ॥२०॥ तिथिभेदेऽष्टमादशी द्वौ शोभे
 उत्सवे पर्वः । पर्वप्रस्तावोत्सवयो र्यथो विषुवदादिषु ॥ दर्शप्रतिपत्तं धौ च तिथिं यथा विशेषयोरिति हेमः । नेत्रपिभायकचर्मपुणे

निर्वर्तनोपकरणानुब्रज्यासुचसाधनं॥निर्यातनं वैरशुद्धोदनेन्यासार्पणेपिच॥९९॥व्यसनंविपदिभंरोदो
षं कामजकोपजे॥पक्ष्माक्षिलोन्निविंजत्केतत्वाद्यंरोप्यणीयसि॥१००॥तिथिभेदेक्षणेपर्ववर्त्मनेनच
देध्वनि॥अकार्यगुह्येकोपीनेमैथुनंसंगतौरते॥१०१॥प्रधानंपरमासाधीःप्रज्ञानंबुधिविद्रयोः॥प्रसनं
पुष्पफल्योनिर्धनंकुलनाशयोः॥१०२॥कंदनेरीहनाहानेवर्षदेहप्रमाणयोः॥गृहदेहातिप्रभावाभा
मान्यथचतुष्पथे॥१०३॥

अध्यनिमोर्गवर्षी। अकार्यकरणानेहं गुत्थे उपस्थे कौपीनं। वस्त्रभेदेपि। संगतौ भाष
दिसंबंधे स्तेसुते॥९२१॥ धीः बुद्धिः। महामात्रे प्रकृतौ प्रज्ञायां॥ च प्रधानं। बुद्धिचिद्गोः प्रज्ञानं। प्रसूतो वा अयनः
ते क्लीबंतु फलपुष्पचोरिति मेदिनी॥ कुले वंशे॥९२२॥ आह्वानमारावः। उभे कंदनसंज्ञे। प्रमाणमियत्ता। उभयोर्बर्षा। व
र्षादेह प्रमाणात्ति सुंदराकृतिपुष्पतमिति मेदिनी॥ गृहादीनि च तारिधा मशब्दा व्यानि। धामरज्जो गृहे देहे स्थाने जन्म
प्रभावयो रिति हेमः। चतुष्पथे गंगादके। सन्निवेशेऽवयवविभागे संस्थानं। संस्थानं त्वाकृतौ मृतौ। चतुष्पथे सन्निवेश इति हे

मः॥१२३॥

७७-को-
१५

विदे शधाने लक्ष्म। संपिधानं ति तो धानं। अपवारणं रस्त्रादिना परि रतिः। उभे जा आदन संते। यस्त्रे या आदनं ॥१२४॥
नो निष्पादने। अवाप्ती लाभे। तोषणे तुष्टौ। आराधने। चक्रं थीगं। पुनरगारं। अथासनमाक्रमणं ॥१२५॥ स्वजातिश्च यस्त्रे। य
थास्त्रीरत्नं। मणावपि। सलिलं जलं। काननं मरणं। उभे वने। वनं प्रसवणं गेहप्रवाहे। भसिकाननं इति हेमः। विरले स्तोत्रे। स्तो
त्रे। योऽसलिले। स्वदे। चातलं प्रतिष्ठाया मिति धातो रि न न। यथा सलिलं वा व्यालिंगं तथा उत्तरे पिनात समाप्ति पर्यंतं वा व्यालि
गाः ॥१२६॥ सनपंडितः। समः सदृशः। एकश्चैते समानाः स्युः। एकस्मिन्नर्थे यथा। समानो दरो बंधू एको दरावित्यर्थः। वस्त्रो

सन्निवेशे च संस्त्रयं लक्ष्म निद्रप्रधानयोः ॥ आ आदने संपिधान मपवारण मित्युभे ॥१२४॥ आराधने साधने
स्वादरासौ तोषणे पिवा। अधिष्ठानं चक्रपुरश्चा वा व्यासने षपि ॥१२५॥ रत्नं स्वजातिश्चैपिवने सलिल
कानने ॥ तलिलं विरले स्तोत्रे वा व्यालिंगं तथोत्तरे ॥१२६॥ समानाः सत्समै के स्युः पिशुनो र्वल सूचको ॥ ह
नं न्यूना वून गत्तौ वे गि श्रो तरस्त्रिने ॥१२७॥ अभिपन्नो पराधुमि यस्त्रे व्यापद्रतावपि ॥ इति नो ताः ॥ क
लापो भूषणे वर्हत्तूणरे सहतावपि ॥१२८॥ परिच्छेदपरीवापः पयुसो सति च स्थितो गोधुगोष्ठपती गो
पो हरविष्टरवाकपी ॥१२९॥

कुर्जनः। सूचकः। कर्णेन यः। उभे पिशुनोऽपि। कुं कुं मेपि च। कपिवक्त्रे च का केना सूचक
कुर्यात्प्रतिष्ठिति मेदिनी। उभे। लयः। गत्तौ निचः। द्वारे तौ हीनः। नूनः। शब्दवाच्यो। वेगी वेगयुक्तः। श्रोत्रवली ॥१२७॥ अपराधो
पराधवान्। अभिप्रस्तः। शत्रुणां क्रोतः। व्यापद्रतः। प्राप्त विपत्कः। एतं भिन्ननामानः ॥ इति नो ताः ॥ भूषणे। अलंकारमात्रे।
वर्हत्तूणरे सहतावपि ॥ तूणरे सहतावपि ॥ सहतो समुदाये। को व्यासः। कलापशब्दः ॥१२८॥ परिच्छेदः परमं रूपा युपकरणं। पयुसिः स
र्वतो वपनं। दुवर्षी ज संताने धातुः। सलिलस्थितो जलाधारे परीवापः। गोधुगोष्ठपती गोधुगोष्ठपतिः। गोष्ठाध्यक्षश्च गोपे ॥

उभोऽपि। अश्वने मोदकं ववाप्य संतं। अन्नं भोजनं। आ आदने वस्त्रं। एतत्तद्वयं कशिपु संतं। वक्ष्यमाण मस्त्रियमिति कशिपो तत्त्येवावीयते। अ
दो दालिका। दारारुत्री। अत्र यथा गुरुतयः। स्तं वेत्तुणा दिगुले। अपिश्रद्धा द्विस्तारशा स्वयोश्च। पलुवे विराधिपेपि। विरपः ॥१२९॥ अमी
प्राप्त रूपा दयस्त्रयः पोताः भेद्यलिंगाः बुधे पंडिते मनो ज्ञे मनो हरे च वर्तते। प्राप्त रूपा येन प्राप्त रूपाः। समे वरूपं यस्य स्वरूपः। अभिलक्ष्यं रूपम
स्याभिरूपः। कुर्मकि मठी वीणभेदः सारस्वती वीणादेकश्च पो संते। कच्छपी वल्लुकी भेदे तु लो सुगृहीतर इति विश्वः ॥१३०॥ कुतपो
मगरो मोक्षपटे चाद्रोष्ठे मंशक इत्यन्यत्क वित् ॥ इति पोताः ॥ रवर्णे राक्षरे रेफः पुंसि। यथारेफे पं लोपः। कुस्ति ते रेफो वाच्यलिंगकः। शिफा शि

वाधमुष्माश्रुक शिपुत्वभमा आदनं द्वयं। तत्त्यं शय्या दृष्टोऽस्तैव विविटपो स्त्रियं ॥१३०॥ प्राप्त रूपा स्वरूपाभिरूपा
बुधमनोत्तयोऽभेद्यलिंगा अमी कुर्मविणा भेदश्च कच्छपी ॥१३१॥ कुतपो मगरो मोक्षपटे चाद्रोष्ठे मंशके। इति
पोताः ॥ रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्कुस्ति ते वाच्यलिंगकः ॥ इति पोताः ॥ अंतरा भवसत्वे उभे गंधर्वो दिव्यगायने ॥१३२॥
कंबुनी वलये रोवे हि जिह्वे सर्प सूचको ॥ पूर्वो न्यलिंगः प्रागाह पुंबुलेपि पूर्वजान् ॥१३३॥ इति पोताः ॥

वाशो सपिक्तास्तिकायां चमातरि। शफं मुखे तस्त्रोऽस्या द्वादीनां खुरेपि च। गुंफस्याहुं फने वा होरले कारे च कीर्तितः। इति सार्धं पद्यं मूला
दितरत् ॥ इति पोताः ॥ अथ बदयोः सावर्ण्यात् संतां तां तां श्राह। यो मरणं जन्मनोरंतरा ले स्थितः प्राणी सोऽंतरा भवसत्तः तस्मिन्
अभेद्योऽपि के। दिव्यगायने विश्वाय सुप्रभंते। गायनमात्रे च गंधर्वः। गंधर्वस्तु न भवति। पुंस्को किले गायने वमगाभेदे तु रंगमे। अं
तरा भवदेहेवेति हेमः ॥१३२॥ नापुंसीत्यर्थः। गजशो बकुयो रापि कंबुः। ग्रीवापां च। सूचकः पिशुनः। पूर्वशब्दः प्रागाची वाच्यलिंगकः।
यथा पूर्वा नदी पूर्वो ग्रामः पूर्व वनं। यदा तु पूर्वजानि ता महादीना हत दापुं सिवदुले वर्तते। यत्तद्वयं पूर्वजानि पूर्वजा इति पूर्वस्य पूर्व

उरविश्व ॥१२५॥
गोष्ठाध्यक्षश्च गोपे ॥
इति पोताः ॥
प्राक् पूर्वमय तरति च ॥१३३॥ इति पोताः ॥

अ. को. २५. यः कलः ३. इमं जगत्समस्तं शिरोभागः ॥ कुम्भः स्यात्कुम्भकर्म स्मृतं ते वै ज्ञाप्यते ॥ राक्षिभेदे हि पांशे वेति विष्णुः ॥
 लिशोमूर्धः ॥ स्थूणाग्रहस्तंभः ॥ जडी भावो जडत्वं ॥ शंभुश्चार्हति ॥ शिव इति हेमः ॥ १२५ ॥ श्रूणागर्भस्तंभः ॥ अर्भकः शिशुः ॥
 एते गर्भाः ॥ गर्भः कुक्षी शिशोः संधो भूषणसकंठक इति हेमः ॥ प्रणयेष्टं गारमार्थनामो ॥ अपिशब्दा हि स्वासादी विस्त्रिभः ॥ विश्रंभोप
 विश्रंभः केतिकलहे विश्रंभे प्रणयेन पदति विश्रंभे मो ॥ दुंदुभिर्भयो पुंसि ॥ अक्षेनालक्रीडोपकरणेति तिरिभिर्देवांतरप्रसिद्धे
 स्त्रियां ॥ दुंदुभिः पुमान् ॥ नस्ते देसभेयोश्च स्त्र्यक्षविदुः त्रिकद्वय इति मेदिनी ॥ १२५ ॥ महारजने पुष्पभेदे येन रक्तवस्त्रं को सुभं ॥ क

कुम्भोद्यते भूमिर्हो दिभौ तु शिशु बालिशो ॥ स्तंभो स्थूणा जडी भावो शंभुश्च स्त्रिभो नो ॥ १२५
 कुक्षिभूणागर्भकागर्भा विस्त्रिभः प्रणयेपि च ॥ स्याद्वर्या दुंदुभिः पुंसि स्यादक्षे दुंदुभिस्त्रियां ॥ १२५ ॥
 स्यान्महारजने क्लीबं कुसुंभं करके पुमान् ॥ क्षत्रियेपि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियां ॥ १२५ ॥ स
 भासंसदिसभ्ये च त्रिष्वध्यक्षेपि बहुभः ॥ इति भांताः ॥ किरणप्रयहोरश्मीकपि भेको भुवंगमो १२५

रके कमंडली ॥ क्षत्रियेनाभिः पुंसि ॥ अपिशब्दानुरत्यन्तपेचक्रमध्ये च ॥ प्राण्यगनुदयोः ॥ मगभेदे तु स्त्रियां ॥ गवि सौरभेय्यसुरभिः
 स्त्री ॥ चकाराह संतजातीफल चंपकेषु नागसुगंधिमनो जयो स्त्रियां ॥ सुवर्णे चंपके च क्लीबं ॥ १२५ ॥ संसदिसदिति सभ्यः सदस्य
 ॥ स्त्रियां सामाजिके गोष्ठ्याद्युत्तमं क्षेयासभेति रभसः ॥ अपिशब्दात् दयिते कुलीनाश्वे ॥ च वल्लभः ॥ ॥ इति भांताः ॥ ॥ अ
 भादेर्वधनरज्जुः प्रग्रहः ॥ रश्मिः पुमान् ॥ दापितो स्यात्सक्षप्रग्रह्यार पीति मेदिनी ॥ १२५ ॥ ॥ ॥ ॥

मनोभयो मदनः ॥ शौर्यं सामर्थ्यं ॥ पुण्यादौ षट्के धर्मशब्दस्तत्र यमोक्तकः ॥ न्यायेयथा ॥ धर्माध्यसः ॥ स्वभावेयथा ॥ क्रूरधर्मा ॥ आत्मा
 र्धर्मज्ञास्त्वोक्ते ॥ सोमं पिबति स्पृशामपाः १३८ उपायं तात्त्राय आरंभः स उपायपूर्वः ॥ अमासशीलपरीक्षोपाय उपाय ॥ चिकित्सायां चो
 पक्रमः ॥ उपक्रमः स्यादुपधा चिकित्सा रंभ विक्रम इति विश्वः ॥ वणिक्पथो वाणिज्यं ॥ पुरं नगरं वेद आम्नायः ॥ एते निगमः ॥ ॥
 निगमो वाणिजे पुण्याकटे वेदे वणिक्पथ इति मेदिनी ॥ ॥ नगरे भवो नागरः ॥ वाणिक् चैतो ॥ द्वौ ॥ नैगमो ॥ नैगमः स्यादुपनिषा
 द्वाणिजोर्नागरेपि च इति मेदिनी ॥ ॥ १३९ बले बलदेवे पुंसि ॥ नीलादिषु त्रिलिङ्ग्या रामशब्दः ॥ नीलोऽसितः ॥ चारुः मनोज्ञः ॥ रामः
 इच्छामनोभवो कायो शौर्योद्योगोपराक्रमो धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः १३८ उपायपूर्व आ
 रंभ उपायचाप्युपक्रमः वणिक्पथः पुरं वेदो निगमो नागरो वणिक् १३९ नैगमो द्वौ बले रामो नीलचारुसि
 ते त्रिषु ॥ शब्दादिपूर्वो वंदे पिनामः ॥ कांतौ च विक्रमः १४० स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वंदे जिह्मस्तुकुटिलेऽलसे ॥
 उष्णोपि धर्मश्चेष्टावकारेभ्यो तौ च विभ्रमः १४१ गुल्मारुक् स्तंबस्तेनाश्रुजामिः स्वसकुलस्त्रियोः ॥

॥ पशुविशेषः ॥
 स्याद्वा मदन्यहयायुधे राघवे चासिते श्वेते मनोहेपि च वाच्यवदितिकोशांतरं शब्दादिपूर्वो नामशब्दो वंदे वर्तता यथा शब्दनामः ॥
 अपिशब्दात् संवसणे ॥ स्त्रेच ॥ ग्रामः ॥ कांतिर्विक्रमणपराक्रमे च विक्रमः १४० क्वचिदत्र स्तोमेत्यादिप दामभूखकमस्ति ॥ अपिशब्दा
 स्तेदांभसि धर्मः ॥ चेष्टावकारोदावः शोभायां च विभ्रमः ॥ १४१ रुग्णरोगभेदः स्त्रीहास्यः ॥ स्तंबः कुशादिगुत्तो बेट इति ख्यातः ॥
 न्यरक्षणे च गुल्मशब्दः ॥ ॥ गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सेनारक्षणरुक्भिदोः स्तंब इति मेदिनी ॥ स्वसामगिनी ॥ कुसस्त्री कुलवा
 ॥ तयोर्जीमिशब्दा ॥ प्रहरे संयमेयां मायामिः स्वसकुलस्त्रियोरिति रभसात् यामिः कुसस्त्री स्वघोः स्त्रीति कोशांतराच्च अंतः स्या

हरपि ॥ ३

स्थितिर्भूमिः। क्षातिस्तिष्ठति। क्षातयोः क्षमा। युक्ते योगे ॥ १४२ ॥ शक्ते हिते क्षमस्ति क्षिणः ॥ ५ ॥ धरणि स्तु ॥ योग्ये शक्ते हिते क्षममि।
 साहा ॥ १४२ ॥ हरित्या साहा ॥ कृष्णः कालः उभो श्यामौ शारिवाशनावरीनिशाचश्यामा ॥ ५ ॥ श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदेह
 दास्के पिकेन कृष्णहरितोः पुंसि स्थानद्वयविषु मरिचे सिंधुलवणं क्रीनं स्त्री शारिवौषधौ अप्रसृता गनायांच प्रियं
 गावपि चोच्यते यमुनायां त्रियामायां कृष्णविरुत्तिकां पथौ नीलिकायामिति मेदिनी ॥ १४३ ॥ पुंड्रमश्वारी नक्षत्रादचित्रां अश्वो
 घोटकः ॥ १४४ ॥ भूषा। समीप्यादश्वस्यैवा ॥ प्रधानमेव प्राधान्या केतुर्ध्वजः ॥ १४५ ॥ सुललामां ॥ ललामे सपि। प्रधानध्वजं
 गेषु पुंड्रवालधिलक्ष्मसु ॥ भूषावा। जिप्रभावे पुल्ललामं स्यात्तलामचेति रुद्रः ॥ १४६ ॥ अध्यात्मं आत्मन्यधिकृतं सिंगदेहं।
 स्थितिर्क्षान्तोः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु १४२ त्रिषु श्यामौ हरित्कृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवा निशा स
 लामं पुच्छपुंड्राश्वभूषा प्राधान्यकेतुषु १४३ सक्षममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु वामो वल्लुप्र
 तीयो ह्यवधमोन्यूनकुत्सितौ १४४ जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं ह्यं इति मांताः तुरंगगरुडौ ता
 मपिशब्दात्कैतवे। सक्षमं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यणो त्रिषु चाल्पक इति मेदिनी आद्ये ॥ १४५ ॥ निलयापवयोक्षयो
 आद्ये प्रधाने मुखे प्रथमः। त्रिष्वितियावन्मातमधिकारः प्रतीयो विपरीनः। वल्लुर्यथा। वामलोचनाः स्त्रियः। १४६ वामः
 कामे सखे पयाधर उमानाथे प्रतिकूले चारौ वामानुयोषितीति हैमः ॥ १४७ ॥ जीर्णं प्राप्तरि
 णामं परिभुक्तं मुक्तोद्दिष्टं। ह्यं यातयामसंज्ञं ॥ इति मांताः ॥ १४८ ॥ अश्वगरुडौ तार्क्ष्यसंज्ञौ ॥ तार्क्ष्यस्तु संपदनेवा हे गरुड
 गरुडाग्रजे ॥ अश्वकर्णाद्गयतरो स्यादिति हैमः ॥ १४९ ॥ निलयोगृह अपचयो ह्यसः उभोक्षयो ॥ १५० ॥ क्षयोगे हे कल्यांते ॥ १

पचयेत्तज्जाति हैमः ॥ १५१ ॥ श्यालोभार्पाभाता ॥ श्वशुरस्यापसंश्वश्वर्यः। भातपुत्रः शत्रुश्वभातृमौ १५२ ॥ सदब्दो ध्वनंरु
 दः। इन्द्रः शक्रः। उभो यर्जयौ ॥ १५३ ॥ मेघशब्दे पिपर्जन्यः ॥ १५४ ॥ प्रभुवैश्ययोर्यः पुष्पक्षेत्तुर्ययुगेव तिष्ठः। अवसरे प्रस्तावे
 ॥ १५५ ॥ पर्यायस्तु प्रकारे स्थानिर्माणेऽवसरे केमरुतिविश्वः ॥ १५६ ॥ अधीना दिषु ससुप्रसयशब्दस्तत्राधीने यथा रा
 जप्रत्ययाः प्रजाः। शपथः शपनं ज्ञाने यथा। प्रत्यक्षप्रत्ययः। विश्वासे यथा। नशब्दोः प्रत्ययं गच्छेत्तु हेतो यथा। गा
 हं स्थं भार्या प्रत्ययार्धे छिदे। शब्दे यथा। चिकीर्षतीत्यस्य प्रत्ययः। १५७ ॥ प्रत्ययः शपथे रंध्रे विश्वासाचारहेतुषु। प्रथित
 श्वश्रुयौ देवरश्यालोभातृव्यौ भातृजद्विषौ १५८ ॥ पर्जन्योरसदब्दे द्वौ स्यादर्थः सामिवैश्ययोः
 तिष्ठः पुष्पकलियुगे पर्यायो वसरे केमे १५९ ॥ प्रत्ययो धीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु रंध्रे श
 ब्देऽथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः १६० ॥ स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्येनागानां मध्यमे गते समयाः
 शपथाचारकालसिंहान्तसंविदः १६१ ॥ व्यसनान्यश्वभंदैव विपरित्यज्ययास्त्रयः अस्योऽतिक्रमे
 लेचसन्नादावधीनज्ञानयोरपीति विश्वः ॥ १६२ ॥ विरहे वैपश्चानापे चानुशयः ॥ १६३ ॥ अनु
 वंधे च ॥ १६४ ॥ असाकल्येऽकात्स्न्यानागानां हस्तिनायनश्रीधनापिमंदगमनतवेत्यर्थः ॥ १६५ ॥ स्थूलोच्चयोगंदोपलेऽपि च। ग
 जानां मध्यमे गते ससाकल्यवरंदयोरिति मेदिनी ॥ १६६ ॥ शपथादयः समयाः। तत्रापथे यथा। कृतसमयोपि चोरो रंदाः। सं
 वित्तं भाषा ॥ १६७ ॥ समयः शपथे भाषासंपदोः कालसंविदोः सिंहान्ताचारसंकेतनियमावसरेषु च क्रियाकारे निर्देष्टे चेति हैमः
 ॥ १६८ ॥ व्यसनानि द्यूतादीनि। अश्वभमिति रेव विशेषणं। विपक्षिणिरित्ययं अनयसंज्ञा। अश्वभंदैव यथा। निःस्तोभूदनयेन

सापराधित्वेयं
 मः। अनिक्रमेऽप्यवने। ॥ १६९ ॥
 वरयः १६९ ॥

अ-का-दी-प्रामृतिः। उत्तरकालः। अपिशब्दात्पूजार्हं पिपूज्यः। सेनायाः पृष्ठमार्गतिष्ठति यत्सेन्यतस्य श्वादेव स्थायिबलं समवायः स
 ३८
 पूरुः। उभौ सन्नयौ १५० सन्निवेशे स्थानविशेषोः॥ विस्तृतौ च संस्त्यायः।॥ अमी विसंभादयस्त्रयः प्रणयाः। विसंभो वि-
 भासः।॥ प्रसरश्च प्रणयः।॥ वैरोन्नयोः समुच्चय इति रभसः १५१ यस्य मत्स्यादेर्यो जलादिर्ज्ञातो नित्यसेवितस्त-
 स्मतत्रविषयः। शब्दादिकाः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाश्च विषयाः। देशगोचरो विषयो। निर्यासः क्वाथरसः। अपिश-
 ब्दाद्विलेपनादौ। कषायोरसभेदे स्यादंगरागे विलेपन इति विश्वः। आश्रये॥ अभ्युपगमे॥ च प्रतिश्रयः १५२ भूम्नि वा
 युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरेपि च पश्चादेव स्थायिबलं समवायश्च सन्नयौ १५० संघा-
 ते सन्निवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्तमी विसंभयाज्जापेमाणो विरोधेपि समुच्चयः १५१ विषयो
 यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि निर्यासेपि कषायोस्त्रीसभायां च प्रतिश्रयः १५२ प्रायो भू-
 म्यंतगमने मन्युर्देन्ये कृतौ कुचि रहस्योपस्थयोर्गुल्यंसंज्ञपथतथ्ययोः १५३ वीर्यं बले प्रभावे च
 दुल्ये। यथा प्रायेण ब्राह्मणाभोज्याः। बाहुल्येन सत्यः। अंनो नाशो गम्यतेऽनेन तत्रान्नं ॥ द्रव्यं भवे गुणाश्रये ॥
 नेयथा। प्रायोपवेशः कृतः। प्रायश्चानश्ने मृत्योर्नु-
 ल्पबाहुल्ययोरपीति विश्वः कृतौ यद्देकोपे च मन्युः॥ श्लोके च।
 ॥ १८ मंगोप्यं। तथ्यमृतं॥ कृतयुगे च सत्यां॥ १५३ बलं सामर्थ्यं। प्रभावस्तजो विशेषः तत्र वीर्यं॥ वीर्यं न ज-
 प्रभावयोः। श्लोके शक्तौ चेति हैमः॥ भवे सत्तं गुणाश्रयेऽपि व्यादौ द्रविणे च द्रव्यं॥ द्रव्यं भवे धने श्मादौ ज-
 नुद्रुमविकारयोः विलेपे भेषजरीत्यामिति हैमः॥ ॥ ८ ॥ ७

यथा। क्रियां विना को हि ज्ञातिरुत्पत्तिः। उपाये यथा। सप्तसामादिकाः क्रियाः। कर्मणियथा। निष्क्रियस्य कुतः सुखं। चेष्टायो यथा।
मृतः किं निष्क्रियो यतः। चिकित्सा यो यथा। पूर्वज्वरे समुत्पन्ने क्रिया पूर्वज्वरानुगा॥९५६॥ सूर्यप्रियाश्चतुष्केऽध्यायाः। सू-
र्यप्रिया शोनेश्वरमाता। कोतौ यथा। विधायः। प्रतिविम्बे यथा। संछायजादर्शः। आतपाभावे यथा। नष्टछायो मध्याह्नः। छा-
यापंकौ प्रतिमायामर्कयोषित्यनात्तपे। उक्तो चे पात्ने कोतौ शोभायां च तमस्य पीति मेरिनी। हर्म्यादेः राजगृहोदेः प्रकाशं।
तर्गदे यथा। सप्तकक्ष्या अतिक्रमेति। कांची मेखला। मध्ये भवबंधने वरत्रायां। मध्ये भागे यदि भवबंधनं तत्रैत्यर्थः। कक्ष्या ग

२ प्रकरो म्या साट अया घो माला निपु । रात्रि के मना को अंति हेम ॥ १५५ ॥

अ. के.

अपिशरा हितमात्रादयेकाक्षरं। भवेत्परिकरोन्नातिपर्यकपरिवापयोः॥ प्रगाढगात्रिकाबेधेविबेकारंभवारपीतिविश्वः॥ यत्तारं
भोपरिकरावितिजिह्वाडशेषः॥ तारोमुक्तादिसंयुतोत्तरणेषुहोमोक्तिके। तारं चरजतेयुचस्वरप्यन्यवदरितमिति विश्वः॥ सतुश
रशब्दः। कर्बुरः शबलवर्णः। शगरः स्याच्चबलेवाच्यलिंगः पुंसिसमीरणे॥ १५५५॥ आजिर्गुलं। सेवितक्रियाकारः। प्रतिज्ञायां
था। सत्यसंगरः। संगरेषुधिनापदि। क्रियाकारेविषेचोणी। कोरेकुं। बंशमीफलदतिमेदिनी। गुप्तवादेरहसिकर्तव्यावधारणेमेवः।
मेवोदेवादिसाधने। वेदोशेगुप्तवादेवेतिहेमः। अपिशरात्सरयोमिर्नकुं॥ १५५६॥ यूपेतक्ष्यमाणेप्रथमपतितंशकलेयूपजडे।

स्वर्णवराःपरिकरःपर्यकपरिवारयोः॥ मुक्तायुक्षौचतारस्याच्यरोवायोसतुत्रिषु॥ १५५७॥ कर्बुरेऽथप्रतिज्ञा
जिसेविहापत्सुसंगरः॥ वेदभेदेगुप्तवादेमंभोमित्रोरवावपि॥ १५५८॥ मखेषुयूपखंडेपिस्वस्त्युद्येयवस्त्र
रः॥ आडेवरस्तूर्यरवेगेजंहाणोचगर्जिते॥ १५५९॥ अभिहारोभियोगेनवीर्धेसंभनेपिच॥ स्याजंगमे
परीवारःखड्गकोशपरिच्छेद॥ १५६०॥ विष्टरोविटपीदर्भमुष्टिःपीठाद्यमासने॥

अपिशराद्देमोलोचस्वरः। स्वस्त्यजध्वनोवाणेयूपखंडेपिचस्वरः। गुत्थेऽपस्ते। अपिशराद्गुप्तेयवस्त्रः। तूर्यरवोवाद्यध्वनिः।
आडुंबरःसमारंभेगजगर्जिततूर्ययोरितिकोशोत्तरं॥ १५६१॥ अभियोगेभिनयः। नैरत्ननर्मेवीर्यं। संभनेकवचादिग्रहणं।
एतेषुभिहारः। जंगमेजंगमविशेषेपरिजनदृष्टियावत्। खड्गकोशेऽसिपिधा। वमीदोपरिच्छेदपक्षणेपरीवारः॥ १५६२॥
विटपीवक्षः। दर्भमुष्टिपरिमाणंतु। पंचाशताभवेद्वत्तातदर्थेनतुविष्टरदृष्टिः। पीठमाद्यंयस्यतदासनंतुविष्टरः। आद्य
शब्दलुप्यजिनादि। अत्रपीठेकाष्ठादिमयमासने॥ १५६३॥ श्री ॥ रा ॥ ॥ च ॥ द ॥ प्र ॥ स ॥ न ॥ ४०

दास्येद्वारपालेभतीहारः॥ अजंतरोत्तेप्रतीहारोप्रतीहारीत्यपिशराः। सतुपुंयुक्ताव चया। गोशरितातृडि-पु। अपिशरात्तदासि
तामांचयोपितीतिमेदिनी। अयमिभंतदतिभ्रमितव्यं। रांतेपुतस्यपाठयोग ॥ १५६४॥ विपुलरतिनकुलविशेषणेनविशाल
नकुलेविष्णोचबभ्रुःपुंसि। पिंगलेत्रिषु। बभ्रुःपिंगान्निश्रुतिषुमुनौविशालेन ॥ १५६५॥ विष्णोविनिहेमः। त्रिंशोवक्षोदेःकठोरग
गः। तत्रयथा। शिशपासारः। न्यायेन्यायादनपेते। चोरेष्टे। सारोबलेस्थिरंशेचं ॥ जिपुंसिजले। ने॥ न्यायेकूचंविपुवरदतिमे
दिनी॥ १५६६॥ द्यूतकोरेपणेच। दुरोदरश्चतुरक्षरः। द्यूतेदुरोदरंकूचं। दुर्गपथे दुर्गमवर्त्मनि। कोतारोऽस्त्रीमहारण्यविलेडु

द्वारिदास्येप्रतीहारःप्रतीहार्यप्यनंतरे॥ १५६७॥ विपुलेनकुलो विष्णोचबभ्रुर्नपिंगलेत्रिषु॥ सारोबलेस्थिरंशे
चन्यायेकूचंवरेत्रिषु॥ १५६८॥ दुरोदरोद्यूतकारेपणेद्यूतेदुरोदरं॥ महारण्यदुर्गपथेकोतारंपुनपुंसकं॥ १५६९॥
मत्सरोऽन्यभुभंदेपेतद्वत्पणयोस्त्रिषु॥ देवाद्वेवरःश्रेष्ठेत्रिषुकूचंमनाक्षप्रिये॥ १५७०॥ वंशंकुरेकरीरोत्ती
तरुभेदेघटेचना॥ नाचमूजघनेहस्तसूत्रेप्रतिसरोऽस्त्रिया॥ १५७१॥

अन्यभुभंदेपेपरसंपत्सहनेमत्सरःपुंसि। तद्वतिमात्सर्ययुक्ते। कृपणेनमत्सरोऽभिधेयलिंगकः। देवाद्वेवसकाशादुतेऽभीक्षितेव
रःपुंसिःश्रेष्ठेत्रिषु। मनाक्षप्रियेर्दक्षिणकूचं। वरोजामात्तरदंतोदेवतादेरभीक्षिते॥ जिपुंसि। त्रिषुश्रेष्ठेकुं। कुमेनतुनपुंसकं। वरीशो
शानावर्णीवरानस्यात्सत्रिके॥ मनाक्षिष्टवरंकूचंकेविहस्तद्वयमितिमेदिनी॥ १५७२॥ वंशस्यविणोरंकुरेकरीरःपुनपुंसकयो
नपुमान्। चमूजघनेसेनापश्चाद्योगेप्रतिसरोनापुक्षिगः। हस्तसूत्रेमंगलार्थंमंत्रैरभिमंत्रितंसंयत्कोरस्येतनत्र। भवेत्प्रतिसरोमंत्रभे
देमात्सेनकंकणे। चतसुक्षौचमूषेपुंसिनस्त्रीतुमंडले। आरसेकरसूत्रेचनियोज्येतन्यलिंगकरतिमेदिनी॥ १५७३॥ ५३॥

अ. ३०
४२

भूरिशब्दश्चैतौ द्वौ द्वौ तौ स्वर्णपर्वते। तत्र स्वर्णे भूरिस्तु भेदात् कृत्वा। अपि च द्वात्। भूरिनीवासुदेवचहरेचपरमेष्ठिनि। ननु
सकं सुवर्णे च प्रत्यस्याहान्यलिंगकरतिमेदिनी। कर्पूरादीचवदः। चंद्रः कर्पूरकां पित्तसुधां शुक्लवर्णवार्धित्वेति मेदिनी। न केवलं पूर्व
द्वारे किंतु द्वारमात्रेपि गोपुरं। गोपुरं द्वारपूर्वार्धे वर्तमाने पित्तके पित्वेति मेदिनी। गङ्गास्तु गृहादंभनि कुंजगहनेषपीति विश्वः। रत्नादि

क्रो. ३

स्वर्णपिभूरिचंद्रौ द्वौ द्वारमात्रेपि गोपुरं। गृहादंभोगङ्गरेद्वेरेहोऽति
क्रमपङ्करे ॥ १९८२ ॥ पुरोधिकमुपर्यग्राण्यगारेनगरेपुरं ॥ ॥

जनं। अतिक्रमपीपं। द्वे उपङ्करसंज्ञे ॥ १९८२ ॥ पुरद्वयादीनि त्रीणि अग्रशब्दाच्च। तत्र पुरः पुरस्तात्। द्वाग्वा अग्रगामी। अधिकं
यथा। सायं शतं उपरियथा। वृक्षायं। अग्रं पुरस्तात्। उपरि परिमाणे पलस्य च। आलंबं। आने च स्यात्। नृपुंसकं। अधिके च प्रधाने च प्रथ
मेन मिषेयवदिति मेदिनी। पुरं मंदिरं चेति द्वयमगारे गृहे नगरे च वर्तते। गृहे परिग्रहं पुरमि
रतिः। पुरं शरीरे नगरे पुराट्। लिपुत्रे योरिति तु हेमः

४२

मंदिरं नगरं क्लीबमिति मेदिनी। विषये जनपदे उपद्रवे मरणे द्वौ च शब्दः सच पुरः। स कः ॥ १९८३ ॥ च भेदोर्तौ। द्वौ रके मणिमे
दा पयोभिदुरे। प्रधाने यथा। स्वतंत्रः। सिद्धांते यथा। तौ त्रिकः। सूत्रवाये परि
स्तिद्धांते चोषधौ तमे ॥ प्रधाने तं तु वाये च शस्त्रं न दे परिच्छेदे ॥ श्रुतिश्रुतांत
ति मेदिनी ॥ १९८४ ॥ चामर इति दंड विशेषणं। चामरस्यायं चामरस्तत्र। शयन
सुभ्रतिस्तु पृथगेव व्याख्यात। गजशृङ्गादिषु छत्रपुष्करं। वाद्यभांडं वादनीयं। पात्रं चामरं। शब्दफले रवद्रुमध्या। पद्मनलि
ने। तीर्थविशेषे कुष्टाख्य औषधि विशेषे च। पुष्करं द्वीपतीर्थं। हि स्वगाराजोषधौ तरे ॥ तृतीयस्येति फले कांडे शृङ्गाग्नेरखे जले
जुजइति हेमः ॥ १९८५ ॥ अवकाशादिषु त्रयोदशस्वतंत्रशब्दः। अवकाशे यथा। अंतरे हिमं। अवधौ यथा। मासांतरे हेमं। प
रिधाने मया अंतरेण टकाः परिधानीया इत्यर्थः। अर्तधौ यथा ॥ १९८६ ॥

मंदिरं चाथराष्टोऽस्त्रीविषये स्यादुपद्रवे ॥ १९८३ ॥ द्वौऽस्त्रियां नयेष्वभेदोऽस्त्रीहीरके पयो ॥
तंत्रं प्रधाने सिद्धांते सूत्रवाये परिच्छेदे ॥ १९८४ ॥ औशीरश्चामरे दंडे यौशीरे शयनासने ॥ पुष्करं
करिहस्ताग्ने वाद्यभांडं मुखे जले ॥ व्याभिन्नखड्गफले पद्मे तीर्थेषु विषयेषु योः ॥ १९८५ ॥ अंतरमवका
शवधिपरिधानांतर्द्धिभेदतादर्थ्यं ॥ छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्ये तस्मात्तन्निच ॥ १९८५ ॥ मुक्ते
पिपिठरं राजकशेरुण्यपि नागरं ॥ शर्वरं त्वं धतमसे घातुके भेद्यलिंगकं ॥ १९८७ ॥

पर्वतांतरितोरविः। भेदे यथा। यदंतरं सर्पशैलराजयोः। तादर्थ्यं यथा। त्वदंतरेण कणमेतत् ॥ छिद्रे यथा। पर्वतरे महर्तयं।
आत्मीये यथा। अयमत्यंतरे मम। विनार्थे यथा। अंतरेण पुरुषकारमिति। बहिर्यथा। अंतरे चंडालगृहाः। बाह्या इत्यर्थः। अ
वसरे यथा। अंतरंगः सेवकः। मध्ये यथा। आवयोरंतरे जातः पर्वतः। अंतरात्मनियथा। दृष्टोऽंतरे ज्योतीरूपः। चकारात्साह
स्येयथा। हकारस्य धकारोऽन्तरतमः ॥ १९८६ ॥ पिठरशब्दः मुक्ते मुक्तके। अपिशब्दान्मथाने। पिठरः स्यात्स्यान्ना क्लीबं मुक्तमं
थानदंडयोरिति मेदिनी ॥ राजकशेरुजलजंतुणमूलं नागरमोपइति ख्यातं नागरं मुक्तकेशं विदग्धेन गरोद्वेदे इति मे
दिनी ॥ अथ तमसे मादां धकारे घातुके हिंसे शर्वरशब्दः। घातुके भेदं। तिंगकमिति पाठः। घातुके आसाविमश्वतंत्रपुक्षिं

गपिस्यर्थः ॥ १९८७ ॥

अ. को
४३

गोरो पीते रूणे पिते विष्णुदेवाभिधेयवत् ॥ नास्तेतसर्वे पंचदेवद्वयोः पञ्चके सरदिति मेदिनी ॥ नद्यातकफलेष्वरुकरः ॥
अरुक्षुरेवणकुतिविषुमज्ञातकेपुमानिति मेदिनी ॥ उदरे पिजडः ॥ जडः कुक्षिद्वयो रिति हेमः ॥ अधस्तादन्धे ॥ आदे
पिचः अधरः ॥ १८८ ॥ अनाकुले स्वस्थे ॥ अपिशब्दादेकतानेपि ॥ व्यासक्तं द्विधा व्यापृते ॥ आकुलेऽनेकार्थन्यस्तचित्तेभ्यः ॥
उपरीदिनं उत्तरः ॥ उपरियथा ॥ इत उत्तरं ॥ उदीच्यथा ॥ रत्नानां उत्तरोदीरः ॥ उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत् ॥
उत्तरस्तु विराट्स्मृतनयेदिशि चोत्तर इति मेदिनी ॥ एषामुपर्यादीनां विपर्यये वैपरीत्ये श्रेष्ठे चानुत्तरः ॥ श्रेष्ठे तु न विद्यमान उत्त
रः श्रेष्ठोऽयस्मादिति विग्रहः ॥ १८९ ॥ दूरदयस्त्रयः परः ॥ अनात्मा आत्मनोऽन्यः ॥ परः श्रेष्ठरिदृगन्योत्तरे स्त्रीवत्तुकेवल
इति मेदिनी ॥ रसेचमधुरः क्रूरस्तु कठिने घोरि नरं सेत्वभिधेयवदिति विग्रहः ॥ १९० ॥ दक्षिणे चोदारस्त्रिषु ॥ नीचः पापः

गोरो रूणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुक्षुरः ॥ जडः कठिने पित्यादधस्तादपि चाधरः ॥ १८८ ॥ अनाकुले
पिचैकाग्रो व्यग्रो व्यासक्त आकुले ॥ उपर्युदीच्य श्रेष्ठे षण्युत्तरः स्यादनुत्तरः ॥ १८९ ॥ एषां विपर्यये श्रे
ष्ठदूरानात्मोत्तमाः पराः ॥ स्वादुप्रियो तु मधुरो क्रूरैक कठि न निर्दयो ॥ १९० ॥ उदारो दातृ महतो रितरस्त्व
न्यनीचयोः ॥ महस्वच्छदयोः स्वरः शुभ्रमृदीपशुक्लयोः ॥ १९१ ॥ इति रांताः ॥ ॥ चूडाकिरीटं केशाश्च
संयता मौलयस्त्रयः ॥ द्रुमप्रभेदमातंगकांडपुष्पाणि पीलवः ॥ १९२ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ॥

लच्छंदः स्वाधीनः ॥ प्रदीपे शुक्ले च शुभ्रं ॥ १९३ ॥ अस्यादभ्रके जीवमुदीपशुभ्रं ॥ १९४ ॥ इति रांताः ॥ चूडा
शिखा किरीटं मुकुटं ॥ संयता वड्राये च केश जेत्रयो मौलयः ॥ त्रय इति मे
ष्टे चूडायामनपुंसकं ॥ ना शोकद्वौ स्त्रियां भ्रमाविति तु मेदिनी ॥ पीलुपुमा
चतालस्य कांडपादपभेदयो रिति मेदिनी ॥ मातंगो गजः ॥ कांडो कणः ॥ १९२ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ॥

अनेहाः ममयः ॥ कालो मृत्यो महाकाले समये यमकृष्णयो रिति मेदिनी ॥ १९५ ॥ लहे पिकलिः ॥ कलिः स्त्री कलिकायां ना
श्राजिकलहे मुग इति मेदिनी ॥ अपिशब्दात्कमलं मलिलेताम्रेजलं ॥ क्रोधि मेषजे प्रात्रियत इति प्रावारः ॥ सास्त्रा
यां नागराजेपि कृमावपि च कंबलः ॥ १९६ ॥ करोराजदेवभागः ॥ उपहार उपहारः ॥ तत्र बलिः पुंसि दैत्यप्रभेदे च बलिः ॥
प्राण्यगजे लसंकोचे बलिः स्त्रियां ॥ स्थौल्ये दित्येव बलं ॥ बलंगरसे रूपे स्यात् ॥ ननि स्थौल्यसैन्ययो रिति मेदिनी ॥ काके ह
लायुधे च बलो नापुमान् ॥ बलस्तु बलिनिका के दैत्ये ह लायुध इति हेमः ॥ १९७ ॥ वात्यायां वातसमूहे ॥ वातविकारसहे
प्राणिनिवातूलस्त्रिषु ॥ वातूलो वातुलोपि स्यादिति हिरूपकोणतद्वत्स्वमध्योपि ॥ शठे व्यालो वाच्यलिङ्गः ॥ दुष्टगजे सिंह
पिचव्यालः ॥ १९८ ॥ विड ॥ छ ॥ ॥

कृतांतानेह सोः कालश्चतुर्थे पियुगे कलिः ॥ स्यात्कुरंगेपि कमलः प्रावारेपि च कंबलः ॥ १९३ ॥
करोपहारयो मुंसि बलिः प्राण्यगजे स्त्रियां ॥ स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं नाकाकसीरिणोः ॥ १९४ ॥
वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ॥ मेघलिङ्गं शठे व्यालः पुंसि प्रापदसर्वयोः ॥ १९५ ॥
मलो स्त्रीपापविद्विष्टान्यस्त्रीमूलं रूगायुधं ॥ शंकावपि द्योः कीलः पालिः स्त्र्यप्यंकपंक्ति
षु ॥ १९६ ॥

विष्ठा किट्टं खेदादिजन्यमजं ॥ रूपे च विशेष्यलिङ्गं ॥ मृत्यो स्त्रीरोग आयुधे ॥ मृत्युकेतनयोगे धिति मेदिनी ॥ शंको लोहादि
मयकीलके ॥ अपिशब्दाज्ज्वालावपि पीकीलः ॥ स्त्रियांतु कीला ॥ कीलो गिनते जसि ॥ कफणिस्तनयोः शंकाविति तु हेमः ॥
पालिः स्त्रीलिङ्गा ॥ अतः पाली च ॥ अश्रिधीराकोणोवा ॥ अंक उत्संगः ॥ चिहंवा ॥ पंक्तिः श्रेणिः ॥ पालिः कर्णलतायो स्या
अदेशे पंक्ति चिह्नयो रित्यजयः ॥ सशमश्रुयुवती पालिः पंक्तिः कर्णलतापि चैति त्रिकांडशेषः ॥ पालिः कर्णलतायेऽ
श्रोपंक्ता वंकप्रभेदयोः ॥ क्रात्रादिदेये स्त्रीपालीयूका सशमश्रुयो धितो रिति मेदिनी ॥ १९६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

रंवेरुभतदंतुके। यथादेशकालः। तं गतं भते। कालोदंतुरेतुगेभीपणेनाभिधेयवत्। ससर्जरसंतेलेनाकुंभं कृष्णकुंभं कदतिमेदिनी।
नी। वास्तुदशयोः पशालः। बालेतिः श्वेभपुच्छयोः। शिशोः द्विबेरकचयोरिति हेमः। सतृष्णः साकाशः॥ २०४॥ इति कोताः। वनं काननं
अरण्यवङ्किः वनाग्निः। तत्रवांतीदवशो। भवः क्षेमचसोतरेसत्तायां प्राप्तिजन्मनोरिति मेदिनी। मंत्रीप्रधानं। सहायः सरवा। पतिर्भर्ता
शाखीवृक्षभेदः। नरोमनुष्यः। एतेधवाः। धवो धूर्तनरेपवो दुभेदइति हेमः॥ २०५॥ अ विनीथेरवो मेषोले मेषिकं वत् इति मेदिनी। आ
शदयस्त्रयोहवसंज्ञाः। आह्वानं हतिः। अधरोयज्ञः। सत्तादिपदेभावः। सत्तायां यथा। घटभावः पटभावः। आत्मनियथा। स्वभावभा

करालोदंतुरेतुगे चारोदक्षेचपशालः॥ मूर्खेऽर्भके पिबालः स्याद्दोलश्चलसतृष्णयोः॥ २०४॥ इति कोताः।
देवरावौवनारण्यवङ्कीजन्महरोभवौ॥ मंत्रीसहाय सचिवौ पतिशास्त्रिनराधराः॥ २०५॥ अवयः शैलमे
षार्की आह्वानाधराहवाः॥ भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु॥ २०६॥ स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रस
वो गर्भमोचने॥ अविश्वासेऽपद्रवे पिनि कृतावपि निद्रवः॥ २०७॥ उत्सेका मर्षयो रित्यप्रसं महत्सवः॥
अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये॥ २०८॥ स्याज्जन्महेतुः प्रभवस्थानं चाद्योपलब्ध्यं॥

वयेयोगी। क्रियाली

लापराधेषु विभूतिबुधजंतुपुरसाहोचभावः॥ २०६॥ उत्साहेऽसंतो। गर्भमोचने प्रसंतो प्रसवः। अपत्ये च प्रसवः। अपद्रवे अपलापे। विद्रुतो शाब्दे
उत्सेकउद्गतिः। अमर्षः कोपः। इच्छायाः प्रसरोवेगः। महक्षण आनंदावत्सरइतियावत्। एतेषु उत्सवः। सतां मते स्तनस्य निश्चये यथा। म
हानुभावा इति। भावस्त्वेने चानुभावः॥ २०८॥ आद्योपलब्ध्ये प्रथमज्ञानाय यत्स्थानं। यश्च जन्महेतुस्तत्र प्रभवः। जन्महेतुः पित्रादिः। स्था
ने यथा। गंगाप्रभवो हिमवान्। गंगाज्ञानस्य प्रथमस्थानं हिमवानित्यर्थः। जन्ममूलमपि प्रभवः। यथा। वस्त्रीकिः काव्यप्रभवम्। प्रभवो

जन्ममूले स्याज्जन्महेतोपराक्रमे। ज्ञानस्य चादिमस्थानइति मेदिनी। शूद्रायां विप्रज्जाते तनये। शस्त्रिपारश्वधारये पारश्वः। परं स्त्रीत
नयेव॥ २०९॥ भवेदेनक्षत्रविशेषध्रुवः पुंसि। निश्चिते अवधारिते ध्रुवं क्लीबं। यथा ध्रुवं मूर्खः। शाश्वते निसेधुवस्त्रिषु। यथा जातस्य हि ध्रुवो
न्युध्रुवं जन्ममत्तस्य चेति॥ ध्रुवः शंको हरे विष्णो बदे चोक्तानपादजे। वसुयोगमिदोः पुंसि क्लीबं निश्चितनर्कयो रिति मेदिनी॥ ज्ञानो स
ज्ञो त्रे आत्मनि क्षेत्रज्ञे सः पुंसि। आलीये स संबंधिनि। स्वैत्रिलिंगं। धने स्वः पुनपुंसके॥ २१०॥ स्त्रीक क्वां यो वस्त्रस्य बंधस्तत्र। परिपणे। स
जपुत्रादेर्वंधके। अपिना। वणिजामूलधने नीवी। नीवी स्त्रीकटिवस्त्रबंधने॥ मूलद्रव्ये परिपणइति हेमः। फेरवः स्त्रगालः। शिवाशारा

शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रिपारश्वो मतः॥ २०९॥ ध्रुवो भवेदेकैवंतु निश्चये शाश्वते त्रिषु॥ स्तोत्राता वात्मनि स्वैत्रिधा
त्मीये स्त्रीऽस्त्रियंधने॥ २१०॥ स्त्रीकटी वस्त्रबंधे पिनीवी परिपणे पिच॥ शिवागोरी फेरवयो द्वंद्वं कलहयुग्मयोः
॥ २११॥ द्रव्यासु व्यवसायेषु सत्वमस्त्री जंतुषु॥ क्लीबं नपुंसकं षंडे वाच्यलिंगमविक्रमे॥ २१२॥ इति वांताः
द्वौ विशेषे वैश्यमतुजो द्वौ चराभिसरो स्पशे॥

मलोमयोः। फेरेशम्यापथ्याधो रिति हेमचंद्रः। युग्मे द्वयोः द्वंद्वं कलहयुग्मयोः

लहेतथा मिधुनयुग्मयोरिति विश्वः॥ २११॥ द्रव्ये वस्तुनि। असुषु प्राणिषु। व्यवसाये वीर्यातिशये। यथा सत्ववान्। जंतुषु सत्वम।
स्त्रियां। सत्वद्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः॥ पिशाचा रावात्मभावे बले प्राणिषु जंतुषु चित्ते हेमचंद्रः। षंडे तृतीयप्रकृतौ
क्लीबमिति बकारांतं नाम नपुंसकं नपुंसकलिंगे। अविक्रमेऽलसे क्लीबे। वाच्यलिंगः। बवयोः सावर्ण्यादस्यात्रपादः। अस्त्रीन
पुंसके क्लीबं वाच्यलिंगमविक्रमइति रुद्रः। क्लीबोऽपो रूपं षंडयोरिति हेमः॥ क्लीबं स्यात्वं उक्तेन स्त्रीवाच्यलिंगस्त्वविक्रमइ
ति मेदिनी॥ २१२॥ इति वांताः॥ मनुजो मनुष्यः। विट् स्मृतौ वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिरिति विश्वः। चरोगृहपुरुषः।

अ. को. ७६ अभिमरोयुः। मम स्वशोऽर्तः। आद्यशब्दादृषभादिरपिराशिः। मस्करो वेणुः। वंशः स्तब्धः। नये वेणोपस्थाद्यवयवेः। विवेति हेमः।
॥ २९२ ॥ रहो विजनः। विकारादस्य मि। विकारात्तरहस्य कद्रति हेमः। भृतिर्वेतनं। भोग उपभोगः। मूर्च्छने च निर्वेशः। कृतं तोय
मः। क्षुद्रः रूपणः। कर्षकः रूपी बलः। कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुधातिपुत्राव्ययत्। यमेनेति मेदिनी॥ २९४ ॥ पदे व्याजे। अपदे वा
ः स्मृतो लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपीति विश्वः। कुशोरामसुते दर्भे। यो क्रोही ये च। पुंसि। जले क्लीबं। अनेकविधानात्प्रादिस्य द
शा। अपिशब्दाद्वस्त्रातेपि दशाः। स्त्रियां बहुले। दशावर्ता ववस्थायां वस्त्रातेऽपि। आद्यतादीर्घायात्प्रादिस्य दशाः।

होराशीपुंजमेवाद्यौहोवंशो कुलमस्करो ॥ २९३ ॥ रहः प्रकाशो वीकाशो निर्वेशो भूतिभोगयोः ॥ कृतोतेषु
सिकीनाशः शुद्धकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २९४ ॥ पदेलक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात्कुशमशुचः ॥ दशावस्थाने कविधा
प्याशा तृष्णा पिचायता ॥ २९५ ॥ वशा स्त्री करिणी च स्यात्दृग्ज्ञाने शातरि त्रिषु ॥ स्यात्कर्कशः साहसि
कः कठोरमसृणावपि ॥ २९६ ॥ प्रकाशो तिप्रसिद्धेषु शिशावशे च वातिशः ॥ कोशो स्त्री कुड्मले खड्गपि
धाने र्थो घटिव्ययोः ॥ २९७ ॥ ॥ इति शोताः ॥ ॥

आशावका रादिगप्याशा ॥ २९५ ॥ योषाहस्तिन्योर्वशा
 ॥ वशावंध्यासुतायोषास्त्रीगवीक रिणाषुवेतिमेदिनी ॥ ज्ञाने बुद्धौ ॥ दूकूस्त्रियां दर्शनेनेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षक इति मे
 दिनी ॥ साहसिको विवेकरहितः ॥ अमसणे दुःस्पर्शः ॥ कर्कशः पुरुषे शूरे कृपणे निर्दये दृढे ॥ दृष्टे साहसिके कास
 मर्दको पितृययोरपीति विश्वः ॥ २९६ ॥ अपिशब्दात्तपे प्रकाशः ॥ प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासात्तपयोः सु
 दृढ इति विश्वः ॥ कुड्मले मुकुले ॥ खड्गस्य पिधाने आच्छादने ॥ अर्धविधनसमूहे ॥ दिव्ये रापथभेदे कोशः कोषश्च ॥ २९७ ॥ ॥

आत्मा हो वदः। पुरुषश्चात्मनि नरे पुत्रागे चेति हेमचंद्रः। मत्स्यमत्तिखादति मत्स्यात् यो बकादिः खगः स च ध्वांसः। ध्वांस
स्तु काक बक योस्तर्कुटे भिक्षु के गृह इति विप्रमकाशः॥ कर्मास बीज निष्कासन यंत्रं तर्कुटं। वीरुद्धता। कस्यो वीरुधिरोर्द्धने
कच्छेष्टुष्टु तणे वन इति हैमः॥ २९॥ प्रग्नहेऽम्बादिरज्जोरिश्मो किरणे मर्दनपीडा। प्रेषः प्रेषण पीडयो रिति। प्रेषः स्यात्
धने क्लेशे मर्दने न्मादयो रीति विप्रः। अपि शब्दात्मा सार्धादौ पक्षः। पक्षो मा सार्द्धे कषार्धे ग्नहे साध्य विरोधयोः॥ केशादेः पर
तो वृंदे बले सखि वसहाययोः॥ चुद्धी रंध्रे पतत्रे च राजकुंजर पार्श्वयोरिति मे मेदिनी। वस्त्र कृतं शिरसो वेष्टनं शिरोवेष्टः। किरी

सुरमत्यावनिभिषौ पुरुषावात्ममानवौ ॥ काकमत्यात्वगोध्वाक्षौ कक्षौ तु नृणवीरुधौ ॥ २१८ ॥ अभीषुः
प्रग्नहेरश्मौ प्रैषः प्रेषणमर्दने ॥ पक्षः सहायेष्युष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः ॥ २१९ ॥ मुक्तलेम्बुषिके भ्रेष्ठे सुकृते
वृषभे वृषः ॥ घृतेऽक्षेणरिफलं केप्याकर्षेथाक्षमिंद्रिये ॥ २२० ॥ नाघृतांगे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ॥ कर्ष
वीतीकरीषाग्निः कर्षूः कुत्याभिधाधिनी ॥ २२१ ॥

॥२२॥ शुक्रं लातीति शुक्रलो वृषणः । मूषिके उदुरे । सुकते धर्मे । वृषोग व्याखु धर्मयोः ॥ पुं राशिभेदयोः शृंग्यां रासके शु
 क्रलेपि च ॥ अष्टे स्यादुत्तरस्थश्चेति हेमः ॥ घृतादित्रये आकर्षः । अक्षे पाशके । शरिफलके शरीणां घृतोपकरणानां लकं
 पीठिका । नाकर्षी घृत इन्द्रिये ॥ पाशे शरि फले चैव क्रोदं जाभ्यास वस्तुनि ॥ आकर्षणे पिपुंसि स्यादिति मेदिनी । इन्द्रिये संदीप
 असंख्यौ वर्चस्वौ तु स्ये हृषीके इति हेमः ॥ अक्षो जातार्थशकट व्यवहारेषु पाशके ॥ रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः संपेविभीतकतरावपि ॥ च
 कर्षपुमानिति मेदिनी । घृतांगादौ पुंसि ॥ २२ ॥ घृतांगपाशके । कर्षे मानभेदे । चक्रे रथावयवे । कलिद्रुमे विभीतके । वार्ताजीयिका

पापापराधयोरागः स्वगबान्यादिनोर्वयः ॥२२९॥ वेज्जुषयोर्वर्चमहस्तत्सवतेजसोः ॥ रजोगुणेचस्त्रीपुष्येराहौध्वांतेगुणेतमः ॥२३०॥ छंदः पद्यमिलाषेचतपः कृद्धादिकर्मच ॥ सहोबलंसहामार्गेनिभः स्वप्नावणोनभाः ॥२३१॥ श्लोकः सद्याश्रयश्चैकाः पयः क्षीरं पयोर्वच ॥ श्लोकोदीप्तौ बलेस्तोतद्विद्वेभिरगारयो ॥२३२॥ तेजः प्रभावेदीप्तौ च बलेऽपुकेऽप्यतस्त्रिषु ॥ ॥ ॥

बले ज्योतिषिचपुंसि हेमंतमार्गयोरिति मेदिनी । खभाकाशः । तत्र नभः क्रीवोऽभावणे पुंसि । नभो व्योम्नि नभा प्रा-
णे विसृतं तौ पतद्गहे ॥ प्रावृषिप्रावणे इति हेमः ॥ २३९ ॥ सप्तमं । ओकः । अदंतोप्ययं । ओक उचः क इति-
निपातनात् । आश्रय आश्रयगात्रं ओकात्वा श्रयमात्रे स्यादिति हेमः ॥ ओजो दीप्तिप्रकाशयोः ॥ अवटं-
ने बले धातुतेजसीति हेमः ॥ इन्द्रियनदीवेगयोः स्त्रोतः ॥ २४० ॥ प्रभावादिचतुष्टेतेजः । तेजस्त्वद्वरेत-
सोर्बले ॥ नवनीते प्रभावे ग्नाविति हेमः । अतः परं सातसमाप्तिपर्यं तावाच्यलिङ्गाः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ० ॥ ॥

विदन् ज्ञाता॥ चकाराद्यन्तर्गता विद्वान् विद्वानात्मविदिप्रज्ञेपंडिते चानिये नवद्विबिम्बः॥ हिंसे कुरे। अपिश व्याद ६९॥ ६९॥
समेदेपि बीजसः। बीजसो विद्वते कुरे रसे पार्थे घृणात्मनी निहेमः। अमी वस्यमाणज्याय आदयः साधीयः पर्यताः सांता वडादी
नां बाढ पर्यता नाम निशये ज्ञेयाः॥ २३३॥ अतिशयेन वृद्धे प्रशस्येस्तु ते च ज्ञायान्। अतिशयितयोर्धुवात्ययोः कनीयान्। उरुर्महा
वरः अष्टस्तयोरतिशयितयोर्वरीयान्। अतिशयेन साधुः साधीयान्। अतिशयितं बाढं साधीयः॥ २३४॥ इति सांताः॥
दत्तेपत्रे अपिश व्यापि च्छेपि बर्ह। बर्हपणे परीवारे कलापे इति हैम। निर्विधाद्योग्नहाः। निर्विध आग्नहविशेषः। उपराग्न

विद्वान्विदंश्च बीभत्सो हिंस्त्रोऽप्यन्ति शयेत् वमी ॥२३३॥ वृद्धप्रशस्योऽर्जुन्यान्कनीयांस्तु युवाऽन्ययोः ॥
वरीयांस्तु रूवरयोः साधीयान्साधुबाढयोः ॥२३४॥ इति संताः ॥ दलेपि बर्हं निर्वधो परागा कीदृयोग
हाः ॥ द्वार्यापीडे काथरसे निर्वृहो नागदंतके ॥२३५॥ तुजा सूत्रेष्वादि रश्मौ प्रग्राहः प्रग्न होषिवा ॥
पत्नी परिजनादानमृत्नशपाः परिग्रहाः ॥२३६॥

द्राकं गहनं। गहनो निग्नहनिर्बन्धग्नहणे पुरजो घमे ॥ सूर्यादौ पूतनादौ च सैहिके मोपतगयोः ॥ द्वारिद्वारे। आसीडे से
रे। काथरसे कथितद्वय रसे। नागदंतके गृहादिभित्तिस्थ कीलद्वये निर्व्यूहः ॥ २३५ ॥ हस्ते यकृद्दीप्तानुलया इव्यमुन्ना
यते तनुलासूत्रं तत्र। अश्ववृषादिरश्मौ च प्रग्नहौ। प्रग्नहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने ॥ प्रग्नहोः किरणे भुजे। तु
लासूत्रे। श्वेदादिरश्मौ सुवर्णे हरिपादपे ॥ बन्धे बंधाभित्ति हैमः। परिजनः परिवारः। आशानं स्वीकारः। परिग्नहः कु
लत्रे च मूलस्वीकारयोरपि ॥ शपथे परिवारे च राहुवक्त्रस्थ भास्वर इत्यजयः ॥ २३६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

शरेषु पञ्चोक्तका रत्नमिह हाः पुं भूति। पावरस्त्री उ नमस्त्री तस्याः श्रोण्या कट्यमासेहः। यथा वरिहा। अपि श
 आरवरोहे गजारेहे व। आरोहोर्देर्घ्य उ च्छाये स्त्री कट्यमांन मिधुपि॥ आरोहणे गजारेहे इति हेमचंद्रः। अपि शब्दाद्भू
 स्यात् त्वलविन्यासो अहिर्बुजासुरे संपे। निर्माण तर्क मोश्र्वा बहि च पीस्तमोपहा॥ २३७॥ नृपाहर्षे रजयोग्य इत्यसि
 त च्छाहो। परिवर्हस्तु गजार्ह वस्तुन्यपि परिच्छद इति॥ परिवर्हः पारवारः। परेतुर्ध्वं वक्ष्यमाणा आडादिशब्दा अव्यया
 उच्यन्ते। अव्ययलक्षणं तु॥ सदृशं विषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु॥ वचनेषु च सर्वेषु यन्मव्येति तदव्ययमिति॥ तेषामत्र

दारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः॥ व्यूहो वृंदे प्यहिर्बुजे प्यग्नीहोर्कीस्तमोपहाः॥ २३७॥

परिच्छदे नृपाहर्षे परिबर्हेऽव्ययाः परे॥ इति हांताः॥ ॥ आडीषदर्थे भिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे॥

॥ २३८॥ आप्रगृह्यः स्मृतौ वाक्ये प्यस्तु स्यात्कोपपीडयोः॥ ॥ ००॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हांतवगेडियन्यासस्तु पूर्ववन्नानार्थत्वात्॥ इति हांताः॥ आडित्यव्ययं ईषदर्थे चतुष्टये। तस्य डकारोऽनुबंधः॥ ॥
 ॥ ईषदर्थे यथा। आपि गलः ईषत्पिगल इत्यर्थः॥ अभिव्याप्तौ यथा। आसत्यलोकादापातात्। सीमार्थे यथा। आसमु
 द्रं रजदंडः। धातुयोगजे क्रियायोगजे च यथा। आहरेति। आक्रामतीत्यादि॥ २३८॥ यः प्रगृह्य संज्ञक आइति निपातः सः
 स्मृतौ स्मरणे वाक्ये वाक्यपूर्णो च वर्तते। प्रगृह्यस्त्वचि नित्यं प्रकृत्या वर्तते तत्र। स्मृतौ यथा। आहर्बं किल तत्। वाक्ये तु आह
 वं मन्यसे आप्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकंपायां समुच्चय इति मेदिनी॥ ॥ ००॥ ॥ ००॥ ॥ ००॥ ॥ ॥ ॥

सविस्मर्त्स्वा इति यो निपातः सपीडायां यथा। आः शीतं। कोपे यथा। आः पाप किं विदित्यसे। आस्मरणेऽपाकरणे कोपसंतापयोर
 पीतिकोशांतरं। पापाद्यर्थत्रये कुशब्दः। आपेयथा कुकर्म। कुत्सायां यथा। कापयः। ईषदर्थे यथा। कवोष्णं। कृपापीयसिकु
 त्सायामीषदर्थे निवारण इति हेमः॥ कुकुत्सायां निवारण इति विश्वः॥ अपकारशब्देर्भयौ त्यादनं निर्भत्सनं। दोषारव्यान
 मात्रं निंदा। निर्भत्सने यथा। धिक्त्वांताडनाहं मनध्ययनशीलं। निंदायां यथा। धिक्परस्त्रीगामिनं पुरुषं॥ २३९॥
 अन्वाचयाद्यर्थचतुष्टये च शब्दः। अन्यतरस्यानुषंगिकत्वेऽन्वाचयः। तत्र यथा॥ भिक्षामग्नं चानय। समाहारः समूहः

पापकुत्सेषदर्थे कुधिङ् निर्भत्सनं निंदयोः॥ २३९॥ चान्वाचयसमाहारे तरेतरसमुच्चये॥

स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लंघने प्यति॥ २४०॥

तत्र यथा। संज्ञाचपरिभाषा च संज्ञापरिभाषा। नीलितानामन्वय इतरेतरयोगः। यथा धवश्चरवदिरश्च धवरवदिहोऽपरस्परानिरेपे
 क्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः। तत्र यथा। ईश्वरं गुरुं च न जस्वेति। चपादपूरणे पसांतरे हेतो विनिश्चय इति वि
 कांडशेषः। आशीराशीर्बाहूः। तत्र यथा। स्वस्तितेभ्यः। क्षेमो निरुपद्रवे यथा। स्वस्तिमः। पुण्ये यथा। स्वस्तिमा न्वर्ग
 मश्नुते। आदिना। स्वस्ति स्यान्मंगले पुण्ये प्याशं साधामपि कचिदि। ते मेदिनी॥ प्रकर्षे अतियथा। अत्युत्तमो विष्णुः।
 अतिप्रकर्षे लंघने भूरे॥ स्तुता वसं प्रतिक्षेपे पीति हेमः॥ अतिवेत्तं जलधिजलं॥ २४०॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३५- को प्राच्योपार्थ वनुके पुरस्तात् प्राच्यो पूर्वदिशि प्रथमेयथा पुरस्ताद्भुक्ते पुरार्थेऽतीतेयथा पुरस्ताद्वासाभूत् अग्नतो गेयथा को ३
 ५९ या पुरस्तात्पुस्तकं यदाऽमने इति अपिशब्दः प्राच्यार्थे स्यात् साकल्यादौ यावतावच्छब्दो यथा यावद्दत्तावच्छु
 क्तं अवधौ यथा मूलाच्छाखां गावत्काण्डः प्रागेपरिमाणेयथा यावत्त्वर्णे तावद्भजते अवधारणे निश्चयेयथा आ
 त्रिंशतातदामंत्रयस्य पावत्कात्त्र्येवधारणे प्रसंसायां परिच्छेदनाधिकारसंभ्रमे पसांतरे चेति मेदिनी ॥२४५॥
 अथो अथदमौ शब्दौ संगलादिषु मंगलेयथा अथातो ब्रह्मजिज्ञासा अनंतरेयथा स्नानं कृत्वा अभ्युज्जीत आरंभेयं

प्राच्यो पुरस्तात्प्रमे पुरार्थे गत इत्यपि यावतावच्छसाकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ॥२४५॥
 मंगला मंतरारंभप्रश्नकात्त्र्येयथो अथ वृथानिरर्थकविध्योर्नानानेकोभयार्थयोः ॥२४६॥

या अथ एवानुशासनं लिख्यते प्रमेयथा अथ वक्तुं समर्थे सि कात्त्र्येयथा अथ धातून्मूः अथो अथ सप्त चये
 ॥ मंगले संशयारंभाधिकारं नंतरेषु च अन्वादेशे प्रतिज्ञायां प्रश्नसाकल्यदोरपीति हेमः निरर्थके वृथा यथा वृथा
 दुग्धो न दान् अविधौ विधिहीने वृथा यथा वृथा दानं वृथानिष्कारणे वंधे वृथा स्याद्विधिवर्जित इति विष्णुः अनेका
 र्थानां शब्दो यथा नानाविधानाः उभयार्थेयथा नानाविधं न सज्जेत नानाविनोभयानेकार्थे धिति हेमचं
 दः ॥२४६॥

पृच्छायां यथा कोनुधावति विकल्पे यथा अयं भीमो नुधर्मो नु प्रश्नेऽनुनयेऽतीतार्थे विकल्पवितर्कयो रिति हे
 मः ॥ पश्चादर्थे सादृश्यार्थवानु पश्चादर्थेयथा रथमनुगच्छति सादृश्ये ज्येष्ठं अनुकरोति अनु लक्षणधी सेत्यं
 भूतभागेषु सन्निधौ सादृश्याया महीनेषु पश्चादर्थसहार्थयो रिति हेमः ॥ प्रश्नादिपंचकेन नु यथा प्रमेयथानु
 किमेतत् अवधारणे नन्वयं योगी अनुज्ञायां यथा ननु गच्छ अनुनयः सांत्वनं ननु कोपं च दयां कुरु आमंत्रणं
 संबोधनं ननु राजन् नन्वाक्षेपे परिप्रश्ने प्रत्युक्तावधारणे वाक्यारंभेऽनुनयामंत्रणानुज्ञयोरपीति हेमः ॥२४७॥

नु पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु ॥ प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामंत्रणे ननु ॥२४७॥
 गृहीतमुच्चयप्रश्नशंकासंभावनास्वपि उपमायां विकल्पे वा सामित्वार्थे जुगुप्सिते ॥२४८॥
 अमासहसमीपे च कं वारिणि च मूर्द्धनि ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ गृहीदपंचके कमादपिशब्दो यथा अपिसिंचेत्पलांडुं
 स्त्रियं पालय पुत्रमपि अपि जानासि किंचित् अपि चोरो भवेत् अपि स्यात्पुंजयेद्रामः युक्तपदार्थे कामचारक्रिया
 सुच अपिशब्दः उपमायां यथा आशीविषो वा संकुटः विकल्पेयथा शिवं वाय दिवा विष्णुं वा स्याद्विकल्पोपमयो
 र्वार्थे च समुच्चय इति विष्णुः अर्थे सामि यथा सामिसंमिताक्षी जुगुप्सितेयथा सामि कृतमकल्याणकारि ॥२४८॥
 संहार्येयथा पुत्रेण मातुं के समीपेयथा अमात्यः समीपवर्तित्यर्थः कं शिरः सुखवारिधिति मेदिनी ॥ ॥ ॥

372

॥२५४॥

۲۳

39

अ-को-
५९

सांप्रतं स्थाने ह्यं युक्ते यथा स्वयं तु मत्ता प्रतं क्रमणे वक्षि मत्ता प्रतं भित्ति वा स्थानि ह्यीके शतवप्रकीर्त्या अथी
ह्यं शब्दतु ह्यं अनारते अजन्ते यथा अभीष्टा मुष्णोरपित स्वसोष्णः शब्दत्वासः नहि अनो न च
त्वारि अभावे यथा नहि स्वात्मारामं विषयमृगतृणा भ्रमयति अजदेविकं नष्टं नोचकी किं कुलाजः नमे
किं च न दहते अस्यादभावे स्वत्यर्थे इति विषयः मास्म मा अलं च यं वारणे यथा मास्म का वीरिदं पुत्र माकु
ह अलं महीपालतवश्रमेण ॥९९॥ चेत् यदि ह्यं पक्षांतरे यथा सत्यं चेत् पक्षाच किं मुचि मनो यद्यस्ति तीर्थे न किं

युक्ते हे सांप्रतं स्थाने भीष्टं शब्द नारते ॥ अभावे न ह्यं नो नापि मास्म मा लं च वारणे ॥९९॥
पक्षांतरे चेद्यदि च तत्त्वत्वां जसा ह्यं ॥ प्राकाशे प्रादुराविः स्या हो मेवं परमं मते ॥१००॥ समं
ततस्तु परितः सर्वतो विषयित्यपि ॥ अकामानुमतौ काममस्योपगमे स्तु च ॥१०१॥

अक्ष अंजसा

हेतुत्वार्थे यदि ह्यं देवीयमनिरत देहार्धघट नादवै नित्वा मद्वा अंजसेति रूधुः कुचग्नहेः प्रादुः आविः ह्यं मा
कारे स्पष्टत्वे यथा प्रादुरासीत् आविर्बभूव ओ एवं परमं जयं मते अंगीकारे यथा ओमित्युक्तवतो यशार्हिणः
एवं यशहमगवान् परमित्युक्ता ओमित्यनुमतौ प्रोक्तं प्रणवे चाप्युपक्रम इति विषयः ॥ एवं प्रकारेपमायोरंगीका
रे वधारण इति च ॥१०२॥ समंततः परितः सर्वतः विषयः चत्वारि सर्वत इत्यर्थे समंततो वर्षति मेघः आयाति परितः
प्रियः सर्वतो वाति पवनः विषयः पतति किरणाः अकामानुमतौ अनित्यं यानुमतौ काममित्येकं त्वं हनिष्यसि चेत्का

का-२
=

कामेपकामेऽनुमता वस्तु या नुगमेपि पितृहेमविश्वप्रकाशे अस्त्या पूर्वकस्तीकारे आस्त्वत्वेकं यथा तथा विध-
त्ता वदशेषमस्तुनः चकारात् काममित्यपि अस्तु स्यादनुमानेऽस्यांगीकारे योरपीति मेदिनी ॥१०३॥ नन्वितो कं
विरोधोक्तौ यथा ननु एवं न न्यसेतर्हि किमपि न स्यात् कश्चिदित्येकं कामप्रवेदने दृष्टपरिग्रहे इच्छाया आ-
ख्यानेना यथा कश्चिज्जीवति मेसाता निःषमं दुःषमं हेनिद्ये यथा निःषमं वक्ति मेमूर्त्तः दुःषमं वर्तते व-
धः यथा स्वं यथा ययं हेयथा योग्यमित्यर्थे यथा यथा स्तमा अमेचके यथा ययं फलायंते ॥१०४॥ नृपाभिष्या

ननु च स्याद्विरोधोक्तौ कश्चित् कामप्रवेदने ॥ निःषमं दुःषमं गार्ह्यं यथा स्तं तु यथा ययं ॥१०४॥
नृपाभिष्या च वितथे यथार्थं तु यथा ययं ॥ स्युरेवं तु पुनर्वैवेत्यवधारणवाचकाः ॥१०५॥ प्राग-
तीतार्थकं नूनमवश्यं निश्चये ह्यं ॥ संवहर्षे वीरत्वतीर्गामेवं स्तयमात्मना ॥१०६॥

देवितमेऽसत्ये उक्ता

यसौंदर्यगुणामृषोद्याः भिष्योक्तं त्वया यथार्थं यथा तयं ह्यं सत्ये यथा यथार्थं युक्ते नायत् गुरुर्यथा ता-
यं वक्ति तथा शब्दस्तथशब्दो नासत्यार्थः एवं तु पुनः वैवा पंचनिश्वयार्थकाः स्युः यथा एवमेव यथा
प्राह सवणं तु दुरात्मानमवधीराघवः प्रभुः पुनर्यासो वैधर्मजः वैवेत्यत्र वा एवेति वाक्तेरः ॥१०७॥ प्रागित्येकं
अतीतार्थकं यथा प्राक्कर्म नूनं अवश्यं ह्यं निश्चितं नूनं शरणं प्रपन्ना अवश्यं यातारं श्वरतरमुषित्वापि
विषयाः नूनं निश्चितं तर्कयोरिति वद्वः मवदित्येकवर्षा तथा प्रभवे व्यसवता अवागित्येकं अवरे य-

अ. को. उभयेषुः उभययुः। दे उभयस्मिन्नहनीत्यर्थे। उभययुरुपोषणं। परे धवीत्येकं परे हनि। मित्रं दृष्टं परे धवि॥२१॥ ह्यह
 सेकं गते हनि। सुः सर्वमभवत्कार्यं। अइत्येकमनागते आगाभिन्त्यहनि। ततः परे हनि परस्वइत्येकं। स्वः पर
 ष्वयथा। अघञ्चो वा परस्वो वा सर्वकर्म भविष्यति। तदा। तदानीं। हेतस्मिन्काल इत्यर्थे। यथा। तदा च सुभ्यता
 प्रीतिः। यदा स्यात्प्रियया संगस्तदानीमेवमे सुखं। युगपत्। एकदा। एकस्मिन्काल इत्यर्थे। यथा। शत्रुभिर्वा
 दासीनाः युगपदाहृताः। गवांश्चमेकदा दत्ता सर्वदा सदा हे। सर्वदा सर्वदासीति याचते याचकः सदा॥२२॥ एत

तथा धरान्या न्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः॥ उभययुश्चोभयेषुः परे त्वहि परे धवि॥२१॥ ल्योग
 तेः नागते हिप्चः परस्वस्तु परे हनि॥ तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा॥२२॥ एतर्हि संप्र
 तीदानीमधुना सांप्रतंतथा दिग्देशकाले पूर्वाहो प्रागुदक्प्रत्यगादयः॥२३॥ इत्यव्ययवर्गः॥

हि। संप्रति। इदानीं। अधुना। सांप्रतं। पंचकमस्मिन्काल इत्यर्थे। यथा। एतर्हि क्रियते कार्यं संप्रत्यसौ गृहं या
 ति। इदानीमस्मिन्संवतः। बला बलेपादधुना। तत्रास्ते सांप्रतं मुनिः। तथेति समुच्चये॥ पूर्वाहो दिशि पूर्वाहो दे
 शे पूर्वाहो काले वा प्रागादयः स्युः। दिशि प्राग्दिगित्यादि। देशे प्राग्देश इत्यादि। काले प्राक्काल इत्यादि। पूर्वाहो इ
 त्यादिशब्देनोत्तरपश्चिमदक्षिणाधोर्ध्वीदीनां ग्रहणं। प्रत्यगादय इत्यादिशब्देन त्ववागर्वादिग्रहः। उत्तरात्।
 अधरात्। दक्षिणात् उत्तरेण। अधरेण। दक्षिणेन। दक्षिणा। दक्षिणाहि। दक्षिणातः। उत्तरश्च संगृह्यते। उर्ध्वे त्परि

॥ अथ लिंगसंग्रहवर्णनाहासमासजैरदंतोत्तरपदोद्दिगुरित्यादिनोक्तैः बाहुल्येन पूर्वमनुक्तैः शब्दैरयं संग्रहः। कि
 यत इति शेषः। इहास्मिन्संग्रहवर्गे लिंगमुन्नयेद्देहेत। कथमित्याकांक्षायां संकीर्णवर्गे प्रकृत्यादिभिरुन्नयेत्तथात्राप्यु
 न्नयेत्। तत्र प्रकृत्यर्थेन यथा। अर्धार्कः पुंसि चेत्यादि। प्रत्ययार्थेन यथा। स्त्रियां क्तिन्। प्रकृतिप्रत्ययार्थे धैरित्याद्यशब्दा
 क्तित्वाविशेषणानां पुंसकत्वं एकत्वं च यथा। शोभनं पवतीत्यादि॥१॥ सन्नादिकृत्तद्धितसमासजविषयं पूर्वोक्त
 शब्दलिंगादह्यल्लिंगं लिंगशेषः॥२॥ तस्य विधिः व्यापी स्वविषयस्य व्यापको भवति। पदि प्रागुक्तैरिहोक्तैश्च विशेष
 विधिभिर्न बाधितः स्यात्। तर्हि व्यापी भवेदित्यर्थः। एतेनास्यलिंगविशेषविधेरुत्सर्गभूतस्य स्वर्गादिवर्गी अपक्वा

सलिंगशब्दैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः॥ अनुक्तैः संग्रहे लिंगसंकीर्णवदिहोन्नयेत्॥१॥
 लिंगशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यथा बाधितः॥ स्त्रियामीदृद्धिरामैकाचस्यो निप्राणिनामच॥२॥

दावेदितव्याः। तत्र प्रागुक्तानां विशेषाणां पुनरुक्तिः शेषप्रसंगाद्विस्तरनया च न पुनरिह विधानं। तथा हि। स्वर्गप
 दीय इह पुंसि वक्ष्यते। तस्य द्योदिवौ हे स्त्रियां क्तिविशेषपमिनि पूर्वोक्तमपवादः। नीप्रञ्चनीनां नुकृतः कर्तरीत्यादिना
 वक्ष्यते। यद्यपि पूर्वलिंगमुक्तं तथाप्यप्राप्ताप्रापणार्थतया लिंगानुशासनमिहापि प्रधानमेव। स्त्रियां मित्यधिकारो यं
 मस्तीशब्दपर्यंतं श्रेयः। ईदृशो ईकारेकारे विराजो अवसानस्थो यस्य तदीदृद्धिरामेन च तदेकाच ईदृद्धिरामैकाच ई
 दंतमृदंतवायदेकस्वरं शब्दरूपं तत्स्त्रियामित्यर्थः। सया। धीः। श्रीः। भूः। भूः। नयतीति नीरित्याहो कृतः कर्तरीति

का. ३
 इत्यव्ययवर्गः॥
 स
 ५८

अ-को धितत्वा हा च्यलिंगत्वं। यो निर्भगं तत्सहितानां प्राणिनां नामस्त्रियां। यथा मातादुहिताधेनुरित्यादि। दारपत्यादौ तु का ३
 ५९ दारः पुंभूमीति बाधकं प्रागुक्तं कलत्रशब्दस्य कलत्रं श्रोणि नार्ययोरिति क्रीवपाठो बाधकः। एवमुन्नेयमन्यवा
 पि॥२॥ विद्युदादिहीपर्वतानां अष्टानां यन्नाम तस्त्रियां। यथा विद्युत्। तडित्। रज्जिः। रजनिः। वल्ली। व्रततिः। वीरुत्।
 वीणाविपंचीत्यादि। वाणीदिग्भूतदीधियाभितिपाठः क्वचित्। अदंतैर्द्विगुणादिषु देयैर्कार्यः समाहारार्थे द्विगु
 समासः सः स्त्रियां स्यात्। यथा। पंचानां मूलाणां समाहारः पंचमूली। एवं त्रितोकीषडध्यायीत्यादि। अदंतैरिति

नामविद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूतदीहीयां॥ अदंतैर्द्विगुरेकार्थेन सपात्रयुगादिभिः॥३॥
 तत्तुंदेयेनिकव्यत्रावैरमैथुनिकादिवुन्॥ स्त्रीनावादावनिक्ति ण्वुल् णच् ण्वुच् क्यव्युजि
 नङ् निशाः॥४॥ ॥

॥ किं। पंचकुमार्यः समाहताः पंचकुमारि। पंचराजमित्यादौ टच् अदंतत्वे सत्यपि पा
 त्रदित्वान्न पुंसकत्वमित्येके। एकार्यइति किं। पंचसुकपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पंचकपालः। न स इति पात्र
 युगाद्युत्तरपदैः अदंतैः एकार्थे द्विगुः स्त्रियां न स्याद्यथा। पंचपात्रं। चतुर्थ्युगं। त्रिभुवनं॥३॥ तत्प्रत्ययः स्त्रियां
 सतुभावाद्यर्थे विहितः॥ ॥४॥ ॥५॥ ॥६॥ ॥७॥ ॥८॥ ॥९॥ ॥१०॥ ॥११॥ ॥१२॥ ॥१३॥ ॥१४॥ ॥१५॥ ॥१६॥ ॥१७॥ ॥१८॥ ॥१९॥ ॥२०॥
 स्वार्थे देवता। वृंदइति। वृंदे समूहे यइनिकव्यत्र एते चत्वारः प्रत्ययाः स्त्रियां। यथा। पाशादिभ्यो यः। पाशा
 नां समूहः पाशावात्या। खलादिभ्य इनिः। खलिनी। पद्मनी। रथादिभ्यः कव्यच्। रथकव्या। एवं गोत्रा। वृं ५९

देकिं। मुखे भवो मुख्यः। दंडोऽस्य स्य दंडी। वैरेति। मिथुनस्य कर्ममैथुनिका। वैरमैथुनादौ च यो वुन्प्रत्ययः स
 स्त्रियां। तत्र वैरे विशेषार्थे यथा। अश्वमहिषिका। अश्वमहिषस्येदं वैरमित्यर्थः। एवं काकोलूकिका। मैथुनिकायां
 यथा। अत्रिभरद्वाजिका। अत्रिभरद्वाजयोरियं मैथुनिका। विवाहरूपसंबंधइत्यर्थः। एवं कुत्सश्चकुशिका चतयोर्मे
 थुनिका कुत्सकुशिकिका। वुन्ग्रहणं वुज उपलक्षणं। यथा काशिका। गार्गिकया मृगाघते। क्वचित् वैरमैथुनिकादि
 वुरितिठः। आदिना वीप्सादौ वुजोग्रहणं। स्त्रियां भावादिः स्त्रीनावादि स्तस्मिन्। स्त्रियाभित्यधिकृत्य भावादौ च वि
 हिताः। प्रत्यया अनिक्तिनादयस्ते स्त्रियां स्युरित्यर्थः। अनिर्यथा। आक्रोशेन न्यनिः। अकरणिः। अजीवनिः। क्ति
 न्यथा। कृतिः। गतिः। ण्वुल् यथा। प्रच्छदिका। प्रवाहिका। आसिका। णच् यथा। स्वार्थिका। द्राक्षा। ण्वुच् यथा। शा
 यिका। इक्षुभक्षिका। कषयथा। ब्रज्या। इज्या। स्त्रीनावादौ किं। वदः सुपिक्यप्च। मृषोद्यं। ब्रह्मभूयं। युच् यथा।
 कारणा। आसना। इज्यथा। वापिः। वासिः। कोकारिमकाषिः। इज उपलक्षणार्थत्वादि ण् इक् च यथा। आजिः।
 कृषिः। अइ यथा। पचा। जपा। भिदा। निर्यथा। ग्लानिः। म्लानिः। हानिः। शप्रत्ययो यथा। क्रिया। इच्छा॥ ४॥ ॥
 उणादिषु येनिः डः ईः एते त्रयः स्त्रियां स्युः। तत्र न्यतो यथा। अणिः। ओणिः। द्रोणिः। उणादिष्वनिरिति पाठे अनिर्य
 था। धरणिः। धमनिः। सरणिः। उदंतो यथा। चमूः। कर्षूः। ईदंतो यथा। नत्रीः। तरीः। उदंतं आवंतं उडं तंच यच्चलं
 जंगमं स्थिरं स्यावरं वा तत् स्त्रियां स्यात्। जंगमं यथा। नारी शिवा। ब्रह्मवधूः। स्यावरं यथा। कदली। माला। क
 र्कधूः। तच्छब्देनात्र मुष्ट्यादिकं निर्दिश्यते तेनायमर्थः। तन्मुष्ट्यादिकं प्रहरणं यदि क्रीडायां वर्तते तर्हि तस्मि

अ. को. वर्षे विहितो न प्रत्ययः स्त्रियां। दिगित्यनेनो कोदाहरणोद्देशः। तिनदां डाभौ सलेति चोदाहर्तव्यं। मुष्टाप्रहरणम
 ६० स्यो क्रीडायां मोष्टा। पञ्चवेन प्रहरणं पादुवा ॥५॥ साधनं न वा व्यादंडपातादिक्रियाः स्यां फाल्गुन्यादिकाया मि-
 त्यर्थघनं तादृहिति पोत्रप्रत्ययः सः स्त्रियां स्यात्। उदाहरति। दंडपातोः स्यां फाल्गुन्यादंडपाता फाल्गुनी ॥६॥

उणादिषु निरुत्तरीष्वड्यावुडं तंचलस्थिरं ॥ तः क्रीडायां प्रहरणं चेन्मोष्टा पादुवाणदिक ॥५॥ घनोयः
 साक्रियाः स्यां चेदंडपाता हि फाल्गुनी ॥ श्येनं पाता च मृगया तैलं पाता स्वधेति दिक् ॥६॥ स्त्री स्या
 त्काचिन्मृणा व्यादिर्विवक्षाऽपचयेयदि ॥ लंकारे फाल्गुनी काधातकी पंजिकाटकी ॥७॥ ॥ ॥

एवं श्येनपातोः स्यां श्येनं पाता मृगया। तिनपातोः स्यां स्वधाक्रियायां तैलं पाता। श्येनतिलस्येति मुम्। पित्तदाने स्व
 धामतमित्यमरमात्ता। वररुचिना तु स्वधाक्रियाप्रवेणीति स्त्री लिंगतोक्ता। इति शब्देन मुसलपातोः स्यां मोसलपा
 ताभूमिरित्यादिसिद्धिः। क्वचिद्देशे फाल्गुन्यौर्णमा स्यादंडपातेन क्रीडाभवतीति दिगित्यनेन दंडपातादिकं उदा
 हरणमिति सूचितं ॥६॥ यदि अपचयेऽत्यवे विवक्षावक्तुमिच्छा स्यात्तर्हि मृणा व्यादयः स्त्री लिंगाः स्युः। य
 या। अत्यमृणालं मृणाली। आदिशब्दात् यथा। हस्त्वो वंशे वंशी। गोएदित्वा न डीष्। एवं कुंभी प्रणाली कुत्री पटी
 तटी नटीत्यादयः। हस्त्वर्थे क्त्वा यथा। मित्रां यथा। पेटिका। काचिदिति किं। अत्यो वृक्षो वृक्षक इत्यादि न स्त्रि
 यां। अत्यड्यावुडं समेत्यादि नोक्त लिंगानामपि केषां चिन्नाम्नां सुखेन लिंगज्ञानाय पृथक्पाठं को तादिक ६०

मेणाह। लंको। लंकारासुपरी। शेफालिका पुष्पभेदः वृक्षभेदश्च। सतु निर्गुडी इति प्रसिद्धः। टीका विषम
 पदव्याख्या। धातकी वृक्षभेदः। धायटी इति प्रसिद्धः। पंजिका निःशेषपदव्याख्या आठ की तु वरी। तूर इति प्र-
 सिद्धा ॥७॥ सिधका वृक्षभेदः। सारिका पक्षीभेदश्चा लंकी इति प्रसिद्धा। हिक्का स्वरभेदः। ऊर्ध्ववातप्रवृत्तौ शब्द-
 विशेषः। उचकी इति प्रसिद्धः। प्राचिका वनमृशिका। पक्षिभेद इति। स्वामी। उक्ता नेजः पुंजः। पिपीलिका कीठभे-
 दः। मुंजी इति प्रसिद्धा। शनैर्याति पिपीलिक इति पुंस्त्वमपीति स्वामी। सिंदुकी वृक्षभेदः। टेंभुरणी इति प्रसिद्धा। क
 णिका परमाणुः। भंगिः कौटिल्यभेदः। विच्छिन्नि की। व्याज कृज निभे भंगि विदिमी। तर्हि मीलिकेति रभसः। सुरंग-

सिधका सारिका हिक्का प्राचिकोष्का पिपीलिका ॥ सिंदुकी कणिका भंगिः सुरंगा सूचिमादयः ॥८॥
 विच्छा वितं डाका किप्यश्रुणिः शणी दुप्री दरत ॥ सानिः कंथा तथाऽसदी नानी राजसभापिच ॥९॥
 ब्राह्मणै च वरीपारि होरा लङ्का च सिधमा ॥

विवरभेदः। सुरंगा इति व्यातः। सूचिर्व्यधनी। स्त्री सूचिर्नृत्य
 भेदे च व्यधनी शिवपौरपीति रत्नकोशः। मा। यमत्र स्वशिरा। मादिः दं न्यमत्र शिराति हेमः ॥८॥ पिच्छा श-
 अलिः। निर्वीसः। पिच्छाण अलिवेष्टके ॥ पंक्तिपूग छटा कोशमंडप्यपरा मये ॥ मोचायां पिच्छल
 इति हेमः ॥ वितंडावादभेदः। काकिणी पणचतुर्थीशः। काकिणी पणतुर्था रेमानंदं च दृश्यते ॥ कृष्णले
 कवरद्वयोः स्यादुन्मानस्यांश केपिचेति मेदिनी। रभ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

आ-तो
६१

सत्तु नोतेषु प्याह ॥ पणेदमानं डानां तु योरोषिषका किनीति ॥ आढकस्य पंचायतमो भाग उदमाने ॥ उक्तं च गणि
तामस्यां ॥ कुल्यास्या दृष्टिर्देने देणि पादेन चाढकः ॥ अतो र्ध एतको भाग उदमान मुदा हतमिति ॥ चूर्णि चूर्णि
का ॥ पानी राणपद विशेषः ॥ निकष इति स्वामी ॥ दुणी कर्ण जलोका ॥ दुणी कूर्म्य जलशोण्यामिति हेमः ॥ दरतस्त्रे
जातिः ॥ साभिर्दिना वसागयोः ॥ कथाभावरणंतरं ॥ कथामृन्मयभित्तौ च तथा प्रावरणांतर इति मेदिनी ॥ आसंदी आसनमे
दः ॥ वेवासनमिति प्रसिद्धं ॥ अंगविशेषो नाभिः ॥ एतां सभेति तत्पुरुषः ॥ सभा एजेत्यस्या पवादोय ॥ ११ ॥ सुसरी वाद्यमे
दः ॥ झलरी झलरी च हेतु डके बालचक्रक इति मेदिनी ॥ चर्चरी करणद्वयः ॥ हर्षकी डावा ॥ चर्चरी गीतमेदे च केशभित्तरण
द्वयोरिति को रणंतरं ॥ पारी हस्तिपादरज्जुः ॥ पारी पूरपरागयोः ॥ पात्र्यां कर्पूरकायां च पादबंधे च हस्तिनामिति हेमः ॥ होएन
गार्ध ॥ होएतुलग्ने राख्ये ईशास्त्रे खाप्रभेदयोरिति हेमः ॥ लद्वा ग्नामचदकः ॥ लद्वा करंजभेदे स्यात्कलेवाद्ये खगां

लाक्षा लिखा च गंडूषा गंध्रसी च मसी मसी ॥ १० ॥ इति स्त्रीलिंगसंग्रहः ॥ पुंस्त्वे सभे
दानुचराः सपर्यायाः सुरसुराः ॥ स्वर्गियागादिमेघाब्धिद्रुका लासि शरयः ॥ ११ ॥

लामत्स्यविकृतिः ॥ सिध्मलामत्स्यविकृताविति मेदिनी ॥ सिध्मलामुष्क मांसे स्त्री त्रिलिंग्यां तु किलासिनीति त्रिकोण्डे
लाक्षाजनु ॥ लिखायूकांडं ॥ गंडूषाजलादिना मुखपूरणं ॥ पुंस्यपि ॥ गंडूषो मुखपू तौ स्याद्गजहस्ता गुलावपि ॥ प्रसृत्या प्र
मिते पि स्यादिति हेमः ॥ उन्नननामिस्तु गंडूषानां पि मुखपूरि रिति बोधोपाहित ॥ गंध्रसी वातरोगभेदः ॥ सतु उरुसंधौ भवति ॥ चमसी
यज्ञपात्रविशेषः ॥ प्रणीतोति प्रसिद्धा ॥ माषपिष्टपोलिको विशेषः इति वैद्यकल्पे ॥ चमसो यज्ञपात्रस्य भेदः ॥ स्त्रीपिष्टके स्त्रियामिति मेदि

नोमसीकज
६१

लं ॥ मेला मसी जलंपत्राजने च स्यात्तसिद्धयोरिति त्रिकोण्डशेषः ॥ १० ॥ इति स्त्रीलिंगसंग्रहः ॥ अप्पुल्लिंग
संग्रहः ॥ पुंस्त्वे इति पतद्गुहणद्वयपर्यंतमधिकारः ॥ मेदास्तु पितसाध्यादयः ॥ अनुचराः सुनंदादयः तैः सहिताः सु
रसुराः देवद्वैत्याः पर्यायैः सह पुंसि सुरपर्याया यथा ॥ अमराभिर्जैरदेवाभिरुत इत्यादयः ॥ तद्देवा यथा ॥ तुषिताः
साध्याः इंद्रो महत्वात्मपवासूरः सूर्यो र्यमा ॥ हाहाहूहूः तुंबुरु रित्यादि ॥ अनुचरा यथा ॥ विष्णो रनुचरा जयविजय
प्रभृतयः ॥ रुद्रानुचरानंदिकेश्वरादयः ॥ एवं असुरपर्याया दैत्यादानवा इत्यादयः ॥ तद्देवा वलिनमुभ्यादयः ॥ अ
सुरानुचराः कूर्मांडमुंडादयः ॥ एवमुन्नेयं सर्वत्र ॥ एतेषामपि दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियामित्यादि बाधकं
स्मारयिष्यति अबाधिता इति ॥ वक्ष्यमाणेन ॥ स्वर्गादयश्चो न विंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः ॥ स्वर्गपर्या
यो यथा ॥ स्वर्गेनाकस्त्रिदिव इत्यादिः ॥ द्यौर्दिवौ देस्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपमिति बाधकं बलवत्तरंतद्दिना पुंस्त्वं
योगो यज्ञः मखः क्रतुः ॥ तद्देवा अग्निष्टोमादयः ॥ इष्ट्या देवी धितत्वं वक्ष्यति ॥ अग्निः गिरिः पर्वतः ॥ तद्देवा मेरु
सह्यादयः ॥ एषामध्ये पवादः चेदुक्तः शैलवर्गे मेघो घन इत्यादिः पर्यायः भेद आवर्तीदिः ॥ अन्नस्य तु अ
न्नमेघ इति क्लीबपाठो बाधकः ॥ अग्निः समुद्र इत्यादयः समुद्रपर्यायाः ॥ क्षीरोदादिर्भेदः ॥ दुर्दृष्टः ॥ शरबीत्यादि पर्यायः ॥
वरादिर्भेदः ॥ अत्रापि क्वचिद्रूपभेदादिना ॥ पाटला शिंशपादौ ॥ अपवादा उक्ताः ॥ कालो दिष्टः समयः एवं पर्या
यः ॥ समादयो भेदाः ॥ असिः खड्गः ॥ नंदकादयो भेदाः ॥ ईत्यादौ बाधः ॥ शरो बाणः ॥ भेदो नाराचादिः ॥ इषुर्द्वयोरिति
विशेषो दर्शितः ॥ अरिः शत्रुः ॥ भेद आतताय्यादिः ॥ ११ ॥

जको ६२ करेण जग्गात्वा भागेरश्मिः पाणिश्च। दीधित्यादीनां तु पुंस्त्वं बाधितं। गंडः कपोतः। ओष्ठो दंतच्छदः। दशनवसः। कां. ३
नादितु रूपमेदात्वाधितं। दोः प्रवेष्टः। भुजबाहोस्तु हयोरिनिविशेषः। दंतोरदः। मेदोजंनः। कंठोगलः। समीपमल
मेदेषुकंठं त्रिषु विदुर्बुधा इति शाश्वतः। केशः कचः। नखः कररुहः। नखोस्त्रीत्यादिना बाधितं। स्तनः कुचः। एतेष
या संभवसंभेदपर्यायाः पुंसि। अहः अहश्च एतदंताः पुंसि स्युः। यथा अहः पूर्वपूर्वाहः। अहः अपरं अपराहः
॥ हे अह नी समाह ते ह्यहः। एवेड मेदा विषविशेषाः पुंस्ते स्युः। यथा सौराष्ट्रिकः। अत्र गरलं विषं पुंसि क्लीबे च

करगंडोष्ठदोर्दंतकंठकेशनखस्तनाः॥ अहोहांताः एवेड मेदा रात्रांताः प्राणसंस्थकाः॥
१२॥ श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असंनंता अबाधिताः॥

। काकोलं इत्यादि बाधितं। रात्रांता इति समासात् स्येकदेशानुकरणं। एवमुत्तरत्रापि। एतिशब्दो ते येषां ते यदि
प्राक्संख्यावाचकशब्दरहितास्तर्हि पुंसि। यथा। अरश्चरात्रिध्वा होरात्रः। सर्वरात्रः। पूर्वरात्रः। अपरात्रः
। प्राकु असंख्यका इति किं। पंचरात्रं। पंचरात्रं। गणरात्रं। पुण्यरात्रस्यार्धर्चादिपाठान् क्लीबत्वं च॥ १२॥ श्रीवे
ष्टादयो ये निर्यासाः द्विसाखाचकास्ते पुंसि स्युः। श्रीवेष्टः सरलः। श्रीपिष्ट इति क्वचि यावः। आद्येन श्रीवा
सवृकधूपादयः। चकाराद्गुगुलसिह्नाकादयः। असत्तु अनूचतावं॥ १३॥ ॥ १३॥ ॥ १३॥ ॥ १३॥ ६२

ते येषां ते असंनंताः द्युच्छमसिस्तु सन्तमित्यादिना वक्ष्यमाणेन अप्सर आदीनां पूर्वी केन च बाधके नाबा
धिताश्चेत्पुंसि स्युस्तत्र असंतायथा। अंगिरः। वेधाः। चंद्रमाः। अन्नंतायथा। कृष्णवर्त्मा। मधवा। अबाधिता
इति किं। इदं वयः। इदं लोमानुश्चरश्चतुस्तौ विरामे येषां ते तुरु विरामकाः। कशेरुजतुवस्तु निहित्वा तुषा
दांताश्च पुंसि स्युरित्यर्थः। यथा। हेतुः सेतुः धातुः मंतुस्तंतुरित्यादि। कशेरुवीधुपलक्षणं दारुश्च मन्तुप्रभृती
नां। तत्र कशेरु अस्थिविशेषः। तणविशेषो वा। जतुलाक्षा॥ १३॥ कषणादयः षड्गुणोपांते अंत्यसमीपे ये

कशेरुजतुवस्तु निहित्वा तुरु विरामकाः॥ १३॥ कषणभमरोपांताय द्युदंता अ
मी अथ॥ पथनयसटोपांता गोत्रारख्याश्चरणा हूयाः॥ १४॥ ॥ १४॥ ॥ १४॥ ॥ १४॥

पांते तथा। यदीति। यदि एतेकादिवर्णषट्कोपांता अदंताः स्युस्तर्हि पुंसि भवंति। यथा। अंकः। लोकः। स्युष्टि
कः। शुक्लवल्कादितु बाधितं पूर्वं। ओषधौषमाषल्लादयः। पोपांताः। वर्षादयस्तु पूर्वबाधिताः। साषाणगुणकि
रणादयो नोपांताः। विषाणादि बाधितं। कौस्तुभदर्भलनादिर्नोपांतः। कुसुमादि बाधितं। होमग्न्यामगुल्म
व्यामादयो नोपांताः। पद्मादेर्वीपुंसीत्यादिना बाधितत्वं। झझरसीकरसीरप्रभृतिः। रोपांतः। अजिरादेर्वीधः
। परादि वर्णषट्कोपांताः अबाधिताश्चेत्पुंसि स्युः। अत्र यद्यदंता इति पूर्वी तं न संबध्यते अथादित्वात्प

अ-को-
६३

कारोपांतायथा। यूपबाण्यकलापादयः। कुनपादिर्वाधितः। यकारोपांतावेपथुरेमंयादयः। नोपांताइनघनभा
न्वादयः। वनादिस्तु बाधितः। सोपांतासहासादयः। विस्तारिर्वाधितः। टोपांताः पटादयः। किरीटादेर्वाधकमु-
क्तं। गोत्रेति। गोत्रवंशः। तस्मिन्नाख्यासंज्ञायेपांतेगोत्राख्यात्रपिसंज्ञकाः। गोत्रस्यादिपुरुषाः। येप्रवरख्यायपठि-
ताः। येप्यन्वेष्टेनमपत्यप्रत्ययंचविनागोत्रवाचित्वेनलोकेप्रसिद्धास्तेपुंसिस्त्युः। यथा। भरद्वाजः। गोवमस्मा-
कं। एवंकश्यपवत्सप्रभृतयः। चरणस्यवेदणखायाआहुयाः। संज्ञाः पुंसिस्त्युः। यथा। कठः। बह्वचइत्यादि
॥१४॥ नास्त्रिसंज्ञायां अकर्तरिचकारकेभावमात्रेचविहितास्तेघनादयः सप्तप्रत्ययाः पुंसिस्त्युः। भावेचेति

५ योपांताआयव्ययजायुतंतुवायादयः। मृगयादिस्तु बाधितः। ५५

नाम्यकर्तरिभावेचघनजब्रड्-णघायुचः॥ न्युः कर्तरीमनिचूभावेकोधोः किः प्रादितोः

न्यतः॥१५॥

चकारदसंज्ञायांचघनरहीतः। घनंतायथा। प्रास्पतइतिप्रासः। विदंतिअनेनवेदः। प्रपतत्यस्मात्प्रपातः
भावेयथा। पाकः। त्यागः। अच्यथा। जयः। चयः। नयः। अपूयथा। करः। गरः। लवः। लवः। नड्यथा। यज्ञः
प्रश्नः। याज्ञेत्यत्रतुपुंस्त्वं बाधितं। नड उपलक्षणा र्थत्वात्। स्वपोनन्। स्वप्नः संवेशइत्यपीतिवापुंस्त्वसिद्धि-
र्वाध्या। णप्रत्ययोयथा। न्यादः। धप्रत्ययोयथा। उरश्छदः। अयुच्यथा। वेपथुः। न्युरिति। कर्तरि नंघादि-
न्युः पुंसिस्त्यात्। यथा। नंदनः। रमणः। मधुसूदनः। भावेपृष्ठादिभ्योयइमनिचूसेपुंसिस्त्यात्। यथा। पृथो-
जीवः। प्रथिमा। महिमा। भावइति किं। वृणोतीतिवरिमापृथ्वी। अत्रभावेइतिशब्देदेहत्नीदीपन्यायेनपूर्वत्र

परत्रचसंवध्यः। भावेकोयथा। आख्यः। प्रस्यः। योद्युसंज्ञोधातुस्तस्माद्विहितः किप्रत्ययः पुंसिस्त्यात्। दा-
पूदैपौविनादारूपोधातुपश्चधातुर्धुसंज्ञकयथा। प्रकिः। निधिः। आदिरिति। उपसर्गोद्धोः किः। अन्यकोयथा। जल-
धिः। इषुधेस्तुद्वयोरिति बाधितत्वं॥१५॥ दूंदेसमाहारदन्यवद्वंद्वसमासेः। श्ववडवोपुंसि। स्वयमेवोदाहर-
ति। आश्वश्ववडवाश्वश्ववडवाः। एवमश्ववडवान्। अश्ववडवैरित्यादिप्रयोगः। समाहरेत्त्वश्ववडवमि-
तिक्लीबं। सूर्यचंद्रपर्वकः। कांतशब्दोस्यया। सूर्यकांतः। अर्ककांतः। चंद्रकांतः। इंदुकांतः। अथः पूर्वकोपिकांतः पुं-
सियथा। अयस्कांतः॥१६॥ इदानींपुंस्त्रिंशद्विशेषपर्यंतमनुक्तनामकांतादिकममनतिक्रम्याह। वटकः। पि-

दूंदेश्ववडवावश्ववडवानसमाहते॥ कांतः सूर्येदुपर्यायपूर्वोऽयः पूर्वकोपिच॥१६॥ वट
कश्चानुवाकश्चरश्चकश्चकुंडंगकः॥ पुंस्त्वो न्युंस्त्वः समुद्रश्चैविटपट्टधटाः खटाः॥१७॥

एकभेदः। अनुवाकोवेदावयवः। रश्चकः कंबलः। कुंडंगकोरुसलतागहनं। कुंडंगकइत्यपि। पुंस्त्वोवा-
णावयवः। न्युंस्त्वः सामवेदेनिपातितजौकारः। न्युंस्त्वइतिह्रस्वोकारोपि। न्युंस्त्वः सम्यग्मनोज्ञेचसाम्नः। ष-
ट्प्रणवेपिचेतिनेदिनी। समुद्रः संपुटकः। विटोद्धर्तः। विटोद्धोस्वदिरिधिगेमृषिकेस्वदिरिपिचेतिनेदिनी।
पट्टः काष्ठादिरचितआसनविशेषः। पट्टश्चतुष्ययेपीठेराजादेः। शसनांतरे॥ व्रणादिवंधनेपेषाश्मनीतिहे-
मा। धटस्तुला। धटादिव्यनुलायांस्पादुटीचीरेचवाससइतिनेदिनी। अंधकूपादयः खटाः। खटस्तुणेक

क्रांत्कंधकूपे प्ररुइतिहेमः॥१७॥

३३

कोट्टारघट्टहृष्टाश्वपिंडगोडपिचंडवत्॥ गंडुः करंडोलगुडोवरंडश्वकिणोघुणः॥९८॥
 दृतिसीमंतहरितोरोमंथोद्गीयबुद्बुदाः॥ कासमर्दवृद्धः कुंदः फेनस्तृणैः सयूपकौ॥९९॥

गडुर्गलंगंडः। गडुः एष्टगुडेकुञ्जेइतिविश्वः। करंडोवंशादिकृतभांडभेदः। करंडोमधुकोशः। सोकारंडवेद
लाटकइतिहैमः। लगुडोबंशादिदंडः। वरंडोमुखरोगः। वरंडोवदनव्यथा। अंतरावेदिसंधौचेतिहैमः। कि
जोमांसगंधिभेदः। सतुखनित्रदंडादिसंघर्षणात्करतलादौस्पष्टः। न्नणजंचिहूं चकिणः। घुणः काष्ठकृमि
ः। घुणः स्यात्काष्ठवेधकइतिरत्नकोशः॥१८॥ दृतिः चर्मपुटकः। दृतिश्चर्मपुटेमत्स्येनेतिमेदिनी। सीमंतः
केशवेशः। हरित्यान्नाशवर्णः। हरिद्विशिस्त्रियांपुंसिहयवर्णविशेषयोः॥ अस्त्रियांस्यात्तणेचेतिमेदिनी।
रोमंयः पशूनां वर्तितचर्वणं। उद्गीथः सामभेदः। उद्गीथः प्राणोवः सामवेदध्वनिरित्यरुणः। बुद्बुद्गोत्र

अंलविकारः। कासम्।

दो गुल्मभेदः। अर्बुदो दशकोट्यपः। अर्बुदो मांसकीले स्यात्पुरुषे दशकोट्यष्टु इति मेदिनी। अर्द निरग्निः। कुं
दः शिल्पभांडं। कुंदोऽच्युते निधौ॥ चक्रभ्रमौ च माध्ये चेति हैमः। फेनोजलविकारः। स्तूपो वटकादिः। एतौ यू
पश्च। पूष इत्यपि॥ ११॥ आतपः सूर्यलोकः। सत्रियेनाभिः। सत्रियवाचीनाभिः। पुंसीत्यर्थः। कुणपः
शवभेदः। कुणपः पूतिगंधौ शवेऽपि चेति मेदिनी। क्षुरो वपनशस्त्रं। क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षु
रइति मेदिनी। केदरो व्यवहारपदार्थः॥ पूरो जलप्रवाहः। पूरः स्यादंभसां वृद्धौ व्रणसंशुद्धिर्वाद्ययोरिति है

आतपः सत्रियेनाभिः कुणक्षुरकेदराः ॥ पूरक्षुरप्रचुक्राश्वगोलहिं गुलपुङ्गवाः ॥ २७ ॥
वेतालभक्ष्ममञ्ज्वाश्वपुरोडाशेषिपट्टिणः ॥ कुल्माषोरनसश्चैव सकटाहः पतङ्गहः ॥ २८ ॥
इतिपुष्टिगणेषः ॥ ॥ द्विहीनेन्यच्चखारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकं ॥ ॥

मः। सूरप्रोबाणभेदः। खुर
प्रइतिकवर्गद्वितीयादिरपि। चुक्रः शकभेदः। चुक्रस्त्वम्नेऽम्नवेतसइति हैमः। गोत्नोवर्तुलपिंडः। हिं
गुत्नोरागद्रव्यभेदः। ह्रीवेचोत्तोवैश्यवर्गे। हिं गुत्नोवर्णकद्रव्येनामंठाक्यानुहिं गुत्नीतिभेदिनी। हिं गुत्नु
स्यानुहिं गुत्नमिति मुकुटः। पुद्गलः आत्मा। पुद्गलः सुंदराकारे त्रिषुपुंस्यात्मदेहयोरिति भेदिनी॥२०॥
वेत्ता लोभूताधिष्ठित एवः। मध्वः स्यात्सुसिभलूकइति भेदिनी॥ मध्वोवाहुयुद्धकुशलः। पुरोडाशो हवि
र्भेदः। पुरोडाशो हविर्भेदे च मस्यापिष्टकस्य च॥ रसे सोमलतायाश्च हुतरोषे च कीर्तितइति विश्वः। पट्टिरो

मः। क्षुरप्रो बाणभेदः। खुर

अ. को. ५ स्वभेदः। पट्टि स इति दंत्य सा इति मुकुटः। कुत्वा षोर्धस्विन्नो यवः कुत्सितमाषोवा। कुत्मा षकांजिकेयावके का. ३
 ६५ पुमानिति मेदिनी। रभसः हर्षः। रभसो हर्षवेगयोरिति विश्वः। सकटाहः कटाहसहितः। कटाहशब्दश्च पुंसी
 त्यर्थः। कटाहो वटकादिपाकपात्रं। कटाहो घृतैलादिपाकपात्रे पिकपरे॥ कटाहः कूर्मपृष्ठे च सूपे च महि
 षी शिषा विति विश्वः॥ कटाहः कूर्मकर्परि॥ द्वीपस्य च प्रभेदे चेति मेदिनी च। सनिष्ठीवता बृत्तादि चर्वणनिक्षेप
 पात्रं पतद्ग्रहः॥ २९॥ इति पुष्पिगणेशः॥ ॥ द्विहीने द्वाभ्यां लोपसाभ्यां हीने न पुंसके। अधिकारो यमाचा हि
 कात्। श्लोक द्वये प्राधान्येन निर्दिष्टादिशब्द षड्विंशतिः पर्यायेः सह क्लीबे। अत्रान्यदिति बाधितात् यदन्यत्
 देव क्लीबमिति सावधानार्थमुक्तं। चकारादृच्छाभरणादिसंग्रहः। खभिं शिष्यो मचातयथा। छिद्रं नभः वियतः

शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं वत्नं॥ २२॥ फलहेममुत्बलोहमुखदुःखशुभाशुभं॥

त्यादि। अरण्यं विपिनं काननमित्यादि। पर्णपत्रं दलं। पर्णपत्रे किंशुके चेति मेदिनी। अन्नं तु पातालमित्यादि। हि
 मंतुप्रालेयमित्यादि। हिमंतुषारमलयो द्रव्ययोः स्यान्न पुंसकमिति मेदिनी। उदकं तु जलं नीरं॥ शीतं शीतलमि
 त्यादि। उष्णं तिग्ममित्यादि। शीतोष्णं गुणे क्लीबं तद्वति त्रिषु। शीतं हिमगुणे क्लीवं शीतलालसयोस्त्रिविधिति मे
 दिनी। उष्णो ग्नीशो पुमान् दृष्टा शीतयोरन्यलिंगक इति मेदिनी। मांसं पिशितं तरसमित्यादि। रुधिरं श्लेष्मिन्तरं
 क्तं। रुधिरं गारके पुंसि क्लीबं तु कुंभमांसजोरिति मेदिनी। मुखं तु वदनं वक्त्रं। मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारंभोपाययोः ६५

रपि॥ संध्यंतरे नाटकदिः यत्पि जनपुंसकमिति मेदिनी। अक्षितु नयनं नेत्रं। इक्षिणं धनमित्यादि। द्रविणं कां
 वने धने॥ परकमेव लेपित्यादिति हेमः। बलशब्देन शक्तिसैन्यग्रहणं। शक्तौ यथा। वलं शुभमित्यादि। सै
 यंचकमित्यादि॥ २२॥ फलं फलमात्रं कपित्थमित्यादि। हलमित्यपि क्वचित्पाठः। हेमसुवर्णकनकमित्यादि। शु
 चंताम्रमित्यादि। शुचंताम्रे यज्ञकर्मण्याचारं जलसन्निधाविति मेदिनी। लोहं कालायसमित्यादि। सुखं शर्म
 शान्तमित्यादि। दुःखं तु कृच्छ्रं कष्टं। शुभं कंक-याणं कुशलमित्यादि। अशुभमकल्याणमित्यादि। जलपुष्पाणि।

जलपुष्पाणि लवणे व्यंजनान्यनुलेपनं॥ २३॥ कोट्याः शतादिसंख्यान्यावालक्षानियुतं चतत्॥
 द्युन्कमसिसुसन्नंतं यदनांतमकर्तारि॥ २४॥ त्रोटं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्यायां न्वितं॥ पात्राद्य
 दंतैरेकार्ये द्विगुलं स्यानुसारतः॥ २५॥

॥ कुमुदकमन्नक हारित्यनादीनि। लवणं सेंधवमित्यादि। व्यंजनं
 तेमनं निष्ठानमित्यादि। व्यंजनं श्मश्रुचिह्नयोः॥ तेमनेऽवयवं काराविति हेमः। व्यंजनविशेषाणां मपि दधितकारो
 नां ग्रहणं। अनुलेपनं कुंभमादि। अत्र बाधितादन्यत् इति किं। आकाशे विहाया धौः अटवी अरण्यानीत्यादिकं
 एव मन्यदप्युह्यं॥ २३॥ कोट्या अन्यकोटिषां विनाया शतादिसंख्यायां क्लीबे स्यात्। लक्षाशब्दे वा क्लीबे पक्षे
 स्त्रियां। लक्षानपुंसिसंख्यायां क्लीबे व्याजशरव्ययोरिति मेदिनी। तदितिलक्षस्य पर्यायो नियुतमित्यर्थः। उदा
 हरणं च। नियुतं शतं सहस्रमयुतमित्यादि। शतं सहस्रमयुतं नियुतं त्रयुतं मतं॥ स्त्री कोटिरर्बुदमिति क्रमा

अके ६६ दृशगुणोत्तरमिति त्रिकोणः। असंतमिसंतमुसंतमन्त्रतंचयत द्वै द्वैस्वरंततः क्लीबे। असंतयथा। पयः मतः का ३
 मइसंतयथा। सार्धं ज्योतिः। उसंतयथा। वपुः यजुर्गित्यादि। अतंतयथा। चर्मशर्मसामेत्यादि। अनेनैव क्लीबत्वे
 सिद्धे परतो यन्मर्मशब्दोपादानंतदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं। तेन गुणोपकारणे के पुतभोरहोपुमानयमित्याद्य
 पिसिद्धं। अकर्तृकैर्नुरन्यत्रयदनांतं अनेत्यंते यस्य तत्क्रीबे। यथा। गमनं मरणं दानं करणं वरणं तथा॥ अकर्त
 रतिकिं। इध्वव्रश्चनः कुठारः। नंदयतीति नंदनः॥ २४॥ अंतं क्लीबे यथा। पात्रं वहिर्ब्रह्मं गात्रमित्यादि। सकारेण
 कारे वा उपधा अन्त्यात्पूर्वयस्य तत्। सोपधं यथा। विसं। अंघ्रनमसं। लोपधं यथा। कुसंमूलमित्यादि। शिष्टमिति
 पदवशिष्टं प्रागुक्तादयत्। तच्च प्रागुक्तं यदबाधितं तदपि ज्ञातादिकं क्लीबे इत्यर्थः। शिष्टमिति किं। पुत्रः वृत्रः हंसः
 कंसः पनसः शिलाकालः गलः। संख्यापूर्वैरात्रशब्दः क्लीबे। एत्राहाहाः पुंसीति पुंस्त्वप्राप्तेरपवादोऽयं। त्रिरात्रं पं
 चरात्रं। संख्येति किं। अर्धरात्रः मः सरात्रः। पात्रादिभिरदंतैरेकार्यो यो द्विगुः स क्लीबे। पंचरात्रं। आदिना चतुर्गुणं।
 तस्यानुसारतः शिष्टप्रयोगानुगमेनेत्यर्थः। अनेन पंचमूली त्रिलोकीत्यादिरपवादः। एकार्थः किं। पंचकपालः
 पुरोडाशः। द्विगुरयंतद्वितार्थः॥ २५॥ द्वंद्वसमासस्यैकत्वं। अव्ययीभावश्च क्लीबे। द्वंद्वे क्यं यथा। पाणिपादं। शिरोर
 वं। मादृगिकपाणविकं। अव्ययीभावो यथा। अधिस्त्रिउपगंगं। संख्याया अव्ययाच्च परः पथः क्लीबे। यथा। द्वि
 पथं। त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथं। चतुष्पथं। अव्ययाद्यथा। विषयं। कापथं। संख्याव्ययादिति किं। धर्मपथ
 ॥ योगपथः। पथइति समासोत्तानुकरणं। समासेष्वपि विभक्त्यंतात्पर्यच्छेदात् क्लीबे। साचिद्वह्नां संबंधिनीतये
 व। तदुदाहरति। वीनं पक्षिणोक्ताविच्छा यमिति। इत्युच्छ्रायं। बहूनामिति किं। कुड्यस्य च्छ्राया कुड्यच्छ्रायः

यमिति। वास्त्रियांतुवस्यते। संहतौ समूहविषये सभाशब्दः क्लीबे। अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते। यथा दासीनां
 सभा दासीसभंस्त्रीसभमित्यादि। संहताविति किं। दासीनां सभा दासीसभा। दासीगृहमित्यर्थः॥ २६॥ शास्त्रार्थ
 गृहार्थं अपि शब्दात्संहत्यर्थं च या सभा सा अराजकात् राजशब्दवर्जिता राजा मनुष्यार्थी राजा र्थात्
 राजपर्यायात् अमनुष्यार्थी तद्वत् आदिशब्दात् षष्ठ्यंतात्पर्येति क्लीबे। शास्त्रागृहं अर्थोऽभिधेयो यस्याः सा
 शास्त्रार्थी। अराजक राजपर्यायात्। यथा। इनसभं। प्रभुसभं। अमनुष्यार्थी द्यथा। रक्षः सभं। पिशु च सभं। अराज
 कात्किं। राजसभा। राजपर्यायगृहणात्तेह। चंद्रगुप्तसभा। राजविशेषोऽयं। षष्ठ्या इति किं। नृपतिविषये सभा नृप

द्वंद्वैकत्वाव्ययीभावोपपत्तिः संख्याव्ययात्परः॥ षष्ठ्या च्छ्राया बहूनांचेद्विच्छ्रायं संहतौ सभा॥
 ॥ २६॥ शास्त्रार्थः पिपरा राजा मनुष्यार्थी राजकात्॥ दासीसभं नृपसभं रक्षः सभमितिमादिशः॥ २७॥
 उपज्ञोपक्रमांतश्च तदादित्वप्रकाशने॥ कोपज्ञकोपक्रमादिकं चोशी नरनामसु॥ २८॥

तिसभा। नृणां पतिर्यस्यां सा चासौ सभा चेति वानृपतिसभा। अमनुष्यार्थी इति किं। दासीसभा। दासीनां शास्त्रे
 र्थः। इमादिशब्दादिदासीसभमित्यादीनि क्रमेण त्रीण्युदाहरणानीत्यर्थः। तत्र दासीसभमित्यादितुं संहतावित्यस्यै
 व। इतरे तु शास्त्रासंहतिसाधारणे॥ २७॥ तयोरुपज्ञोपक्रमयोरदित्वं प्राथम्यं तस्य प्रकाशनेनोक्तेने उपज्ञांत उप
 क्रमांतश्च समासः क्लीबे स्यात्। उदाहरणमाह। उपज्ञायत इत्युपज्ञा। को ब्रह्मा तस्योपज्ञा कोपज्ञं प्रजा। कस्योप

अ. को. ६७ कमकोपक्रमं लोकः। प्रजापतिना प्रथमं सृष्टत्वा तेनादावुपज्ञाता प्रजेत्यर्थः। तदादित्वेति किं। देवदत्तोप
ज्ञातृभ्यः प्रकारः। मृत्प्रकारस्यानेक कारणत्वात् देवदत्तेति सामान्यशब्देन च तदादित्वप्रतिपादना
भावेऽस्तीति वत्त्वाभावः। एवं देवदत्तोपक्रमोऽर्थः। अत्रापि षष्ठ्या इत्यनुवर्तते। उशीनराणां नामसुमध्ये
षष्ठ्यं तात्पराकंथास्तीति। तौशमीनां कंथा। तौशमिकंथा। उशीनरादयत्र दाक्षिकंथा। नामसु इति किं।
वीरणकंथा ॥ २८ ॥ चकार इत् अनुबंधो यस्य सचित्। नञ्चणश्चकश्चच्चनणकचितः। तेभ्योऽन्ये
तव्यत्वादयोऽदंताधातुप्रत्ययाः भावे विहितास्तेऽस्तीति। तत्र धातुप्रत्यया यथा। भवितव्यं। भाव्यं। सहितं

भावेनणकचिद्भ्यो न्येसमूहेभावकर्मणोः॥ अदंतप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यांत्वहः
परः॥ २९ ॥ क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्त्यतोऽटके॥

न्याहः। आख्यः। वेपथुः। नणकेति घञ उपलक्षणं। पाकः। भावे किं। कर्तव्यो धर्मसंग्रहः। मृतो वै
री। समूहार्थे यथा। निष्ठाणां समूहो नैसं। गार्भिणं। औपगवकं। काकमित्यादि। भावेऽदंता यथा।
गोर्भावः। गोत्वं। शुचेर्भावः। श्लोचं। कर्मणि यथा। श्लोक्यं राज्ञः। कर्मण्यं। चौर्यं। तत्प्रत्ययस्य तु स्त्रीत्व-
मुक्तं। पुण्यसुदिनाभ्यां परे विहितसमासां तोह नृशब्दः। स्तीति। अहं। हांता इति पुंस्त्वस्यापेवादोयं। पु

ण्याहं। सुदिनाहं। सुदिनशब्दः प्रशस्तार्थः॥ २९ ॥ क्रियाणामव्ययानां च भेदकानि विशेषणानि स्तीति
एकवचने च स्युः। क्रियाविशेषणं यथा। मंदं पचति। सुखं तिष्ठति। योगिनः। सत्नीलं नृत्यति बाला। अव्य-
यविशेषणं यथा। रम्यं खः। सुखदं प्रातः। अथ कानि चित्कंठरवेणाह। उक्तं सामभेदः। तोटकं वृत्तभे-
दः॥ चोचमुपभुक्तफलं वशिष्ठं तालफलं वा। कदल्याः फलमिति कश्चित्। पिच्छं बर्हं। गृहस्थूणं गेहस्तं
मः। तिरीटं वेष्टनं। शिरोभूषणमिति केचित्। मर्मसंधिस्थानं। योजनं क्रोशचतुष्टयं। योजनं परमात्मनि
चतुष्कोण्यां च योगे इति मेदिनी॥ ३० ॥ राजसूयवाजपेये यागभेदौ। राजा लतात्मकः। सोमः सूयते राज

चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्मयोजनं॥ ३० ॥ राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः॥
माणिक्यभाष्यसिद्धरचीरचीवरपिंजरं॥ ३१ ॥

सूयं। वाजपेष्टी। सुरापेयमत्र वाजपेयं। कवेः कृ-
तौ वर्तमानं गद्यपद्यसंज्ञकः। पद्यश्चोक्तः। पद्यश्चोक्ते पुमांश्चूरे पद्यावर्त्मनिकीर्तितेति मेदिनी। कवेः
कृताविति किं। गद्यावाक्पद्यति। माणिक्यं रत्नभेदः। माणिके मणिपूराख्ये नगरे भवं माणिक्यं भाष्यं पदार्थवि-
वृतिः। सूत्रार्थविषयते। यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः॥ स्वपदानि च वण्यंते भाष्यं भाष्यविदो विदुरि-
ति। सिद्धरं रक्तचूर्णभेदः। सिद्धरं रक्तचूर्णं भेदस्यात्सिद्धरं रक्तचूर्णके॥ सिद्धरीरे वनारक्तवेष्टिकाधातकीषु

अ. को. ति विष्वप्रकाशः। चीरं वस्त्रभेदः। चीरि शिः श्या न पुंसकं। गोस्तने वस्त्रभेदे चरे खालिखनभेदः। ति मेदि-
 नी। चीवरं मुनिवासः। शक्यमिषु प्रावरणमिति सुभृतिः। पिंजरं पश्यादिवंधनागारं। पिंजरोष्वा नरेपीनेकी
 बंस्वर्णे वपीतक इति कोशं तरं। पिंजरमिति पाठः॥३१॥ लोकायतं चार्वाकशस्त्रं। हरितालं धातुभेदः। हरितालं
 धातुभेदे स्त्री। ह्रीं काशरेखयोरिति मेदिनी। विदलं वंशदलकृतपात्रभेदः। स्थालं भांडभेदः। बाहू कंकुमा
 दि। बाहुवमित्यपि॥ बहुदंशे भवं बाहुवं॥ इति न पुंसकसंग्रहः॥ अथ चिक्क सर्पव्यंताः पुंसि कीवे
 चस्युः। उक्तादन्यः शेषः। यथा। शंखपद्मौ निधिवाचकौ पुंसि। कंबुनलिनवाचिनो तु पुन्न पुंसकयोः। त
 याः त्रत्यशब्दोपयत्यर्थे वाधितस्तत्पर्यायाद्भिन्नश्चेत्तु पुन्न पुंसकयोरित्यर्थः। ऋचोर्धर्मध्वर्चः। पि

लोकायतं हरितालं विदले स्थालबाहुकं॥ इति न पुंसकसंग्रहः॥ पुन्न
 पुंसकयोः शेषोर्ध्वपिण्याककंटकाः॥३२॥

ण्याकं तिलकं। पिण्याकोऽस्त्रीति ल
 कं के हिं गुवाही कसि हक इति मेदिनी। कंटक रोमहर्षादि। कंटकः सुद्रशत्रौ च कर्मस्थानिक
 दोषयोः॥ रोमां चैव द्रुमांगे च कंटको मत्करेऽपि चेति विष्वप्रकाशः॥ कंटको न स्त्रियां सुद्रशत्रौ मत्स्यादि
 की कसे॥ नैयोगिकादि दोषोक्तौ स्त्र्या द्रोमां च द्रुमांगयोरिति मेदिनी॥३२॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मोदकं भक्ष्यभेदः। मोदकः स्वाद्यभेदेऽस्त्री। हर्षुके पुनरन्यवदिति मेदिनी॥ मोदको हर्षुलेखा इति
 हैमः। तंडकः उपतापविशेषः। तंडकः खंजने फेने समासप्रायवाचिव॥ गृहदारुतरुर्लक्ष्यमायाबहुलके घपीति
 मेदिनी। दंडक इत्यपि। टंकोऽश्मदारणः। टंको नीलकपित्थे भरवनित्रे टंकेने स्त्रियां॥ जंघायां स्त्री पुमान्को
 पेकोशजिग्मावदारण इति मेदिनी। शटकः पटभेदः। कर्पटं स्थानभेदः। वस्त्रभेदो वा। खर्वटमित्यपि। य
 त्रैकतो भवेद्भ्रामो नगरं चैकतः स्मृतं॥ भिन्नं तु खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयमिति। अर्बुदं संख्याभेदः। पातकं

मोदकस्तंडकष्टकः शटकः कर्पटोर्बुदः॥ पातकोद्योगचरकतमालामलका
 नडः॥३३॥

ब्रह्महत्यादि। उद्योग उत्साहः। चरकं वैद्यशस्त्रभेदः। करक इत्यपि पाठस्तत्र स्पृतवस्त्रं। तमालो वृक्षभेदः।
 तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुण द्रुम इति मेदिनी। आमलको धात्रीफलं। नडोऽतर्विवरं। नृणभेदश्च॥
 ३३॥ कुष्ठरोगभेदः। कुष्ठरोगे पुष्पेऽस्त्रीति मेदिनी॥ कुष्ठभेषज रोगयोरिति हैमः॥ मुंडांशरः। शीघ्रमघं।
 वुस्तं नृष्टमां संपनसादि फलासारभागश्च। क्वचित्सुस्तमिति पाठः। क्वचित्सुस्तमपि। स्वेडितं वीरकृतसिं
 हनादः। स्लेमं कुशलं। स्लेमोऽस्त्री लब्धरक्षणं॥ चंडायां नाशुभेन स्त्री कात्यायन्यां तु योषितीति मेदिनी॥
 मोक्षेपि स्लेमः। कुट्टिमं भित्तिभेदः। कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धाभूरिति कोशं तरं। संगमं संयोगः। एतमानं मानभे

अ.को. ६९ दः। अर्म अक्षिरोगभेदः। शंबलं वर्णभेदः। पाथेयं च। शंबलोऽस्त्री संबलवत्कूलपाथेयमत्तरइतिभेदि
नी॥ अव्ययं स्वरदिनिपातमवाचकं। अव्ययोऽस्त्रीशब्दभेदेनाविष्णोः। निर्व्ययेतिविधितिभेदिनी। तांडव्यं न
त्यभेदः॥३४॥ कवियंमहाशयकडियाळीतिप्रसिद्धं। नार्थकवीखलीनंकवियंवानातुरंगमुखमांडमि
तिबोपालितः। कंदं पद्मिनीभूलादिकंदोऽस्त्रीसूरणेसस्यमूलेजलधरेपुमानितिभेदिनी॥ कचिक्कर्म
तिपाठः। कर्पसंवस्त्रयोनिभेदः। पारावारः पयोराणोपारावारंतट्टइतिहेमः॥ युगंधरंकूबरं॥ यूपयज्ञागमे

कुष्ठं मुंडं शीधुबुस्तंष्ट्वेडितंष्टेमकुट्टिमं॥ संगमं शतमानामंशं वलाव्ययतांडवं॥३४॥
कवियंकंदं कर्पसंपासवारं युगंधरं॥ यूपं प्रग्नीवपात्रीवेयूषं चमसचिक्कसौ॥३५॥
अर्धर्चादौघतादीनांपुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवं॥ तन्नोक्तमिहलोकेपितच्चेदस्त्यस्तुशेषवत्॥
॥३६॥ इतिपुनपुंसकसंग्रहवर्गः॥ स्त्रीपुंसयोरपत्यानाद्विचतुःषट्पदोरगाः॥ ॥३७॥

दः। प्रग्नीवंद्रुमशीर्षकं। वातायनं मुखशलावा। पात्रीवं यज्ञपात्रभेदः। यूपं मंडइतिप्रसिद्धं। मुद्रामलक
यूपस्तुग्नाहीपि नकफेहितइत्युक्तं वैद्यके। चमसचिक्कसौपात्रभेदौ॥३५॥ अर्धर्चादौ अस्मिन्वर्गेपुंनपुं
सकाधिकारेइतियावत्। घृतादीनांपुंस्त्वाद्यं पाणिन्यादिभिरुक्तं न तु वैदिकं। वेदेप्रसिद्धमित्यर्थः। अतस्तदि
ह नोक्तं तल्लोकेप्यस्ति चेत्तृशेषवत् उक्तादन्यः शेषस्तद्वदस्तुशिष्टप्रयोगतो ग्राह्यमित्यर्थः॥३६॥

इतिपुनपुंसकसंग्रहः॥ ॥ अपत्यानामपत्यप्रत्ययांताः स्त्रीपुंसयोः स्युः। यथा। उपगोः अपत्यं पुमान्
ओपगवः। उपगोरपत्यं स्त्रीओपगवीवेदेहः। वेदेही। गार्ग्यः। गार्गी। द्विचतुषट्पदोरगाः। द्विपदचतुष्यद
षट्पदवाचिनो भुजगवाचिनश्चजातिभेदाः स्त्रीपुंसयोः। तत्रद्विपदजातिभेदो यथा मानुषः पुमान्। मानु
षीस्त्री। ब्राह्मणी। शूद्रः। शूद्रा। अजादित्वा द्वापू। चतुष्यदभेदो यथा भृगः। मृगी। हयः। हयी। षट्पदभेदो
यथा भृंगः। भृंगी। उरगो यथा। उरगी। नागः। नागी। स्त्रीयोगैः सहपुमाख्याः पुंनानामिस्त्रीपुंसयोः। यथा।
इंद्रः। इंद्राणी। मातुर्भातामातुलः। तस्य स्त्रीमातुली। पुंसि वर्तमानो मातुलः स्त्रीयोगात्स्त्रीत्वेपि वर्तते।

जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मल्लकः॥३७॥ उर्ध्ववराटकः स्वातिर्वर्णकोऽज्ञादलि
र्मनुः॥ मृषासृपाटी कर्कधूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी॥३८॥ इति स्त्रीपुंसशेषसंग्रहवर्गः॥

इस्य स्त्री शूद्रा। मल्लकादयश्च स्त्रीपुंसयोः। मल्लकः पुष्पवल्लीभेदः स्त्रियां तु मल्लिका॥३७॥ उर्ध्वस्तरंगः।
मुनिरितिपाठः। मुनिर्पती गुदीबुद्धपियात्तागस्तिकिंशुकइतिविश्वप्रकाशः। वराटकः कपर्दकः। स्त्रियां तु वरा
टिका। स्वातिर्नक्षत्रं। वर्णकश्चंदनं। विलेपने चंदने च वर्णकं पुनपुंसकमिति रभसः। वर्णकं श्वारणे स्त्री तु चं
दने च विलेपने॥ द्वयोर्नीत्यादिषु स्त्री स्यादुत्कर्षकां च न स्य चेतिभेदिनी॥ अज्ञादलिः। किंशुकवृक्षसदृशः। मो
खाइतिप्रसिद्धः। मनुः स्वयंभुवादिः मंत्रोवा। मृषातैजसावर्तनी। सृपाटीपरिमाणभेदः। कर्कधूर्बदरी। शा

टीपटभेदः। कटीदेहावयवः। कुटीगृहकोष्टकः। अत्रमृषानकारंतः॥३८॥ इतिस्त्रीपुंससंग्रहवर्गः॥॥ को३
 नावक्रिययोः भावे कर्मणि च वर्तमानः। अत्र प्रत्ययो बुन् प्रत्ययश्च क्वचित्स्त्रीनपुंसकयोर्वर्तते। तत्र च न प्र
 त्ययमुदाहरति। औचित्यमिति। उचितस्य भावः। औचित्यं। औचिती च। मित्रस्य कर्ममैत्री मैत्रीति वा। ए
 वं सामग्र्यं सामग्री। आर्हंत्यं आर्हंती। बुन् प्रत्ययस्तु वैरमैथुनिकादिवुन् इत्यं प्रागुदाहृतः। यथा मिथु
 नस्य भावः कर्मवामैथुनिका। मैथुनकं च॥३९॥ तत्पुरुषेष्वयंतं षष्ठीविभक्त्यंतं प्राक्पदं यासां ताः षष्ठ्यंत

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः अत्र क्वचित् बुन्॥ औचित्यमौचिती मैत्री मैथु
 नप्रागुदाहृतः॥३९॥ षष्ठ्यंतप्राक्पदाः सेनाच्छायाशास्त्रासुरनिशा॥ स्याद्द्वानुसेनं
 अविशंगोशलमिदं तरेचदिक्॥४०॥ आबन्तं तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसिनश्चतुष्॥ ॥

प्राक्पदाः सेनाद्याः स्त्रियां क्लीबे च स्युः। उदाहरति। नृणां सेनानुसेनं। वेति विकल्पान्नुसेनापि। इतर इति
 एवमन्यत्राप्युदाहर्तव्यमित्यर्थः। यवसुरं यवसुर। कुड्यस्य च्छाया कुड्यच्छायं कुड्यच्छाया वा। ष
 ष्ठी बहुवचनात् प्राक्पदा चेच्छाया क्लीब एवेति प्राग्दर्शितं॥४०॥ आबन्तोत्तरपदोऽन्तोत्तरपदश्च द्विगु
 समासः पुंसिन स्यात्। किं तु स्त्रीनपुंसकयोः। अन्तोत्तरपदस्य योऽत्यन्तकारस्तस्य लुप् लोपश्च स्यात्।
 आबन्तोत्तरपदमुदाहरति। त्रिखट्वमिति। त्रिखट्। खट्वाः समाहृताः त्रिखट्वं त्रिखट्वा च। अन्तोत्तरपदो यथा। त्रय

स्तक्षाणः समाहृताश्चित्तं। त्रितल्ली च। तक्षन् शब्दस्यात्यन्तकारे लुप्त्तः॥४१॥ इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः॥
 पात्रादयो दाडिमांताश्चिबुत्रिलिंगाः। पात्रं पात्रः इत्यादि। पात्र्यमत्रेति त्रिष्विति मेदिनी॥ पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पठेति
 पतिमंत्रिणि॥ योग्यभाजनयोर्ग्रहभांडेनाद्यानुकर्तरीति हैमः॥ वाटः पथिवृत्तौ वाटं वरं डेऽगान्नभेदयोः॥ वा
 लीवास्तौ गृहोद्यानं कट्योरिति हैमः॥ कुवलं बदरीफलं। कुवलं चोत्पले मुक्ताफले पिबदरीफले॥ कुड्मले मुकु
 रं पुंसिनद्वयोर्नरकांतर इति मेदिनी॥ इति त्रिलिंगशेषः॥ ॥ हं हेकत्वस्याव्ययीभावस्य च लिंगं प्रागुक्तं। स्व

त्रिखट्वं च त्रिखट्वा च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि॥४१॥ इति स्त्रीनपुंसकशेषः॥ त्रिषुपात्री
 पुटीवाटीपेटीकुवलदाडिमौ॥ इति त्रिलिंगशेषसंग्रहवर्गः॥ परं लिंगं स्वप्रधाने हं हेत
 त्पुरुषे पित॥४२॥ ॥

प्रधाने उभयपदप्रधाने इतरेतराख्ये हं हेतुमासे च तत्पुरुषे च यत्परमग्निम
 पदस्य लिंगं तदेवलिंगं स्यात्। तत्र हं हेतुमा। कुकुटमयूरीविभे। मयूरी कुकुटाविमौ। तत्पुरुषे यथा। धामे
 नाथी धान्यार्थः। सर्पी इति। सर्पमीति। सर्पनमं। वाय्वश्वः॥४२॥ उक्तस्य तत्पुरुषलिंगस्यापवादमाह॥
 ॥४३॥ अर्थेति। अर्थीति शब्दाः प्रोपगाः परगाभिः। वाच्यलिंगा इत्यर्थः। यथा हि जायायं हि जार्थः स्त
 पः। हिजार्थी यवागूः। हिजार्थपयः। अर्थेन नित्यसमासेति शेषलिंगं तवेति वक्तव्यमिति वार्तिकमेति

अको प्राघलं प्राप्तापन्नपूर्वीः परोपगाः। परं विशेष्यमुपगच्छंतीत्यर्थः। तत्र प्रादिपूर्वीयथा। अतिक्रान्तो मात्मानम
 ७९ तिमालोहारः। अतिक्रान्तो मात्मानमतिमालेयं। अतिमालमिदं। अवकुष्टः को किलया अवको किलः। अलंपू
 र्वीयथा। अलंकुमार्यैश्चलंकुमारिर्यं। अलंकुमारिर्यं। अलंकुमारिदं। प्राप्ताजीविको द्विजः प्राप्ताजीविकास्त्री। प्रा
 प्ताजीविकमिदं। एवमापन्नजीविकः। तद्विनाथो द्विगुर्वीच्यलिंगः। पंचकपालः पुरोडाशः। पंचकपालं ह
 विः। संख्याशब्दः सर्वनामसंज्ञकास्तदंतकाश्च परलिंगभाजः। संख्यायथा। एकः पुमान्। एककुलं द्वौ
 पुमांसौ। द्वे स्त्रियौ कुले च। त्रयः पुरुषाः। तिस्रः स्त्रियः। त्रीणिकुलानि। एवं चत्वारः। चतस्रः। चत्वारिंश

अर्थात् प्राघलं प्राप्तापन्नपूर्वीः परोपगाः॥ तद्विनाथो द्विगुः संख्या सर्वनामतदंतकाः॥
 ॥४३॥

इसंज्ञकान्वक्ष्यति। विंशत्यादीनां लिंगं द्वितीयकांडे उक्तं। एतादिकानां तु न पुंसकसंग्रहे। सर्वनामय
 था। सर्वो देशः। सर्वानदी। सर्वजलं। एवं परः पुमान्। संख्यातको यथा। पुनत्रयः। पुनतिस्रः। पुनत्रीणि सर्वना
 मानको यथा। परमसर्वः। परमसर्वा। परमसर्वं। ॥४३॥ अदिङ् नाम्ना बहुव्रीहिरन्यलिंगभाक्। तदुदाहर
 णं स्वमभुजे यथा। वृद्धाभायो यस्य स वृद्धभार्यः। बहुधनः। बहुधना। बहुधनमित्यादि। अदिङ् ना
 ममिति किं। रक्षिण्यः पूर्वस्याश्च दिशो रंतरालंदक्षिणपूर्वी। गुणयोगेन द्रव्ययोगेन क्रियायोगेन च ७९

यउपाधिर्विशेषणं तेन धर्मिणि प्रवृत्तास्ते धर्मिलिंगभाजः गुणयोगेन यथा। गंधवती पृथ्वी। गंधवानश्मा। गंध
 वकुसुमं। द्रव्ययोगेन यथा। दंडिनी स्त्री। क्रियायोगेन यथा। ॥४४॥ असंज्ञायां कर्तरि कृत्ययाः परोपगा यथा। करो
 तीति कर्त्रे। कर्तुं पुमान्। कर्तृकलत्रं। असंज्ञायां किं। प्रजा। हरिः। कर्तरि किं। कृतिः। कर्मणि कर्तरि च वर्तमा
 नाः कृत्यप्रत्ययाः परगामिनः। कर्मणियथा। कर्तव्या भक्तिः। कर्तव्यो धर्मस्त्वया। कर्तरियथा। वसतीति
 वास्तव्योयं। वास्तव्यास्त। वास्तव्यतत् कर्तरि कर्मणीति किं। भावे तु एधितव्यं त्वया तेन रक्तमित्याद्यर्थे अणा
 पाधिकास्त्री ४४

बहुव्रीहिरदिङ् नाम्नासु न्नैयंतदुदाहृतं॥ गुणद्रव्यक्रियायोगे पाधिभिः परगामिनः॥
 ॥४४॥ कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि॥ अणाद्यं तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेद
 काः॥४५॥

दितद्विप्रत्ययां तानानार्थभेदका अनेकार्थविशेषणभूताः विशिष्टत्वाद्वाच्यलिंगा
 इत्यर्थः। यथा कुसुमेन रक्ताण्यदी कुसुमी। कुसुमः पटः। कुसुमेवासः। तेन रक्तं रणादित्यण्। रक्ताद्यर्थे
 इत्यादिशब्दश्च युरया आगतो मायुरेयम्। इयं मायुरी। अणाद्यं ता इत्यादिशब्दाद्वाग्नेभवाग्नाभ्यास्त्री
 । ग्राभ्यः पुमान्। अत्रयप्रत्ययः॥४५॥ षट्संज्ञकाः षोडशोऽसंख्याकतिशब्दश्च त्रिलिङ्ग्यां समाः सरूपा
 नित्यं बहुषु वर्तमाना अतो बहुवचनोताश्चेत्यर्थः। यथा षडिमे। षडिमः। षडिमात्रि। पंचि च भिरेताभिः।
 । कतिपुमांसः। कतिस्त्रियः। कतिकुलानि। युष्मदस्मच्छ्रौतिडं तपदान्यव्ययानि च त्रिषु समानि। यु

पइ संज्ञकास्त्रिषु समायुधदस्मतिङव्यये॥ परं विरोधेषंतु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः॥ ४६॥
॥ इति लिङादिसंग्रहवर्गः॥ ॥ इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने॥ सामान्यकांडस्त
तीयः सांग्रहवसमर्थितः॥ ४७॥

७ तारीख ५ सितंबर सन् १८६० मि. आश्विन ५ पुष्य १०३३ वा
यथाप्रति नैव इ के छपे परसे लिखा ॥३३॥ साके १९८२

[illegible]